

H

9922

S

Amey: 60 60

II 9922 f

D. CANTEMIR
VIAȚA ȘI OPERA

BIBLIOTECA ISTORICĂ

III

DIMITRIE
CANTEMIR
VIAȚA ȘI OPERA

P. P. PANAITESCU

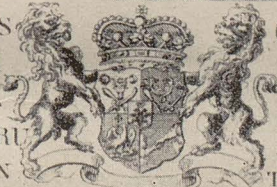
EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMINE
1 9 5 8

c. 153087

BIBLIOTECA UNIVERSITARA	
BIBLIOTECA IST. N. IORBA	
Cota
Inventar	80 276

DEMETRIUS
S. ROSIACI
et MOLDAVIÆ.
PETRI. M. RUSSORUM
SENATOR. et AB IN

CANTEMIR.
IMPERII.
PRINCEPS.
Imperatoris
TIMIS CONSILII

Portretul lui D. Cantemir.

INTRODUCERE

Dimitrie Cantemir, atît în viața sa politică, precum și în opera sa, este o personalitate complexă. Fiu de domn, se găsește în luptă împotriva aristocrației moldovenești; crescut la Constantinopol, devine reprezentantul ridicării țării pentru independența sa față de Imperiul Otoman. În scrieri începe ca un mistic și sfîrșește ca un om de știință. Aceasta nu trebuie considerată ca o contradicere, ci trebuie explicată prin împrejurările și cauzele sociale și politice care au influențat gîndirea și acțiunea lui. Din nefericire, istoricii și istoricii literari care s-au ocupat pînă acum cu viața și opera lui Dimitrie Cantemir s-au mulțumit să așeze această mare personalitate pe fresca istoriei, fără a o analiza, ferindu-se să arate și slăbiciunile lui omenești, nevrînd să coboare statua de pe pedestal, cu explicații și cu recunoașterea influențelor exercitate asupra lui. Numai că Dimitrie Cantemir nu a fost o statuie, ci un om viu în mijlocul societății în care a trăit.

Putem afirma că adevărul Dimitrie Cantemir rămăsese pînă acum necunoscut. Nimeni nu a arătat atitudinea sa antiboierască, lupta lui pentru desființarea statului aristocratic în Moldova și înlocuirea lui cu un stat centralizat domnesc, deși aceasta este principala idee politică ce-l călăuzește în mai toate operele lui. Istoricii au închis ochii, cei vechi în chip voit, în fața evidenței, care răsare din scrierile lui. De asemenea legătura, sau mai bine-zis colaborarea lui Dimitrie Cantemir cu societatea și cîrmuirea rusească în epoca reformelor lui Petru cel Mare, nu a fost decît foarte puțin pusă în lumină. Mulți istorici burghezi au considerat pe Dimitrie Cantemir în Rusia ca un fel de prizonier, în orice caz un izolat, care de plictiseală scrie opere istorico-geografice, fără nici o contingentă cu mediul în care trăiește. Nimeni nu a observat, un fapt așa de săritor în ochi, că Dimitrie Cantemir a fost unul din miniștrii țarului Petru, deci unul din cîrmuitorii imperiului și a sperat chiar ca unul din urmașii lui să ajungă moștenitor al tronului țarilor. Nu s-a făcut o cercetare amănunțită a problemei pasionante din punctul de vedere al istoriei culturii, al complexului de legături între opera lui Cantemir și trăsăturile principale ale culturii rusești în epoca reformelor. Nimeni nu a cercetat pînă acum domnia lui Dimitrie Cantemir în Moldova în privința politicii interne, care se dovedește a fi în acord cu lupta sa împotriva oligarhiei boierești și pentru formarea unui stat domnesc centralizat.

Lungile analize ale operelor lui Cantemir în lucrările lui Iorga și Minea abia coboară în adîncime dincolo de expunerea subiectului și nu cercetează ideile călăuzitoare. O analiză asupra *Hronicului romîno-moldo-vlahilor* din punctul de

vedere al noutății informației de izvoare (din care unele de mare preț pentru istoria noastră medievală, rămase pierdute de la Cantemir încoace) nu s-a făcut, precum nu s-a făcut o cercetare asupra concepțiilor lui Cantemir despre continuitatea românilor în Dacia și despre alte probleme esențiale ale Evului Mediu românesc. *

Despre caracterul umanist al operei lui Cantemir, despre conceptul de civilizație, despre legătura lui cu cultura veche românească și despre deosebirile față de această cultură, s-a scris prea puțin și în genere cu interpretări total greșite.

Nici măcar o cronologie exactă a operelor lui Cantemir nu avem, deși fără ea nu putem să ne dăm seama de evoluția gândirii și creației sale.

La toate aceste probleme și la altele, care s-au ivit în cursul cercetării noastre, am căutat să răspundem prin cartea de față. Nu socotim că am izbutit să le rezolvăm pe toate în chip definitiv, dar prin punerea problemelor și prin soluțiile pe care le-am propus, socotim că am făcut un pas înainte în drumul cunoașterii celei mai mari personalități culturale românești din epoca feudalismului.

În privința informației, am folosit izvoare inedite, manuscrisele lui Cantemir, copiate pentru Academia R.P.R., documente privitoare la familia lui, la domnia lui în Moldova, precum și izvoare publicate, dar nefolosite pentru biografia lui Cantemir, în special studii și acte publicate în vechile reviste rusești și în unele reviste germane, ca și în cărți publicate în diferite țări în veacul al XVIII-lea, rămase pînă acum necunoscute.

Lucrarea noastră are un dublu aspect: este o operă de informație și o operă de interpretare. În privința informației, am căutat să prezentăm în chip metodic opera și viața lui Cantemir, cronologic, cu datele necesare, cu amănunte istorice și bibliografice, în așa fel ca pentru istorici și istorici literari să dăm o carte de referințe, în care să se găsească toate faptele principale și ideile călăuzitoare prezentate în ordine.

Pe de altă parte, am încercat să dăm o interpretare a activității politice a lui Dimitrie Cantemir și a scrierilor sale, pe baza materialismului istoric, punînd opera lui în legătură, pe de o parte, cu viața lui, pe de alta cu împrejurările sociale și economice care o explică. Nu ne-am mulțumit să prezentăm faptele în chip pragmatic, ci am căutat peste tot să dăm o interpretare a lor și să stabilim interdependența dintre ele.

Mai înainte de toate am considerat pe Dimitrie Cantemir ca pe un om viu, cu slăbiciunile lui, dar și cu marile lui merite, care-l ridică peste veacuri. Nu am șovăit să arătăm greșelile științifice și chiar cele morale în activitatea lui Cantemir, pentru că nu am vrut să-i ridicăm un monument, ci să scriem o carte despre un om care a trăit, a luptat și a suferit, a urît și a iubit și mai ales a trăit întotdeauna în mijlocul societății.

Ca metodă, am împărțit viața lui Cantemir în trei perioade, ce ni s-au părut că marchează mai bine evoluția gândirii și creației lui. În fiecare din aceste perioade am studiat întâi viața lui, apoi opera din răstimpul respectiv, cu scopul de a le lega mai strîns una de alta, de a explica viața prin ideile călăuzitoare ale scriitorului și de a explica scrierile prin împrejurările vieții lui în acea vreme. Pe lângă aceasta, întotdeauna în capitolele închinete cercetării biografice ne-am referit la opere și în cele în care studiem opera, ne-am bazat și pe datele biografice.

Am recunoscut întotdeauna aportul real și științific al numeroșilor înaintași, care ne-au precedat în studiul vieții și operei lui Cantemir, dar nu am pregetat să arătăm ideile și concepțiile lor greșite. Am prezentat într-un capitol introductiv situația cercetărilor anterioare despre D. Cantemir și ideile principale ale cercetătorilor mai vechi asupra subiectului.

Ne adresăm, atât cercetătorilor specialiști, care vor găsi în această carte citatele și materialul nou de informație, cât și marelui public cult, care are datoria să cunoască pe un mare înaintaș al culturii românești și al luptei pentru independența țării, al relațiilor romîno-ruse și al contactului culturii românești cu cultura europeană.

I. DIMITRIE CANTEMIR ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ

Nu se poate spune că viața și opera lui Dimitrie Cantemir nu au fost cercetate și puse în lumină de vechea istoriografie românească: operele sale au fost publicate și traduse de mai multe ori, numeroase tomuri erudite și de popularizare au apărut pe rând, cuprinzând biografia și critica operelor lui. Ceea ce însă cu drept cuvânt poate fi socotit ca o lipsă a acestei istoriografii este că nu a adâncit studiul scrierilor și al politicii lui Cantemir, mulțumindu-se cu o cercetare extensivă, așa de ușoară din pricina numărului mare de pagini al lucrărilor învățatului domn și scriitor. Cele mai multe din studiile privitoare la autorul *Descrierii Moldovei* se mărginesc la rezumarea pe larg a conținutului fiecărei scrieri a lui, cu comentarii și critice asupra faptelor politice cuprinse în ele.

Începînd de la izvoarele operelor lui Cantemir și acelea despre Cantemir, viața și activitatea lui, se văd aceste lipsuri ale vechii istoriografii, care nu a comparat textele lui Cantemir cu izvoarele citate, neputînd astfel constata ceea ce este nou și ceea ce este împrumutat, perpetuînd păreri greșite ca aceea despre *Etiopicele* lui Eliodor, pretinsul model al *Istoriei Ieroglifice*, necunoscînd influența geografiei lui Cluverius asupra *Descrierii Moldovei*. Izvoarele rusești privitoare la viața și activitatea lui Cantemir în timpul șederii sale în Rusia sînt aproape cu totul ignorate de cei mai mulți istorici.

Dar principala critică ce trebuie făcută vechii istoriografii în privința scrierilor închinată de ea lui Dimitrie Cantemir este lipsa unei valorificări a operei sale și a activității sale politice: nu s-a încercat o periodizare a activității sale, care ar fi pus în lumină evoluția gândirii și formației spirituale a lui Cantemir, de la o concepție mistică la una științifică. Activitatea lui nu este pusă în cadrul vremii, a mediului social și cultural în care a trăit, sau mai bine-zis al diferitelor medii în care a trăit succesiv. În special, în chip voit, s-a negat total influența rusească asupra operei lui, îmbinarea activității lui Cantemir cu momentul așa de interesant al reformelor lui Petru cel Mare. În această privință, istoricii burghezi s-au situat pe poziția negării totale, afirmînd că Dimitrie Cantemir a trăit și a lucrat în Rusia ca un izolat, străin de societatea rusească, de care nu voia să știe nimic. Aceeași atitudine ostilă și în același timp naivă o întîlnim în privința alianței politice a lui Dimitrie Cantemir cu Rusia, care este socotită ca inexplicabilă sau pornind numai de la socoteli meschine de moment și oportunitate.

Pe de altă parte, nici un istoric burghez nu a văzut, s-ar părea că nu a vrut să vadă, atitudinea vădit ostilă a lui Cantemir în scrierile sale împotriva boierimii

și favorabilă țărănimii. Întreg cuprinsul social, adesea de polemică socială, al operei lui Cantemir, este cu totul lăsat în umbră și ignorat.

În exemplificarea acestor afirmații ne vom mărgini la acei istorici care au încadrat personalitatea lui Dimitrie Cantemir în scrieri generale, de valoare, pentru vremea lor: istorii ale românilor sau ale literaturii române, precum și la studiile de mare amploare asupra lui Dimitrie Cantemir, ca monografii și biografii.

A. D. Xenopol în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, obișnuit să pună probleme și să caute cauzele fenomenelor istorice, își pune și întrebarea, de ce s-a aliat Cantemir cu Rusia. De la început observă că, pe când pe vremea lui Ștefan cel Mare, moldovenii erau prietenii rușilor, acum, în vremea lui D. Cantemir, se ajunge ca „rolurile să se schimbe așa de-a totului tot, ca prietenii de altă dată să se înfîlnească ca stăpînul cu robul. Așa stătuse românii față cu rușii pe timpul lui Ștefan cel Mare, așa se înfățișau ei acuma pe timpul lui Cantemir”¹. Despre afirmația lui Cantemir că el „crezu mai de cuviință a suferi împreună cu Hristos, decît a spera bogățiile cele înșelătoare ale Egiptului” (adică a pierdut domnia trecînd de partea rușilor creștini), Xenopol spune că aceste afirmații le face „spre a îndreptăți trădarea lui”. Cantemir era un spirit profetic, care văzuse „chiar de la începutul decăderii poporului turcesc... un povîrniș pe care el nu se va mai putea opri”. Așadar el a crezut că rușii vor fi învingători și de aceea a trecut de partea lor, din prudență, spre a fi cu cel mai tare. În politică, prudența, firește, este recomandabilă, cînd este în joc soarta unei țări, dar politica înaltă se călăuzește după anume idei, nu numai după oportunism. Era mai simplu a recunoaște faptul că Dimitrie Cantemir, văzînd asuprirea politică și economică a turcilor, a sperat că va putea dezrobi Moldova și a crezut că a găsit un moment favorabil în războiul ruso-turc din 1711, deci că ideea dezrobirii țării de sub jugul otoman era nutrită de Cantemir, ca de toți românii, și aștepta numai un prilej potrivit spre a se manifesta. Dar aceste lucruri firești, Xenopol nu le spune.

În capitolul închinat culturii din același volum, Xenopol vorbește despre *Divanul lumii cu înțeleptul* și de *Hronicul* lui Cantemir, nu despre *Descrierea Moldovei*, care este ignorată. Cu dreptate spune că *Hronicul* a fost scris spre „a întări în romîni nervul vieții lor”, dar despre *Istoria Ieroglifică* afirmă că „ea rămîne pentru noi în mare parte neînțeleasă”². În acest capitol, nu găsim nimic despre contactul lui Cantemir cu Rusia reformelor, nimic despre ideile sociale ale lui, aproape nimic despre concepția lui de istoric și filozof.

N. Iorga a scris de mai multe ori despre Dimitrie Cantemir, în *Istoria literaturii romînești*; el consacră nu mai puțin de 150 de pagini operei lui Cantemir³. Din nefericire, majoritatea acestor pagini cuprind rezumatul faptelor politice descrise în operele lui, cu confruntarea lor cu alte izvoare ale vremii, ceea ce nu poate fi esențial într-o lucrare de sinteză. Operele sînt prezentate într-o ordine ciudată, care exclude orice încercare de a vedea o evoluție ascendentă în producerea lor: întii se vorbește de *Hronic*, ultima lui operă, apoi de cele dintii, apoi urmează *Istoria Imperiului Otoman* și la urmă *Descrierea Moldovei*. N. Iorga nu a încercat

¹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a III-a, vol. VIII, p. 98—99, 108—109.

² *Ibidem*.

³ N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ediția a II-a, II, București, 1926, p. 310—458.

să descurce cronologia operelor lui Cantemir, socotind că *Istoria Imperiului Otoman* a fost redactată în mare parte la Constantinopol, lăsînd a înţelege că *Hronicul* a fost conceput înainte de plecarea în Rusia. Foarte puţine observaţii pun în valoare opera lui Cantemir şi caută s-o explice: nici un cuvînt despre atitudinea lui socială, despre influenţa mediului cultural din Rusia, chiar şi despre principalele lui concepţii istorice. O anume atitudine de dispreţ faţă de scriitori se poate observa în această istorie a literaturii romîne. Bineînţeles, opera lui Cantemir, chiar în cadrul vremii sale, poate şi trebuie să fie supusă la critici, dar nu înţelegem de ce operele de tinerete ale lui Cantemir ar fi toate „nişte compilaţii ilegibile“ (p. 311), de ce prefata la *Logica* „n-are nici un sens“, de ce *Divanul* în care se strecoară atîtea idei interesante, ar fi „o compilaţie greoaie, rău scrisă şi fără scop“ (p. 313), şi chiar *Descrierea Moldovei* ar fi „o lucrare greşită în esenţa ei“ (p. 454). Chiar alegerea lui Dimitrie Cantemir ca membru al Academiei din Berlin s-a făcut, nu pentru meritele lui, ci pentru că Academia „voia să facă astfel plăcerea ţarului“ (p. 424). Din *Istoria literaturii romîneşti* a lui Iorga, provin şi o serie de afirmaţii greşite, repetate după aceea de atîtea ori: că *Etiopicele* lui Heliodor ar fi modelul *Istoriei Ieroglifice*, că ideea evoluţiei, creşterii şi decadenţei statelor, care s-ar afla în *Istoria Imperiului Otoman*, ar fi influenţat pe Montesquieu (ceea ce măcar şi cronologic, este o imposibilitate) că *Viaţa lui Constantin Cantemir* ar fi un fragment din *Hronic*.

N. Iorga a revenit de mai multe ori asupra lui D. Cantemir. Într-un studiu publicat în 1924 în revista „Cultura“, el dă o schiţă-sinteză, intitulată, *Dimitrie Cantemir: cu prilejul comemorării lui*¹, în care se află idei noi faţă de expunerea din istoria literaturii. Autorul arată cu dreptate spiritul românesc, popular care se vedeşte în scrierile lui. În ce priveşte influenţa grecească, arată că Ieremia Cacavelas, profesorul lui Cantemir, era un grec din Creta, unde cultura greacă avea „tradiţii de mai mare libertate şi spontaneitate. Într-un trapezuntin era altă vlagă naţională şi culturală decît în grecul bastard al Stambulului turcesc“ (să nu uităm ca Trapezuntul era pe atunci tot turcesc). Socotim că N. Iorga n-a spus despre influenţa grecească tocmai ceea ce este esenţial: cultura greacă în Moldova şi Ţara Romînească nu a fost neogreacă, ci clasică; prin această influenţă s-a introdus la noi în genere şi la Dimitrie Cantemir în special, cunoaşterea culturii clasice antice, numai prin ea şi prin influenţe, nu aşa de vaste, ale şcolilor latine din Polonia, se poate vorbi despre un umanism românesc.

În *Istoria romînilor*, apărută la 1938, N. Iorga vorbind de războiul prin care Cantemir a încercat să elibereze Moldova de sub jugul turcesc, cu ajutorul Rusiei lui Petru cel Mare, afirmă că „pentru ei (moldovenii), ca şi pentru fraţii de peste Milcov, acesta nu era un război naţional“ (citeşte: popular). Vom dovedi că adevărul stă tocmai dimpotrivă, dar ne întrebăm deocamdată cum putea să nu fie popular un război împotriva turcilor, după veacuri de asuprire: erau romîni complet descurajaţi şi decăzuţi sufleteşte?² În acelaşi volum, vorbind de opera lui Cantemir în Rusia, autorul neagă orice putinţă de colaborare intelectuală. El se afla „în retragerea sa silnică într-o Rusie, al cărei neajuns de cultură şi defect de viaţă socială îl simţia şi un Neculce“³. Desigur că Rusia ţarilor

¹ N. Iorga, *Dimitrie Cantemir: cu prilejul comemorării lui*, în „Cultura“, I, 1924, p. 2—11.

² Idem, *Istoria romînilor*, VI, Bucureşti, 1938, p. 478.

³ *Ibidem*, p. 499.

în veacul al XVIII-lea nu era bazată pe dreptatea socială, dar nici Moldova nu ieșise din orînduirea feudală, și un domn al ei nu putea face comparații defavorabile Rusiei.

G. Pascu, în volumul *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*¹, prezintă cam schematic, după izvoare, viața și opera autorului *Descrierii Moldovei*, dar aprecierile sînt în general juste: astfel caracterizarea lui Cantemir ca primul savant român de valoare europeană și singurul orientalist român (p. 16), despre valoarea filozofică a *Divanului* (p. 33), despre aprecierea *Descrierii Moldovei* ca o carte care dă în primul rînd o iconă socială a Moldovei, subliniindu-se și atitudinea antiturcă a scrierii (p. 48—52), despre cele două temelii ideologice ale *Hronicului*: ideea romanității și a continuității, precum și despre „canoanele”, principiile de critică istorică pe care se întemeiază această scriere (p. 76—80). Totuși, nici G. Pascu nu pomenește nimic despre atitudinea antiboierască a lui Cantemir, nici de legătura lui cu Rusia reformelor lui Petru. Opera nu este încadrată în realitatea socială a vremii, nici nu explică tendințele politice ale celor mai multe scrieri, de pildă ale *Descrierii Moldovei*.

Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, are meritul de a fi pus la îndemîna cercetătorilor o serie de documente rusești inedite, privitoare la acțiunea politică a lui Cantemir în Rusia și de a fi folosit întîia oară o serie de scrieri rusești privitoare la D. Cantemir². Totuși, multe din cele mai importante publicații curente de izvoare și studii rusești privitoare la D. Cantemir i-au scăpat din vedere, interpretarea faptelor este timidă, autorul neîndrăznind să se atîngă de părerile oficiale ale istoriografiei, deși avea la îndemîna izvoare care puteau să deschidă drumul spre o interpretare adevărată. Dar mai ales, vorbind de Dimitrie Cantemir în Rusia, autorul nu recunoaște nici o interdependență între cultura și societatea rusească din vremea lui Petru cel Mare și opera lui Cantemir. Pentru el, fostul domn al Moldovei, „a rămas un geniu exotic în Rusia”, „rămîne strein de reformele lui Petru cel Mare, el nu face nici un fel de legătură cu Rusia de atunci ...El nici nu-și manifestă dorința de a participa la viața rusă” (deși a fost unul din miniștrii lui Petru!). Opera sa este total nepotrivită cu „spiritul practic, utilitarist al reformelor lui Petru cel Mare” și aceasta îl face „să nu-și găsească loc în viața socială rusă” (p. 50). În realitate, toate scrierile lui Cantemir din această epocă: *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei*, *Hronicul*, erau necesare societății și conducerii politice rusești, care nu pierdea din vedere tot ceea ce privea cunoașterea Europei de răsărit. Ele sînt scrise în spiritul „practic”, recte științific, al reformelor din Rusia și nu în spiritul bizantin și mistic al primelor lucrări ale acestui scriitor³.

Ilie Minea în *Despre Dimitrie Cantemir*⁴ — este o lucrare care a apărut tot în cadrul comemorării bicentenarului morții domnului-autor și sub același semn al unor lucrări, care refuză să recunoască influența mediului din Rusia reformelor și să adîncească critic și în cadrul social opera lui. Scrierea lui Minea, care se întinde pe 422 de pagini, este o analiză încîlcită a cuprinsului lucrărilor lui Cantemir cu comentarii asupra evenimentelor politice, dar fără a recurge măcar

¹ G. Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924.

² Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, *Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.*, ser. III. II, 1924.

³ Vezi și recenzia critică a scrierii lui Șt. Ciobanu de P. P. Panaitescu. în „Daco-romania”, IV-2, Cluj, 1927, p. 1238—1251.

⁴ I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași, 1926, 422 p.

la compararea textelor cu izvoarele folosite de Cantemir. *Istoria Imperiului Otoman* este datată greșit din 1698, deci din perioada șederii la Constantinopol, pe baza unei greșeli de traducere, din traducerea românească a acestei lucrări. *Istoria Imperiului Otoman* ar fi o lucrare hibridă, scrisă în spirit turcofil și corectată în note mai târziu, în spirit antiturc (în realitate textele reproduse din cronicile turcești sînt controlate în note critice de autor). Prolegomenele din *Hronic* ar fi adăuse ulterior, cînd în realitate sînt discuții critice, care nu intră în cadrul cronologic al lucrării, și de aceea adăuse separat la început. Și această biografie nu vorbește nimic despre atitudinea socială și politică a lui Cantemir în *Istoria Ieroglică* și în *Descrierea Moldovei*, care nu e analizată din punctul de vedere al istoriei vechilor instituții ale Moldovei. Pentru că instituțiile sînt partea cea mai grea a istoriei, deși fac parte din preocupările principale ale lui Cantemir, studiul lor a fost lăsat la o parte de istoricii burghezi, care s-au mărginit să scrie sute de pagini despre amănuntele istoriei politice și anecdotice¹.

Comemorarea bicentenarului lui Cantemir a dat naștere și la alte lucrări, toate destul de superficiale și animate de un spirit pseudopatriotic. Între altele, vom menționa numai afirmația emisă cu acest prilej că „Dezrobirea și întregirea neamului era singurul scop, pentru care Dimitrie Cantemir părăsi toate onorurile și îndemînările (sic), trecînd cu toate oastea sa de partea creștinilor... cum mărturisește el însuși în «Descrierea Moldovei»”². Întregirea neamului, adică unitatea politică a neamului într-un singur stat, este o idee politică, ea nu apare la noi înainte de veacul al XIX-lea și n-o găsim la Dimitrie Cantemir, oricît am căuta-o în *Descrierea Moldovei* și în altă carte a lui. El a afirmat unitatea etnică și de origine a poporului român, dar nu a putut trage, în perioada feudală, concluzia unității politice de stat național³.

Sextil Pușcariu în *Istoria literaturii romîne. Epoca veche*⁴, rezerva operei lui D. Cantemir 22 de pagini (plus bibliografia critică). Este o expunere îngrijită și clară, în care, pe lîngă unele aprecieri drepte, nu lipsesc obișnuitele omiteri de fapte esențiale: atitudinea autorului în problemele sociale, legăturile cu mediul cultural al Rusiei, atitudinea tendențioasă a lui Cantemir față de vechile instituții ale Moldovei și susținerea unui punct de vedere monarhic. Și Pușcariu crede că la 1711, Cantemir și-a schimbat atitudinea față de turci, ceea ce constituie o trădare, datorită convingerii că turcii sînt în decadentă, nu însă speranței de mult nutrită, a unei politici principiale de eliberare de sub jugul turcesc. Socotim de asemenea că judecata lui Pușcariu că „lui (Cantemir) îi lipsește înțelegerea pentru firea limbei poporului său”, este exagerată, iar sancțiunea după care *Istoria ieroglică* „nu a putut rămînea în literatura noastră” este nedreaptă.

Acestea sînt principalele lucrări privitoare la Dimitrie Cantemir, apărute în istoriografia burgheză și cum s-a văzut, ele sînt departe de a împlini nevoia lumii noastre de azi de a cunoaște pe Dimitrie Cantemir, această figură mare

¹ Vezi și recenziile critice la scrierile lui I. Minea de P. P. Panaitescu, în „Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj”, V, 1930, p. 537—541.

² Ioan I. Nistor, *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir voevod*, Acad. Rom. Mem. Secf. Ist., ser. III, tom. II, 1924, p. 24 (244).

³ În aceeași cuvîntare comemorativă găsim afirmația că „În 1722, el (Dimitrie Cantemir) înființă Academia rusească din Petrograd” (p. 23). Academia rusească din Petersburg (nu Petrograd) a fost înființată la 1726, de Petru cel Mare, după moartea lui Dimitrie Cantemir.

⁴ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii romîne. Epoca veche*, ediția a II-a, Sibiu, 1930, p. 161—182.

și tulburătoare a istoriei noastre de la sfârșitul perioadei feudale, în cadrul vremii sale, cu înțelegerea clară a concepțiilor sale politice, sociale și de istoric.

În zilele noastre au apărut mai multe studii, reduse însă ca întindere, în care se încearcă o nouă înțelegere a lui Dimitrie Cantemir. Astfel, amintim studiul lui Gh. Haupt, *Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*¹, în care se publică în traducere o scriere inedită a lui Cantemir, cu o interesantă introducere privind și unele aspecte mai generale ale legăturilor lui Cantemir cu cultura rusească.

C. I. Gulian, *Dimitrie Cantemir, un mare patriot și cărturar*², stăruie mai ales asupra gândirii filozofice a lui D. Cantemir, cu totul neglijată pînă acum, iar Victor Chereșteșiu, *Marele învățat, om politic și luptător activ pentru prietenia romîno-rusă, Dimitrie Cantemir*³, pune în special accentul pe unitatea ce există între opera literar-istorică a lui Dimitrie Cantemir și acțiunea sa politică.

NOTĂ DESPRE CEA MAI VECHIE BIOGRAFIE A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Cea mai veche biografie a lui Dimitrie Cantemir este lucrarea latină: *Vita principis Demetrii Cantemiri*, o scurtă biografie cu indicarea operelor sale manuscrise. Această lucrare se află alături de copiile manuscrise ale operelor lui Cantemir în hîrțile rămase în Rusia de la familia Cantemir⁴. Autorul acestei lucrări anonime este probabil T. S. Bayer, profesorul lui Antioh Cantemir, german stabilit în Rusia, mort la 1738⁵. În adevăr, Antioh Cantemir i-a trimis spre corectare și copiere manuscrisele tatălui său; Bayer a revăzut *Istoria Imperiului Otoman*, pe care urma s-o publice după originalul latin⁶. Bayer este autorul prelucrării vieții lui Constantin Cantemir, pe care o scrisese Dimitrie, prelucrare publicată după moartea lui Bayer, la Moscova, în 1783⁷. Pregătind publicarea operelor lui D. Cantemir, Bayer a scris, probabil, această biografie după indicațiile găsite în manuscrisele ce le avea la îndemînă și după informațiile date de Antioh Cantemir. Într-o scrisoare din anul 1730 a lui Antioh Cantemir către Bayer se vede că acesta din urmă lucra la corectarea operelor lui Dimitrie. Antioh îi dă amănunte asupra vieții tatălui său și-i făgăduiește portretul lui⁸. Atunci, desigur, a scris Bayer viața învățatului domn moldovean.

Peste cîțiva ani, Antioh este trimis ca sol al țarinei Ana la Londra și acolo pune să se traducă în englezește *Istoria imperiului otoman*, însoțită de viața tatălui său (1734). Această formă a biografiei lui Dimitrie Cantemir este traducerea engleză a lucrării latine, amintite mai sus, dar cu multe amplificări datorite, fără îndoială, lui Antioh Cantemir. Redacția și traducerea sînt ale traducătorului în englezește a *Istoriei otomane*, N. Tyndal⁹. După ediția engleză a fost tradusă *Viața lui Dimitrie Cantemir* în franțuzește și nemțește, fără schimbări în edițiile în aceste limbi ale *Istoriei Imperiului Otoman*.

¹ În revista „Studii”, anul IV, 1951, I, p. 210—222.

² În revista „Lupta de clasă”, seria a V-a, anul XXXIII, septembrie 1953, nr. 9, p. 65—76.

³ În revista „Studii”, anul VI, 1953, 4, p. 75—89.

⁴ Cf. ms. latin al Acad. R.P.R. (nr. 76) cu operele lui D. Cantemir copiate în Rusia, f. 411—413, textul latin publicat în *Operele* lui D. Cantemir, ediția Acad. Rom., VII, p. 3—5.

⁵ În introducerea la T. S. Bayer, *Istoriia a jizni i délah cneazea Constantin Cantemira*, Moscova, 1783, p. XXI.

⁶ Scrisoarea lui Antioh Cantemir către Bayer publicată de I. Bianu în „Revista Nouă”, IV, 1891, p. 408—412.

⁷ T. S. Bayer, *op. cit.*

⁸ Scrisoarea citată a lui Antioh Cantemir.

⁹ D. Cantemir, *The history of the growth and decay of the Othman Empire*, Londra, 1734, p. 456—460: *The life of Demetrius Cantemir prince of Moldavia*.

În rusește această viață, amplificată a doua oară, a fost intercalată în istoria familiei Cantemir, care se află în anexele *Vieții lui Constantin Cantemir* de T. S. Bayer, amintită și mai sus, tipărită la Moscova în 1783¹. Deși o notă arată că acest capitol privitor la Dimitrie Cantemir este tradus după ediția franceză a *Istoriei Otomane*, ceea ce este exact pentru cea mai mare parte a lucrării, totuși avem de a face cu o a doua amplificare a biografiei lui Dimitrie vodă, în special cu amănunte privitor la scurta lui domnie. Autorul acestor amplificări nu poate fi Bayer, căci el murise demult la 1783, iar istoria familiei Cantemir este dusă pînă la această dată și adausă de editor fără indicarea autorului. Alături de istoria familiei Cantemir, se dau în aceeași carte amănunte despre celelalte familii boierești moldovene, adăpostite în Rusia o dată cu domnul pribeag. Este posibil ca unul din membrii acestor familii să fi știut să dea amănunte asupra Cantemireștilor și a oamenilor lor de încredere din boierime. În acest caz, sîntem îndreptățiți să presupunem ca autor al istoriei Cantemireștilor și al adaosurilor la biografia lui Dimitrie Cantemir pe N. Bantiș Kamenski, boier moldovean din familia mamei lui Dimitrie Cantemir, istoric în limba rusă². În adevăr, la 1821, se publică opera lui N. Bantiș Kamenski, *Faptele celor mai însemnați generali și miniștri ai lui Petru cel Mare*³, în care biografia lui Dimitrie Cantemir este identică, vorbă cu vorbă, cu cea din anexele lucrării postume a lui Bayer. După aceea, biografia lui D. Cantemir apare la fel în traducerea franceză a lucrării lui N. Bantiș Kamenski, apărută la Paris în 1829⁴ și în dicționarul biografic al fiului său Dimitrie, apărut în rusește în 1836⁵.

O lucrare întemeiată în parte pe aceeași biografie este viața lui Antioh Cantemir în limba franceză, care se află în fruntea ediției franceze a *Satirelor* acestuia⁶. Biografia lui Antioh Cantemir cuprinde și viața tatălui său, după biografia lui din anexele *Istoriei Imperiului Otoman* și după amănunte extrase din scrierile sale. Autorul vieții lui Antioh Cantemir este traducătorul anonim al *Satirelor* în franțuzește: „*La vie du prince Cantemir et la traduction que je donne de ses Satyres sont ... un hommage que je rends à l'amitié dont il m'a toujours honoré*”⁷. Unii erudiți ruși atribuie greșit traducerea *Satirelor* și *Viața lui Antioh* în franțuzește abatelui Venuti⁸, dar istoricul N. Alexandrenko a arătat că adevăratul traducător este abatele Guasco⁹. De altfel, ceea ce rezolvă definitiv problema, este exemplarul traducerii *Satirelor*, în posesia noastră, care poartă însemnarea autografă: „*ex dono auctori, labbé de guasco, pr(é)cepteur(?) du roy de Pélécion*”. Prefața la *Satire* e dataată din anul 1745, cînd probabil s-a scris și *Viața lui Antioh Cantemir*.

În colecția Hurmuzachi (*Documente*, Supliment I—3, p. 11—13), este publicat ca „un raport francez nedatat”, un *Mémoire sur la famille Cantemir*, care nu este altceva decît biografia lui Antioh Cantemir de abatele Guasco, cu unele prescurtări, restul fiind o reproducere, cuvînt cu cuvînt.

¹ T. S. Bayer, *op. cit.*, p. 274—316.

² Presupunerea a fost făcută de Șt. Ciobanu, *D. Cantemir în Rusia*, p. 76.

³ N. Bantiș Kamenski, *Deiania znamenitih polkovodtse i ministrov Petra Velikogo*, Moscova, 1821.

⁴ N. Bantysz Kamenski, *Illustrations de la Russie ou galerie des personnages des plus remarquables de cet empire sous la règne de Pierre le Grand*, Paris, 1829, p. 379—390. Traducerea romînească, după ed. rusă de V. Gervescu, *Dimitrie Cantemir domnul Moldovei*, București, 1902.

⁵ D. Bantiș Kamenski, *Slovar dostopamiatnih liudei russkoi zemli*, III, Moscova, 1836, p. 34—42.

⁶ *Satyres du prince Cantemir ... avec l'histoire de sa vie*, Londra, 1750. Viața lui Antioh are o paginație deosebită (I—CCXXVIII), cu titlul: *Vie du prince Antiochus Cantemir*.

⁷ *Ibidem*, p. 4 (Introducere).

⁸ A. Stoivnin, *Kneaz Antioh Cantemir v Parije*, în „Véstnih Evropi”, tom. 86, 1880, p. 818.

⁹ N. Alexandrenko, *K biografii kneazea A. D. Cantemira*, Varșovia, 1896, p. 10—13.

II. MOLDOVA ÎN VREMEA LUI DIMITRIE CANTEMIR

Situația economică a Moldovei în vremea lui Dimitrie Cantemir, cu aspectele sale de sărăcie crescândă, situația socială cu formarea unei oligarhii boierești atotputernice înlăuntru, situația politică dominată de creșterea neîntreruptă a apăsării turcești și în același timp de apariția hotărîtoare pentru țările romîne a rivalității politice austro-rusești, se oglindesc din plin în opera domnului scriitor.

Viața economică a Moldovei, ca și a Țării Romînești, se înrăutățește în primul rînd din cauza exploatării produselor țării de către Imperiul Otoman, a imenselor cantități de bani și de produse luate anual de turci din Moldova, pentru îmbogățirea demnitarilor otomani și pentru aprovizionarea capitalei și a armatei turcești. Monopolul turcesc asupra comerțului grînelor, aproape total, ca și asupra mierii, și parțial asupra vitelor, împiedică și în orice caz întîrzie apariția fenomenelor capitaliste în societatea feudală romînească¹. Prin acest monopol, produsele țării se vindeau cu preț stabilit la Poartă, pe bază de monopol, așa că rezultatul era sărăcirea treptată a țării. Pe de altă parte, sarcinile crescînde ale țării față de pretențiile turcești, în special în timpul războaielor cu austriei, venețienii, polonii și apoi cu rușii, aduceau o fiscalitate excesivă asupra claselor țărănești, atît asupra răzeșilor și celorlalte pături de oameni liberi, cît și asupra țăranilor dependenți, vecinii. Vechea fiscalitate domnească întemeiată pe dijme în natură, se transformase aproape total în dări în bani cu totul de nesuferit pentru țăranime, care nu lua decît o parte redusă la comerțul intern și extern.

Sînt și alte cauze ale decăderii economice a țărilor romîne în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul secolului următor. Fapt este că producția domeniilor boierești, bazată pe munca servilă, nu era rentabilă și nu se putea compara cu aceea din țările în care șerbii fuseseră liberați. Lipsa unor orașe cu viață meșteșugărească însemnată în Moldova și Țara Romînească, era o piedică în dezvoltarea economică a acestor țări în epoca de care ne ocupăm².

Ca și în Polonia, în Ungaria, în Germania de răsărit, feudalismul nou, sub forma unei ridicări a moșierilor, unei noi aglomerări de domenii mari în mîna unui număr redus de boieri, se constată și în țările romîne în secolele XVII-

¹ Vezi lucrarea în manuscris a lui M. Berza, *Sarcinile materiale ale țărilor romîne față de Poarta Otomană*.

² P. P. Panaitescu, *Comunele medievale în principatele romîne, în Interpretări romînești*, București, 1947, p. 161—218.

XVIII. După o primă perioadă, în secolele XIV-XV (pînă la mijlocul acestui din urmă veac), în care se constată existența unor mari domenii feudale cu imunitate, urmează o vreme de întărire a autorității centrale, desfacerea imunităților și destrămarea marilor domenii. Dar în veacul al XVII-lea, sărăcia și criza economică a țării aduce ridicarea unui mic număr de boieri, boieri mari noi, ridicați din vechea mică boierime militară, care profită de decăderea generală. Este vorba de acei boieri care ocupă dregătorii la curtea domnului și care după sistemul în vigoare atunci, au parte la veniturile statului, luînd fiecare venitul unui ținut și fiind răspunzători de stringerea unor anume dări¹. Această formă specifică a feudalismului moldovenesc (întrucîtva deosebită de cea din Țara Romînească) ajută la ridicarea unor familii boierești, care adună în mîna lor un mare număr de moșii risipite pe toată întinderea țării. Astfel, în Moldova sînt familiile : Costin, Ruset, Costache, Cantacuzino, Buhuș, Prăjescu². Nu mai e vorba de domenii unitare cu imunitate, ci de o aristocrație de moșieri, care urmărea cîștig bănesc din exploatarea moșilor lor. Această aristocrație avea și conducerea efectivă politică a țării.

Alături de ea stătea mica boierime, adesea foarte puțin deosebită de razeșii țărani. Mica boierime moldovenească lupta împotriva boierimii mari, care încerca prin toate mijloacele să acapareze micile ei stăpîniri de pămînt. O caracteristică a acestei mici boierimi este spiritul de aventură: neputînd avea venituri suficiente pentru o viață mai înstărită din pămîntul ce-l stăpîneau, acești boieri mici încep să ia parte la o serie de răscoale interne (răscoala lui Hîncu și Durac, la 1671), lupte de eliberare contra turcilor, alături de cazaci (la 1683 expediția lui Kunicki, hatmanul cazac, cu micii boieri moldoveni : Savin Zmucilă, Bantiș, Bainschi și alții)³, precum și în țări străine. Astfel, Constantin Cantemir, care făcea parte din aceeași pătură socială, ia parte la luptele polonilor cu suedezi în Polonia⁴.

Soarta și ideile lui Dimitrie Cantemir sînt mult legate de această boierime mică moldovenească din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Țărănimea dependentă, vecinii din Moldova, sînt tot mai asupriți și mai decăzuți din drepturile lor. Putem spune că ultimele decenii ale secolului al XVII-lea reprezintă sfîrșitul unei perioade din istoria aservirii țărănilor la noi și începutul alteia. În Moldova se termină atunci lupta țărănilor pentru a-și păstra dreptul de strămutare. Ei sînt definitiv legați de glie, după desființarea sistemului de „ani de prescripție“, a „fugii“ țărănilor, care după cîțiva ani de la strămutarea lor, dacă nu erau găsiți și reclamați, puteau deveni oameni liberi. Acum această nădejde le era interzisă. Pe de altă parte, se răspîndește, deși nu se generalizează încă, sistemul legăturii personale a șerbului de stăpîn, în sensul că stăpînul nu mai era obligat să-l socotească legat de moșie și de parcela pe care o cultiva ereditar, ci-l putea vinde și transfera după plac⁵. Urmează acum o perioadă în care în locul serviciilor de curte, muncile agricole sînt principala sarcină a țărănilor dependenți, pînă se ajunge la stabilirea de către stăpînire a

¹ Vezi Miron Costin, *Poemă în versuri despre Moldova și Țara Romînească*, ed. P. P. Panaitescu, *Acad. Rom. Mem. Secf. Ist.*, tom. X, 1929, p. 115—118 (lista dregătoriorilor cu veniturile ținuturilor aferente, în 1684).

² R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, București, 1907, p. 237—256.

³ N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 275, 351.

⁴ D. Cantemir, *Vita Constantinii Cantemirii*, ed. N. Iorga, București, 1923, p. 4—5.

⁵ Vezi P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țărănilor în țările romîne*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, Ed. Acad. R.P.R., vol. I, p. 63—122.

zilelor de muncă agricolă datorite de vecini¹. Din cauza acestei înrăutățiri a stării țăranilor, epoca în care a trăit Dimitrie Cantemir este o vreme de tensiune a luptei de clasă, de răscoale țărănești, de ridicare a micii boierimi, a curtenilor împotriva boierimii mari.

Formarea unei noi păтури sociale feudale de boieri, mari latifundiați, care stăpîneau viața economică, are ca urmare ridicarea aceleiași păтури la puterea politică, la cîrmuirea țării. Numai că această cîrmuire nu s-a exercitat fățiș, ci oarecum indirect. Din mai multe pricini, lesne de înțeles, marii boieri, cei ce aveau cele mai întinse și numeroase moșii și ocupau dregătoriile cele mai însemnate ale curții domnești, nu s-au ridicat întotdeauna la demnitatea domnească, lăsînd pe alții să îmbrace hainele de paradă, și guvernînd din umbra lor. Astfel în Țara Romînească, de la o vreme lupta s-a dat pentru stăpînire numai între două familii, Bălenii și Cantacuzinii; cei dintîi au guvernat în umbra lui Grigore Ghica, cei din urmă, la început prin bietul Antonie din Popești, apoi după domnia directă a lui Șerban Cantacuzino, prin omul de încredere, ruda lor prin femei, Constantin Brîncoveanu. Oricît s-ar părea de strălucită domnia lui Constantin Brîncoveanu, el era în realitate un stăpînitor fără putere în fața Cantacuzinilor, care erau stăpîni adevărați. În Moldova, Rusetesții au cîrmuit sub diferiți domni; Constantin Cantemir, pe care fiul său Dimitrie a vrut să-l arate ca un mare monarh, a fost o unealtă docilă și fără putere în mîinile lor, asemenea și Constantin Duca, Mihai Racoviță și alții. Singur Dimitrie Cantemir, întemeiat pe ideea modernă a autorității centrale a monarhiei, a încercat să se împotrivescă guvernării marii boierimi în Moldova și a Rusetesților în particular. Dar, în afară de acest episod, care pînă acum a fost prea puțin înțeles și explicat în semnificația lui adîncă, se poate spune că în general ambele principate ajunseseră sub cîrmuirea a cîtorva familii bogate și în special a două dintre ele: Cantacuzinii și Rusetesții². Aceste familii exercitau o cruntă exploatare a veniturilor țării prin concesionarea dărilor și veniturilor județelor, exploatare biciuită de Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*.

De fapt lupta între marea boierime feudală care căuta să stăpînească țara și domnia, care voia să instaureze o autoritate centrală, se terminase în favoarea celei dintîi, la noi ca în Polonia, spre deosebire de Europa apuseană și de Rusia, unde se stabiliseră așa-numitele „monarhii absolute“. Acest rezultat se datorește lipsei unor forțe sociale puternice care să fi putut sprijini domnia împotriva boierimii: clasa orășenească sau „pomestnicii“, slujitorii colonizați, au lipsit sau au fost foarte slabe în Țara Romînească și Moldova. La noi, boierimea, după o epocă de întărire relativă a puterii domnești în secolul al XV-lea (a doua jumătate) și în al XVI-lea, izbutise să înfrîngă pe domn. În epoca de care ne ocupăm, boierimea înlăturase vechile dinastii domnitoare, atît în Moldova, cît și în Țara Romînească. Alegerea domnilor de către boieri se făcea după un program boieresc bine cugetat, de a împiedica instaurarea oricărei eredități la tron: astfel Miron Barnovschi a fost ales domn în Moldova, „boierii și țara vădzîndu pre Barnovschiî hatmanul om de țară și fără de cuconi“³. Gheorghe Ștefan putea pretinde la domnia Moldovei, căci era „unul ca acela care, neavînd cuconi, de atunciși luasă gîndu spre domnie“⁴. Se ajunsese chiar la niște „pacte conventa“

¹ P. P. Panaitescu, *op. și loc. cit.*

² Cf. N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 420.

³ Miron Costin, *Letopiseșul Moldovei*, ed. 1944, p. 73.

⁴ *Ibidem*, p. 130.

ca în Polonia, legături și condiții ce se puneau domnului de către boieri înainte de domnie. „Striga cu toții să fie Lupul vornicul (domn), însă îi da și legături, ce va lua den țară, ce s-ari lega pentru dări, atunce la acel ales, mai multu să nu ia din țară“¹. Cum vom vedea mai jos, *Descrierea Moldovei* cuprinde o pledoarie pentru dreptul ereditar al dinastiei domnești și în tratatul încheiat de Dimitrie Cantemir cu Rusia se prevede acest drept pentru familia lui, cu toate protestele vehemente ale boierilor mari².

De fapt numirea domnilor depindea numai de Poarta Otomană, de la care ea trebuia cumpărată. Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei* spune că de la așa-zisa „rebeliune“ a lui Miron Barnovschi (1633), domniile Moldovei au fost mai mult străini, care cumpără domnia pe bani de la Poarta Otomană³. Această afirmație este mult exagerată și urmarea scopul de a arăta că prin Cantemirești se revenea la domniile băștinașe. În realitate se făcea, în cele mai multe cazuri, o alegere: însuși Constantin Cantemir fusese ales de boieri precum și Mihai Racoviță, a cărui alegere o descrie Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, dar această alegere devenise o recomandare către Poartă, care putea să n-o primească (astfel a fost cazul cu prima domnie a lui Dimitrie Cantemir, care nu a fost întărită de turci). Și în Țara Românească, Constantin Brîncoveanu fusese ales și recomandat Porții, dar în toate cazurile recomandarea trebuia cumpărată pe bani.

În legătură cu aceasta se pune problema „domniilor fanariote“, sau a așa-zisei „epoci fanariote“. Socotim că N. Iorga a izbutit să demonstreze că de fapt nu a existat o epocă fanariotă, în sensul că cele mai multe familii ale domnilor care au domnit în țările române în acea vreme erau sau românești (Racoviță, Calimachi), sau nu erau din Fanar și domniseră și înainte de această vreme în Moldova și Țara Românească: Ghiculeștii; sau grecești, dar înrudite prin sînge cu boierimea românească: Mavrocordații. Și mai mult decît aceste considerații asupra persoanei și originii stăpînitorilor, este un fapt că așa-zisa epocă a fanarioților nu a însemnat o schimbare structurală a organizării țării, nici a relațiilor ei față de Poartă, cel mult o înrăutățire a condițiilor de aspirare (pînă la 1774), dar tot pe panta pe care o porniseră de mai înainte relațiile cu Poarta suzerană⁴.

Singurele fapte care sînt deosebitoare pentru această epocă, sînt, pe de o parte, numirile directe ale domnilor de către Poartă, fără a mai ține seamă de recomandările, de fapt alegerea, boierilor, pe de alta, o politică de rezistență față de boieri și de autoritate a domnilor, sprijiniți, nu pe o clasă socială nouă, ci pe protecția dinafară a Porții, care voia să aibă în țările române un singur stăpîn responsabil, nu zece sau cincizeci. Nu vorbim aici de schimbarea treptată care se produce în societatea noastră de la feudalism la capitalism în această epocă, ea nu se datorește bineînțeleles „fanarioților“ și regimului lor politic, ci schimbărilor economice, care se produc numai în a doua perioadă a domniei așa-zisilor fanarioți, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea nu ne privește direct în înfățișarea vieții și operei lui D. Cantemir.

Vrem numai să subliniem că în timpul activității lui Cantemir, în vremea lui, se începe așa-numita perioadă fanariotă, care în realitate a însemnat o înfrîn-

¹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 83.

² Vezi mai jos, capitolele XII și XVIII (Alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia și *Descrierea Moldovei*).

³ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 48.

⁴ N. Iorga, *Istoria romînilor*, VII, p. 5—14, și idem, *Au fost Moldova și Țara Românească provincii supuse fanarioților?*, în *Acad. Rom. Mem. Secf. Ist.*, ser. III, 1937, XVIII.

gere pentru atotputernicia boierească pe teren politic, înfrângere pentru care, cu alte mijloace, a militat ca doctrinar politic și Dimitrie Cantemir.

Dacă în domeniul politicii interne vremea lui Dimitrie Cantemir reprezintă o cotitură în domeniul luptei pentru autoritatea centrală și împotriva atotputerniciei boierești, în domeniul politicii externe, de asemenea sîntem într-un moment în care raportul de forțe în răsăritul Europei se schimbă, configurația politică a acestei părți a continentului ia un aspect nou, după o perioadă de aproape două secole, pe care am putea-o numi staționară. După căderea Ungariei, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, numai Polonia, dintre puterile europene creștine, rămîne vecină cu țările romîne, restul granițelor noastre fiind învăluite de stăpînirile turcești. După asediul Vienei, Austria (1683) înaintează repede spre sud-est și prin pacea de la Carloviț dobîndește definitiv Transilvania, devenind vecină cu Moldova și Țara Romînească. Pe de altă parte, Rusia, deși nu ajunge încă vecină cu Moldova, patronajul pe care-l exercită asupra Poloniei după războiul nordic și izbînda de la Poltava (1709), îi îngăduie să folosească teritoriul Poloniei în chip liber. Rusia, sub domnia lui Petru cel Mare, devine o mare putere europeană, de care trebuie să se țină seamă în toate împrejurările politice ale răsăritului și în genere în așa-numitul pe atunci „echilibru european“, adică a raportului de forțe între state.

Așadar, de unde pînă la vremea lui Dimitrie Cantemir principalul sprijin în care puteau nădăjdui românii pentru eliberarea lor de sub jugul turcesc era Polonia (Austria fără îndoială juca un rol în această politică, dar numai sporadic și de departe), acum Polonia decade ca putere mare și locul său în politica Europei răsăritene îl iau Rusia și Austria. Rezultă de aici că gînditorii politici de la noi și cei care aveau un rol activ în cîrmuirea țărilor romîne, trebuiau să se adapteze la noua stare de lucruri, străină de perspectivele pe care le avuseseră pînă atunci. Dimitrie Cantemir care era și gînditor politic și a avut și un rol în cîrmuire, a văzut ultima izbucnire a energiei politice polone, în vremea regelui Ioan III Sobieski și după aceea, ridicarea neașteptată a Rusiei, precum și contactul direct al țărilor romîne cu Austria. În politica externă, el se află în mijlocul unei lumi noi, neexperimentate de înaintașii lui și față de care trebuia să se adapteze cu cugetarea politică și cu fapta.

Decăderea Imperiului Otoman, care alături de ridicarea Austriei și Rusiei este principalul fapt politic al istoriei Europei răsăritene în vremea lui Dimitrie Cantemir, este un fenomen pe care el l-a cunoscut dinlăuntru, l-a studiat cu atenție și pasiune, l-a relevat cu răsunet Europei în scrierile sale. Putem spune că Dimitrie Cantemir, din motive de dragoste de țară, a fost vestitorul slăbirii și decadenței Imperiului Otoman, la care înaintașii săi romîni nu se gîndiseră încă.

III. LITERATURA ROMÂNĂ PÎNĂ LA DIMIRȚIE CANTEMIR

În veacul al XVII-lea literatura română, ținând seama de condițiile orînduirii feudale și de cele politice și economice, atinge un nivel înalt. Literatura română veche oglindește, în ideile sale, situația socială și politică a vremii ; putem vorbi în această epocă de gînditori politici și sociali romîni, nu numai de înregistrarea analitică a faptelor istorice și repetarea tipicului bisericesc. Dimitrie Cantemir a avut predecesori, el se formează și se ridică din mijlocul unei școli literare.

Principalele fapte politice și sociale care se oglindesc în literatura română din veacul al XVII-lea, în special în scrierile cronicarilor moldoveni, sînt cele expuse în capitolul precedent : decăderea țărilor romîne și exploatarea lor de către Poarta Otomană, care trezește o reacție de ură și rezistență în vechea literatură, cu evocarea vremilor de glorie a luptelor unui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul. Apoi ridicarea boierimii, a noii boierimi, atotputernice, creează o conștiință de clasă, o mîndrie trufașă, bazată pe faptele războinice și eroice. Boierimea nouă, care nu știa slavonește, stă la temelia dezvoltării literaturii în limba romînă și a școlii cronicarilor, școală de istorici boieri. În problema politică internă a luptei boierimii pentru putere împotriva încercărilor de centralizare ale puterii domnești, cronicarii iau partea boierimii, ei susțin principiul medieval și feudal al statului boieresc.

În sfîrșit, se oglindește în literatură un contact mai larg între țările romîne : cele trei domnii romînești, Țara Romînească, Moldova și Transilvania, nu mai sînt izolate în semiautarhia lor, un curent de viață comună le străbate, prin legături economice, culturale, politice tot mai strînse. Oamenii de carte l-au simțit, ei văd acum lămurit că odată, demult, aceste țări au fost o singură țară, că poporul romîn este un singur popor, care se trage din romanii coloniști, săpați în piatră pe monumentele antice. Acest adevăr al unității neamului, al originii comune, ei îl proclamă cu mîndrie, cu nădejde în viitor. Acel care a văzut mai larg, mai complet, unitatea romînilor și originea lor romanică a fost Dimitrie Cantemir, dar a avut predecesori, care l-au îndrumat pe această cale : Miron și Nicolae Costin, Constantin stolnicul Cantacuzino.

Contactul între țările romîne se întregește cu cel al altor țări vecine cu Imperiul Otoman, aceasta înseamnă legături comerciale și sociale cu grecii, stăpînii vieții economice a Imperiului, apoi cu Polonia, vecină și cu rușii (ucrainienii) din sînul regatului polon. În domeniul culturii, aceste legături se traduc

prin influențele grecești și latine-apusene în cultura noastră. Influența grecească este dintre cele două cea mai durabilă, cea mai adâncă. Ea este, nu o influență neogreacă, ci elinică, influență a limbii și literaturii clasice antice. Prin școlile grecești, prin profesorii greci, care în secolul al XVII-lea vin în Moldova și Țara Românească, s-a introdus umanismul — cunoștința clasicismului — în țările române. Un Nicolae Milescu, un Constantin Cantacuzino datoresc mult din formarea lor ca oameni de cultură acestei influențe clasice grecești, iar Dimitrie Cantemir și mai mult decît dinșii.

Umanismul latin a pătruns la noi pe mai multe căi : cea mai însemnată a fost aceea a școlilor iezuite polone, unde au învățat un Ureche și Miron Costin¹, altă cale a fost Universitatea din Padova, unde a studiat Constantin Cantacuzino. Universitatea din Padova a stat în strînse legături cu Școala înaltă a patriarhiei din Constantinopol, de fapt o universitate, în care au studiat atît Nicolae Milescu², cît și Dimitrie Cantemir. Pe lângă aceasta, să nu uităm că școala superioară domnească de la Iași, în începuturile ei, sub Vasile Lupu, a fost o școală latină, cu profesori ruși de la Kiev, veniți de la colegiul latin din Kiev al lui Petru Movilă³. Numai în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ambele școli superioare domnești din București și Iași devin școli grecești.

Se poate vorbi fără îndoială de cuceririle culturii românești în veacul al XVII-lea. Prima și cea mai însemnată este izbînda limbii romîne în literatură. Este adevărat că primele traduceri și texte românești sînt mai vechi decît secolul al XVII-lea, dar pînă la începutul acestui secol se mai poate vorbi de predominarea limbii slavone. Abia în secolul al XVII-lea, avem primele scrieri istorice românești, abia în acest secol apar cărțile populare în romînește⁴ și abia la sfîrșitul secolului, biserica ortodoxă introduce, în urma istoriografiei, a pravilelor de legi și a literaturii cărților populare, limba romînă ca limbă oficială a liturghiei, prin apariția primei liturghii (a lui Dosoftei) în romînește, la 1679 și apoi a Bibliei în romînește la 1688. Biserica mai conservatoare și tradiționalistă urma după imboldul dat de literatura laică, care se afla în mîna boierilor.

Apariția literaturii în limba romînă a pus în acest veac problema unei limbi literare românești, problemă care pe vremea-aceea, în toată lumea, nu se confunda cu aceea a ridicării limbii poporului la rang de limbă literară. Limba literară era socotită o limbă „mai subțire“ și mai savantă decît limba poporului, dar tocmai de aceea devine o limbă artificială. Scriitorii romîni laici, care au văzut nevoia de a renunța la stilul bisericesc, slavonizant, s-au adresat în parte limbii latine, adoptînd elemente de topică latină, ca Miron Costin, în parte limbii grecești (D. Cantemir, Constantin Cantacuzino). Totuși, poate fără voia lor, dar neavînd alt instrument de exprimare, o parte dintre boierii scriitori se adresează limbii poporului pe care o folosesc în operele lor (Ureche, Neculce, Dosoftei).

Era firesc ca alcătuirea unei limbi literare românești să tragă după sine și începuturile versificației romînești⁵, cu *Psaltirea* în versuri a lui Dosoftei și cu

¹ P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera lui Ureche și Miron Costin*, în *Acad. Rom. Mem. Secf. Ist.*, ser. IV, 1925, p. 4—7.

² P. P. Panaitescu, *Nicolas spathar Milescu*, Paris, 1926, p. 41—44.

³ P. P. Panaitescu, *L'influence de Pierre Moghila dans les principautés roumaines*, Paris, 1926, p. 61—68.

⁴ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura romînească*, 2 volume, București, 1929, 1938.

⁵ I. N. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine*, Paris, 1909.

Viața lumii și celelalte versuri ale lui Miron Costin. Influența versificației polone la Dosoftei nu poate însă acoperi structura populară a versurilor sale¹.

Tiparul românesc în Moldova și Țara Românească, tipar care dă la iveală nu numai cărți bisericești, ci și cărți de legi, primele versuri românești, încercări istorice (versurile istorice ale lui Miron Costin despre originea neamului, scurta cronică versificată a lui Dosoftei), reprezintă o coborîre a literaturii în mase mai largi ca înainte².

Dintre toate manifestările literaturii romîne în secolul al XVII-lea, cea mai însemnată este desigur școala cronicarilor. Această școală, profund originală în aspectul ei, apare ca un fapt nou în acest secol, de vreme ce în secolele precedente istoriografia era îmbrăcată în haină slavonă și aparținea, sub forma cronicilor oficiale, numai domniei, pe cînd acum ea este aproape exclusiv, atît în Moldova, cît și în Țara Românească, opera boierimii și reflectă ideile și interesele ei. Acest fapt se explică prin ridicarea boierimii la putere, de care am vorbit mai sus.

Grigore Ureche este cel dintîi din seria cronicarilor moldoveni cunoscuți, serie care se leagă prin ideile lor, prin continuarea operelor lor pînă la Dimitrie Cantemir inclusiv. Principala trăsătură a cronicii sale este lupta pentru ridicarea vitejiei moldovenesti, a patriotismului decăzut din vremea lui, pentru a scutura jugul turcesc. Opera sa pune în fața ochilor cititorului din veacul al XVII-lea epoca de glorie a lui Ștefan, cînd Moldova era independentă, și această imagine, înnobilată de cronicar chiar cu prețul unor schimbări aduse adevărului istoric, așa cum îl află în izvoarele sale, este menită să fie un îndemn pentru societatea din vremea sa.

Ureche crede în boierime, crede că această clasă este menită să cîrmuiască țara, ea singură, și în lupta pentru autoritate cu domnia, ia atitudinea cea veche a feudalilor, care vād în domn unul dintre ai lor, care trebuie să cîrmuiască după sfatul lor și mai ales după interesele lor.

Idea unității poporului romîn, a originilor comune romane, apar încă slab la Ureche, dar sînt totuși atinse. De asemenea preocupările de a crea o limbă literară laică se vād la Ureche, în încercarea lui de a alcătui un stil lucrat, construit, fără a ajunge încă la modele latine³.

Față de Ureche, continuatorul lui, Miron Costin, prezintă aspecte noi dar și continuarea ideilor și concepțiilor înaintașului său. Și la Miron Costin există aceeași ură adîncă împotriva stăpînirii străine turcești, numai că la dînsul găsim mai puțină încredere în forțele vii ale poporului și mai multă nădejde în sprijinul din afară, în special în cel polonez. Același mîndrie boierească, dar cu mai multă înțelegere pentru suferințele poporului, găsim și la Miron Costin; și el crede în fericirea unui stat boieresc, împotriva absolutismului domnesc. Dar la autorul *Vieții lumii*, problema originilor comune ale poporului romîn capătă o deosebită amploare, el scrie o lucrare specială : *De neamul moldovenilor*, pentru a demonstra

¹ Introducerea lui I. Bianu, la Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, București, 1887.

² Vezi mai nou despre tipografie G. Strempele, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, I, 1955, p. 15—42.

³ Vezi introducerea la Gr. Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955 și I. Verdeș, *Ideile social-politice ale cronicarilor din secolele XVII—XVIII*, în volumul *Din istoria filozofiei în Romînia*, I, 1955, Ed. Acad. R.P.R., p. 11—16 și Gr. Scorpan, *Reflectarea poziției de clasă a boierimii în stilul cronicii lui Grigore Ureche*, „Comunicări”, 1—2, 1950, Acad. R.P.R., Filiala Iași, p. 390—428.

această origine. Mica scriere a lui Miron Costin, cea dintâi scriere a unui român despre originile neamului, stă fără îndoială la baza concepției *Hronicului* lui Cantemir.

Pentru întâia oară, la fel ca în Europa apuseană, un scriitor român, Miron Costin, încearcă să formeze un stil literar românesc cu ajutorul limbii latine. El este încă discret în adoptarea influențelor latine, este respectuos față de tradiția limbii române, armonios în îmbinarea ei cu înrîurirea clasică. Încercarea lui va fi dusă mai departe și exagerată de Dimitrie Cantemir.

S-a discutat asupra umanismului de Miron Costin; acest umanism nu este umanismul pur (al secolului al XVI-lea), ci umanismul iezuit din secolul al XVII-lea, legat de formă și nu de libertatea gândirii și a criticii. Umanismul tîrziu, iezuit, se întemeiază pe erudiția în domeniul clasicismului și pe respectarea autorităților stabilite. Miron Costin este un umanist de tip iezuit, un boier, mare latifundiar, și nu un burghez ca umaniștii apuseni din secolul al XVI-lea. Totuși, cu aceste rezerve, clasicismul la Miron Costin a însemnat un fapt nou în cultura noastră, măcar ca un dublu îndemn pentru lărgirea orizontului istoric feudal, la cercetarea istoriei neamului întreg, și pentru crearea unui stil literar nou.

Mai trebuie să adăugăm la caracterizarea opereii lui Miron Costin, ca premergător al lui Dimitrie Cantemir, că în *Cronica polonă* în proză, el este un geograf, descriind râurile și orașele Moldovei, organizarea politică, despărțirea în ținuturi, administrația țării¹.

Nicolae Costin, fiul lui Miron, este un mare erudit: el încearcă să dezvăluie din tomurile erudiției apusene și răsăritene, pe un plan larg, originile neamului și scrie o istorie completă a Moldovei. Planul său va fi reluat, cu mai multe și mai clare idei conducătoare, de Dimitrie Cantemir².

Între premergătorii lui Cantemir nu putem socoti și pe Ioan Neculce, de vreme ce deși contemporan și colaborator politic al lui Dimitrie Cantemir, Neculce scrie cronică lui după moartea acestuia. În orice caz, deși superior ca literat celorlalți cronicari, Neculce este mai sărac ca idei și concepție istorică; cu el începe strîmtarea orizontului istoriografiei moldovene, caracteristică pentru veacul al XVIII-lea. Neculce, ca și Ureche și Miron Costin, este un mare boier, un feudal, opus reformelor centralizării domnești și favorabile țărănimii, încercate de Mavrocordați. În această privință, el se deosebește lămurit de gândirea lui Dimitrie Cantemir, așa cum o vom desprinde mai jos din opera lui și din activitatea lui politică³.

Este caracteristic faptul că Nicolae Costin a dedicat una din cele două versiuni ale *Letopisețului Moldovei* (cea din urmă) unui domn al țării, care era probabil Nicolae Mavrocordat, domn autoritar și convins partizan al unei autorități centrale, opuse anarhiei nobiliare⁴. Așadar Nicolae Costin rupe cu șirul cronicarilor boieri și scrie o cronică oficială dedicată domnului. Prin aceasta el se apropie de Dimitrie Cantemir, care, cum vom vedea, a căutat să susțină domnia autoritară și centralizată pentru Moldova.

¹ Pentru Miron Costin, *Introducerea la Miron Costin, Opere*, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A. (sub tipar) și I. Verdeș, *op. cit.*, p. 17—22.

² I. St. Petre, *Nicolae Costin, Vieța și opera*, București, 1939, p. 267—274.

³ Vezi *Introducerea la Ion Neculce, Letopisețul țării Moldovei*, E.S.P.L.A., ediția I. Iordan, București, 1955 și Șerban Cioculescu, *La bicentenarul lui Neculce*, în „Revista Fundațiilor regale”, XII, 1945, p. 331—345.

⁴ Nicolae Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. St. Petre, București, 1943.

Se mai poate adăuga un punct de asemănare între Nicolae Costin și Dimitrie Cantemir: tendința acestui cronicar moldovean de a așeza istoria Moldovei în cadrul istoriei universale. Lungile pasaje din cronica lui Nicolae Costin despre cavalerii teutoni (crijeți), despre alegerea regelui Poloniei, despre istoria Ungariei și a Transilvaniei, nu sînt simple digresiuni de erudit; el are convingerea că nu se poate înțelege istoria politică a Moldovei dacă nu se dau explicații asupra popoarelor, statelor, împrejurărilor politice străine, cu care Moldova a intrat în contact, direct sau indirect. De la istoria feudală, izolată, trecem la istoria țării, ca un capitol de istorie universală. Dimitrie Cantemir în *Hronic* va proceda la fel, numai că la el nu predomină forma digresiunilor așezate la locurile potrivite, ci nexul causal, care leagă istoria romînilor de istoria universală, este mult mai organic decît la Nicolae Costin.

Opera lui Dimitrie Cantemir este legată de opera scriitorilor moldoveni, dar și în Țara Romînească constatăm în școala cronicarilor de acolo aproape aceleași aspecte ideologice ca la cronicarii moldoveni. Și aci, în veacul al XVII-lea, avem cronici romînești, care înlocuiesc cronicile slavone din veacul precedent (aceste cronici muntene-slave nu s-au păstrat, dar existența lor este ușor de recunoscut în compilațiile de cronici din secolul al XVII-lea care le-au folosit). De asemenea, ca și în Moldova, cronicarii munteni sînt boieri, care scriu nu pentru domn ci pentru ideile și interesele clasei lor. Precum se știe, ni s-au păstrat chiar cele două cronici ale familiilor boierești adverse, rivale pentru putere, cronică Cantacuzinească¹ și cea a Bălenilor². Amîndouă cronicile au un pronunțat caracter de mîndrie boierească, vorbesc de boieri ca de o clasă superioară cu drepturi consfințite. Ca și Ureche, acești cronicari nu au decît o idee foarte vagă, legendară, despre originile neamului; ceea ce îi interesează este statul feudal muntean în limitele lui strîmte.

Dar precum în Moldova, Costineștii au lărgit orizontul istoric al lui Ureche, așa și în Țara Romînească, după cronicile amintite a urmat opera lui Constantin stolnicul Cantacuzino. Scrierile lui Constantin stolnicul n-au fost încă deplin explicate și cercetate. De observat că și el a încercat să lămurească originile neamului, ca și Miron și Nicolae Costin, ca Dimitrie Cantemir, după dînsul; și el a fost mîndru de originile romane și a socotit aceasta, ca un demn umanist, o dovadă de noblețe a poporului nostru. Și el a arătat că muntenii, moldovenii și ardelenii sînt același popor, că se trag din aceeași obîrșie și a vrut să arate și străinilor meritele neamului nostru (cum le arătase și Miron Costin în limba polonă). Și el a vrut să scrie un letopiset complet de la început pînă în zilele lui și nu a apucat să-l termine, cum nu apucase să-l termine nici Nicolae Costin și cum nu va putea să-l termine nici Dimitrie Cantemir³. Dimitrie Cantemir nu a cunoscut cronică stolnicului, dar a lucrat în aceeași ambianță culturală, a simțit aceleași nevoi, care erau ale păturii învătăte a poporului nostru de atunci, de aci apropierea de idei, de planuri între dînșii. Se știe de altfel că stolnicul era rudă prin alianță cu Dimitrie Cantemir (unchiul soției sale).

¹ *Istoria Țării Romînești*, ed. G. Ioanid, II, București, 1859.

² *Istoriile domnilor Țării Romînești*, atribuite lui Constantin căpitanul Filipescu, ediția N. Iorga, București, 1902.

³ Constantin stolnicul Cantacuzino, *Istoria Țării Romînești*, ediția N. Cartoian și D. Simionescu (Clasicii romîni comentați), Craiova, 1945; vezi și R. Ortiz și N. Cartoian, *Lo stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romeno a Padova*, București, 1943.

Sînt și alte puncte de apropiere între Dimitrie Cantemir și Constantin stolnicul Cantacuzino: stolnicul a desenat cea dintîi hartă a Țării Romînești (tipărită la Padova în 1700), pe cînd Dimitrie Cantemir a desenat prima hartă a Moldovei ca anexă a *Descrierii Moldovei*. Chiar ideea lui Cantemir din *Istoria Imperiului Otoman* despre „creșterea și descreșterea” statelor, se regăsește și la stolnicul Constantin Cantacuzino: „Însă iaste a să mai ști că toate lucrurile cîte sînt în lume au și aceste trei stepene (trepte) după ce să fac, adecăte urcarea, starea și pogorîrea, au cum le zic alții adaogerea, starea și pogorîrea... Daci dară așa toate fiind, iată și domniilor, crăiilor, împărățiilor, avuțiilor, măriilor și tuturor celorlalte cîte sînt, așa să întîmplă și le vin”¹.

Dimitrie Cantemir face parte integrantă din vechea noastră literatură: ideile, planurile, tendințele pe care le-a rezumat mai sus în scrierile cronicarilor din veacul al XVII-lea le regăsim, desigur mai complete, mai amplificate, dar în definitiv aceleași, și la dînsul. Chiar în cazul cînd el ia o altă atitudine decît aceea a cronicarilor boieri față de unele probleme sociale și politice ale țării, ca, de pildă, relațiile dintre boieri și țărani și dintre boieri și domnie, Dimitrie Cantemir discută probleme care fuseseră puse de istoriografi cronicarilor dinainte de dînsul. El nu este un străin, un deșărat și un „călător” în țara lui, ci continuatorul marelui curent de cultură romînească în mijlocul căruia a crescut și s-a format.

¹ Constantin stolnicul Cantacuzino, *Istoria Țării Rumînești*, ed. citată, p. 85.

IV. FAMILIA LUI DIMITRIE CANTEMIR. CONSTANTIN VODĂ CANTEMIR DOMN AL MOLDOVEI

Înaintașii lui Dimitrie Cantemir erau oameni de jos, răzeși săraci de pe valea Elanului în Fălciu. O recunoscuse într-o vreme el însuși înainte de a-și schimba părerea asupra felului cum noblețea neamului trebuie să apară în ochii lumii. În *Istoria Ieroglică*, Dimitrie Cantemir spune despre tatăl său, Constantin vodă: „era din părință oae“, ceea ce după tilcul ascuns al cărții înseamnă: „din oameni buni, proști, din stepene de jos“ (stepenă, adică treaptă) ¹. De aceeași părere sînt și toți cronicarii Moldovei. Neculce spune: „Acest Cantemir vodă au fost de oameni proști de la ținutul Fălciului“ ², la fel și cronică racoviteană ³. Amiras și Muste îl numesc *pămîntean* ⁴, ceea ce în limba moldovenească a vremii însemna țaran, muncitor al pămîntului. Miron Costin în letopisețul său distingea trei trepte sociale: boierii, slujitorii (oștenii) și pămîntenii: „pemen-teanul de hrana pămîntului pre feciorul său destoinic poștește să-l vadză“ ⁵.

Dar mai tîrziu, într-o vreme cînd se gîndea la domnia ereditară a neamului său în Moldova, cu ajutorul Rusiei, Dimitrie Cantemir s-a rușinat de originea de jos a familiei și și-a alcătuit o genealogie care îl făcea să descindă din hanii tătari, din însuși Tamerlan, spaima Orientului. În *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie, uitînd cele ce spusese în *Istoria Ieroglică*, vorbește de familia sa odinioară celebră prin noblețea și averile ei: „Tradiția spune despre Cantemirești, că se trag din marele cuceritor al Asiei, Timur Lenk“ ⁶. În *Viața lui Constantin Cantemir*, fiul său arată că strămoșii săi tătari au venit din Crimeia și s-au creștinat sub Ștefan cel Mare ⁷. Asemenea Bayer în prelucrarea aceleiași scrieri despre Constantin vodă, alcătuiește o genealogie completă de la Tamerlan pînă la Dimitrie Cantemir ⁸. Voltaire care credea pe Cantemirești greci, scria cu

¹ D. Cantemir, *Istoria Ieroglică*, ediția Acad. Rom. (*Opere*), București, p. 232 și 401.

² I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, București, 1955, p. 172.

³ *Letopisețul țării Moldovei*, ed. C. Giurescu, București, 1913, p. 80.

⁴ M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, III, p. 28 și 108.

⁵ Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1944, p. 100—101.

⁶ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoș, II, p. 539, nota și text latin (ms. lat. 72, Dimitrie Cantemir la Acad. R.P.R., p. 367).

⁷ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ediția N. Iorga, București, 1923, p. 3.

⁸ T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i delah... Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 16—26.

ironie lui Antioh Cantemir, autorul satirelor: „ași fi bănuit mai degrabă că sînteți din neamul lui Pericle, decît din al lui Tamerlan“¹.

Este foarte probabil că numele Cantemir nu era un nume de familie. Înaintașii lui Constantin vodă nu se numeau așa; tatăl său i-a dat acest nume în amintirea lui Cantemir pașa, celebrul oștean tătar de la începutul veacului al XVII-lea împotriva căruia luptaseră codrenii din Fălciu². Cînd Cantemir, care nu se numea decît Cantemir, ajunge domn, el își ia nume nou, Constantin, mai potrivit pentru un domn, decît un nume tătăresc³.

Tot așa de fantezistă ca și originea nobilă tătărească a familiei este și pretinsul privilegiu de danie al lui Ștefan cel Mare dat lui Teodor Cantemir, înaintașul lui Dimitrie din veacul al XV-lea, căruia îi dă trei sate și dregătoria de căpitan de codru (care nu exista pe vremea lui Ștefan cel Mare). Privilegiul „publicat“ în *Descrierea Moldovei* este de la prima vedere un fals izvorit din pioase sentimente pentru strămoși, dar din nefericire totuși un fals⁴. Chiar numele celor cinci ascendenți ai lui Teodor, tatăl lui Constantin Vodă, pe care-i găsim în *Viața lui Constantin Cantemir*, scrisă de fiul său⁵, constituie o genealogie îndoielnică, de vreme ce nu se potrivește nici cu nota genealogică din *Istoria Imperiului Otoman*, unde apare ca înaintaș un Szaflaz Cantemir⁶.

Ceea ce se poate spune cu siguranță, fapt controlat cu acte, este originea familiei din satul Silișteni pe malul Elanului în ținutul Fălciu, sat astăzi dispărut⁷. Erau oameni foarte săraci, altfel nu se explică de ce Constantin Cantemir nu știa carte, nu avusese mijloacele și vreme liberă pentru așa ceva în tinerețe: „om prost, mai de gios, că nici carte nu știa“, zice Neculce⁸. Și, de asemenea, faptul că a plecat tînăr din țară și s-a tocmnit ca mercenar în oștile polone, înseamnă că în Moldova nu avea cu ce se hrăni, nu avea adică pămînt, afară de o răzășie în devălmășie la Silișteni.

Constantin Cantemir s-a născut, afirmă Dimitrie, la 1612⁹; încă înainte de 1648 îl aflăm ca mercenar în Polonia, în luptele împotriva cazacilor, apoi împotriva suedezilor (1655—1660). Într-o scrisoare inedită din timpul domniei, Constantin vodă se numește pe sine adresîndu-se lui Stanislav Lubomirski „vechea slugă a răposatului părintele domniei tale“¹⁰. Ghëorghe Lubomirski, tatăl lui Stanislav, fusese unul din cei mai însemnați generali și oameni politici ai Poloniei, care a contribuit la mîntuirea țării de suedezi și a fost apoi conducătorul răscoalei

¹ S. Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1930, p. 23.

² *Ibidem*, p. 8.

³ I. Neculce, *op. cit.*, ed. cit., p. 172; „Și titlușul lui nu scria Cantemir voevoda, ce numai Constantin voevoda“.

⁴ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 107; Bayer (*op. cit.*, p. 22) face pe Teodor pîrcălab de Chilia și Ismail.

⁵ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 3.

⁶ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin., Acad. R.P.R., p. 367, în trad. I. Hodoș, este greșit transcris Sava Cantemir.

⁷ S. Zotta, *op. cit.*, p. 3.

⁸ I. Neculce, *op. cit.*, p. 168.

⁹ Data nu este sigură, pentru că toate datele din D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii* (data 1612, în ediția Iorga, p. 3) sînt greșit transmise de manuscris. T. S. Bayer dă data 1627 (*op. cit.*, p. 24 nota). În *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir spune că tatăl său a murit „încă în puterile sale fiind“, ceea ce nu se potrivește cu vîrsta de 81 ani (p. 235). Totuși, I. Neculce, *op. cit.*, p. 168, spune că la urcarea în scaun Cantemir era „ca de șaptezăci de ani“ (la 1685).

¹⁰ Manuscrisul Bibliotecii Krasinski, Varșovia, nr. 285, p. 27—28 (1688, ianuarie 29).

nobilimii împotriva regelui Ioan Cazimir (1664—1666). După pacea de la Oliva (1660), Constantin Cantemir vine în Țara Românească, sub domnia lui Grigore Ghica, care-l numește *ceauș spătăresc*, slujbă militară. În această calitate ia parte la luptele împotriva lui Rákoczi în Ardeal¹ și la lupta de la Neuhäusel (1663) de partea turcilor împotriva austrieșilor. După trecerea lui Grigore Ghica de partea imperialilor, Constantin Cantemir vine în Moldova și Istratie Dabija (1661—1665) îl numește ispravnic de codru, adică comandant al oștilor locale de apărare împotriva tătarilor, la granițele Bugeacului, în Codrul Tigheciului, ținutul de unde era originar². În 1669 îl aflăm pe Cantemir cu dregătoria de armaș³; un an mai târziu, el se căsătorește cu Ana Bantîș, cu care are pe cei doi fii ai săi, Antioh și Dimitrie. Mama lui Dimitrie Cantemir (a treia soție a lui Constantin Cantemir) se trăgea dintr-o familie de boiernași, la origine negustori „Anița soțul lui Constantin vodă” și frații ei amintesc într-un act din 1689 de „strămoșul lor Vicol neguțător de Lăpușna”⁴.

După ce se distinge în mai multe lupte cu polonii, salvînd în 1672 haremul sultanului, precum și în luptele interne (răscoala lui Hîncu și Durac). Cantemir ajunge serdar, comandant al oștilor din răsăritul Moldovei, apoi, păstrînd și gradul de serdar, mare clucer, o dregătorie mică ce nu da dreptul la șederea în divan⁵. Dar ceea ce denotă o schimbare însemnată în situația bătrînelui oștean, este îmbogățirea lui: el începe să cumpere pămînt, anume tot în Fălciu, de unde-și trăgea obîrșia. Actele de cumpărare ale lui Cantemir serdarul și apoi ale domnului ni s-au păstrat: de la 1672 și pînă la urcarea în scaun în 1685, el cumpără de la răzeși părți din nouă sate fălciene, între care și la Silișteni, satul său natal. Ca domn urma să continue cumpărăturile, și ajunge în cele din urmă, înainte de moarte, stăpîn în unsprezece sate fălciene (dar nu satele întregi)⁶. ceea ce constituia o avere frumoasă, dar care nu se putea compara cu aceea a marilor latifundiari ai vremii. Moșiile urmau să treacă în stăpînirea fiului său mai mare, Antioh vodă⁷. După ce funcționează scurt timp în calitate de capuchehaia la Poartă, ca unul ce știa bine turcește și tătărește, serdarul Cantemir ia parte la asediul Vienei, alături de Gheorghe Duca vodă și de turci (1683); trece apoi în Țara Românească la Șerban Cantacuzino, care-l ia sub protecția lui, ceea ce a contribuit nu puțin la urcarea în scaun a lui Constantin vodă. În domnia predecesorului său în Moldova, Dimitrie Cantacuzino, Cantemir se distinge în lupta împotriva detașamentelor polone și prin conflictele cu domnul țării⁸. În sfîrșit, la 1685, iunie 15, ajunge domn al Moldovei luînd numele de Constantin.

Imaginea pe care o dă Dimitrie Cantemir în biografia tatălui său despre domnia acestuia, domnie autoritară și cu autoritate morală a unui om puternic,

¹ Miron Costin, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, p. 217.

² Toate amănunțele după D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 3—10.

³ G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III—2, p. 87.

⁴ B. P. Hasdeu, *Magnum Etymologicum*, III, col. 2472—2473 (sub Bantîș). Această familie trecînd în Rusia cu D. Cantemir, dă naștere familiei Bantîș-Kamenski.

⁵ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 12—24.

⁶ G. Ghibănescu, *Istoria unei moșii*, în „Arhiva”, Iași, I, 1889, p. 385—417, 556—574; T. Codrescu, *Uricariul*, XXIII, p. 176—188; G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, p. XX—XXVI.

⁷ G. Ghibănescu, *Istoria unei moșii*, în „Arhiva”, I, 1889, p. 557—558 și idem, *Surete și izvoade*, VII, p. XXVI.

⁸ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 22—31.

bun oștean, temut de toți, abil cîrmuitor și mai ales stăpînitor absolut, este tendențioasă și văzută prin prisma măritoare a dragostei filiale. Constantin Cantemir a fost un domn slab, condus de boierii mari. A fost ales prin voința boierilor, dar acel care a inspirat pe boierii moldoveni a fost Șerban Țațacuzino, domnul Țării Românești: „cu multă nevoiță au silit Șerban vodă de i-au scos domnia“, scrie un cronicar¹, iar altul adaugă: „cu mijlocirea lui Șerban vodă au stătut domn“². Boierii au primit pe candidatul lui Șerban vodă, deși nu era boier de divan, nici mare moșier, și nici măcar nu știa carte, pentru că voiau un instrument în mîinile lor. Neculce se exprimă foarte lămurit în această privință: „Au socotit cu toții pre Constantin Cantemir cliuceriul, fiind om bătrîn, ca de șaptezăci de ani și om prost, mai de gios, că nice carte nu știa, socotind boierii că l-or purta pre cum le va fi voia lor. Și de va fi rău, încă nu va trăi mult, că era bătrîn. Că alții mai de cinste și mai de neam nu priimia să fie domn“³.

Cronicarii, care erau cu toții boieri, îl laudă pe Constantin vodă, pentru că era om al lor: „Și era om viteaz și cu sfat“⁴. „Bisericile cu rugă păziia și cu sfat bun întemeiat... cu puțină minie întăi, apoi iertător“⁵ (pe Miron Costin însă nu l-a iertat).

Domnia boierilor, a anumitor case de boieri, se vede foarte limpede în istoria lui Constantin Cantemir. Ridicarea lui în scaun n-a fost fără condiții; el a fost silit să jure lui Șerban vodă, care-l pusese domn, că va omori pe Rusetesti (Cupărești), dușmanii domnului muntean⁶. Gavriliță Costache, conducătorul facțiunii boierești moldovene, care sprijinea pe noul domn și pe care se sprijinea el, l-a silit să jure: „au mai giurat Cantemir și lui Gavriliță: luund domnia Cantemir, să nu să atingă sabia lui de dînsu sau de vreun ficior a lui“⁷. În partea întii a domniei lui Cantemir, familia Costache a domnit și a cîrmuit: „Și din toți boierii era mai ales la acest domn Gavriliță vornicul și ficiorii lui. El era boieriu și chivernisia precum îi era voia... și nu putea să dzică nime nimică de frica lui Gavriliță. Și domnul deși știa, răbda“⁸.

Dar după moartea primului „majordom“, cîrmuirea trece în mîna altuia. Iordache Ruset, cel pe care făgăduise lui Șerban să-l omoare. Acum, după moartea lui Gavriliță cel bătrîn, Iordache Ruset vistiernicul, are „cheia țării în mînă“, cum spune Neculce⁹. Iordache Ruset ca vistiernic lua dări grele pe țară; „și Cantemir vodă carte nu știa, sama (socoteala) nime nu-i lua“ (lui Iordache). Lățcărache (fiul lui Iordache), „tot trimitea la sute de pungi de lua, ni c-o pricină, ni cu alta“¹⁰. Cronicarul Racovițean spune și el că „era toate trebile țării și a domniei în seama lui Iordache vistiernicul și a lui Bogdan hatmanul, ginerele lui Cantemir vodă“¹¹.

¹ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopiseșele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 37.

² Nicolae Muste, *Letopisețul*; *ibidem*, III, p. 24.

³ I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. I. Iordan, p. 168.

⁴ Pseudo-Nicolae Costin, ed. cit., II, p. 25.

⁵ *Letopisețul țării Moldovei*, ed. C. Giurescu, București, 1913, p. 81.

⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 168.

⁷ *Ibidem*, p. 169.

⁸ *Ibidem*, p. 173.

⁹ *Ibidem*, p. 177.

¹⁰ *Ibidem*, p. 178.

¹¹ *Letopisețul țării Moldovei*, ed. cit., p. 81.

Cînd Iordache Ruset ajunge stăpîn în Moldova, se strică prietenia cu Șerban vodă Cantacuzino din Țara Romînească și începe o luptă aprigă de denunțuri la Poartă și de intrigi între cei doi domni vecini, continuată și în domnia lui Constantin Brîncoveanu (de la 1688), „Cantemir vodă și Cupăreștii (Rusetesții) s-au mai apucat și de alt danș asupra muntenilor și muntenii asupra lor“¹. Dimitrie Cantemir, în viața lui Constantin vodă, spune că pricina rupturii între munteni și moldoveni stă în aceea că Șerban voia o ridicare a romînilor împotriva turcilor, iar domnul moldovean, mai înțelept, se temea de o aventură necugetată, înainte de vreme. Recunoaște însă că „s-au mai adaus și alte pricini de supărare: Șerban își știa dușmani pe Rusetesți, pentru vechile dușmăanii dintre Rusetesți și Cantacuzinesți“². Aceasta a fost de fapt principala cauză a conflictului între munteni și moldoveni în vremea aceasta și chiar după moartea lui Constantin Cantemir. Cantacuzinii moldoveni, împreună cu alți boieri, fugiră în Țara Romînească „că nu mai puteau birui de răul lui Iordachi visternicul“³. Iordache și Bogdan hatmanul „schivernisea și mîncea țara, cum le era voia“⁴.

În aceste condiții, Cantemir bătrînul se pare că a încercat o mișcare de dezrobire de sub tutelă. Pentru aceasta, s-a adresat boierimii mici, din mijlocul căreia se ridicase, punînd în slujbe și aducînd la curte oameni de jos din Codrul Tigheciului, de la Fălciiul lui. „Că era boierii de la o vreme prea supărați de Cantemir vodă, că era la curte boierinași, tot ficiori de mojicii codreni (*din Códruł Tigheciuluı*) și gălăteni. Și dzicea Cantemir vodă că domnul face neamurile, domnul le stînge. Și-i era urîți ficiorii cei de boier, să nu-i vadză într-ochi, de pe cum îi era natura lui... cînd ieșia la țară cu slujbe, boierinașii făcea multe năcazuri casălor celor mari a boierilor“⁵. Cînd ajunge domn Antioh Cantemir „boierinașii tătine său, lui Cantemir vodă, vrea să se bucure de domniia fiului stăpînu-său“⁶. Erau deci o seamă de boieri mici, care formau clientela lui Constantin Cantemir. Acest fapt este important pentru înțelegerea ideilor politice ale lui Dimitrie Cantemir, cum vom vedea mai jos, în analiza operei și politicii sale.

Totuși, Constantin vodă n-a izbutit să se dezbrace de Rusetesți, a putut cel mult lovi în alți boieri, dar nu în cei mai puternici. „Dece boierii pe acea vreme nu puteau suferi să fie călcați de acei doi boieri (Iordache Ruset și Lupu Bogdan) și de mojicii acelorlalți mai mici de curte“ (deci și de boierii mici, numiți de cronicar: mojicii)⁷.

Constantin vodă a domnit în împrejurări grele, războiul ligii creștine împotriva turcilor și în special al Poloniei se dădea pe teritoriul Moldovei; în tot timpul domniei lui o parte a Moldovei de nord a fost ocupată de poloni, care făceau incursiuni în restul țării. Mereu se dau lupte cu diferite detașamente polone, lupte din care Dimitrie Cantemir caută să facă un titlu de glorie militară pentru părintele său⁸. Fapt este că domnul Moldovei, Constantin Cantemir, a fost un adversar al polonilor și a încercat să se opună cu armele pătrunderii lor în Moldova. Cum spune și Neculce, vorbind de Antioh Cantemir, care s-a împăcat cu

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 187.

² D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 51.

³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 188.

⁴ *Ibidem*, p. 184.

⁵ *Ibidem*, p. 184—185.

⁶ *Ibidem*, p. 203.

⁷ *Ibidem*, p. 184—185.

⁸ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 25, 27, 36.

polonii: „nu feci ca tată-său Cantemir, să să puie împotriva unei crăii cu o mână de oameni slabi“¹. Motivul principal al opunerii lui Cantemir împotriva polonilor a fost, se pare, politica de cotropire a regelui Ioan Sobieski. Ca rege ales, voia să asigure domnia în Polonia a fiului său (Iacob Sobieski), alcătuiindu-i un domeniu ereditar în Moldova, în care și moșiile boierilor ar fi încăput în parte măcar pe mîna nobilimii polone. Această politică a lui Sobieski este recunoscută de istoriografia polonă de azi².

Dușmănia lui Constantin vodă față de Sobieski își are ecoul în scrierile fiului său, în *Viața lui Constantin Cantemir* și în *Istoria Imperiului Otoman*. Situația lui Dimitrie Cantemir față de aceste împrejurări, în care tatăl său stătuse de partea turcilor, era delicată pentru el, care în împrejurări asemănătoare trecuse de partea dușmanilor Imperiului Otoman. El se mulțumește să atace cu violență pe regele polon, să arate cum a batjocorit pe Constantin vodă, venind la Iași și cîntînd un cîntec romînesc compus de dînsul:

Constantini
fugi bini.
Nici ai masă,
nice casă,
nice dragă giupîneasă³.

Povestirea lui Dimitrie despre expediția lui Sobieski în Moldova este plină de calomnii: nu numai polonii s-au purtat ca niște sălbateci, s-au ținut de beții, „regele (Poloniei) își spurcă numele prin prădăciuni și sacrilegii“⁴, dar chiar faptul delicat pentru domnul Moldovei al trecerii de partea lui Sobieski a lui Dosoftei mitropolitul Moldovei, cunoscutul cărturar, care l-a urmat în retragerea sa și a murit în exilul său voluntar, este denaturată. Dimitrie Cantemir spune că mitropolitul a fost luat cu forța de poloni și că plîngea, cerînd iertare⁵. Această prezentare a lucrurilor este inexactă, dovadă nu numai jurnalul regelui Sobieski, care arată felul sărbătorec cum a fost primit în Iași de mitropolit și de tot clerul⁶, dar mai ales somațiile lui Constantin Cantemir, trimise cu asprime mitropolitului fugar, să se întoarcă înapoi, însoțite de somația pe același ton a patriarhului de Ierusalim⁷. Dosoftei nevoind să se întoarcă, era deci liber să o facă, a fost afurisit de patriarhii ortodocși, ca unul ce și-a părăsit scaunul și iertat abia după moarte, la cererea lui Constantin Brîncoveanu⁸. Dimitrie Cantemir nu voia însă să recunoască plecarea șefului bisericii cu regele creștin, pe cînd tatăl său era în tabăra turcească. O parte dintre boieri de asemenea trecuseră la poloni, în frunte cu Ilie Moțoc, și se întoarseră cu dînsii în Polonia⁹. Fapt este că regele, adresîndu-se boierilor peste capul domnului, își atrăgea și prin aceasta bănuielile lui.

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 204.

² *Historia Polski*, Academia Polonă de Științe, I—2, Varșovia, 1955 p. 590.

³ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 47.

⁴ Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, II, p. 541 și ms. latin, p. 308.

⁵ Idem, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 48.

⁶ C. Chowaniec, *Wyprawa Sobieskiego do Moldawji w 1686 r.* (Expediția lui Sobieski în Moldova în anul 1686), Varșovia, 1932, p. 130.

⁷ G. Popovici, *Index Zolkieviensis*, în „Candela“, III, 1885, p. 98—101.

⁸ Hurmuzachi, *Documente*, XIV—1, p. 289—290.

⁹ Acad. R.P.R., copiile I. Bogdan, mapa III, nr. 140, jalia lui Ilie Moțoc.

Invingătorul de la Viena nu avu în Moldova același succes ca în Austria, și fu silit de turci, tătari și de mica oaste a lui Cantemir să se retragă. Dar importanța pe care o lega Sobieski de stăpînirea Moldovei se vede din aceea că în 1691, el pornește o a doua expediție în Moldova, care s-a terminat cu tot așa de puțină izbîndă ca și cea dintîi. În această expediție se așază și episodul apărării cetății Neamțului, de cei cîțiva plăieși, episod amintit și de Dimitrie Cantemir¹.

Sînt caracteristice pentru politica șovăielnică și oportunistă a lui Constantin Cantemir cele două scrisori în limba polonă ale lui, adresate regelui Sobieski, cu prilejul celei de-a doua expediții în Moldova. Ambele scrisori sînt originale, cu iscălitura și pecetea lui Constantin Cantemir, amîndouă date la Tuțora, în aceeași zi, 2 octombrie 1691, adresate regelui Sobieski². Prima dintre scrisori este probabil aceea care trebuia arătată turcilor, în tabăra cărora se afla domnul. În această scrisoare, Cantemir spune regelui că nu poate primi protecția lui, căci are stăpîni, care vor ști să-l apere. În curînd Sobieski va vedea oștile tătărăști; Veterani, comandantul oștilor austriece, cu care amenințase regele, e departe; singurul rezultat al expediției va fi pustiirea țării. A doua scrisoare are cu totul alt ton, e scrisoarea tainică ce reprezenta gîndurile adevărate ale domnului, căreia cea dintîi îi slujea de paravan: „Sfortările mărire tale pentru eliberarea acestei nenorocite țări de sub jugul cel greu ne sînt cunoscute tuturor, precum și aceia că întotdeauna măria ta ai privit cu ochi de părinte pe toți cei ce s-au adăpostit sub ocrotirea măriei tale... Cine ar fi acela care nu ar dori libertatea? ...Dar supunem înțeleptei judecăți a măriei tale greutățile noastre: afară de fiul pe care-l am la Sтамbul, doi fii, toată casa și casele boierilor au fost duse cu firman mai jos de Fălciu; toți locuitorii ar trebui să cadă în robie, eu însumi sînt în mijlocul oardei tătărăști“. El crede că în această situație nu va putea fi ținut de rău, dacă nu va trece de partea Poloniei. Îi cere să-i fie milă de această țară: „Poate măria ta, ca domn înțelept, vei găsi mijloace pentru liberarea noastră, nu acest mijloc care aduce pieirea țării... căci peste ea atîrnă sabia stăpînului nostru“. Dimitrie Cantemir a cunoscut aceste scrisori și le-a prelucrat retoric în *Viața lui Constantin Cantemir* și în *Istoria Imperiului Otoman*, adăugînd că tatăl său ar fi scris regelui că în caz de izbîndă polonă ar sacrifica și pe fiul său, ostatec la turci, „pentru creștinătate și pentru libertatea patriei“³, ceea ce în realitate Constantin vodă nu a spus, pentru că nu era un erou. Dar Cantemir nu era un turcofil, nici nu putea fi cineva cu adevărat dintre moldoveni în acea vreme. El se temea numai de puterea turcilor și mai ales de intențiile cotropitoare ale polonilor. Aceasta se vede bine din tratatul secret încheiat de dînsul cu austriei la 15 februarie 1690, între cele două expediții ale lui Sobieski. Acest tratat, datat din Sibiu, prevede că austriei vor elibera Moldova de turci, dar moldovenii vor trece de partea lor numai după ce vor ajunge la Siret și vor fi ocupat Brăila, după ce împăratul va fi stăruit mai înainte pentru eliberarea fiului ostatec al lui Constantin vodă, aflat la turci⁴. În primul proiect de tratat, propus de domnul Moldovei și de sftencii lui boieri, se

¹ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 61.

² *Manuscrisul Biblotecii Ossolinski din Liov*, nr. 404, p. 375 și 379.

³ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 58—59 și *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, Acad. R.P.R., p. 304—307.

⁴ C. Giurescu, *Tractatul lui Constantin Cantemir cu austriei*, în „Convorbiri Literare“, XLIV, 1910, p. 274—290. Tratatul la p. 284—287.

prevedea un punct după care împăratul va împiedica încorporarea Moldovei la Polonia, care a fost apoi șters din forma definitivă¹.

Caracteristic pentru situația lui Constantin Cantemir este punctul care prevede că tronul i-se va recunoaște pe viață, dar în privința succesiunii, „stările“ (adunarea privilegiaților) își rezervă dreptul unei alegeri libere, pe când Dimitrie Cantemir, în tratatul său cu țarul, obține în 1711, domnie ereditară pentru familia sa². De asemenea în tratatul cu Austria se prevede că boierii vor fi scutiți de dări, pentru persoana lor (nu și pentru moșii), având aceleași privilegii ca nobilii din țările împăratului, pe când în tratatul din 1711 cu Petru cel Mare, se arată că „domnul față de boieri să aibă puterea obișnuită, fără nici o schimbare a drepturilor lor“³. Este deosebirea între un tratat încheiat sub un regim de atotputernicie a boierilor, față de celălalt tratat obținut de un domn care încerca să așeze un regim de autoritate centrală.

În momentul când Constantin Cantemir încheie tratatul cu austriecii, aceștia erau învingători în Transilvania și se apropiau de Moldova, dar în curând fură respinși de turci, de munteni și astfel tratatul nu fu aplicat. Îndată după aceea, Cantemir bătrînul încearcă o mediație între ruși și turci, amenințînd pe cei dintîi, dacă nu vor încheia pace. El făcea în aceasta jocul turcilor, pentru a dezbină liga creștină. În noiembrie 1690, în același an în care încheiase tratatul cu Austria, Constantin Cantemir trimite la Moscova pe solul său, căpitanul Ionașco Bilevici, și în instrucțiunile sale, redactate în romînește, domnul amenință pe ruși că dacă nu vor face pace cu Poarta, se va încheia o pace între turci și Polonia, pace îndreptată împotriva Moscovei⁴.

Se vede bine că politica de eliberare a țării de sub turci, pe care Dimitrie Cantemir a dus-o cu hotărîre, n-a moștenit-o de la tatăl său, om prudent și nehotărît. Oricît ar fi vrut Dimitrie Cantemir să lege soarta lui politică de aceea a lui Constantin Cantemir, biografia acestuia, scrisă de Dimitrie, rămîne o pledoarie care nu convinge. Mai degrabă, dacă este să căutăm tradiții politice pentru actul lui Dimitrie Cantemir, putem să-l legăm de politica lui Șerban Cantacuzino, domnul Țării Romînești, socrul său.

În *Viața lui Constantin Cantemir*, Dimitrie avea să trateze și alt subiect delicat; de astă dată e vorba de un fapt de politică internă din domnia tatălui său: uciderea lui Miron Costin și a fratelui său, Velicico. Uciderea acestor doi boieri, mai ales din cauza faimei de care se bucura Miron Costin în țară și în Polonia, ca scriitor și de asemenea pentru că familia Costin era una din cele mai bogate din țară, a lăsat o impresie tragică și a fost socotită ca o pată care a întunecat amintirea lui Constantin Cantemir. Cronicarii socotesc că cei doi boieri au murit nevinovați. Neculce spune că domnul s-a purtat „ca un tiran“ și că „dup-aceea mult se căia de ce au făcut“⁵. „Nu i-au mai scos la divan să le arate vina, să vază lumea“, spune cronicarul anonim⁶.

¹ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 282.

² *Polnoe Sobranie Zakon*, p. 659—661. Vezi mai jos capitolul XII.

³ *Ibidem* (articolul VII).

⁴ P. P. Panaitescu, *Din relațiile principatelor romîne cu rușii la sfîrșitul veacului al XVII-lea*, în „Revista soc. istorico-arheologică“, Chișinău, XVI, 1924, p. 53—57.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 185 și 186.

⁶ *Letopisețul țării Moldovei*, ed. C. Giurescu, p. 86.

D. Cantemir vorbește pe larg de omorirea Costineștilor în *Viața lui Constantin Cantemir*¹. El afirmă că aceștia au fost nerecunoscători față de domn, că au complotat cu Brîncoveanu omorîrea lui Constantin vodă și înlocuirea lui cu Velicico Costin și au chemat pe poloni în țară cu oaste împotriva domnului. Dimitrie Cantemir, care prezenta pe Constantin vodă ca pe un monarh autoritar și puternic, nu putea arunca vina omorului asupra sftnicilor săi, Rusetestii, ci a fost nevoit să lase răspunderea întreagă asupra tatălui său. Se pare că în *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir face aluzie la greșeala tatălui său pentru omorirea Costineștilor: „așa și Monocheroleopardalis (Constantin Cantemir) de săgeata lutului (slăbiciunea firii) mai denainte de vreme, nerănit și de tîmplăriile țiernii (zavistiia oamenilor) neprăvuit a rămîne n-au putut“², deci a făcut și el anume greșeli. În *Vita Constantini Cantemyrii* însă, scrisă mai tîrziu, Dimitrie socoate omorîrea Costineștilor ca o pedeapsă dreaptă. Este însă caracteristic faptul că el, Dimitrie, se pune în afară de cauză, el nu a știut nimic, nu a luat parte la aceste lucruri. Cînd Pătrașco, fiul lui Miron Costin, înnebunit de groază vine noaptea la curte și caută o explicație la tînărul fiu de domn, Dimitrie, acesta îi răspunde (după *Vita Cantemyrii*) că nu știe și nu înțelege nimic despre cele ce le spune, să aștepte să se facă ziuă, să vorbească cu domnul³. El se spală pe mîini, ca Pilat din Pont. Și totuși nu era așa; Dimitrie a știut și a participat chiar la executarea lui Velicico Costin. O spune lămurit cronicarul anonim al Moldovei: „scoaseră și pre Velicico vornicul din beciu, de sub casa cea mică și-l duseră la fintînă, de-i tăiară capul. Și au stătut acolo de față, pentru credință, fiul său (al domnului), Dumitrașco beizade, pînă ce i-au tăiat capul“⁴. Dimitrie Cantemir avea atunci 18 ani; el nu vrea să-și amintească de acea noapte tragică, declarînd sus și tare că n-a știut nimic, nici o picătură din sîngele Costineștilor nu l-a stropit.

Astăzi, în lumina izvoarelor de care dispunem, e destul de ușor să explicăm cauzele dramei care a pus capăt vieții cronicarului Miron Costin și a fratelui său. Domnia lui Constantin Cantemir era un instrument în mîna unei facțiuni boierești, a Rusteștilor. Costineștii erau cei mai primejdioși rivali ai lor, în fruntea altei facțiuni. Ei erau cei mai bogați boieri ai țării: „Miron Costin, spune Dimitrie Cantemir, ajunsese la atîta cinste pe lîngă domniî din Moldova, la atîtea legături cu alte familii, la atîtea stăpîniri de sate și alte averi, încît nimeni altul aproape dintre moldoveni nu se măsura cu dînsul“⁵. Costineștii erau prieteni și înrudiți cu familia Costachi, a lui Gavrilică primul „majordom“ al lui Constantin Cantemir și împreună cu ei unelteau răsturnarea atotputernicului Iordache Ruset vistiernicul⁶. Desigur, între cele două facțiuni boierești erau și deosebiri în privința politicii externe: Costineștii erau partizani ai Poloniei, erau *indigeni*, nobili în Polonia. În schimb Rusetestii sfătuiseră pe Constantin Cantemir să intre în alianță cu Austria. Miron Costin se împotravisă la semnarea alianței cu Austria și semnase tratatul numai după ce domnul îl amenințase că dacă nu semnează, îi va tăia capul și-a va nimici familia⁷.

¹ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 55—58, 63, 67—74.

² Idem, *Istoria Ieroglifică*, ediția Acad. Rom., (*Opere*, vol. VI), p. 235.

³ Idem, *Vita Constantini Cantemyrii*, ediția N. Iorga, p. 73.

⁴ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisetul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisetetele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 39.

⁵ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 32.

⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 184.

⁷ Ph. d'Avril, în Al. Papiu Illarian, *Tezaur de monumente*, III, p. 190.

Dar principala vină a Costineștilor a fost încercarea lor de a înlocui pe Rusetști de la putere, chiar cu mazilirea lui Constantin vodă, instrumentul lor. „Și pe Velicico vornicul... era zaviste mare despre Cupărești (Rusetști) împungindu-să cu horba (vorba) mai denainte vremi. Și avea și siială (frică) de dînsul, căce era mai om decît toți“¹. Și același Neculce adăuga: „Pentru binele ce i-au dat știre Velicico lu Iordachi de au fugit cînd vrea să-l omoare Cantemir vodă, acum i-au mulțămît și Iordachi visternicul, într-acesta chip ca un grec“². Deci era clar pentru cronicar că adevăratul autor al omorîrii Costineștilor era Iordache Ruset și nu domnul. Și Miron Costin înfrunta pe Iordache Ruset, zicîndu-i: „Vistiernice mai încet cu orînduielele, ci vistiernicului nu-i părea bine“³. Orînduielele erau dările puse pe popor, din care vistiernicul și ai lui trăgeau mare venit. Este deci lămurit că familia Costineștilor, una din cele mai bogate din Moldova, care ocupase demnitățile principale, se afla în rivalitate cu Rusetștii, și din acest conflict specific feudal s-a tras pieirea celor doi frați, Miron și Velicico. A fost o luptă pentru puterea între cele două facțiuni boierești mai însemnate din Moldova.

Constantin Cantemir moare la 13 martie 1693, lăsînd doi fii: Antioh și Dimitrie. „De la Cantemir vodă nescareva avere nu le-au rămas, că ce era venitul mînca alții, spune Ioan Neculce. Și copii numai au rămas cu vro 10—15 pungi de bani“⁴. Sînt cuvinte caracteristice pentru încheierea domniei lui Constantin vodă, care a fost un om sărac și în domnie, cîrmuit și supraveghiat de boierii mari.

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 185.

² *Ibidem.*

³ *Letopisețul țării Moldovei*, ediția C. Giurescu, p. 85.

⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 190.

V. TINEREȚEA ȘI EDUCAȚIA. PRIMA DOMNIE (1673—1700)

Dimitrie Cantemir s-a născut la 26 octombrie 1673¹, când tatăl său era încă boier în Moldova. A fost botezat de domnul țării de atunci, Dimitrie Cantacuzino, al cărui nume îl poartă, și cu acest prilej a căpătat de la domnescul său naș satul Valei Iliei², singura moșie pe care a stăpînit-o efectiv în Moldova, pierzînd-o și pe aceasta după moartea tatălui său, cînd a rămas la Constantinopol.

În timpul domniei tatălui său, a stat cîtva timp ca ostatec la Constantinopol, de la 1688 (în al patrulea an al domniei lui Constantin vodă), pînă la 1691, cînd se întoarce în Moldova³. Avea acolo, cum vom vedea, legături politice în lumea turcească și în aceea a solilor apuseni, dar mai ales între oamenii de carte, creștini și musulmani. Nu lipseau intrigile politice, într-un rînd a fost bănuit că nu este adevăratul fiu al domnului Moldovei, ci un străin trimis înadins pentru ca domnul să poată avea mîină liberă în politica lui⁴. Altă dată s-a zvonit la Poartă că vrea să fugă de acolo, tot pentru același motiv⁵. După întoarcerea sa în țară, a asistat la omorîrea fraților Costin, în împrejurările pe care le-am amintit, și era la Iași în clipa morții părintelui său, pe cînd fratele mai mare, Antioh, îi luase locul ca ostatec la turci.

Încă înainte de a fi trimis la Constantinopol, Dimitrie Cantemir cunoscuse la Iași pe Șerban Cantacuzino, domnul Țării Romînești, care venise, la 1686, în ajutorul turcilor, și cu ale cărui idei politice urma să aibă multă potrivire. Șerban Cantacuzino, cum se știe și cum spune însuși Dimitrie Cantemir în biografia tatălui său, pregătea eliberarea țării de sub turci („cugeta împotriva turcilor lucruri mari și vrednice de un domn creștin“) și anume cu ajutorul Rusiei, cu care încheiasă o tainică înțelegere⁶. Venind la Iași, Șerban declară că vede în Dimitrie: „nădejdea faimei părințești“, adică de vestit om de arme, și-i făgăduiește de soție pe fiica sa⁷.

¹ *Vita Principis Demetrii Cantemirii*, în D. Cantemir, *Opere*, ediția Acad. Rom., tom. VII, București, 1883, p. 3 (numerație separată). Pentru această biografie vezi mai sus.

² D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemirii*, ed. cit., p. 14.

³ *Ibidem*, p. 62.

⁴ *Ibidem*, p. 62—63.

⁵ *Ibidem*, p. 65.

⁶ *Ibidem*, p. 34—35, 52—53.

⁷ *Ibidem*, p. 53.

Preocupările lui Dimitrie Cantemir în această vreme a tineretelor sale sînt însă în primul rînd îndreptate spre carte și învățătură. Încă de pe atunci cunoștea mai multe limbi și era o mîngîiere pentru tatăl său, care nu știa carte. Pînă la ceasurile douăsprezece din noapte, Dimitrie îi citea bătrînului din „istoriile vechi“, deci cărți de istorie, traducea din slavonește cu glas tare din cărțile sfinte sau din cuvîntările „prea dulci“ ale lui Ioan Gură de Aur¹. La acea dată, cărțile bisericești nu erau încă traduse toate în romînește și, măcar pentru folosința tatălui său, Dimitrie Cantemir a luat parte la traducerea lor în limba țării. Încă de atunci se vede și predilecția lui pentru cărțile de istorie, pe cînd boierii dezertau de la curte și se distrau cu cărțile de joc².

Un sol muntean care l-a vizitat la Iași spune despre Dimitrașcu: „am văzut un principe, care deși încă tînăr, este încunjurat de cărți și de arme, de unde pot să tragă încheierea că are înclinație cître amîndouă“³.

Constantin vodă avea ambiția să facă din fiul său un om învățat și alese în acest scop ca educator al acestuia pe un om vestit pe acele vremi, de care se vorbea cu mare admirație, nu numai pentru învățătură, dar și pentru puterile sale de a prevedea viitorul, dascălul Ieremia Cacavelas. Este neîndoielnic că acest învățat grec a avut o mare influență asupra formației spirituale a lui Dimitrie Cantemir, dar nu se poate spune că ea a fost din cele mai fericite. Cacavelas a aruncat un vâl de misticism asupra spiritului clar al lui Cantemir și acesta a avut mult de luptat după aceea ca să se dezbrace de această înrîurire care-i deforma vocația intelectuală.

Ieremia Cacavelas era un preot grec, originar din Creta, studiasse la Lipsca, unde a fost elevul elenistului Ioan Olearius, a trecut apoi la Viena, unde a făcut studii de teologie. Cunoștea elina, latina și italiana; s-a preocupat mai ales de chestiuni teologice și era apreciat ca bun predicator⁴. Venind în Moldova, este numit pe la 1670 profesor de greacă la Școala Domnească din acest oraș și în același timp este corector al cărților grecești tipărite la Iași în tipografia grecească întemeiată acolo de patriarhul Dositei al Ierusalimului⁵. Trece apoi în Țara Romînească, unde devine favoritul lui Șerban Cantacuzino, mai ales pentru darurile sale de ghicitor. În sfîrșit, probabil după recomandarea acestuia, este angajat ca profesor al copiilor lui Constantin Cantemir și rămîne ca profesor în Iași și după moartea acestui domn moldovean, pînă la 1700, sub Antioh Cantemir.

Scrierile sale sînt toate în limba greacă bizantină. La 1667, scrie o lucrare teologică, păstrată într-un manuscris la Oxford: *Cercetarea asupra celor cinci deosebiri între biserica grecească și cea romană*⁶. În Țara Romînească, la 1679 scrie un cuvînt funebru cu prilejul morții doamnei Smaragda, fiica lui Șerban Cantacuzino⁷. La curtea acestui domn traduce în 1686, din italienește în grecește, o lucrare anonimă despre asediul Vienei din 1683, la care luase parte patronul său. O interesantă introducere arată că înfrîngerea otomanilor de la Viena a umplut de nădejde inimile tuturor creștinilor, care nu pot suferi „tirania cea

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 68.

² *Ibidem*, p. 66.

³ *Ibidem*.

⁴ C. Sathas, *Νεοελληνική φιλολογία*, Atena, 1868, p. 384—385.

⁵ N. G. Dossios, *Studii istorice greco-romîne*, Iași, 1901, p. 35.

⁶ A. Palmieri, *Theologia dogmatica orthodoxa*, Florența, 1911, II, p. 120.

⁷ Hurmuzachi, *Documente*, XIII, p. 201—204.

oînească și diabolică“ a turcilor. Șerban vodă este din neam de împărați, deși acum domnește peste o țară mică, este animat de zelul strămoșilor săi, căci a venit vremea ca să nu se mai teamă creștinii. Toți speră de la el mîntuirea, „cum sper și eu și noi toți din neamul cel rătăcitor și robit al grecilor“¹. Este deci o carte care pregătea lupta cea mare de liberare de sub jugul turcesc, din inițiativa domnului muntean, care se visa împărat bizantin. Este deosebit de interesant că această carte a fost tradusă și comentată în introducere așa cum am văzut, de profesorul lui Dimitrie Cantemir, cel ce urma să se ridice la rîndul său împotriva turcilor pentru libertatea Moldovei.

Tot Ieremia Cacavelas a tradus din latinește în grecește viețile papilor de Platina, traducere dedicată în 1687 lui Constantin Brîncoveanu, pe atunci încă boier². La 1697 se tipărește la Iași „explicarea liturghiei“ (Învățarea sfîntă), tradusă din grecește în romînește de același Ieremia Cacavelas³. În *Tomul Dragostei* (împotriva catolicilor), scris de patriarhul Dositei de Ierusalim, tipărit la Iași în 1698, se află niște versuri de laudă în grecește, scrise ca „îndreptător la tipografie“, cu titlul de „preaînvățatul profesor Ieremia Cacavelas“⁴.

Se făcuse vestit mai ales prin tîlcuirea „semnelor“ a iepurelui cu două capete la curtea domnească din Țara Romînească, ceea ce însemna lupta dintre Cantacuzini și Brîncoveanu⁵ și de asemenea prin vindecarea lui Mustafa pașa seraschierul, pe care-l îngrijii, dîndu-i să înghită praf de cretă, dar invocînd numele lui Hristos spre marea minie a adoratorului lui Mahomet, care-l declară nebun⁶.

Ca profesor al lui Dimitrie Cantemir la Iași, i se dăduse o sală specială la curtea domnească, unde dădea lecții elevului său. Constantin vodă intra mereu în sală să urmărească progresele odraslei sale și ca să încurajeze studiile⁷. Dimitrie, la dorința tatălui său, trebuie să învețe grecește, latinește și slavonește⁸. Chiar după ce elevul său ajunsese un tînăr format la 1700, în domnia lui Antioh Cantemir, dascălul Ieremia Cacavelas rămîne la curtea domnească, unde se bucură de un respect deosebit. La un banchet dat solului polon, Rafael Lesczynski, la Iași de către Antioh vodă, Ieremia dascălul ședea înaintea tuturor boierilor moldoveni⁹.

În această epocă, pînă la 1700, Dimitrie Cantemir scrie trei lucrări sub influența profesorului său: *Divanul lumii cu înțeleptul*, *Imaginea de nedescris a științei sacre* și *Logica*, toate scrieri mistice și destul de obscure ca exprimare. Se poate spune că influența lui Cacavelas asupra lui Cantemir, care se vedește în aceste opere de tinerețe, nu a fost din cele mai fericite, de vreme ce îndată ce se

¹ Cacavelas Jeremias, *The siege of Vienna by the turks in 1683 translated from an italian work published anonymous in the year of the siege*, trad. engleză după textul grecesc manuscris, de F. H. Marshall, Cambridge, 1923. Un manuscris al acestei scrieri și la Moscova, *Greceskii i latinskii rukopisi bibl. Moskovskago glavnago Arhiva*, în *Sbornik Mosk. Glav. Arhiva Ministerstva Inostran. Del*, VII, Moscova, 1900, p. CLXXXIV.

² C. Erbiceanu și A. D. Xenopol, *Serbarea școlară din Iași*, Iași, 1890, p. 397.

³ I. Bianu și V. Hodoș, *Bibliografia romînească veche*, I, p. 344.

⁴ *Ibidem*, p. 369.

⁵ C. Giurescu, *Contribuții la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 81 și Hurmuzachi, *Documente*, XIII, p. 204—206.

⁶ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 80—81.

⁷ *Idem*, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, București, 1928, p. 17.

⁸ *Idem*, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 92.

⁹ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările romîne*, București, 1930, p. 104.

liberează de sub această influență, Dimitrie Cantemir începe să se preocupe de chestiuni istorice și științifice, părăsind fondul mistic al cugetării și forma erudiției teologice. De la Cacavelas a putut învăța Cantemir grecește și latinește, dar nu disciplina gândirii științifice, pe care o dobândește mai târziu. Misticismul erudit ortodox din secolul al XVII-lea, plin de obscuritate, cu patima citațiilor potrivite sau nepotrivite din cărțile sfinte, nu mai avea nimic din gândirea senină asupra vieții și sortii omului. Dovada cea mai bună că spiritul lui Dimitrie Cantemir era îndreptat spre cercetarea adevărului istoric, a studiilor geografice, spre problemele de știință și că a fost deviat de la această cale de înfrurirea profesorului său, se vede dintr-un lung pasaj din *Imaginea științei de nedescris* (așa-numita Metafizică), în care spune: „Adesea mă încercam cu osîrdie să pictez icoanele diferite ale diferitelor întâmplări ... readuceam în memorie secolele scurse ... portretele zeilor, eroilor, principilor sau împăraților renumiți, de asemenea faimoasele fapte ale războaielor, ale păcii ... (deci istorie), imaginile artelor, științelor, invențiilor mecanice ... ale diferitelor părți ale pământului, ... munți, câmpii, oceane, strîmtori, golfuri, insule (deci geografie) ...“, dar acum „încetai de a mai scutura documentele vechi și mă decisei să muncesc numai pentru a zugrăvi imaginea titlului cărții“¹. Prin titlul cărții, D. Cantemir înțelege filozofia și teologia, care sînt titlul cărții științei omenești, de vreme ce ea și un titlu cuprind în esență tot cuprinsul ei. Așadar sub o influență străină el renunță la istorie, geografie și știință și se apucă de teologie și mistică. Această influență era străină și potrivnică spiritului său, de vreme ce după încetarea influenței lui Cacavelas, el se întoarce în chip firesc la aceste preocupări, părăsite numai momentan. În aceasta vedem înfrurirea păgubitoare a lui Ieremia Cacavelas asupra lui Dimitrie Cantemir. Dar trecînd la Constantinopol, Dimitrie Cantemir găsește acolo alți profesori și alte concepții științifice, întrucîtva deosebite de ale lui Ieremia Cacavelas. De notat însă că tînărul fiu de domn, întorcîndu-se de mai multe ori în țară, atît în timpul domniei părintelui său, cînd rămînea ostateg la Poartă fratele său, Antioh, cît și în timpul primei domnii a acestuia (1695—1700), el regăsea în Moldova pe dascălul Ieremia, așa că înfrurirea acestuia nu era încă înlăturată. Dimpotrivă, atunci scrie Dimitrie Cantemir, *Divanul și Imaginea științei de nedescris*, ambele lucrări mistice dedicate lui Ieremia Cacavelas.

La Constantinopol erau diferite centre de cultură: unul era patriarhia grecească, păstrătoarea tradiției bizantine, pe de altă parte, tot acolo se concentra învățătura arabo-turcească de caracter oriental. Dimitrie Cantemir recunoaște că la Constantinopol a început să învețe latinește și turcește, ceea ce înseamnă că în țară cu dascălul său învășase mai ales grecește².

Cea mai însemnată instituție de cultură din Constantinopol pe acea vreme a fost Academia Patriarhiei Ortodoxe, sau „Marea Școală“. Această școală superioară este de fapt continuarea cu oarecare întreruperi a vechii Universități a Bizanțului imperial (Școala Ecumenică), pusă acum sub oblăduirea patriarhiei. Această Academie fusese înnoită de patriarhul Chiril Lucaris la 1624 și pusă sub conducerea lui Theofil Coridaleu, om cu vederi largi, laice, filozof îndrăzneț, care intră adeseori în conflict cu tradiționaliștii mistici ai bisericii ortodoxe³.

¹ D. Cantemir, *Metafizica*, ed. cit., p. 46—47.

² Idem, *Vita Constantinii Cantemyrii*, ed. cit., p. 62.

³ Tsourksa, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée*, București, 1948, p. 12—13, 18—19 și M. Gedeon, *Cronica Academiei Patriarhiei* (în limba greacă), Constantinopol, 1883

Profesorii Academiei și învățămîntul ei erau în strînsă legătură cu Universitatea din Padova, unde se pregătiseră acești profesori, și sub influența căreia se ținea atmosfera științifică a învățămîntului de la școala patriarhiei. Anume, dintre disciplinele cultivate la această Academie, pe lângă studiile clasice greco-latine, se cultivau științe noi, pe care nu le cunoscuse scolastica și le disprețuise învățămîntul teologic medieval; medicina cu Alexandru Mavrocordat, geografia cu Meletie de Arta și Hrisant Notara¹. Între elevii acestei Academii a fost și Nicolae Milescu, cunoscutul scriitor și explorator în China². Constantin Duca, domnul Moldovei, autor al multor scrieri în limba greacă³ și Dimitrie Cantemir, el însuși.

În *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie Cantemir a publicat o lungă notă despre Academia din Constantinopol, în care se învață „enciclopedia filozofiei și mai multe științe, toate în limba greacă antică cea mai curată“. El citează în această notă, profesorii mai distinși din vremea lui, care au profesat la Academia patriarhiei, între care: „Iacomî, gramatic distins de la care am învățat pe cînd locuiam la Constantinopol, elementele filozofiei“; Alexandru Mavrocordat, profesor de filozofie, teologie și medicină, care a publicat în Italia o carte despre circulația sîngelui; Antonie și Spandoni, filozofi peripatetici (adică ai filozofiei lui Aristotel, pe care Cantemir a combătut-o); Hrisant Notara (mai tîrziu patriarh de Ierusalim); Meletie de Arta (mai tîrziu mitropolit de Atena), „bărbat foarte priceput în toate științele, mai ales în filozofia lui Van Helmont, adică a lui Thales, pe care ne-a explicat-o și nouă timp de opt luni“; Ilie Miniati, mare predicator etc.⁴. E de notat că Meletie, profesorul lui Cantemir, nu era numai un filozof helmontian, dar și un istoric și geograf de merit. Geografia sa universală apărută mai tîrziu, pe care D. Cantemir nu a putut-o citi, are, cum vom vedea, puncte de apropiere cu *Descrierea Moldovei*, ceea ce arată că și pe acest teren Cantemir a luat lecții de la geograful grec⁵. De asemenea și Hrisant Notara era un geograf distins și a publicat la Paris o *Introducere în geografie în grecește* (tipărită la 1716)⁶; ca profesor al lui Cantemir, a putut să-l îndrume în studiile geografice. Cît privește filozofia lui Van Helmont, filozof olandez, predată de Meletie de Arta, aceasta se va vedea în capitolul respectiv, stă la baza influențelor străine din cartea, de altfel destul de originală, a lui Cantemir, *Imaginea științei sacre* (Metafizica). Socotim că se poate spune că influența Academiei din Constantinopol asupra lui Dimitrie Cantemir a însemnat pe lângă adîncirea studiilor clasice și o limpezire a gîndirii sale, o combatere a influenței mistice a lui Ieremia Cacavelas, precum și un început de îndreptare spre preocupările științifice.

Dar nu numai Academia grecească a putut înrîuri educația fiului de domn moldovean, în timpul șederii lui la Constantinopol. El însuși spune că încă din tinerețe, venit pe malul Bosforului, intră în contact cu diplomații apuseni, în special cu Chateaufeuf, solul francez, și Collier al Olandei⁷, căpătînd astfel cunoștințe de politică generală.

¹ C. Tsourkas, *op. cit.*, p. 114 și P. P. Panaitescu, *Contribuții la opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.* ser. III, VIII, 1928, p. 3—7.

² P. P. Panaitescu, *Nicolae spathar Milescu*, Paris, 1925, p. 42—44.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 95, trad. Hodoș, p. 136.

⁴ *Ibidem*; în toate traducerile publicate acest pasaj este deformat.

⁵ Meletie, *Geografia nouă și veche* (în limba greacă), Veneția, 1728 în folio; opera publicată postum a fost scrisă la 1701—1702 (vezi introducerea la ediția citată).

⁶ Hrisant Notara, *Introducerea în știința geografică și sferică* (în limba greacă), Paris, 1716 (compusă înainte de 1707).

⁷ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 62.

Dar, spre deosebire de cei mai mulți români ai vremii, care trecuseră prin Constantinopol, Dimitrie Cantemir pătrunde în mediul musulman, se împrietenește cu turcii învățați, învață limbile orientale: turcă, persană, arabă și studiază: istoria, teologia și folclorul mahomedan, devenind astfel primul nostru orientalist. Cu plăcere aminteste în *Istoria Imperiului Otoman* de Isaad effendi, cel prea învățat „cărui numai lui îi datorez tot ce știu din învățătura turcească”¹. Cronicarul Moldovei spune despre Dimitrie Cantemir în timpul lungii lui șederi la Constantinopol că era „om isteț, știind și carte turcească, bine se vestise acum în tot Țarigradul numele lui, de-l cheamau agii la ospețele lor cele turcești, pentru prieteșug ce aveau cu dîșii”. Alții zic „știind bine din tambură, îl cheamau agii la ospețe pentru zicăături”². El izbutește deci să pătrundă în societatea musulmană, închisă de obicei pentru creștini. Poate astfel cunoaște obiceiurile și datinile turcești, să consulte chiar manuscrisele istorice și religioase în limba arabă, portretele sultanilor, achiziționează chiar manuscrise orientale, pe care le adună în palatul său de pe Bosfor³. Se știe că Dimitrie Cantemir a fost și compozitor și a scris un tratat despre muzica turcească în turcește⁴. În mai multe locuri din *Istoria Imperiului Otoman*, Cantemir pomenește de conversațiile cu turcii „învățați”, de pildă asupra picturii⁵.

Desigur că Dimitrie Cantemir s-a aplecat asupra civilizației orientale cu simpatia pe care o are orice om de știință pentru obiectul studiului său, și nu a fost nicidecum influențat de ura fanatică religioasă împotriva religiei musulmane. Ca orientalist, Dimitrie Cantemir cercetează și apreciază cultura și viața Orientului; ca scriitor politic și ca om politic, a fost un adversar al Imperiului Otoman. Aceasta nu constituie o contradicție, ci trebuie să înțelegem că scriitorul moldovean, devenind cunosător al Orientului musulman, și-a dat seama, pe de o parte, de slăbiciunea Imperiului Otoman și mai ales de monstruoasa cîrmuire feudală turcească, întemeiată pe asuprire și corupție. Este limpede că ura și lupta lui Cantemir se îndreaptă împotriva cîrmuirii imperiului turcesc și nicidecum împotriva poporului turc, a învățaților și artiștilor din Orient, pe care-i privea cu simpatie, făcînd deosebirea firească între ei și oligarhia coruptă din jurul sultanului.

După prima fază a șederii lui la Constantinopol, Dimitrie Cantemir se întoarce în Moldova la 1691, și doi ani mai târziu, murind tatăl său, Constantin vodă, boierii îl aleg pe dînsul domn al Moldovei, la 19 ani.

După încheierea *Vieții lui Constantin Cantemir*, scrisă de fiul său, bătrînul domn, pe patul de moarte, ar fi sfătuit pe boieri să purceadă la alegerea urmașului său, încă înainte de a-și da el suflul, alegînd sau pe unul din cei doi fii ai lui, sau pe oricare altul, dacă pe aceia i-ar socoti prea tineri. Boierii și dregătorii se adună la vîstierie și aleg ca domn pe Dimitrie, pentru că „era mai iubit de popor”, decît fratele său. Boierii nădăjduiau că vor avea, pentru întărirea alegerii lor, sprijinul lui Daltaban, pașa de Silistra, prieten al familiei Cantemir.

¹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 14 (trad. rom., p. 39).

² Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II. ediția a II-a, p. 89.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, ms. latin, p. 189 (trad. rom., p. 233).

⁴ Despre această scriere muzicală vezi mai jos, capitolul VIII.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, ms. latin, p. 14.

Astfel se duc la domnul muribund și-i dau de veste despre alegerea lor. Constantin vodă moare mulțumit¹.

După Neculce, alegerea s-a făcut după moartea domnului, și anume tot din inițiativa atotputernicului Iordache Ruset, care „s-au agiunsu“ cu Bogdan hatmanul (ginerile lui Constantin vodă) să aleagă pe Dimitrie. Este probabil că boierii favoriți ai răposatului sperau să guverneze și sub noul domn, mai ales că era vorba de un tânăr de 19 ani. După hotărîrea pe care au luat-o boierii, socotim că ea a fost luată probabil, cum spune Dimitrie, înainte de moartea lui Constantin, alegerea propriu-zisă are loc conform tradiției: „s-au strîns toată boierimea și mitropolitul și slujitorii (oștenii) la curte ... Atunce au spus a tot nărodul c-au murit Cantemir vodă. Ce slujitorii au și-nceput a striga că altul nu le trebuie să fie domn. fără cît Dumitrașco heizade, ficioru lui Cantemir vodă. Ce boierii și țara nu cuteza să dzică într-alt chip, că se temea de slujitori, ce numai le căuta să priimască și să dzică cum dzic slujitorii“². Așadar a fost o mișcare populară în favoarea tânărului Dimitrie, o mișcare a slujitorilor, oșteni de țară, care-și aminteau că au fost ocrotiți de bătrînul Constantin. Boierii care se împotriveau erau cei din partida Costineștilor și toți adversarii „majordomului“. Iordache vistiernicul, dar în fața adeziunii armatei n-au avut ce face.

Deși Dimitrie trimisese cuvinte de pace lui Constantin Brîncoveanu din Țara Românească și acesta făgăduise că-l va sprijini, domnul muntean, care voia să-și întindă patronajul și asupra Moldovei, obține cu bani, în taină, de la turci, domnia acestei țări pentru Constantin Duca, pe care voia să-l facă ginere³. După o domnie care a ținut mai puțin de trei săptămîni (martie—aprilie 1693), Dimitrie Cantemir este ridicat de turci și dus la Constantinopol. Iordache Ruset, simțind primejdia stăpînirii domnului muntean în Moldova, fuge în Polonia, căci ieșise poruncă, ca pe el și pe Bogdan hatmanul „să-i ducă la Poartă, să dea seamă pentru ce au mîncat țara“⁴. Urmau să se întoarcă însă înapoi, mai puternici ca oricînd și nu după prea multă vreme.

Nevînd bani, Cantemireștii nu pot obține de la Poartă domnia și nu se pot împotrivi influenței, sprijinită pe bani sunători, a lui Brîncoveanu. De aceea „nimé nu mai gîndea c-or mai ieși ficiorii lui Cantemir la domnie“⁵, dușmăniți de puternicul domn muntean și lipsiți de bani.

Întors la Constantinopol, de unde nu lipsise decît doi ani, Dimitrie reia viața lui de studii, pe care episodul politic, așa de scurt, n-o putuse face uitată.

În țară, regimul lui Constantin Duca (1693—1695) a însemnat ridicarea la putere a boierilor adversari ai lui Iordache Ruset; noul domn era rudă cu Costineștii, sora lui era căsătorită cu Nicolae Costin cronicarul, fiul lui Miron cel decapitat de Constantin Cantemir⁶. Ceilalți boieri mari, afară de cei doi fugiți

¹ T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i délah Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 257—260, a păstrat această povestire cu care se încheie *Viața lui Constantin Cantemir*, în textul *Vieții*, de D. Cantemir, așa cum a rămas în manuscrisul cunoscut azi, lipsește alegerea lui Dimitrie, de altfel se vede bine că acest text este ciuntit la urmă (v. ediția N. Iorga, p. 92), și se termină cu fraza în care se arată că boierii s-au dus la visterie, fără a arăta rezultatul consfătuirii lor. Numai Bayer, în prelucrarea lui, a păstrat încheierea necesară a vieții lui Constantin Cantemir, scrisă de fiul său.

² I. Neculce, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, București, 1955, p. 189.

³ D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, ed. cit., p. 344—345; I. Neculce, *op. cit.*, p. 190.

⁴ I. Neculce, *loc. cit.*

⁵ *Ibidem*.

⁶ V. A. Ureche, în introducere la Miron Costin, *Opere complete*, I, p. 175.

în Polonia, se strinseră în jurul noului domn, „că n-avusesă căutari de la Cantemir vodă, pe vina lor, că-l ocăria și nu vrea să-i slujască, ca unui domn, ce, *pentru ce-i miluia pe cei proști*»¹. Dar afară de marea boierime, se strînsese în jurul lui Duca și o clientelă constantinopolitană de greci înfometaji, pe care Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică* îi numește: păduchi, lipitori și cîrcei². Criza financiară a Moldovei era în creștere, partea de nord a țării continua să fie ocupată de poloni. Nevoit să scoată darea văcăritului, pe vaci, Constantin vodă nemulțumi în primul rînd pe boieri, și cu atît mai mult pentru că se opuse vecinirii în masă a țăranilor liberi de pe moșiile boierilor³. Astfel, după numai doi ani de domnie, Duca este mazilit și scaunul țării îl ia Antioh Cantemir, fratele mai mare al lui Dimitrie.

Neculce dă a înțelege că ridicarea lui Antioh se datorește numai favorii lui Cerchez Mehmet pașa, marele vizir, care „le-au prins mai bine decît mii de pungi de bani“ (Cantemireștilor)⁴. Dar Dimitrie, care cunoștea mai bine lucrurile, mărturisește că pungile de bani au fost vărsate turcilor din plin și cu acest prilej⁵. Proveniența lor nu este îndoielnică, de vreme ce Cantemireștii erau săraci: ele proveneau de la Cupărești (Rusetesti), „că Bogdan și Iordache din Țara Leșască nu dormii“⁶. Interesant este faptul că puternicii boierii moldoveni ar fi voit domnia pentru Dimitrie Cantemir nu pentru Antioh, de vreme ce fratele tînăr era mai deștept și fusese alesul lor cu doi ani înainte. Dar Dimitrie, tînăr de 22 de ani, simțea crescînd într-însul ambiții mari: el voia să fie domn al Țării Romînești și de aceea renunță la domnia Moldovei, în favoarea fratelui său, deși această domnie îi era destinată lui⁷. Și nunțul papal din Viena știa că Dimitrie Cantemir fusese numit domn al Moldovei, dar cedase domnia fratelui său mai mare, Antioh⁸. Dimitrie rămîne la Constantinopol în calitate de capucehaie, adică reprezentant diplomatic pe lîngă Poartă al fratelui său⁹. Această renunțare la domnie a tînărului fiu de domn, care nu era lipsit de ambiție, era o dovadă de prudență politică în aceste împrejurări externe — caracterizate prin dușmănia lui Brîncoveanu — și interne prin patronajul apăsător al Rusetestilor.

Antioh Cantemir, care „nu era prea cărturar“, „numai nu era prost“, strînse din nou pe „boierinașii tătine-său“, mica boierime, în jurul său¹⁰. O încercare a lui de a se împăca cu bogatul domn muntean, Brîncoveanu, nu izbuti căci acesta ceru ca preț al împăcării capul lui Iordache Ruset¹¹, și refuză să dea pe o fată a lui ca soție domnului Moldovei, pentru că socotește pe Cantemirești, „neam

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 191.

² D. Cantemir, *op. cit.*, ed. cit., p. 239.

³ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul...*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 40—41.

⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 190.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 238.

⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 193.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 239. („iară Inorogul [Dimitrie] din bună voie pentru straje în munți [la Poartă] rămîind, pre Fil [Antioh] la moștenirea părintească trimeasă“).

⁸ I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, București, 1914, p. 148.

⁹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 203.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 204.

prost”¹. De aceea domnia Cupăreștilor continuă și în cei cinci ani ai domniei lui Antioh Cantemir (1695—1700).

În această vreme, Dimitrie Cantemir își desăvârșește educația prin ceea ce nu putea lipsi din experiența unui principe al vremii, prezența la război pe un câmp de bătăie. El ia parte, bineînțeles în oastea turcească, la asediul cetății Petervaradin și la dezastrul cumplit al oștirilor sultanului la Zenta, unde oastea lui Mustafa II fu sfărâmată de trupele austriace, comandate de Eugeniu de Savoia (10 septembrie 1697)². „De câte ori îmi amintesc de faptele din acea vreme, o oroare necunoscută pare a mă cuprinde, scrie Dimitrie Cantemir... Am scăpat și eu cum am putut”, adaugă dînsul³. Dar această experiență războinică îl făcu mai târziu mîndru de priceperea sa militară și la Stănilești, în 1711, el se încumetă chiar să dea sfaturi țarului Petru, arătîndu-i cum este obiceiul turcilor, „că el au vădzut cînd au bătut nemții pre turci la Varadin”⁴.

Urmarea înfrîngerii turcilor a fost încheierea păcii de la Carloviț (26 ianuarie 1699), prin care, cum se știe, Transilvania fu alipită la Austria⁵.

Dimitrie Cantemir se poate întoarce atunci în Moldova pentru scurtă vreme și cu acest prilej avu loc la Iași nunta lui cu domnița Casandra, fiica lui Șerban vodă Cantacuzino : „nuntă ... domnească, după obiceiul domnilor”. „Și ședea în Iași în niște curți a lor, ce le cumpărasă tată său Cantemir vodă de la Gheuculeasa vistierniceasa”⁶. Această căsătorie era o căsătorie politică. Luînd pe fata lui Șerban vodă, Dimitrie devenea oarecum moștenitorul politic al răposatului domn muntean, al încercărilor sale neizbutite de a libera țara. În același timp, se apropia de munteni și putea pretinde la domnia Țării Românești, pe care îndată a cerut-o de la turci⁷. Dar, mai ales, devenea cel mai însemnat rival și dușman al lui Constantin Brîncoveanu, dușmănie ce era să țină pînă la moartea acestuia. Domnul Țării Românești, pentru a salva aparențele, trimise o solie cu daruri la nuntă, dar în taină, în jurnalul său intim, înseamnă cu acest prilej cuvinte murdare la adresa lui Dimitrie Cantemir⁸.

În timpul șederii lui Dimitrie în Moldova îl văzu la Iași solul polon Rafael Leszczyński, care scrie în jurnalul soliei despre „fratele domnului, un bărbat erudit în limba latină și cu educație aleasă, ca și cum ar fi fost educat în Polonia”. În timpul recepției de la curtea din Iași, Dimitrie Cantemir avu diferite discuții cu nobilii poloni din solie „asupra datoriei prieteniei”⁹ (februarie—martie 1700).

Imediat după aceea, Dimitrie se întoarce la Constantinopol, unde scrie *Imaginea științei sacre* (Metafizica) și în dedicația acestei scrieri se întrevedea nemulțumirea sa. În timpul domniei lui Constantin Duca fusese lipsit și de „averea

¹ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul...*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 43.

² E. Csuday, *Die Geschichte der Ungarn*, II, 1900, p. 184—185.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 453, trad. Hodoș, p. 714.

⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 290.

⁵ E. Csuday, *op. cit.*, II, p. 186—187.

⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 211—212.

⁷ *Ibidem*, p. 216.

⁸ Emil Vîrtosu, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin vodă Brîncoveanu*, București, 1942, p. 188, vezi și recenzia lui P. P. Panaitescu în „Convorbiri Literare”, LXXVI, 1943, p. 820—821.

⁹ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 103 și 115.

părintească“, de moșiile cumpărate de Constantin vodă în Fălciu. Acum „ni se restituie averile“, dar grijile și nemulțumirile continuă: „sînt chinuit într-una de griji casnice, sînt copleșit de nevoi domestice în particular și oficial“ și vorbește de „o îndelungată și turburată agitație sufletească și de ce să ți le înșir pe toate, spune el lui Caçavelas, cînd la toate te-am avut ca martor ocular“¹. Se pare că Dimitrie Cantemir avea un motiv ascuns de nemulțumire, pe care deocamdată nu îndrăznește să-l spună pe față. Dacă ne gîndim la ruptura cu fratele său, Antioh, în a doua domnie și la atitudinea ironică și ostilă pe care o are față de dînsul, în *Istoria Ieroglifică*², ne dăm seamă că nemulțumirea lui Dimitrie era îndreptată împotriva acestuia. De ce era chinuit Dimitrie Cantemir de „griji casnice“ ? Nu avea mijloace materiale să facă față nevoilor ? Din actele moșiilor din Fălciu aflăm că toate moșiile cumpărate în această regiune de Constantin Cantemir încăpuseră, în timpul domniei lui Antioh, în mîna acestuia, care le-a mai și lărgit prin alte cumpărături de pămînt³. Lipsit de moșiile părintești, rămas numai cu casele de la Iași, care nu aduceau venit, era firesc ca Dimitrie să fie nemulțumit.

În aceste împrejurări, la 1 septembrie 1700, cîteva luni după plecarea lui Dimitrie la Constantinopol, avu loc mazilirea lui Antioh Cantemir. Constantin Brîncoveanu izbuteste cu banii lui să readucă pe tronul Moldovei pe ginerele său, Constantin Duca. Iordache Ruset și Lupu Bogdan sînt nevoiți să fugă iarăși în Polonia⁴.

La această dată, Dimitrie Cantemir avea 27 de ani. Se ridicase dintr-un neam de oameni de jos ; tatăl său sprijinise pe boierii mici de la țară, avusese de suferit și el și fratele său de patronajul apăsător al lui Iordache Ruset și al Cupăreștilor, nu izbutise măcar să obțină moșiile părintești din Fălciu. Era deci neam de domn, domn el însuși timp de două săptămîni, dar care nu făcea parte din clasa boierimii, cel puțin nu din marea boierime. Nu avea nici interesele ei de apărut, și nici nu se simțea legat de această clasă, dimpotrivă, era adversarul ei, gîndul său mergea spre o domnie autoritară, care să înfrîneze boierimea în Moldova. Aceasta se vede limpede în opera lui de istoric.

¹ D. Cantemir, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, București, 1928, p. 18—19.

² Vezi mai jos capitolele IX—X.

³ G. Ghibănescu, *Istoria unei moșii*, în „Arhiva“, I, 1889, p. 394, 557—558.

⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 219.

VI. DIVANUL LUMII CU ÎNȚELEPTUL

Din punctul de vedere al evoluției spirituale a lui Dimitrie Cantemir, putem considera în opera lui trei perioade. Prima, de la cea dintâi scriere a lui, *Divanul lumii cu înțeleptul*, scrisă la 1698, pînă la 1700, cînd scrie așa-numita *Metafizică*, ce intră în aceeași ordine de idei. Această perioadă este vremea cînd scriitorul, tînăr, stă sub influența dascălului Ieremia Cacavelas și în care predomină în spiritul său mistică ortodoxă. În a doua perioadă, de tranziție, Dimitrie Cantemir dă o singură scriere, *Istoria Ieroglicică*, în care, dezbărat de înrîurirea lui Cacavelas, se îndreaptă spre scrierile istorico-politice, dar nu dobîndește încă limpezimea unui om de știință. Această perioadă poate fi mărginită între anii 1700—1711. A treia perioadă, a șederii în Rusia (1711—1723), cînd el scrie principalele sale scrieri științifice: *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei*, *Hronicul*.

Prima scriere a lui Dimitrie Cantemir este intitulată: *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumea sau giudetul sufletului cu trupul*¹, scrisă grecește și românește și tipărită în tipografia domnească de la Iași în 1698 august 30, din porunca fratelui autorului, Antioh vodă Cantemir. Cartea cuprinde dedicația autorului către Antioh vodă (datată din Adrianopol), introducerea către cititor și epistola lui Ieremia Cacavelas către Dimitrie Cantemir, în care dascălul grec se numește pe sine „plugariul carele în holda minții tale am ostenit”². Lucrarea este împărțită în trei părți. Prima este un dialog între lume și înțelept, în care înțeleptul învinuiește, iar lumea se laudă și se apără. Partea a doua, în care se părăsește forma dialogului, este o culegere de citate, cele mai multe din Vechiul și Noul Testament, căutînd a dovedi pe puncte, învinuirile aduse lumii de înțelept în partea întîi. Partea a treia este intitulată: *Pentru a preafericitei între lume și între înțelept sau între trup și suflet pace și pentru vremelnica și vecinica pace, legămînt și așezare, așijderea pentru a trecătoarei și viitoarei lumi bună chiverniseală*³. Este vorba de un tratat de etică, bazat în cea mai mare parte pe morala ortodoxă.

Tema lucrării nu este originală; ea fusese de mult dezbătută, atît în apus, cît și în răsărit. Lumea, viața, este trecătoare, și nu numai efemeră, dar și corupătoare de suflete curate. Înțeleptul întemeiat pe învățătura bisericii disprețuiește

¹ Am folosit ediția Academiei Romîne, Dimitrie Cantemir, *Opere*, București, 1888, vol. V.

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 45.

³ *Ibidem*, p. 181.

lumea, ca un lăcaș vremelnic și plin de păcate, viața nu poate fi scop în sine, ci numai un mijloc pentru dobândirea învierii, a lumii veșnice spirituale. De aci se pot trage două concluzii : sau cea ascetică, renunțarea la lume sau cea morală propriu-zisă, considerarea lumii și vieții ca o încercare și un mijloc de a dobândi viața veșnică, prin aplicarea unei etici care aduce „împăcarea“ în anume condiții cu viața, deci nu retragerea din viață, ci primirea ei, și lupta în mijlocul ei. Ambele soluții pornesc de la un punct de vedere idealist, dar cel din urmă este superior și mai apropiat de înțelegerea laică a vieții.

Problema fusese pusă din antichitate, de stoici de pildă (pe care Cantemir nu-i ignorează), iar în Orient cartea cea mai răspândită asupra acestei probleme care înglobează întreaga etică este *Dioptra* (Oglinda) lui Filip Solitarul, scriitor ascetic bizantin (secolul XI). Această carte grecească este fără îndoială modelul pe care l-a luat Cantemir în *Divan*¹. Scrierea a fost tradusă în românește (din slavonește) încă din veacul al XVII-lea sub titlul *Dioptra carea se chiamă oglindă sau închipuirea cea deșăriă a vieții omenești în lume, de multe dumnezeiești scripturi și părintești dogmate tocmită*, și ca titlu general, *Trei dioptre*². Ideea generală este aceeași ca a *Divanului* lui Cantemir, opoziția între înțelepciune, prin care se înțelege viața morală ortodoxă, și lume, personificarea păcatului și a ispitei păcatului. Lumea este imperfectă, nefiind eternă; înțeleptul caută lumea eternă, căci perfecțiunea se află numai în ce nu e trecător. Demonstrația tezei în *Dioptra* folosește aceleași mijloace: citate din scriptură, adecvate argumentelor aduse. Chiar planul *Dioptrei* e la fel cu al *Divanului* lui Cantemir, aceeași împărțire în trei părți: învinuirea lumii, documentarea învinuirii cu citate din scriptură și sinteza morală. Este exclus ca *Dioptra* — care a circulat în grecește, a fost tipărită în slavonește³ și tradusă în românește — să nu fi fost cunoscută de Cantemir, dar el nu a tradus, nici nu a compilat, ci a împrumutat ideea și planul, tratând subiectul în chip personal.

Metoda comparativă a textelor literare cu modelele lor luminează întotdeauna precis partea de originalitate a autorului. Comparația între *Dioptra* și *Divanul* lui Cantemir dezvăluie nu numai originalitatea acestuia ca formă literară, dar și poziția sa ideologică deosebită față de gândirea autorului pe care l-a luat de model.

Am arătat că prima parte a *Divanului* e prezentată de Cantemir sub forma dialogului între lume și înțelept, ceea ce nu întâlnim în *Dioptra*, care se mulțumește cu forma greboasă a predicii bisericești. Dialogul, formă literară evoluată, arată la autor dorința unei întruchipări estetice a gândului său și nu numai preocupări pur religioase. Dialogul lui Cantemir este vioi și ajunge la o libertate de limbaj popular, pe care n-o întâlnim în *Dioptra* : „dară nu ai istoriile cetit, nici ai

¹ Cel dintâi care a făcut apropierea între *Dioptra* și *Divanul* lui Cantemir, este D. Russo, *Manuscrisele grecești din Biblioteca Academiei Române*, București, 1901, p. 10.

² Ms. românesc nr. 2341 al Academiei R.P.R. (din sec. XVII) de la mănăstirea Ghighiu, 256 f. scris de dascălul Staico. Traducătorul în slavonește este un părinte Vitalie. Vezi și alte manuscrise ale *Dioptrei* în românește, în Biblioteca Academiei R.P.R., nr. 273, 2340, 334 (din 1789), 2472 (1688).

³ K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, ediția a II-a, Leipzig, 1907, p. 741—744; D. Russo, *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 2—4, 12. Despre *Dioptra* slavă vezi I. Franko, în *Zapiski tovaristva Sevcenko Lvov*, XX, 1908, p. 101—154 (*Dioptra* a fost tipărită de trei ori în slavonește: *Evia*, 1612 și 1642, Mohilev, 1698). Th. Batiuşkov, *Spor duşi s telom v pamiatnikah srednovekovoï literaturî*, St. Petersburg. 1891.

Stema Moldovei, in *Divanul lumii*.

cronicele cercat, ca să știi și să înveți...“¹, „o, sburatule de minte“², „de a tale frumuseți nu mă nebulnesc“³, „Bre, hei, om necuñoscătoriu“⁴. „Ai, ce lătrătoare și de minciuni sputitoare ești“⁵, „o, prostatecele oame“⁶.

E adevărat că dialogul, într-o formă poetică, apare și în anume reprezentări cu caracter popular din Italia ale luptei sufletului cu trupul (dar e vorba de foarte scurte poeme de 7—8 pagini, în care nu apare înțeleptul, nici lumea, identificate primul cu sufletul, al doilea cu trupul)⁷. În schimb, *Dioptra* este scrisă în întregime în versuri grecești (bizantine), pe cînd Cantemir, deși introduce în scrierea sa un număr de versuri, se menține în general la forma prozei.⁸

Dar cea mai însemnată deosebire, care-l situează pe Dimitrie Cantemir pe o poziție laică, în contrast cu ascetismul autorului *Dioptriei*, este concluzia generală filozofică a operelor. Pentru Filip Solitarul, călugărul bizantin, din opoziția lumii cu înțeleptul nu poate reieși decît o singură concluzie, cea pur ascetică: părăsirea lumii de către înțelept (citește: cel ce urmează morala creștină) și retragerea la mănăstire, unde pentru mîntuirea sufletului trebuie să urmezi o morală ascetică. Dimitrie Cantemir, deși situat tot pe o poziție religioasă, ortodoxă, nu admite concluzia ascetică, ci în partea a treia a *Divanului* conchide la o împăcare între înțelept și lume. Pentru fiul de domn moldovean, un om de credință creștină nu trebuie în chip necesar să se retragă din lume, ci pe baza unor criterii morale, poate trăi în lume, trebuie chiar să lupte cu primejdiile morale, să înfrunte și să stăpînească patimile lumii. El cunoaște problema morală a păcatului, dar nu fuge de ea, ci caută să-l învingă. Partea a treia a *Divanului* este un tratat de morală, dar nu de asceză. Cunoscînd rolul introspecției, al rugăciunii și mai ales al răbdării ca arme morale, precum și a înfrînării fizice și morale, el conchide: „Întru această viață ca într-un război să fii păzit“⁸, concluzie care se apropie mai mult de a stoicilor antici. De altfel la sfîrșitul lucrării, Dimitrie Cantemir adaugă o anexă: „ale stoicilor porunci zece“⁹.

Această inversare a problemei, pe plan laic, opus modelului său, deci o revoltă față de litera modelului și o afirmare a personalității autorului, ne face să începem a întrevădea pe adevăratul Cantemir, a cărui personalitate nu se descătușase încă.

Trecerea principiilor eticii stoicilor la sfîrșitul *Divanului*, nu este singura înrîurire a filozofiei laice în această scriere, care îmbină pe nesimțite citatele sacre cu cele profane. Întîlnim în rîndurile ei numele lui Seneca „măcar că păgîn era“¹⁰, Thales, Platon (Fedru), Valerius Maximus, Epictet, Cicero, Pitagora, precum și ale unor istorici ca Plutarh, Tacit. Pasajul din Quintus Curtius despre solia sciților la Alexandru cel Mare este luat din traducerea aceluiași pasaj de

¹ D. Cantemir, *Divanul*, p. 51.

² *Ibidem*, p. 52.

³ *Ibidem*, p. 53.

⁴ *Ibidem*, p. 57.

⁵ *Ibidem*, p. 69.

⁶ *Ibidem*, p. 66.

⁷ Vezi, de pildă, *La divota representatione dell'anima con il corpo*, Veneția, cca 1530 (în versuri, ottava rima), 8 pagini.

⁸ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 224.

⁹ *Ibidem*, p. 240—241.

¹⁰ *Ibidem*, p. 119.

Miron Costin¹. Și întrebările „Unde (este) Kyros și Crisos? Unde este Xerxes și Artaxerxes?” amintesc versurile asemănătoare din *Viața lumii* a lui Miron Costin². Este sigur că Dimitrie, tânăr scriitor, citea pe înaintașul său moldovean, al cărui nume nu voia să-l pronunțe din pricina dramei pe care o trăise.

Dar mai surprinzătoare decât folosirea filozofilor și istoricilor antici, decât prezența numelui lui Erasm în rîndurile unei cărți ortodoxe³, este menționarea lui Andrei Wissowatius, „77 de ponturi ce arată, pre carele strămutarea bunătăților și frîul păcatelor le numește, adecă îndemnarea spre bunătăți și opreala spre păcate”⁴, cu alte cuvinte, regulile de morală în mijlocul vieții, pentru cine nu se leapădă de ea. Acest *Andrei Wissowatius* era un celebru eretic din veacul al XVII-lea. Teolog unitarian (arianist) din Litvania, trăiește între 1608—1678 în Polonia, apoi, din cauza prigoanelor religioase fugе în Olanda. Este autorul unei scrieri în latinește, *Religio rationalis* și ale unor teze împotriva sfintei treimi, care au fost combătute de Leibniz. Dimitrie Cantemir într-o carte cu caracter ortodox nu se sfia deci să folosească interpreți necanonici ai cărților sfinte, ceea ce dovedește libertatea lui de spirit.

Divanul nu este deci în întregimea ființei sale o carte de religie ortodoxă, o carte bisericească, ci e cartea unui român al vremii asupra învățaturii bisericii. Dar chiar dacă am ține socoteală numai de latura pur religioasă, încă *Divanul* nu ar fi o carte de disprețuit, „o compilație greoaie, rău scrisă și fără scop”, cum o califică N. Iorga⁵. Mai întâi scopul ei era evident, el își găsește locul în literatura de educație religioasă, care predomină în perioada feudală și se explică prin nevoile spirituale ale societății feudale. Dar nimeni nu a observat pînă acum un fapt evident: *Divanul este prima carte românească originală de gîndire religioasă*. Pînă la *Divanul* lui Cantemir, cărțile religioase la romîni sînt numai traduceri din limbi străine. Afară de *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe, scrise în slavonește, care cuprind părți de literatură religioasă, nu avem alte cărți religioase compuse de romîni, iar în romînește este prima, înainte de *Didahiile* lui Antim Ivireanu.

Așa a privit *Divanul* și Ieremia Cacavelas, care în prefața sa afirmă despre „cartea aceasta...., care *didascalica* (învățătura) cu totul tot pravoslavnică are, care capul și începătura credinței noastre este”. El recunoaște valoarea sa literară „pre cît moldovenescului neam limba a cuprinde poate, cu retoricesc meșterșug împodobită”, iar autorul este „a pravoslavniciei biserici cu miile dorit odor”⁶.

Așa au privit-o și contemporanii, care au reprodus *Divanul* în compilațiile de scrieri bisericești și religioase⁷, dovadă și faptul că scrierea s-a tipărit într-o tipografie care tipărea numai cărți ale bisericii. Ea se încadrează în literatura religioasă a vremii, numai cu distincția că e vorba de o scriere originală din acest gen.

Morala ortodoxă, care nu este romană, ci orientală, se întemeiază pe umilință, pe puterea rugăciunii și pe răbdare. Deși aceste note apar cu prisosință

¹ D. Cantemir, *Divanul*, p. 140. Cf. Miron Costin, *Graiul solului tătărăsc*, în *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.P.A. (sub tipar).

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 61. Cf. Miron Costin, *Viața lumii*, în ed. cit.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 218.

⁴ *Ibidem*, p. 103.

⁵ N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, II, București, 1926, p. 313.

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 46.

⁷ Cf. manuscritele Acad. R.P.R. (romînești), nr. 1267, 1329.

în cartea de morală a lui Cantemir, se străvăd în ea accente de mândrie, care dacă nu sînt antireligioase, totuși nu se potrivesc cu spiritul fundamental al ortodoxiei: „Nu rob ci stăpîn lumii te-au lăsat pentru aceasta, tu pe dînsa, nu ea pe tine stăpînește“¹.

Este adevărat că autorul în alt loc atenuază această idee de stăpînire prin comparația următoare: „Omul împărat este peste toate lucrurile lumii, însă toate în chip de zălog îi sînt date“², idee originală, care folosește obiceiurile vieții economice ale vremii, cînd se puneau moșiile zălog, cu stăpînirea temporară a creditorului, pentru datorii.

Cantemir este pe linia dogmei bisericii, cînd argumentează împotriva lumii, creația divinității, dar care a fost coruptă de păcat³, cînd apără spiritualitatea absolută împotriva materiei coruptibile: „Nu cele ce trupul vede, ci cele ce sufletul privește, acelora nădărduește“⁴. El nu se menține însă peste tot pe această linie ortodoxă, așa că dascălul său, fie că nu și-a dat seama, fie că voit a închis ochii, cînd a scris în epistola sa din fruntea *Divanului* că scrierea este „cu totul tot“ pravoslavnică.

Dacă ar fi numai amestecul de profan și de bisericesc, pe care l-am semnalat mai sus, încă avem dreptul să spunem că *Divanul* nu este o carte propriu-zis bisericască. Morala lui Cantemir, influențată de stoicism și de alte lucrări ale eticii antice, oscilează între morală religioasă creștină ortodoxă și între etica filozofică. Cînd în partea a treia a *Divanului*, care tratează despre împăcarea înțeleptului cu lumea, pune ca prim punct al moralei principiul socratic: cunoaște-te pe tine însuși și numai după aceea, ca al doilea punct: cunoaște pe Dumnezeu, folosind în acest paragraf citatul din Cicero: „sfătuiește-te pe tine, cine să fii“⁵, dă un caracter individualist eticii sale, de exaltare a personalității, nu de umilință și comunitate creștină.

Pe aceeași linie este cugetarea metafizică a lui Cantemir: lumea este macrocosmul, omul microcosmul, care cuprinde în mic toate caracterele lumii cu comparația care este o figură de stil proprie a lui Cantemir: și microcosmul și macrocosmul fiind sferă, „nici peste tot poate unul de altul să se lipească“. Pe un sclip (sferă) nu poate sta un „rotund glont“, „Așa dară firea ta (a lumii) cele pămîntești, iară a mea cele cerești caută“⁶.

Chiar cu atenuarea adusă de Cantemir, teoria microcosmului nu se poate încadra în dogmatica creștină. Ea este ca origine din Kabală, și a fost apoi susținută de unii filozofi ai Renașterii, mai ales de Agrippa de Nettesheim (*De occulta philosophia*), care a fost condamnat ca eretic pentru această teorie.

Tot așa de ciudat va suna în urechile unui creștin ortodox al vremii și punctul 39 al moralei lui Cantemir: „Alalți scriitori încă de citit prelesne este și folosește“, folosește adică la viața omului pe pămînt la împăcarea lui cu lumea. „Alalți scriitori“ sînt înșirați imediat, anume, Cicero, Seneca, Plutarh, Socrate, și chiar Erasm⁷.

¹ D. Cantemir, *Divanul*, p. 146.

² *Ibidem*, p. 133.

³ *Ibidem*, p. 94.

⁴ *Ibidem*, p. 79.

⁵ *Ibidem*, p. 184—186.

⁶ *Ibidem*, p. 93.

⁷ *Ibidem*, p. 218

Așadar în *Divanul* lui Cantemir, scriere din perioada religioasă a activității lui, aflăm o interesantă încercare de dezrobire din cătușele tradiției bisericesti, o încercare de a împăca morala religioasă cu etica filozofică, cu aspirațiile umaniste ale scriitorului.

Dar nu numai aceste note fac din *Divanul* o carte foarte interesantă pentru gândirea românească a vremii. În *Divan* se subliniază, încă nedeslușit și nehotărît, o tendință socială, care va apare în deplină lumină în *Istoria Ieroglifică*, anume adversitatea lui Cantemir față de clasa mării boierimi din Moldova. Am arătat că pe această linie stătuse și politica lui Constantin Cantemir și că Dimitrie Cantemir, deși fiu de domn, nu făcea parte din clasa marilor proprietari de moșii, a feudalilor din Moldova, deoarece nu avea moșii și nu putea deci fi solidar cu această clasă.

În *Divan* se află o serie de aprecieri împotriva bogățiilor, care nu ar fi adevărați creștini, care prin bogăția lor, semn de materialitate, se depărtează de aspirațiile spirituale creștine: agonisirea bogăției să se facă numai în cer, înțeleptul nu iubește slava și bogăția, bogatul mîndru nu este prietenul lui Dumnezeu¹.

Toate acestea nu au de la început o semnificație socială pentru felul de a gândi personal al autorului, de vreme ce această idee este obligatorie în morala creștină. Dar la Cantemir aflăm în *Divan* unele sublinieri ale acestei tendințe morale împotriva bogăției, care îi sînt proprii și arată că el se gîndește la împrejurările contemporane și ia atitudine față de ele.

Se știe că feudalismul a interpretat condamnarea bogăției de către biserică în sensul că sînt condamnate numai averile mobile, aurul și banii, iar cămătăria a fost socotită drept păcat. În schimb, averea imobilă, stăpînirea moșilor, nu era socotită generatoare de păcat, pentru că stăpînirea unei moșii, pe care aveau drepturi ereditare și țărani dependenti, care o lucrau, și suveranul suprapus feudalului, nu era socotită ca o avere, ci mai degrabă ca o magistratură.

Totuși Dimitrie Cantemir subliniază că socotește necreștină și păgubitoare sufletului, averea bazată pe pămînt, pe stăpînire de sate, adică de oameni. „Eu poftesc, zice păcătosul, moșii și moșteniri, adevă sate, țarine și vii, ca mai mult să mă întăresc și mai slăvit nume să-mi agonisesc“. Întocmai ca boierii bogați din Moldova, care despoaie de ocinele lor, pe razeșii săraci, așa face și păcătosul lui Cantemir: „Du-te, îi spune lumea, la cei ce de lipsă (din cauza sărăciei) moșiile și satele își vînd, și acum în mare strînsoare fiind, cu eftin preț le vei cumpăra“. Îi spune adică să profite de „strînsoare“, de greutatea birului, ca să ia moșiile celor sărăciți. „O, lume, eu poftesc, țîrguri și cetăți“, zice păcătosul, la care lumea îi arată că cel de aproape „sat și cetate are“, deci îl sfătuiește să-l ucidă „sau îl desrădăcinează și altul strein nu va încăpea să le cumpere și măcar de ar și încăpea (ar avea drept), se va teme de tine... Căci tu ești vestit de bogat și de puternic și așa neadăugînd prețul, prea lesne în cît de puțin preț le vei dobîndi“. Iată dar cum se dobîndesc satele: un boier puternic sperie cu puterea sa pe cei ce în baza dreptului de preempțiune, ca rude și copărtași ar putea cumpăra moșia, el ca om puternic rămîne singur amator și cumpără satul cu preț de nimic. Aluzia la goana boierilor moldoveni după pămînt și supuși este evidentă aci: ei sînt aceia care folosesc orice abuz, sau sărăcia razeșilor de către fisc sau puterea lor politică spre a-i aservi.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 64, 106, 118.

Dar Dimitrie Cantemir nu se oprește aci în zugrăvirea firii boierimii moldovene din vremea lui. După ce a dobândit moșii, feudalul îmbrăcat în haina păcătosului declară că nu se mulțumește cu atât: „După acestea toate și cinste politicească cer și poftesc“, la care lumea îi răspunde : „Fietе unde între oameni pasă și ei, precum că bogat ești știindu-te, locul cel de sus și capul mesei îți vor arăta și oricarele văzindu-te, în picioare sculindu-se ți se va închina“. Dar bogatul mai vrea „și mai mare cinste ... și între stăpîniri să mă învrednicesc“. Lumea îi răspunde că aceasta este foarte simplu pentru un om bogat: „Du-te la ușa împărătească sau domnească, că pentru numele cel vestit al bogăției tale și mai virtos cu puterea avuției boieria îți vor da și încă cea mai de frunte, pînă încît cu al banilor agiutoriu și domnia, și crăia, măcar și împărăția poate să agonisești“¹. Este prea ușor să citim între rînduri și să înțelegem aluzia : boierii moldoveni se ridică prin folosirea stării economice critice din țară, din cauza opresiunii fiscale, acaparînd ocinele răzeșilor. Ca oameni bogați, terorizează pe cei mici și pun mîna pe preț de nimic pe averile lor de pămînt. După aceia ca moșieri bogați le este deschisă calea spre boierii, numai acestora domnii le dau dregătoriile de frunte ale statului feudal. Chiar domnia se cumpără cu bani și boierii bogați au nădejde să ajungă în virful scării politice.

Acești boieri sînt stigmatizați de Cantemir, ei sînt bogații pe care îi condamnă biserica. Se vede bine cum autorul *Divanului* a deviat de la învățătura religioasă pentru a strecura, printr-o abilă precizare a stărilor speciale din Moldova, prin sublinierea felului cum se ridică bogații stăpîni de sate și de boierii, poziția sa de adversar hotărît al abuzurilor clasei boierești din țară. Această luare de poziție în problema socială a vremii, pe care o vom vedea dezvoltată și în alte scrieri ale lui, este partea cea mai prețioasă a *Divanului* lui Cantemir.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 58—60.

VII. IMAGINEA ȘTIINȚEI SACRE

A doua lucrare a lui Cantemir rămîne încă pe tărîmul misticii ortodoxe, dar înseamnă totuși un pas înainte în evoluția sa de scriitor, ea înseamnă trecerea de la literatura religioasă la filozofie. Această scriere în limba latină este intitulată *Sacrosanctae scientiae indepîngibilis imago* (Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi). Acest titlu, care cuprinde o contrazicere voită, arătînd o încercare spre un țel de perfecțiune, care nu poate fi atins, a fost lăsat la o parte de traducătorul român al scrierii; textul latin a rămas inedit¹ și înlocuit cu acela de *Metafizica*², deși lucrarea cuprinde nu numai o metafizică, ci și o etică (în partea a șasea).

Lucrarea a fost compusă la Constantinopol, pe cînd Dimitrie Cantemir era reprezentantul fratelui său, Antioh vodă, pe lîngă Poarta Otomană, după căsătoria sa, amintită în textul lucrării și după a doua întoarcere la Constantinopol din țară. În martie 1700, Dimitrie Cantemir întîlnise la Iași pe solul polon Rafael Leszcynski³, deci *Imaginea științei sacre* este terminată în acest an, după martie și înainte de septembrie, data mazilirii lui Antioh vodă, arătat în domnie în introducerea lucrării.

Dimitrie Cantemir avea atunci 27 de ani, rămăsese tot sub influența mistică a dascălului său, Ieremia Cacavelas, pe care-l lăsase în Moldova, dar căruia îi dedică această operă. Așa de mare era această înrîurire, încît autorul recunoaște, cum am arătat, că deși îndemnat de preferințele sale spre studiile istorice, a renunțat la ele, ca să se poată închina cu totul filozofiei mistice⁴. Totuși, cum vom vedea imediat, chiar de pe acum se întrevăd unele semne de descătușare de sub apăsarea spiritului învățatului grec.

Imaginea științei sacre era concepută în două tomuri, dar numai cel dintîi a fost scris⁵.

Prima parte a scrierii cuprinde ceea ce filozofii mai noi numesc teoria cunoașterii. Cunoștința nu poate deriva, crede Cantemir, ca un fiu al bisericii,

¹ O copie a textului latin la Academia R.P.R. ms. latin nr. 74, D. Cantemir, *Scrieri diverse*, f. 239—352 v. și 367—405 v.

² D. Cantemir, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, Biblioteca Universală, București, 1928.

³ Vezi mai sus, p. 45.

⁴ D. Cantemir, *Metafizica*, p. 46—47, vezi și mai sus, p. 40.

⁵ *Ibidem*, p. 23 („acest prim volum“).

nici de la rațiune, nici de la simțuri. El atacă deopotrivă pe filozofii antici, Aristotel și Platon, cât și pe „învățații secolului acesta care proclamă în gura mare că toată știința omenească pornește de la simțuri“¹. Singurul izvor al cunoștinței despre lume și viață este revelația divină cuprinsă în Biblie, căci rațiunea nu are putere de a cunoaște, de vreme ce creatura cu mintea ei nu poate cunoaște pe creator². Așezându-se pe o poziție pur mistică, autorul vorbește de revelație ca de o „lumină imaterială“, care poate fi văzută în anume condiții³, deci nu e vorba de revelația din cărțile sfinte ale bisericii, ci și de posibilitatea unui contact direct, pe cale mistică, între om și creator.

În partea a doua, Fizica, în sensul filozofic al cuvîntului — alcătuirea și originea materiei — cuprinde teoria filozofului flamand van Helmont. Deși Dumnezeu a creat materia, în același timp se arată că ea derivă de la o formă unitară primitivă, apa. Asupra apei își exercită acțiunea aerul, element activ, prin mijlocirea *blasului* (gasului), element invizibil, dar creator și transformator. Apa se coagulează și dă diferitele forme ale materiei, care au la bază atomii de diferite specii, pe care Cantemir, după van Helmont, îi numește *arhei*, adică elemente originare. Este în acest capitol o încercare nu tocmai izbutită de a împăca această metafizică cu elemente științifice, de revelația din Biblie, cu care în realitate nu se potrivește, de vreme ce se depărtează de creația exclusivă a materiei prin divinitate.

În partea a treia, Progresul creației, Cantemir face încă o concesie punctului de vedere științific, de vreme ce, împotriva concepției teiste a intervenției dumnezeirii în orice moment în viața creației, el admite un punct de vedere deist: după creație urmează o viață independentă a creaturii; natura în chip firesc are acțiunea ei, o viață independentă⁴.

În partea a patra, despre timp, Cantemir rămîne pe aceeași linie religioasă, dar emite totuși o gîndire originală. El respinge teoria anticilor și a lui Augustin că timpul ar fi mișcare, adică măsura mișcării. După Cantemir, timpul este o noțiune transcendentală, este eternitatea lui Dumnezeu, indiferent de viață și mișcare. Creatorul dăruiește părți limitate din eternitate tuturor viețuitoarelor și lucrurilor. Astfel timpul este perceptibil, este egal cu durata și prin aceasta este un atribut al lucrurilor, ca și forma lor, legat de lucrurile trecătoare⁵.

Partea a cincea, intitulată Despre viață și cvadrupla formă a lucrurilor, are însă ca problemă centrală așa-numita chestiune a universalelor, așa de mult dezbătută de filozofia medievală. E vorba de cei care socot împreună cu Platon că noțiunea universală are o realitate transcendentală, există deci undeva ca realități o formă perfectă a noțiunii, din care noi nu percepem decît forme imperfecte (realității, în sensul medieval al cuvîntului), sau dimpotrivă noțiunile universale sînt rezultatul abstracției minții noastre, sînt simple numiri (nominalității). Cantemir, cum era de așteptat, se pronunță pentru realitatea universalelor, adică se așază iarăși pe o poziție mistică. El nici nu discută nominalismul, deși se află în opera clasică a lui Aristotel, dar nu și în Aristotelul scolastic, medieval⁶.

¹ D. Cantemir, *Metafizica*, p. 49.

² *Ibidem*, p. 24—25.

³ *Ibidem*, p. 23.

⁴ *Ibidem*, p. 123.

⁵ *Ibidem*, p. 230, 241, 244.

⁶ *Ibidem*, p. 272—274.

Partea a șasea și ultima este o introducere în etică. Între teoria grației divine, deci a predestinației și aceea a liberului arbitru, Cantemir ia o poziție intermediară, admițând un dualism în om, partea divină cu predestinație, care poate fi însă modificată de partea materială, căreia îi este lăsat liberul arbitru.

După cum s-a putut vedea, deși soluțiile lui Cantemir sînt în cea mai mare parte teologice și mistice, el cunoaște și pune în discuție principalele probleme ale filozofiei din vremea lui: teoria cunoașterii, teoria atomilor și a originii materiei, controversa între teism și deism și aceea între așa ziișii nominaliști și realiști, problema timpului etc. Ceea ce face foarte greoaie înțelegerea *Imaginii științei sacre* (știința sacră este revelația) nu este atît calitatea abstractă a problemelor dezbătute, cît forma alegorică adoptată de Dimitrie Cantemir. Creatorul este înfățișat sub forma unui bătrîn înțelept, care vorbește creaturii, revelația este o oglindă care se află pe pieptul bătrînului și în care cel inițiat se poate uita, ca să afle originea lucrurilor. Expunerea este prezentată ca o convorbire a bătrînului cu autorul.

Adoptarea acestei forme își are explicația ei, ea reprezintă o mentalitate orientală, ortodoxă. S-a văzut că Dimitrie Cantemir în *Imaginea științei sacre* adoptă pentru rezolvarea problemelor metafizicii și ale eticii din vremea lui o atitudine mistică-religioasă. El cunoaște toate aceste probleme, dar le dă o soluție care se întoarce la teologie. Dar ceea ce formează o latură originală a felului de a vedea al lui Cantemir, este aceea că punctul său de vedere nu este acela al scolasticii, adică al filozofiei medievale, patronată de biserica catolică, dimpotrivă el combate școlastica și pe Aristotel, adoptat și adaptat la teologia catolică. Afară de cîteva lucrări grecești (Coridaleu și alții, învinuți de influență protestantă)¹, biserica răsăriteană nu avea o filozofie proprie, adică nu-și arătase punctul de vedere asupra problemelor ridicate de filozofie. Aceasta încearcă s-o facă Dimitrie Cantemir în *Imaginea științei sacre*. Bineînțeles că nu putem socoti această scriere ca o luare de atitudine oficială a bisericii Răsăritului, dimpotrivă ea ar putea fi taxată de eretică, în special în cartea a doua despre fizică, împrumutată din van Helmont, dar avem dreptul să spunem că autorul, ortodox fiind, încearcă, fără a izbuti întotdeauna, să arate punctul de vedere al unui ortodox asupra problemelor filozofiei. De aceea și forma alegorică se potrivește cu acest punct de vedere: orientatul este cu spiritul mai concret, mai plastic, decît occidentalul obișnuit de secole cu o educație filozofică și religioasă pur abstractă. Răsăriteanul, ortodoxul, trăiește în forme și imagini cu care îmbracă ideile, fără aceasta el nu le înțelege. Astfel se explică și necesitatea pentru spiritul lui Cantemir, care se afla în acea epocă sub înfriurirea gîndirii mistice orientale, de a adopta această formă alegorică, de basm, pentru filozofia lui. El vede abstracțiunile gîndirii îmbrăcate în forme materiale și luînd aspecte umane.

Față de acest punct de vedere ortodox, care nu trebuie confundat cu cel religios în general, apariția filozofiei lui van Helmont, ca bază a Fizicii lui Cantemir, pare o deviere de la linia inițială a lucrării. Van Helmont Ioan Baptista era un medic și chimist din Bruxelles (1577—1644). Elev al lui Paracelsus, adversar al scolasticii bazată pe învățămîntul lui Aristotel, el pornește de la experiență pentru a cunoaște natura, face adesea observații noi și remarcabile în domeniul științelor naturii. Pe baza experiențelor sale clădește o teorie metafizică,

¹ C. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans*, București, 1948.

după care materia are ca temelie un element unic, apa, din care se dezvoltă toate: apa element inert, fecundată de *gas* (chiar cuvîntul *gas*, *gaz*, este creat de van Helmont, și a rămas de la el în toate limbile), dă naștere *arheilor* (elemente prime ale viețuitoarelor și lucrurilor și fermenților, prin care se înmulțesc speciile). Cu toate experiențele sale științifice, cu toată teoria sa atomică și despre unitatea materiei, van Helmont rămîne spiritualist, pornind (ca și emulul său, Cantemir) de la principiul creației divine a naturii. Lucrarea sa mai însemnată, în care își expune teoriile este intitulată, *Ortus medicinae, id est initia physicae inaudita*, publicată postum la Amsterdam, în 1648 și 1652, precum și scrierea anterioară, *Doctrina inaudita de causis ... lithiasis*, Colonia, 1644, în care, sub pretextul unei cărți de medicină, își expune teoriile metafizice¹. În secolul lui Descartes, van Helmont nu este o stea de prima mărime. Ceea ce l-a atras pe Dimitrie Cantemir în opera lui a fost probabil păstrarea rădăcinilor religioase, în vremea experiențelor științifice. Este posibil ca Ieremia Cacavelas să fi auzit întâi de van Helmont în Germania, unde a studiat, dar filozoful flamand era cunoscut și la Academia din Constantinopol, unde, după cum spune Dimitrie Cantemir, a audiat filozofia lui van Helmont la Meletie de Arta, istoric și geograf².

Cînd însă comparăm teoriile lui van Helmont cu filozofia lui Cantemir în partea a doua a *Imaginiî științei sacre*, constatăm că tocmai partea mai nouă și mai prețioasă din opera filozofului de la Bruxelles, anume experiențele referitoare la științele naturii lipsesc la Cantemir. Scriitorul moldovean înlătură din influența lui van Helmont studiul naturii bazat pe experiență, pentru că i se pare că este o contradicție între a afirma cunoașterea bazată numai pe revelație și experiența științifică bazată pe simțuri și pe rațiune. În acest chip, filozofia lui Cantemir reprezintă un pas înapoi față de aceea a modelului și inspiratorului său.

Ca și în cazul *Divanului lumii cu înțeleptul*, pentru a putea prețui valoarea celei de-a doua lucrări a lui Dimitrie Cantemir, trebuie s-o judecăm în cadrul vremii și a mediului, adică a literaturii filozofice romînești. Pînă la Cantemir, o asemenea lucrare, adică o lucrare de filozofie, scrisă de un romîn nu a existat. Desigur, Cantemir nu s-a ridicat deasupra ideilor credinței ortodoxe, care este credința mediului în care trăia, mai ales că se afla sub influența dascălului său mistic, Ieremia Cacavelas. Lucrarea, în acest sens, face parte din prima perioadă a scrierilor lui Cantemir, cînd el nu se dezbăraseră încă de mistica religioasă; el este încă un scriitor religios, urmînd ca în perioadele următoare să devină treptat un cercetător științific în domeniul istoriei și geografiei. Dar, pe de altă parte, indiferent de felul cum sînt rezolvate, punerea problemelor reprezintă pentru istoria culturii un început. Punerea problemelor mari de filozofie, pe care cel dintîi le cunoaște și le expune (chiar dacă e vorba de o formă, în parte, alegorică), face din Cantemir un precursor în filozofia romînească. Teoria cunoașterii, problema universalelor, controversa între liberul arbitru și predestinație, problema

¹ Pentru viața și opera lui J. B. van Helmont, vezi E. Chevreul, *Van Helmont*, în *Journal des savants*, 1850, p. 74—79 și p. 136—153, și Paul Nève de Mévergnies *Jean Baptiste van Helmont, philosophe par le jeu*, în Bibliothèque de la Faculté de lettres de l'Université de Liège, LXIX, 1935, recenzie de Maria Holban în „Revue historique du sud-est européen“, XIV, 1937, p. 77—82. Lucrările lui van Helmont se află și la Biblioteca Acad. R.P.R. sub nr. I. 38 077—38 079.

² D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, Acad. R.P.R., p. 95, trad. Hodoș, p. 136.

atomilor, germenilor lucrurilor, sînt puse pentru prima oară în filozofia romînească de dînsul.

Dar nu este numai atît, gîndirea lui Cantemir poate fi socotită în mare parte ca originală și în aceasta stă prețul ei cel mai mare. El datorește anume teorii despre formarea materiei, în special un aspect al teoriei atomice, lui van Helmont, dar acest filozof apusean nu a încercat să clădească un sistem filozofic vast, ci a strecurat teoriile sale între discuții de medicină și științele naturii. Filozofia lui Cantemir este mult mai completă decît aceea a modelului său, este o clădire metafizică, în unele locuri cu contraziceri, dar care pe linia ortodoxă se ține și pune toate problemele mari ale filozofiei. Van Helmont nu încercase să rezolve nici discuția între teism și deism, nici problema universalelor, nici aceea a liberului arbitru.

Soluțiile lui Cantemir pentru problemele puse, deși situate pe linie religioasă, sînt adesea originale și aceasta este deosebit de interesant pentru un începător în ale filozofiei, în cultura noastră și în activitatea lui proprie. În special soluția la definirea *timpului* se deosebește de aceea a filozofilor antici și de a filozofilor vremii. Sf. Augustin în *Confesiuni* , în ultimele trei cărți, se ocupă de problema timpului și acest text latin cu coloratură religioasă a fost cunoscut de Dimitrie Cantemir¹. Dar felul de a gîndi al filozofului din Africa creștină se deosebește mult de-al lui Cantemir, avînd totuși unele puncte de apropiere. Augustin păstrează definiția antică a timpului: măsură mișcării, „timpul este mijlocul cu care măsurăm mișcarea corpurilor“ *Tempus est quod metimur motum corporis* ², definiție pe care Cantemir o respinge în *Imaginea științei sacre* , dezvoltînd un punct de vedere static față de cel dinamic al lui Augustin: timpul este o parte ruptă din eternitate, este un atribut al lucrurilor și viețuitoarelor trecătoare, anume durata lor. Augustin se apropie de această definiție, cînd spune: „Nu poate fi timp în afară de creatură“ (*Nullum tempus esse posse sine creatura*)³, dar legat de cea dintîi definiție nu ajunge la ideea că timpul este un atribut al lucrurilor. Este deci probabil că geneza teoriei lui Cantemir despre timp a aflat-o în *Confesiunile* lui Augustin, dar a dezvoltat-o apoi în chip original.

Ce l-a făcut pe Dimitrie Cantemir să scrie această carte? Influențele profesorilor săi, Cacavelas, Meletie de Arta, pot cel mult explica directivele gîndirii unui tînăr, care pe vremea aceea nu se dezbărase de anume înrîuriri străine tendințelor sale spirituale și formațiunii sale sociale. Dar însăși geneza unei opere întinse de filozofie în creația lui Cantemir la această epocă de la sfîrșitul tineretii sale trebuie căutată la Cantemir și nu în afară de dînsul.

În introducerea *Imaginii științei sacre* și în mai multe locuri din text, se vede că autorul ei trecea printr-o criză sufletească. El declară că suferise cu greu lungul exil din Constantinopol, lipsit de vederea patriei „tot așa de îndepărtat ca robia din Egipt“, lipsit de rude, prieteni, profesori. Acum, cînd domnia s-a redat fratelui său, curg, totuși, dese necazuri. Are grija (în calitate de capucheaic) de „ *prea nenorocita noastră patrie* “, pentru „ajutorul încordat care trebuia să-l dea Porții“, deci exploatarea turcească, ce face domnia amară. El mai adaugă, fără destulă claritate, că e cuprins de „o îndelungată și turburată agitație sufletească“ și apoi: „sînt constrîns de lanțul conjugal, sînt chinuit într-una de

¹ D. Cantemir, *Metafizica* , p. 200 și p. 234.

² Augustin, *Confessions* , ed. Raumer, Stuttgart, 1856, p. 300 (XI, 24).

³ *Ibidem* , p. 305 (XI, 30).

griji casnice. sînt copleșit de nevoi domestice“¹. El scrie deci într-o stare de adîncă nemulțumire sufletească; sînt lucruri despre care nu poate vorbi acum, socotim, că între acestea e conflictul latent cu fratele său. Aluzia nedeslușită la nemulțumirile de familie, precum și cele ce știm mai tîrziu din *Istoria Ieroglifică* despre nerecunoștința arătată de fratele său. Antioh vodă Cantemir, căruia îi cedase de bună-voie domnia ce-i fusese destinată lui, ne îndreptătesc această hănuială.

Dimitrie Cantemir, pînă la urmă, a fost un temperament de luptător, dar se poate să fi avut clipe de slăbiciune, de renunțare. O dorință momentană de evadare din viața politică, care îi aducea dezamăgiri, a dat naștere acestei cărți, care este un moment de retragere a lui din viața socială. Bineînțeles că nu credem în teoria turnului de fildeș; Dimitrie Cantemir nu a fost un izolat care a scris această carte numai pentru dînsul, neținînd seama de nici o contingență socială. El se îndreaptă însă acum către alt mediu, de care nu se despărțise niciodată, oamenii învățați de pe malul Bosforului, cercurile de umaniști din jurul patriarhiei ortodoxe și a Academiei Grecești, la care studiasc. Și în acest mediu, care nu uitase vremile de neafîrnare și de mărire ale Greciei antice și ale celei bizantine, clocotea dorința de liberare de sub jugul turcesc. Pentru ele (în sens larg, pentru intelectualitatea creștină din Imperiul Otoman, în special cea grecească), a scris Cantemir această carte. Putem afirma că lucrarea era așteptată și necesară, ca o afirmare filozofică a intelectualității bisericii ortodoxe. Această biserică fusese adînc tulburată de învinuirile de erezie, care aduseseră căderea patriarhului Chiril Lucaris, de influențele catolice și protestante, care-și făcuseră loc în rîndurile ierarhilor răsăritului². Precum la mijlocul veacului al XVII-lea, aceeași necesitate de a lămuri o atitudine fermă și doctrinară a bisericii ortodoxe aduseseră ținerea sinodului de la Iași și apariția Mărturisirii Ortodoxe a lui Petru Movilă³, așa și acum în ultimul an al veacului, față de creșterea influențelor filozofiei raționaliste, se cerea o afirmare teoretică a bisericii ortodoxe, a grupului de intelectuali din jurul Academiei de la Constantinopol, cuprinzînd răspunsul ei și al lor la problemele ridicate atît de filozofia scolastică catolică, cît și mai ales de școala raționalistă și de cea empirică din secolul al XVII-lea. Acest răspuns se află, din punct de vedere ortodox, în *Imaginea științei sacre* a lui Cantemir. Bineînțeles, lucrarea a fost numai o încercare în această direcție, destinată să întărească poziția spirituală independentă a conducătorilor bisericii și intelectualității ortodoxe. Acesta le-ar fi ajutat și din punct de vedere politic, mărindu-le vaza în lumea ortodoxă și în special în Rusia (de aceea expunerea doctrinară a lui Cantemir a fost scrisă latinește și nu grecește), unde-și făcuseră loc învinuirile de erezie împotriva ierarhiei de la patriarhia din Constantinopol. Încercarea lui Dimitrie Cantemir n-a fost primită ca un manual filozofic al bisericii patriarhiei, nu putea să fie primită din cauza părților laice, de știință profană și de interpretare personală a problemelor filozofice ce cuprinde. Socotim că nici Dimitrie Cantemir, care nu era o față bisericească, ci un laic, nu putea pretinde așa ceva și nici nu a scris cu scopul de a da o lucrare ce ar putea fi consacrată oficial de biserică. El a luat

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 46.

² Pentru Chiril Lucaris, E. Osannikov, *Konstantinopolskii patriarh Kiril Lukaris*, Novo-Cerkask, 1903 C. Tsourkas, *op. cit.*, p. 30—37.

³ P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Moghila dans les principautés roumaines*, Paris, 1926, p. 68—72. A. Malvy și M. Viller, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila*, Paris, 1927 (introducere).

ca particular apărarea bisericii Răsăritului, cu multe libertăți și atitudini de independență în filozofia lui, și cartea lui rămîne pe linia spirituală a intelectua-
lității ortodoxe din Constantinopolul de atunci, fără a fi o lucrare oficială.

De remarcat că și în această scriere, ca și în *Divanul lumii cu înțeleptul*, se află expresii polemice tari, o atitudine vioaie, lipsită de solemnitate, care formează un contrast straniu cu filozofia teologică: „credeam prosteste că în această artă țin iepurele de urechi“¹; coagularea materiei primitive este comparată cu scoaterea cașului din lapte². El se ridică împotriva „paraziților scolastici și a vătășeilor dialectice“³; a scepticilor care „neagă pînă și zăpada că este albă“⁴ și a filozofilor care „cu vorbe goale au spart urechile surzilor“⁵, a lui Aristotel, pe care îndrăznește să-l numească, „fiul întunericii, părintele obscurității păgî-nești“⁶. Ateii sînt pentru Cantemir bipezi bruți, lipsiți de rațiune⁷.

Din toate aceste expresii și forme de stil, vedem că Dimitrie Cantemir se încoresta cu greu în disciplina severă a filozofiei metafizice. El rămîne un spirit vioi și popular, iubitor de imagini, proverbe și invective, ne lasă să prevedem viitoarea descătușare de mistică și teologie. Autorul este de o curiozitate nesă-turată, tot felul de întrebări și probleme se îmbulzesc în scrierea sa. de pildă problema originii limbajului, prima oară tratată în filologia romînă: limba este creată, nu de oameni, ci de Dumnezeu, dovadă că popoarele sălbatice, fără gramatici și filologi, s-au văzut hărăziți cu o limbă proprie. Cu acest prilej, vorbește de limbile din Caucaz, ale abazilor, circazienilor, albanilor, ale tătarilor de dincoace de Tanais (Don) și ale triburilor din America. Limba maternă se învață de la sine, grecii învățați fac greșeli de gramatică și un barbar vorbește corect limba lui, deci limba nu este chestiune de civilizație, ci e un dar al lui Dumnezeu⁸. Ca de obicei, Cantemir recurge la soluția mistică, dar iarăși ca de obicei el este singurul la noi care pune astfel de probleme.

Interesul său pentru științele umanistice străbate deci și în lucrarea în care declarase că se leapădă de ele și se va închina numai științei sacre, pe care urma în curînd s-o lase în mare parte în uitare.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 46.

² *Ibidem*, p. 70.

³ *Ibidem*, p. 141.

⁴ *Ibidem*, p. 174.

⁵ *Ibidem*, p. 144.

⁶ *Ibidem*, p. 202.

⁷ *Ibidem*, p. 177.

⁸ *Ibidem*, p. 182—188.

Logica lui Cantemir, intitulată în limba latină *Compendiolum uniuersae logices institutionis* (Prescurtare a sistemului logicei generale)¹, formează al treilea capitol al filozofiei lui Cantemir, după etică (*Divanul lumii cu înțeleptul*) și după metafizică (cu un capitol de etică), *Imaginea științei sacre*. Logica are mai puțină importanță ca celelalte două opere filozofice ale aceluiași autor, deoarece se pretează mai puțin la o tratare originală și nici Cantemir nu a avut altă intenție, decît să dea un manual clar, cu definiții sobre, destinat, se pare, studiului. În adevăr, fostul domn al Moldovei a avut elevi în timpul șederii lui la Constantinopol; el vorbește de doi turci și de un nobil grec care au fost elevii lui în teoria muzicii². Este posibil, chiar probabil, că a avut elevi și în alte discipline, de vreme ce faptul că a dat lecții la Constantinopol este stabilit. Socotim deci, după aspectul său de prescurtare și expunere metodică cu caracter evident didactic, că Logica lui Cantemir este un manual de învățămînt pentru elevii autorului.

Data alcătuirii acestui manual se poate determina, pe de o parte, prin aceea că ea trebuie să cadă în vremea preocupărilor pur filozofice ale lui Cantemir, înainte ca el să treacă la lucrările de caracter istoric, pe de altă parte, pe baza făgăduielii pe care o face în prefața la *Istoria Ieroglifică*: „toată învățătura Loghicăi pre limba noastră... în curînd de la noi să o nădăjduiești“³. La această dată, cînd scria *Istoria Ieroglifică* (octombrie—decembrie 1705)⁴, D. Cantemir se gîndea să traducă în romînește Logica, pe care o redactase în latinește. Socotim deci că Logica este posterioară *Imaginii științei sacre*, în care nu amintește nimic despre ea, și anterioară *Istoriei Ieroglifice*, mai probabil de pe la 1701, căci după aceea preocupările politice îl cuprind cu totul pe autor.

În manuscrisele care păstrează în bibliotecile din Moscova textul Logicei lui D. Cantemir, ea este însoțită de o altă Logică mai întinsă datorită lui Ieremia Cacavelas, *Institutio logices, ad mentem neotericorum philosophorum*. Lucrarea dascălului grec are în manuscris 219 file față de cele 74 ale Logicei lui Cantemir.

¹ D. Cantemir, *Opere*, ediția Acad. Rom., VI, București, 1883, p. 409—468.

² Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 173—174, trad. I. Hodoș, p. 217—218, nota.

³ Idem, *Istoria Ieroglifică*, ediția Acad. Rom. București, 1883, p. 6.

⁴ Pentru datarea *Istoriei Ieroglifice*, vezi mai jos capitolul X.

Asemănarea titlurilor — *Institutio logices-Compendiolum universae logices institutionis* — și scopul didactic al lucrării lui Cacavelas (neoterioi — trebuie înțeles ca noi învățăcei) arată că între cele două lucrări trebuie să fie un oarecare raport. Nu putem însă determina ce și cât datorește *Logica* lui Cantemir scrierii de trei ori mai întinse a profesorului său, deoarece *Logica* lui Cacavelas a rămas inedită și n-a fost copiată între manuscrisele reproduse pentru biblioteca Academiei Române¹.

Socotim însă că *Logica* lui Cantemir nu poate fi socotită un simplu rezumat al *Logiceii* lui Cacavelas, deoarece autorul o prețuiește ca o operă originală, care, după părerea sa, ar merita să fie tradusă în românește, alcătuiind prima *Logică* românească. Se știe însă că acest proiect nu a putut fi adus la îndeplinire de D. Cantemir.

Profesorul german de filozofie R. Wahle a alcătuit la cererea lui Gr. Tocilescu un referat asupra *Logiceii* lui Cantemir², în care a căutat să indice modelele *Logiceii* lui Cantemir, anume *Summulae logicales* de Petrus Hispanus (ca papă numit Ioan XXI, 1276—1277), *Opera minor* de Jacopo Zabarella din Padova (această carte, *Logica* lui Zabarella, se află trecută și în catalogul cărților de la Padova ale învățatului român Constantin stolnicul Cantacuzino)³, Phillip Melancthon, *De dialectica libri quator*, 1520, Ioachim Jungius, *Logica Hamburgensis*, Hamburg, 1635⁴. Toate aceste scrieri sînt lucrări scolastice și *Logica* lui Cantemir nu se deosebește de logica scolastică (pe temelia lui Aristotel), folosită de învățămîntul catolic, decît prin simplificare. El nu face legătura între gramatică și logică, nu dezvoltă la infinit formele de silogism (la Cantemir numai trei), ca scolasticii⁵.

În introducerea la *Logică*, D. Cantemir pornește de la păcatul lui Adam, prin care omul a căzut, pierzînd nu numai divinitatea, dar și umanitatea cu acea „lumină infusă“, de care vorbise și în *Imaginea științei sacre*, adică revelația. Dar, zice Cantemir, putem ieși din întunericul păcatului și al neștiinței prin filozofie, deci știința și în special filozofia ridică și salvează pe om. Cheia filozofiei este logica, este „portarul“ porților științei. Ea a fost lăsată urmașilor de oamenii înțelepți⁶, este o „comoară a disciplinelor minții lăsată de antichitate“⁷. Ca și în celelalte lucrări filozofice ale sale, în introducerea la *Logică*, D. Cantemir îmbină atitudinea religioasă cu admirația față de antichitate. El este un creștin, dar în același timp un umanist. Ideea sa că filozofia și știința în general pot mîntui pe om, să-i schimbe soarta, este nobilă și demnă de subliniat la un om închinat cu curată pasiune pentru știință în toată viața lui⁸.

¹ Gr. Tocilescu, în *Introducerea la Dimitrie Cantemir, Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, ediția Acad. Rom., București, 1901, p. VIII.

² Acad. R.P.R. manuscris românesc, nr. 5148—1 (mapa Tocilescu, fila 232—238). Despre referatul d-ruului R. Wahle; vezi și I. Verdeș, *Despre micul manual de logică generală al lui Dimitrie Cantemir*, „Cercetări filozofice“, III, nr. 3, 1955, p. 121—122.

³ N. Cartoian și R. Ortiz, *Lo stolnic Cantacuzino, un grande erudito romeno a Padova*, București, 1943, p. 54 și nota.

⁴ Vezi comparația la I. Verdeș, *op. cit.*, p. 122—123.

⁵ I. Verdeș, *op. cit.*, p. 123—124.

⁶ D. Cantemir, *Compendiolum universae logices institutionis*, ed. cit., p. 411—412.

⁷ *Ibidem*, p. 413.

⁸ Despre valoarea *Logiceii* lui Cantemir cf. și N. Bagdasar, *D. Cantemir, în Istoria filozofiei moderne*, V, București, 1941, p. 18—19.

Alături de *Logică* și cronologicește și ca ordine de idei, putem pune altă lucrare a lui D. Cantemir, intitulată *Ioannis Baptistae van Helmont Physices universalis doctrina*. Este, de fapt, vorba de o culegere de extrase din opera lui Van Helmont (care cuprinde în manuscris nu mai puțin de 820 de pagini)¹, anume acele părți din opera filozofului flamand care privesc *fisica* (adică teoria despre originea naturii). Această lucrare nefiind originală a lui Cantemir, nu a fost publicată între operele sale, afară de tabla de materii², precum și prezentarea autorului, van Helmont, făcută de D. Cantemir³. Socotind pe semne că opera lui van Helmont merită să fie cunoscută și de romîni, D. Cantemir a scris lauda aceasta, intitulată *Laudă către izvoditorii și către virtutia învățaturii lui*, nu numai în latinește, dar și în romînește, însoțind lauda lui cu portretele celor doi van Helmont (tatăl și fiul, amîndoi filozofi), desenate de dînsul⁴.

Este evident că Dimitrie Cantemir și-a făcut extrasele din opera lui J. B. van Helmont în vederea folosirii lor în operele sale filozofice, în special în *Imaginea științei sacre*, deci sîntem în drept să datăm aceste extrase împreună cu lauda filozofului flamand din aceeași epocă în care a scris la Constantinopol *Imaginea științei sacre*, adică în jurul anului 1700. Faptul că în „Lauda“ introductivă, opera este prezentată cititorilor romîni în limba lor arată că Dimitrie Cantemir avea de gînd să traducă părțile alese de dînsul din scrierile lui van Helmont în romînește, ceea ce nu a mai apucat să facă.

„Lauda“ lui van Helmont, adică introducerea la opera lui, cuprinde un entuziasm tineresc, dar exagerat și nemeritat, pentru acest filozof. După ce declară că van Helmont a dăruit pe Aristotel și-l compară cu sfîntul Ioan Botezătorul (al cărui nume îl purta: Ioan Baptista), îl declară inspirat de divinitate⁵ și chiar atrage atenția cititorului să nu se înpăimînte de noutatea extraordinară a acestei opere⁶, astăzi cu totul uitate. Motivul care-l face să închine atîta admirație filozofiei lui van Helmont este convingerea lui Cantemir că acest filozof se află pe linia neclintită a dreptei credințe religioase, ceea ce nu era tocmai exact, deși van Helmont afirmă cu tărie că în scrierile sale pornește de la litera Bibliei. Poate fără să-și dea seama, el deviasse de la religie, căutînd ca un om de știință adevărul prin experiență.

Dimitrie Cantemir vorbind despre van Helmont spune că el „nu cu întinat și părelnic (aparent) sylloghizm să slujește, ce de a nebiruitei credințe temei să sprijinește“⁷, adică nu rațiunea, ci revelația este baza filozofiei lui van Helmont. Deci și aci, ca și în *Imaginea științei sacre*, Cantemir se afla încă pe aceeași poziție teologică, ce este caracteristică pentru prima parte a activității sale de scriitor.

În sfîrșit, tot din această perioadă, la o dată pe care nu o putem preciza mai de aproape, a scris D. Cantemir *Tratatul de muzică turcească*, singura lucrare cunoscută pînă azi a acestui autor scrisă în limba turcă. Lucrarea este în orice

¹ Gr. Tocilescu, *Introducerea* la Dimitrie Cantemir, *Hronicul*, p. VIII.

² D. Cantemir, *Opere*, ediția Acad. Rom., tom. VI, p. 488—489.

³ *Ibidem*, p. 471—485.

⁴ *Ibidem*, la p. 470, planșă în afară de text.

⁵ *Ibidem*, p. 473, 499.

⁶ *Ibidem*, p. 487.

⁷ *Ibidem*, p. 478—479.

caz posterioară *Imaginii științei sacre*, deoarece, precum arată Cantemir însuși, el a dedicat-o sultanului Ahmed al III-lea¹, care se urcă pe tron la 1703. Socotim că scrierea datează chiar din acel an, sau din anul următor, căci după aceea activitatea de scriitor a lui Dimitrie Cantemir începînd cu *Istoria Ieroglifică* se îndreaptă spre istorie.

Despre *Tratatul de muzică turcească* (în turcește, *Tarifu ilmi musiki ala veĝhi maksus*, adică, Explicarea muzicii teoretice pe scurt)², autorul vorbește atît în *Istoria Imperiului Otoman*, cît și în *Sistema religiei otomane*. Muzica turcească o învățase Dimitrie Cantemir de la doi greci, Kiemani Ahmed, grec turcit, și Angeli, iar apoi el însuși a predat muzica mai multor elevi. Invitat de unii elevi ai săi turci, Daul Ismail effendi, mare vistiernic al sultanului și Latif Celebi, a compus un manual teoretic de muzică turcească, dedicat sultanului³. Cu acest prilej, Cantemir declară că muzica turcească este evident superioară muzicii europene, ceea ce este excesiv ca admirație în secolul lui Bach și al lui Händel⁴. În *Sistema religiei mahomedane*, tipărită în rusește la 1722, fostul domn al Moldovei amintește iarăși de cartea scrisă de dînsul la Constantinopol, dedicată sultanului Ahmed, mare iubitor de muzică, „în care se află teoria și toate regulile muzicii, pe care turcii le apreciază mai mult ca cele vechi“⁵. Această lucrare nu mai este cunoscută azi. Orientalistul italian G. B. Toderini găsisese un manuscris al cărții turcești a lui Cantemir despre teoria muzicală, fără prefață și dedicație; după spusa lui, notația nouă muzicală propusă în această carte este bazată pe literele alfabetului arab. Dar Cantemir nu a fost numai un teoretician al sistemelor muzicale, el a construit un instrument muzical nou, invenția sa, în timpul șederii în Rusia, instrument care a fost apreciat de țarul Petru⁶. Era și interpret al muzicii orientale și chemat de turcii bogați să le cînte la ospețe din „tambură“ (probabil cîntece acompaniate cu tamburin)⁷. În calitate de compozitor, el a compus mai multe cîntece orientale; i se atribuie „cîntecul dervișilor“ (reprodus de Ferriol, ambasadorul francez, în colecția sa de stampe privind imperiul Otoman). *Cîntecele lui Cantemir*, de care vorbește și Toderini în veacul al XVIII-lea, erau cîntate de lăutarii turci⁸. Altă „arie a lui Cantemir“ a fost copiată la 1751 de un francez, Charles Fonton, la Constantinopol⁹; dintre cîntecele lăutarilor turci, unele, după tradiție, se datoresc lui Dimitrie Cantemir¹⁰.

¹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 174, trad. I. Hodoș, p. 218.

² T. T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem., Secț. Lit.*, ser. II, tom. XXXII, 1911.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, loc. cit.

⁴ *Ibidem* p. 174—175.

⁵ D. Cantemir, *Sistema religiei mahomedane* (în limba rusă), Moscova, 1722, p. 354.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopiseșul*, în M. Kogălniceanu, *Letopiseșele Moldovei*, II, ediția a II-a, p. 89.

⁸ T. T. Burada, *op. cit.*, p. 3—4.

⁹ *Ibidem*, p. 99.

¹⁰ *Ibidem*.

Opera muzicală a lui Cantemir, toată în domeniul muzicii orientale, înfățișează încă o latură a pătrunderii lui în adâncul culturii orientale, într-un domeniu neatins de români pînă la dînsul. Dar aceasta mai înseamnă ceva: Cantemir era un spirit cu preocupări universale după chipul umaniștilor. Socotea pe om ca un participant și un creator în toate domeniile creației omenești, fără compartimentare și specializare. Omul integral de cultură, idealul Renașterii, spre deosebire de omul specialist din vremile noi, este idealul la care tinde Dimitrie Cantemir. De aceea a putut trece cu ușurință la noi preocupări, deosebite de cele din prima lui fază de activitate, anume la problemele de istorie.

IX. LUPTA LUI DIMITRIE CANTEMIR PENTRU TRONUL ȚĂRII ROMÎNEȘTI. ACTIVITATEA LUI POLITICĂ LA CONSTANTINOPOL (1700—1710)

Putem socoti perioada care merge de la căderea din domnie a lui Antioh Cantemir (prima domnie) pînă la urcarea în scaun a lui Dimitrie Cantemir, ca o perioadă intermediară în viața și în activitatea literară a acestuia din urmă. În domeniul literar, Dimitrie Cantemir renunță acum la creațiile mistice și se îndreaptă hotărît spre literatura istorică prin *Istoria Ieroglifică*, dar această scriere nu are încă un caracter științific, ca cele din ultima perioadă a activității lui Cantemir, ci șovăie între istorie, filozofie și literatură alegorică. În domeniul politic este vremea în care, prin lupta sa pentru căpătarea scaunului Țării Românești, pe care-l credea datorit lui în urma căsătoriei cu Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino (1699), Dimitrie Cantemir pătrunde în adîncurile tainelor cîrmuirii turcești, a decadentei și putreziciunii otomane, pregătindu-se astfel pentru actul de eliberare politică din timpul domniei lui. Este vorba astfel și în politică de o perioadă de pregătire pentru lupta de dezrobire a țării, urmată nu numai în domnia lui scurtă, ci și pe cale diplomatică și literară în timpul șederii sale în Rusia, pînă la moarte.

Din punctul de vedere al politicii externe, această epocă, după încheierea păcii de la Carloviț (1699), este o epocă de pace pentru țările romîne, deși la sfîrșitul ei războiul nordic, care se mută în Ucraina (bătălia de la Poltava și retragerea suedezilor la Tighina), apropie focul de hotarele lor. Totuși, se poate spune că e vorba de perioada de pace dintre cele două războaie, războiul Ligii împotriva turcilor (1683—1699) și cel ruso-turc din 1711.

Mazilirea lui Antioh Cantemir la 1700 și readucerea pe tron a lui Constantin Duca (a doua domnie 1700—1703) a fost opera lui Constantin Brîncoveanu din Țara Romînească, socrul lui Constantin Duca. Acest patronaj muntean, sau mai bine zis al lui Constantin Brîncoveanu și al Cantacuzinilor munteni asupra Moldovei, nu pare a fi avut un scop politic mai înalt, ca de pildă unificarea țărilor sau căpătarea independenței față de turci, ci mai degrabă interese materiale, participarea la veniturile domniei din Moldova, cel mult dobîndirea unui acord între cele două domnii ca să nu se mai pîrască reciproc la Poartă. „Acest domn Constantin Duca vodă, într-această domnie dintăiu, era numai cu numele domn, că-l stăpîneau muntenii și pe cine ziceau muntenii să-i boierească pre aceia îi boierea; și ce ziceau muntenii aceia făcea”¹. Poziția Cantemireștilor de rezistență

¹ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopiseșul...* în M. Kogălniceanu, *Letopiseșele Moldovei*, II, p. 225.

împotriva patronajului muntean apărea ca o acțiune a patriotismului moldovenesc și lupta lui Dimitrie Cantemir împotriva lui Constantin Brîncoveanu era susținută de toți adversarii acestui patronaj „străin“.

În a doua domnie, Constantin Duca nu mai poate fi unealta supusă a bogatului său vecin, el nu mai poate face față cererilor de bani ale domnului muntean și ale boierilor mari din jurul lui¹ și criza finanțelor domnești îl pune rău cu boierimea înaltă, pe care este obligat s-o pună la contribuție cu dările². După cum recunoaște Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, țara era guvernată atunci de cinci boieri mari, care aveau toată puterea în mână: Iordache Ruset (rechemat din Polonia), Vasile Costache, Lupu Bogdan (cumnatul lui Dimitrie Cantemir), Ilie Țifescu și Mihai Racoviță³. Aceștia toți obțin de la Brîncoveanu să renunțe la favoritul său din Moldova, mai ales după ce se dezvăluie pîrile la Poartă împotriva domnului muntean făcute de „supusul“ său din Moldova⁴. Astfel, Constantin Duca este mazilit de turci la cererea domnului Țării Românești.

Constantin Brîncoveanu nu renunță însă să aibă un fel de vasal al său pe tronul Moldovei; el propune ca domn pe un oarecare bătrîn Verga, care însă nu se poate afirma și atunci alegerea cade asupra lui Mihai Racoviță, boier moldovean, care făcea parte din cei cinci refugiați pe atunci în Țara Românească⁵. Pentru a adormi vigilența și opoziția Cantemireștilor, Brîncoveanu se prefacă că se împacă cu Antioh Cantemir și-i făgăduiește sprijinul ca să revină la tronul Moldovei, pe ascuns însă îl pîra la Poartă și pune pe boieri să-l pîrască⁶. Lîngă Adrianopol, la Arnăuțchii, se întrunesc boierii moldoveni și munteni și unii de frică, alții cumpărați, înlătură candidatura lui Antioh Cantemir și eventual a lui Dimitrie și aleg ca domn al Moldovei pe Mihail Racoviță⁷. Această adunare a boierilor celor două țări, în 1703, a fost descrisă satiric de Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, unde se văd boierii sub aspectul unor păsări sau fiare de pradă, tîr-guindu-se pentru avantaje și căutînd să se înșele unii pe alții și să tragă cît mai mare profit⁸. Făptul de politică internă mai însemnat care s-a produs la această adunare a fost trecerea lui Iordache Ruset, „majordomul“, precum și a familiei și a clientelei lor, de partea noului domn. Boierii care patronaseră pe Cantemirești și fuseseră dușmăniți de moarte de Brîncoveanu, se întorc împotriva celor dintîi și se fac uneltele acțiunii domnului muntean. Cu dreptate spune A. D. Xenopol, „Certele și împăcărilor dintre boieri se făceau acuma fără a mai fi motivate de nici un principiu“⁹. Aceasta este adevărat, dar faptul că aflăm pe aceeași mari stăpîni de moșii privilegiați cîrmuind țara sub domni de diferite nuanțe și învrăbiți între ei, înseamnă că permanența o constituiau în țară boierii mari și nu domnii trecători. Prin averile și întinsele lor legături de familie, ei aveau în mînă puterea reală. În fapt, nu ei treceau de partea cînd a unui domn, cînd a altuia, ci domnii

¹ D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 241; I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 220.

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 241; Pseudo-Nicolae Costin, *op. cit.*, II, p. 46.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 101.

⁴ *Ibidem*, p. 33, 41; I. Neculce, *op. cit.*, p. 225.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 226.

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 242—244.

⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 230—231; Nicolae Muste, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ed. II, III, p. 29.

⁸ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 26 și urm.

⁹ A. D. Xenopol, *Istoria romînilor din Dacia Traiană*, VIII, p. 87.

adesea schimbați erau nevoiți să se sprijine tot mereu pe aceiași boieri. Dimitrie Cantemir, fire autoritară și om cu cultură politică teoretică, a încercat în practică, în domnie, și în scrierile sale, să întemeieze dreptul de domnie absolută a domnului în Moldova și în Țara Românească.

În timpul domniei lui Mihai Racoviță în Moldova (1703—1705), Dimitrie Cantemir intrighează la Poartă împotriva lui Brîncoveanu, nu știm exact ce învinuiri îi aduce în memoriile sale către demnitarii otomani, despre care vorbește în *Istoria Ieroglicică*¹, dar singura piră care putea impresiona pe turci era hainia, adică legăturile tainice cu țările creștine rivale, Austria, Polonia și Rusia, și se știe că în adevăr Brîncoveanu a avut asemenea legături.

Între timp, Brîncoveanu își întărea poziția în Moldova, măritându-și una dintre fete cu Nicolae Ruset, fiul lui Iordache², iar la Poartă el trimite pe Toma Cantacuzino, vărul său, ca să obțină de la turci arestarea și surghiunirea lui Dimitrie Cantemir, care devenise prea primejdios din cauza relațiilor multiple pe care și le crease în lumea turcească. Astfel, domnul muntean obține în principiu surghiunirea lui Dimitrie Cantemir în insula Chios, dar acesta, folosindu-se de relațiile particulare cu unii demnitari otomani, care-l sprijineau împotriva hotărîrilor vizirului, se ascunde în casele lor și nu poate fi prins³. În acest moment, poziția lui Brîncoveanu la Poartă era puternică, adversarii lui stăteau ascunși de teamă și îl domnea de fapt în amîndouă țările romîne, deși refuzase scaunul Moldovei, pe care vizirul i-l oferise pe lângă cel al Țării Românești⁴.

Dar în cursul anului 1704 lucrurile se schimbă în favoarea Cantemi-reștilor. Toma Cantacuzino începe să ducă la Poartă o politică personală, întrecînd instrucțiunile domnului său și încercînd o apropiere de Dimitrie Cantemir. În *Istoria Ieroglicică*, domnul scriitor caută să arate că Toma, fire nobilă, nu s-a pretat la uneltirile josnice ale lui Brîncoveanu și nu a vrut să întindă o cursă lui Dimitrie Cantemir, ca să-l predea turcilor, ci a discutat cu el puțința unei împăcări⁵. Se pare însă că Toma Cantacuzino nu a fost așa de dezinteresat, ci a lucrat la Poartă împotriva domnului muntean, așa cum îl învinuiește cronica oficială munteană⁶. Este adevărat că, urmărit de Scarlat Ruset, „cameleonul“ *Istoriei Ieroglicice*, Dimitrie Cantemir, care se dusese să se întilnească noaptea cu Toma Cantacuzino, este prins de bostangii (garda sultanului) pe cînd se întorcea în barcă de pe Bosfor, și aruncat în închisoare. Dar înainte ca să intre în acțiune banii domnului muntean, el izbuteste să se răscumpere și se adăpostește în casa ambasadorului Franței, De Ferriol, unde turcii nu-l pot căuta, căci prestigiul regelui Ludovic al XIV-lea la Poartă inspira tuturor respect⁷. Brîncoveanu recheamă de la Constantinopol pe Toma Cantacuzino și-l înlocuiește cu vărul său, Ștefan comisul, viitorul domn, fiul lui Constantin stolnicul, cu însărcinarea de a

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 173.

² *Ibidem*, p. 105.

³ *Ibidem*, p. 203; idem, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 490—491, trad. I. Hodoș, II, p. 734.

⁴ I. Neculce, *op. cit.*, p. 227.

⁵ D. Cantemir, *Istoria Ieroglicică*, p. 211—215.

⁶ Radu Grecianu, *Viața lui Constantin vodă Brîncoveanu*, ed. St. Grecianu, București, 1906, p. 143.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 301—318; idem, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 490—491, trad. I. Hodoș, II, p. 734.

duce mai departe lupta împotriva Cantemireștilor, în special a lui Dimitrie, care era mai primejdios ca rival direct la tronul muntean¹.

Situația se făcuse însă mai grea pentru partea brîncovenească și din cauza împrejurărilor interne din Moldova. Mihai Racoviță, stăpînit de grupul de boieri latifundiarî în frunte cu Iordache Ruset, nu se poate opune unui adevărat jaf organizat al țării de către boieri. Țăranii erau supuși unei exploatari de nesuferit. Dimitrie Cantemir denunță în *Istoria Ieroglifică* „prada și jaful boierilor în cei supuși“². „Alalte de sînge nevinovat varsătoare jigăanii (boierii) fiote care trunchiu de meserniță (măcelărie) și prăvălie de carne deschisese, în toate părțile giunghind, zugrumînd, tăind, despoind“³, scrie același în stilul său bogat în imagini. Sărăcirea și exploatarea țării în acea vreme se vede bine din noile dări (pecetluitul) puse de boieri în domnia lui Mihai vodă; însăși cronica racovițeană, a lui Mihai Racoviță, recunoaște apăsarea exercitată asupra țării pe atunci, dînd însă vina pe pretențiile nesățioase ale turcilor⁴. În aceste împrejurări au loc răscoale țărănești în Moldova, care se întind apoi și în Țara Romînească, în care țăranii birnici stau alături de slujitorii militari. Dimitrie Cantemir descrie plastic în *Istoria Ieroglifică* felul cum s-a sculat „tot neamul muștelor“ (țăranilor) și a tăbărit asupra ospățului bogat al boierilor, „mai mult de minie decît de foame în bucatele străine... ca focul în paie și ca scînteia în iarba pucioasă intrară“⁵. Această răscoală puțin cunoscută de alte izvoare contemporane este totuși confirmată de cronica racovițeană, care spune cum Toma Cantacuzino, trimis ca sol în Moldova, fuge în munți de teama unor „zarve și zorbale“ (răscoale) de la „cei proști“⁶. Aceste împrejurări nu puteau lăsa indiferenți pe turci, care aveau interesul păstrării liniștii în provinciile aducătoare de bogate venituri pentru dînșii.

Toate acestea dădura posibilitatea celor doi frați Cantemir să denunțe la turci proasta cîrmuire a țărilor romîne și să ceară schimbarea regimului din Moldova și din Țara Romînească. Schimbarea marilor viziri și ridicarea la această demnitate a lui Ahmed Calaili, dușman al lui Constantin Brîncoveanu (septembrie-decembrie 1704) și apoi a lui Tebendar Mehmed pașa, prieten al lui Dimitrie Cantemir (decembrie 1704—1706)⁷, obligă pe Brîncoveanu să cadă la înțelegere cu adversarii săi. Domnul muntean era prea puternic și bogat spre a putea fi doborît atunci, el sacrifică însă pe omul său din Moldova, Mihai Racoviță, și se învoiește la ridicarea în scaunul acelei țări a lui Antioh Cantemir, a doua oară (februarie 1705). Cît despre Dimitrie, în schimbul moșiilor lui Șerban Cantacuzino din Țara Romînească, ce s-ar fi convenit soției sale și pe care le luase domnul acelei țări, el capătă o pensie anuală de la Constantin Brîncoveanu, zece pungi de bani⁸. Se încheiea o înțelegere la Constantinopol între Dimitrie Cantemir și Ștefan Cantacuzino, reprezentantul domnului muntean, cu mijlocirea lui Alexandru Mavrocordat, marele dragoman al Porții și a patriarhului Dositei de Ierusalim⁹. Această înțelegere este arătată de Dimitrie Cantemir în *Istoria Iero-*

¹ D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 320.

² *Ibidem*, p. 399.

³ *Ibidem*, p. 185.

⁴ *Letopisețul țării Moldovei*, ediția C. Giurescu, București, 1913, p. 101.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 185.

⁶ *Letopisețul țării Moldovei*, ediția C. Giurescu, *loc. cit.*

⁷ M. Guboglu, *Sultanii și marii dregători otomani*, în „Hrisovul“, VII, 1947, p. 77, pentru date.

⁸ I. Neculce, *op. cit.*, p. 236; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 383—385.

⁹ *Ibidem*, p. 369—373.

glicică ca un triumf al lui personal, ceea ce nu era în realitate. El care rîvnise la tronul muntean trebuia acum să se mulțumească cu o mică pensie de la rivalul său. E adevărat că Moldova revenea iar Cantemireștilor, dar Dimitrie nu mai era în bune legături cu fratele său. Acesta refuzase să dea un ban, cînd fratele său fusese aruncat în închisoare, „chiar de ar sta o mie de ani la închisoare“, și pentru domnie se arătase gata să se lepede de fratele său¹. În prima domnie a lui Antioh, Dimitrie fusese capuchehaie a Moldovei la Poartă, acum, în a doua domnie, el nu mai are această însărcinare de încredere, nici nu vine nici un moment în Moldova, ci rămîne tot timpul la Constantinopol ca un exilat.

De altfel, nici înțelegerea de împăcare între Cantemirești și Brîncoveanu nu urma să țină mult, după expresia lui Ioan Neculce: „așe au ținut de bine această paci, pe cum țin cîinii vinerile“².

A doua domnie a lui Antioh Cantemir, de doi ani și jumătate (12 februarie 1705—20 iulie 1707), a continuat pe vechiul făgaș al cîrmuirii oligarhiei latifundiarilor. Nicolae Costin, fiul lui Miron, cel decapitat de tatăl lui Antioh vodă, este numit de acesta mare vornic. După moartea lui Lupu Bogdan hatmanul, cîrmuirea cade asupra lui Ilie Cantacuzino, mare vistiernic, și a lui Panaiotache Morona, postelnicul. Ioan Neculce cronicarul este numit atunci mare spătar, prima lui intrare în demnitățile de primul rang. Ilie Cantacuzino și Panaiotache Morona, după obiceiul ce se înscăunase, guvernau peste capul domnului, „carii acești doi boieri chivernisiē pe Antiohi vodă“³. Marele vistiernic scoate dări noi, „cornăritul“, pe vînzarea boilor, fumăritul, cîte un zlot (galben de aur) pe casă, și un obicei „în țară carei n-au mai fostu, cîte 2 bani de vadre de vin“⁴. Toate acestea compromiteau în primul rînd pe domn, dar îmbogățeau pe marii „majordomi“. „Și atunce au agonisit (Ilie Cantacuzino) din vesternicie el, 70 de pungî de bani, mai mult decît au agonisit stăpînul său, Antiohi vodă“⁵. Între timp, Dimitrie Cantemir stătea în palatul său de pe malul Bosforului și-și aștepta ceasul, scriind *Istoria Ieroglifică*, satiră amară împotriva boierilor, a domnilor și a turcilor.

O nouă schimbare a marelui vizir, venirea în această demnitate a lui Ciorlul pașa, aduce mazilirea lui Antioh Cantemir, care nu avea destui bani să-și apere situația la Poartă și readucerea în scaun a lui Mihai Racoviță (în a doua domnie, 20 iulie 1707—17 octombrie 1709). Domnul muntean se ținuse în rezervă, dar Iordache Ruset se întoarce la cîrma țării mai puternic ca oricînd⁶. „Numai chivernisala și cinstea era, tot a țării, după Iordachi Rusăt vornicul, măcar că nu era cu boierie. Ce vrea el să facă, făcut era“⁷. La Poartă se aflau Dimitrie și Antioh Cantemir care intrigau împotriva domnului și Mihai Racoviță se temea de ei; cu Brîncoveanu din Țara Romînească nu mai era în legături așa de bune ca în prima domnie⁸. În sfîrșit, epoca de pace la granițele țării se terminase; în 1709 avu loc bătălia de la Poltava, în care suedezii fură înfrînți de rușii comandați de țarul Petru. Carol al XII-lea, regele Suediei, se refugiase la

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 236; D. Cantemir *Istoria Ieroglifică*, p. 307.

² I. Neculce, *op. cit.*, p. 236.

³ *Ibidem*, p. 239.

⁴ *Ibidem*, p. 238.

⁵ *Ibidem*, p. 239.

⁶ *Ibidem*, p. 243; Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 56—57.

⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 243.

⁸ *Ibidem*, p. 244.

Tighina (Bender) în cetatea raialei turcești. Atunci a început Mihai Racoviță legăturile cu curtea imperială rusă. „Că vădzușă și țaria Moscalului și socotie că-n scurtă vreme va hi biruirea și bucuria creștinătății“¹. De asemenea și Constantin Brîncoveanu și sîrbii intraseră în legături cu rușii „și trăgè nedejdea lui din ceas în ceas cu bucurie“². Alianța lui Dimitrie Cantemir cu rușii la 1711, cea dintîi cooperare militară efectivă între ruși și romîni, a avut deci premise imediate în vremea celei de a doua domnii a lui Mihai Racoviță, după biruința rusească de la Poltava. Mihai Racoviță, spune Neculce, se gîndea să fugă la Moscova, sau să se sprijine pe oștile rusești, dacă ar veni în țară, așa cum ceruse el. Turcii însă prind de veste și-l mazilesc în decembrie 1709. Acum nu se mai punea pentru turci problema unei bascule aducătoare de venituri între diferiți pretendenți la tron, ci tronul Moldovei trebuia dat unui domn sigur, care să nu fie adementit să treacă de partea rușilor, cu care războiul părea iminent.

Toată Moldova și lumea de la Constantinopol se aștepta ca urmașul lui Mihai Racoviță să fie iarăși Antioh Cantemir, care se bucura de încrederea Porții, mai ales în amintirea politicii tatălui său în vremea războiului ligii creștine împotriva Imperiului Otoman. Dar Antioh Cantemir, om sărac, nu a avut de unde plăti cele 300 de pungi de bani, pe care le cereau turcii de la dînsul și atunci a fost numit domn Nicolae Mavrocordat, fiul lui Alexandru, marele dragoman, grec țarigrădean, trăit la Poartă și ca atare om de încredere al turcilor, cu afit mai mult că el plăti domnia cu 400 de pungi, în loc de 300, cîte se ceruseră lui Antioh Cantemir³.

Domnia lui Nicolae Mavrocordat fu scurtă, abia un an (noiembrie 1709—noiembrie 1710), evenimentele internaționale grăbiră lichidarea ei. Ea se caracterizează totuși printr-un fapt nou, pe care-l va continua și Dimitrie Cantemir în domnia lui: încercarea domnului Moldovei de a lichida sistemul „majordomilor“ și al cîrmuirii marilor latifundiari peste capul voievodului. Nicolae Mavrocordat, care va dezvolta această politică într-o formă mai hotărîtă în a doua lui domnie, se sprijinea pe turci, nefăcînd parte din boierimea Moldovei.

Nicolae vodă desființează o parte din dările grele ale predecesorului său, cele care apăsau mai greu pe popor, oprește pe antreprenorii dărilor să „arunce năpăști“ asupra contribuabililor. Puternicul și temutul Iordache Ruset fu aruncat în închisoare și i se luară moșiilor. Ilie Cantacuzino, cel care fusese atotputernic dictator financiar sub Antioh Cantemir, este și el închis, din porunca domnească⁴. „Boierii și țara, zice un cronicar boier, să speriasă de sălbăticia și mîndria lui Nicolae vodă“⁵. Era deci o nevoie simțită în fața anarhiei nobiliare să se ajungă la o fază de autoritate centrală a regimului feudal și Dimitrie Cantemir se afla pe linia acestei necesități politice a vremii. Arestarea lui Iordache Ruset fusese un act popular. Un oarecare Horopceanu, fost căpitan, strigase în fața închisorii lui Iordache Ruset: „Să ni-l dea vodă, să-l ucidem cu petre pe Iordachi ... că ne-au mîncat și ne-au sărăcit el cu frații lui și nu se mai satură de domni“⁶. Pe de

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 246.

² *Ibidem.*

³ Hurmuzachi, *Documente. Supliment*, I. 1, p. 373; I. Neculce (*op. cit.*, p. 250) dă cifra exagerată de 1 000 de pungi.

⁴ Pseudo-Nicolae Costin, *Letopiseșul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseșele Moldovei*, II, p. 74—75.

⁵ N. Muste, *Letopiseșul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseșele Moldovei*, III, p. 40.

⁶ Pseudo-N. Costin, la M. Kogălniceanu, *Letopiseșele Moldovei*, p. 83.

altă parte, o serie de măsuri ale aceluiași domn fură luate în favoarea țirgoveților din Moldova¹, arătînd astfel atenuarea regimului boieresc.

Nu poate fi îndoială că înlăturarea lui Nicolae Mavrocordat în noiembrie 1710 se datorește și marilor boieri, deși împrejurările internaționale, nevoia pentru turci de a aduce un adversar al lui Brîncoveanu în Moldova, care avea menirea să-l înlocuiască apoi în Țara Romînească, a adus domnia lui Dimitrie Cantemir la Iași. El nu renunțase la gîndul său statornic de a se face domn al Țării Romînești și aducerea lui în Moldova era numai o cale ocolită de a-și atinge țelul.

Acesta era rezultatul a 10 ani de luptă la Constantinopol, în care Dimitrie nu cruțase memoriile, învinuirile, încheierea și desfacerea legăturilor cu turcii, grecii, diplomații străini și cu ai lui, moldovenii și muntenii. Se pune întrebarea dacă în această luptă subterană era el călăuzit de un ideal mai înalt sau se situează în rîndurile numeroase ale celor ce intrigau pentru domnie pe acele vremuri schimbătoare? Cine urmărește în *Istoria Ieroglică* acțiunea lui îndreptată în primul rînd pentru dobîndirea scaunului Țării Romînești, are impresia că Dimitrie Cantemir nu se deosebește de ceilalți pretendenți ai vremii și că folosește aceleași mijloace: pîră la turci împotriva domnului din țară, făgăduieli, intrigi și pe acestea le descrie cu mare lux de amănunte în romanul său alegoric. E adevărat că se deosebește de ceilalți prin aceea că nu prea avea bani și se întemeia pe legături de prietenie create în lumea musulmană, nu pe corupție și de asemenea că nu-și călca cuvîntul dat chiar unui adversar. Deosebirea ar fi însă mică, dacă nu am ghici, căci a o spune nu îndrăznește într-o carte ce urma să fie citită, că aceste mijloace erau îndreptate spre un scop istoric: eliberarea Moldovei și a Țării Romînești de sub dominația turcească, crearea unei independențe romînești în cele două state. Faptul că povestirea luptei pentru domnie, a ambelor state pentru Cantemirești, se îmbină în *Istoria Ieroglică* cu un act de acuzare împotriva Imperiului Otoman, a exploatării la care sînt supuse țările noastre și a corupției care este nota dominantă a cîrmuirii turcești, este suficient credem ca să dovedească acest lucru. Cele două lupte, cea pentru domnie, cea împotriva turcilor, se îmbină în chip clar în această carte, scrisă tocmai atunci. Dar, mai este o dovadă indirectă. Am arătat că la această epocă, Dimitrie Cantemir a dus o politică comună cu Toma Cantacuzino, cel ce urma să treacă de partea rușilor alături de dînsul în timpul expediției țarului Petru în Moldova în 1711. Împotriva poruncilor lui Constantin Brîncoveanu, Toma Cantacuzino cooperează la Constantinopol cu Dimitrie Cantemir, impune domnului său să se împace cu acesta. Ce apropia pe acești doi oameni ce nu aveau interese comune? În *Istoria Ieroglică* nu se află răspunsul, nu vedem ce urmărea Toma și de ce era necesar, în gîndul său, să se înțeleagă cu fiul de domn moldovean. Într-o scrisoare a lui Toma Cantacuzino, din Constantinopol, din 1703, adică tocmai din vremea cînd, împotriva poruncilor, el se împrietenise cu Dimitrie Cantemir, citim „Sultanul de acum, scrie Toma, e lacom ca un țigan, invidios, fricos, prost, mare dușman al creștinilor și tot ce e împrejurul lui nu plătește nimic, începînd cu vizirul și cu toți ceilalți, care ... nu gîndesc decît să fure și să jefuiască. Minia lui Dumnezeu e asupra lor și toți (poate aluzie și la D. Cantemir, cu care avea convorbiri) se învoiesc a spune că împărăția această turcească o va lua dracul în curînd. Nădăjdum în Dumnezeu ca această putere păgînă va pieri peste puțin, numai Dumnezeu să îndrepte asupra ei un nimicitor și biruitor, anume „domnul nostru“ Petru,

¹ Pseudo-N. Costin, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, p. 25.

cînd va isprăvi cu ereticii“ (citește: suedezii)¹. Acum înțelegem de ce Toma, care nutrea asemenea idei, cerea o împăcare imediată cu autorul *Istoriei Ieroglifice*: el vedea într-însul un om cu același ideal, un luptător pentru aceeași credință. Cuvintele lui Toma Cantacuzino se reflectă și asupra lui Dimitrie Cantemir, a lui Cantemir din acea vreme, care și el le împărtășea. Alături de condamnarea imperiului Otoman din *Istoria Ieroglifică*, cele spuse de Toma Cantacuzino, prietenul lui Dimitrie Cantemir de atunci, ne luminează asupra scopului colaborării celor doi oameni. Încă din 1703 ei se gîndeau la eliberarea celor două țări romîne de sub jugul apăsător al Porții Otomane cu ajutorul Rusiei lui Petru cel Mare. De atunci, cunoscînd putreziciunea și corupția Imperiului Otoman, Dimitrie Cantemir cugeta și pregătea lupta de eliberare, pe care va încerca s-o pună în aplicare ca domn în 1711. Gîndirea politică a lui Dimitrie Cantemir a fost îndelung pregătită și cugetată, a fost oarecum o permanență a vieții sale.

De aceea, lupta sa zburciunată din cei zece ani de la Constantinopol, înainte de domnie, se luminează cu un ideal înalt de independență, fără de care ea nu-și capătă dreapta prețuire.

¹ Text reprodus de N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, București, 1938, p. 458.

X. ISTORIA IEROGLIFICĂ

IMPORTANȚA SCRIERII

Rezultatul amărăciunii acestor ani de luptă, de intrigi joase, și în același timp de observare ascuțită a oamenilor și moravurilor, a fost pentru Dimitrie Cantemir *Istoria Ieroglifică*. În această carte care aruncă un vâl poetic și filozofic asupra realității urite și triste, autorul a scris în ascuns ceea ce nu putea striga în gura mare, a notat pentru posteritate ceea ce nu putea spune pentru vremea lui, cel puțin pentru cei mai mulți din vremea lui. *Istoria Ieroglifică* este o operă semnificativă, se citește greu, dar cu folos pentru înțelegerea vremilor, a gândirii autorului și a gradului la care ajunseseră literatura și gândirea românească. De aceea, nu putem înțelege de ce istorici ca N. Iorga văd în această lucrare a lui Cantemir numai „pedantism“ și „reminiscente de școală“, o carte lipsită de originalitate, imitată după Heliodor, scriitor antic grec¹, ceea ce de fapt nu este. Tocmai originalitatea prea mare, și nicidecum lipsa de originalitate, ar fi învinuirea care s-ar putea aduce *Istoriei Ieroglifice*. Iar Sextil Pușcariu socotește că *Istoria Ieroglifică* „n-a putut rămînea în literatura românească“, e o carte „pornită pe drumuri greșite“². Este fără îndoială o carte îmbrăcată în forma barocului vremii decadentei Renașterii, dar o carte cu miez adînc și străluciri de imagini și de cugetare, pe care trebuie să ai răbdarea să le descoperi.

Manuscrisul autograf al lui Dimitrie Cantemir, aflat azi la Biblioteca Lenin din Moscova, cu o fotografie (microfilm) la Academia R.P.R., așteaptă o nouă ediție, căci ediția Academiei Romîne (Gr. Tocilescu, 1883)³ nu corespunde nici transcrierii științifice, nici nu cuprinde notele explicative, neapărat necesare pentru o astfel de lucrare cu cheie și cu caracter alegoric.

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ediția a II-a, vol. II, București, p. 398.

² Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii romîne. Epoca veche*, ediția a II-a, Sibiu, 1930, p. 170.

³ D. Cantemir, *Opere*, ediția Acad. Rom., tom. VI, București, 1883 pentru manuscris vezi *Analele Societății Academice Romîne*, XI, secția I, 1879, p. 55—56 (raportul lui Gr. Tocilescu). Manuscrisul copiat cu litere cirilice pentru Gr. Tocilescu este azi ms. romînesc nr. 321 al Academiei R.P.R.

DATA

Împrejurările în care a redactat Dimitrie Cantemir *Istoria Ieroglifică* se pot preciza destul de bine, și această datare are însemnătatea ei pentru așezarea lucrării în cadrul vieții și activității autorului, fixarea momentului din evoluția ideologică și politică a lui Dimitrie Cantemir. Materialul istoric de memorii cuprins în această scriere se termină cu încheierea înțelegerii între Dimitrie Cantemir și Constantin Brîncoveanu domnul Țării Românești. Antioh Cantemir sosește la scaunul său din Iași la 21 mai 1705 și imediat după aceea, probabil în iunie, are loc împăcarea amintită¹. Aceste fapte sînt amintite în *Istoria Ieroglifică*, formează chiar concluzia ei logică, izbînda Cantemireștilor asupra domnului muntean, izbîndă pentru proslăvirea căreia s-a apucat Dimitrie Cantemir să scrie cartea. Cartea a fost începută probabil îndată după acest eveniment, în iunie 1705. Anume aluzii la fapte posterioare ne îngăduie să fixăm și data terminării scrierii. Autorul face aluzie la moartea lui Cornea Brăiloiu, banul Craiovei (Lebăda), moarte care are loc foarte curînd după ziua de 28 noiembrie 1705, ultima oară cînd apare în funcție, iar în a doua jumătate a lui decembrie, scaunul băniei este încă vacant². În schimb, autorul *Istoriei Ieroglifice* nu spune nimic despre moartea lui Lupu Bogdan hatmanul, unul dintre personajele principale ale povestirii (Lupul), cumnatul lui Dimitrie, care, după Neculce, ar fi fost otrăvit de Mihai Racoviță și otrava lentă și-ar fi ajuns efectul abia după șase luni după urcarea în scaunul Moldovei a lui Antioh Cantemir³. Deci la sfîrșitul lui noiembrie, începutul lui decembrie 1705, Dimitrie Cantemir ar fi trebuit neapărat să facă aluzie la această otrăvire, de vreme ce Mihai Racoviță (Strutocamila) era una din țintele satirei și atacurilor sale. Deci este limpede că *Istoria Ieroglifică* a fost scrisă între mai și decembrie 1705.

Este tocmai vremea de care am vorbit în capitolul precedent, în care Dimitrie Cantemir, după a doua urcare în scaunul Moldovei a fratelui său, Antioh vodă, ne mai fiind în bune legături cu dînsul, rămîne la Poartă, în palatul său de pe Bosfor, mulțumit că a înfrînt trufia lui Constantin Brîncoveanu, dar nemulțumit cu soarta sa de frate mai tînăr fără onoruri și fără răspunderi politice, lăsat oarecum de o parte, cu o pensie în bani ca singură mîngîiere, slabă mîngîiere pentru un om de 30 de ani.

SUBIECTUL ISTORIC

Istoria Ieroglifică este lupta între animale: țara cuadrupedelor este Moldova, cu fiare fioroase: Pardosul (Iordache Ruset, devenit leopard), Ursul (Vasile vornicul Costache), Lupul (Lupu Bogdan hatmanul), Vulpea (Ilie Țifescu stolnic), Miță sălbatică (Ilie Cantacuzino vistiernic, mai înainte comis) și țara păsărilor, Țara Românească, plină de pasări de pradă: Corbul (Constantin Brîncoveanu), Cucunozul și Brehnacea, cei doi unchi ai domnului (Mihai și

¹ I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 236—237, D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 368.

² N. Iorga, *Studii și documente*, XIV, p. 10 și P. P. Panaitescu, *Moartea lui Cornea Brăiloiul banul Craiovei* (descrierea contemporană), în „*Arhivele Olteniei*“, XI, 1932, p. 325.

³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 234.

Constantin Cantacuzino), Blendăul (Șerban Greceanu), traducătorul Bibliei în românește, Hărețiul, (Radu Golescu mare comis), la care se adaugă și împărăția peștilor, adică Imperiul Otoman.

Povestirea începe cu „adunarea celor două monarhii“, adunarea celor două țări (adică în special a boierimii) ținută la 1703 la Arnăuțchioi lângă

Istoria ieroglifică (foaia de titlu).

Adrianopol, pentru alegerea domnului Moldovei, în locul lui Constantin Duca (Vidra) mazilit. Cu amenințările și influența banilor muntenesți, este ales domn al Moldovei Mihai Racoviță (Strutocamila). „Pofta lăcomiei“ pentru veniturile țării este aceea care decide alegerea lui Mihai Racoviță (p. 29), o ființă neisprăvită și prezentată într-o imagine caricaturală (p. 58); boierii moldoveni sînt cumpărați cu bani și onoruri de către Constantin Brîncoveanu. Mihai Racoviță mai capătă

în plus, pentru supunerea sa față de boieri și de domnul muntean pe cea mai frumoasă față din boierimea Moldovei, Ana Dediu Codreanu (Nevăstuica, Helghe), despre care autorul debitează diferite învinuiri cu caracter pornografic. El capătă și mulți bani vărsați lăcomiei demnitarilor turci. Imperiul Otoman, capiștea (templul) pleonexii (lăcomiei), este arătat în chip alegoric ca o cetate minunată și bogată, clădită numai pentru pradă și mită. De asemenea puternicul și influentul mare dragoman al Porții, Camilopardalul (Alexandru Mavrocordat), este cumpărat pentru a obține confirmarea noului domn al Moldovei. Sosind în Moldova Mihai Racoviță, țara este supusă unei cumplite exploatari de către boieri. Fiarele (boierii) își încep „giungherile“ în dobitoace, ceea ce înseamnă (la cheie) „prada boierilor în cei supuși“ (p. 174). Pentru a face față nemulțumirii populare și agitației țăranilor, boierii moldoveni încheie o alianță scrisă cu cei munteni, al cărui text romanțat îl dă Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică* (se raportează la primăvara anului 1704). Brehnacea (Constantin stolnicul Cantacuzino) și Pardosul (Iordache Ruset) rămân ca „epitropi“ și cîrmuiesc ca reprezentanți ai boierimii, unul în Țara Românească, celălalt în Moldova (p. 184). Atunci se produce o mare mișcare țărănească (răscoala muștelor) în ambele țări: „muștele“ năvălesc la ospățul fiarelor (boierii) și-l tulbură, răpindu-le mîncărurile. Întreaga clasă stăpînitore a boierilor (fiarele și pasările de pradă) se ridică spre a înăbuși răscoala, dar răsculații le scapă printre ghiare și nu pot fi prinși.

Bănuind pe cei doi frați Antioh (Filul-elefantul, gros la fire) și Dimitrie (Inorogul, Licorna, animal din basmele apusene, calul alb cu corn în frunte) că ațiță împotriva celor doi domni, boierii partizani ai lui Racoviță și ai lui Brîncoveanu hotărăsc să-i prindă și să-i pedesească. Dimitrie, mai periculos prin deșteptăciunea sa și prin legăturile ce avea la turci, va fi trimis în exil într-o insulă, cu învoirea vizirului, cumpărat de banii domnului muntean. Șoimul (Toma Cantacuzino) îl cheamă la o întrevedere, dar Cameleonul (Scarlat Ruset), figură respingătoare, care se vindea oricui, și voise să-și vînză și soția lui Dimitrie Cantemir, om care trăia numai din intrigi, cîștigă încrederea lui Toma și descopere totul poliției turcești (bostangiilor). Între Dimitrie și Toma au loc două întrevederi. În timpul celei dintîi, autorul personificat în Inorog povestește faptele anterioare, cearta și rivalitatea dintre Cantemirești și Brîncoveanu încă din vremea lui Constantin Cantemir, a cărui domnie o descrie. Aci este, după cheia istoriei, „începătura istoriei“, deci prin aceste amănunte anterioare anului 1703, cu care începuse partea întîi, se pune „mijlocul istorii la început și începutul la mijloc“¹, după modelul *Etiopicelor* lui Heliodor. Domnia lui Constantin Cantemir (Monocheroleopardalis) este arătată ca aceea a unui vechi oștean, care prin faptele sale eroice se ridicase la admirația tuturor și căpătase domnia ca un drept. Ca domn este un om sever, cu mare autoritate, ține în frîu pe boieri și pe Brîncoveanu, așa cum înțelegea Dimitrie un domn adevărat și cum nu a fost în realitate Constantin vodă. După moartea acestuia începe dușmănia lui Brîncoveanu împotriva Cantemireștilor; el susține în două rînduri ca domn al Moldovei pe Constantin Duca, apoi pe Mihai Racoviță, în scaunul care de drept se cuvenea fiilor lui Constantin Cantemir, cel puțin după părerea lui Dimitrie. Aci se reia povestirea de unde începuse. Deși Toma Cantacuzino (Șoimul) dăduse dreptate lui Dimitrie și se apropiase de dînsul, trădat de Scarlat Ruset, autorul *Istoriei Ieroglifice* este

¹ D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 5.

prins de hosingii, dar scapă în împrejurările arătate mai sus, dind bani turcilor. Aci se plasează nerecunoștința lui Antioh Cantemir, care deși datorise domnia fratelui său, nu vrea să-l ajute cu nimic în aceste împrejurări grele¹. Visul alegoric al lui Scarlat Ruset, cu complicate aventuri, trebuia interpretat ca o înfrîngere a partidei lui Constantin Brîncoveanu și biruința Cantemireștilor. Zadarnic înlocuiește domnul muntean pe Toma cu Ștefan Cantacuzino (Uliul); schimbarea vizirilor și venirea la putere a unor oameni care erau prieteni cu Cantemireștii, silește pe domnul muntean să cadă la tranzacție: Antioh Cantemir capătă a doua oară domnia, iar Dimitre capătă o pensie de la adversarul său. Încă o dată, înainte de sfîrșitul povestirii, se revine asupra evenimentelor dintre moartea lui Constantin Cantemir și alegerea lui Mihai Racoviță (1693—1703), în convorbirea ce avură Toma Cantacuzino cu Brîncoveanu, în care, printr-un procedeu stilistic complicat, repetă unele fapte comunicate lui Toma de Dimitrie Cantemir, în cursul convorbirilor precedente, dar care fapte nu fuseseră amintite de autor în relatarea acelor convorbiri.

Pentru a călăuzi pe cititor în acest labirint de alegorii, autorul a așezat la sfîrșitul scrierii o „cheie“, nu numai a persoanelor trecute în text cu nume de animale, dar și a situațiilor, a diferitelor alegorii reprezentate de expresii poetice sau mai puțin poetice. Este o carte în gustul artei barocului cu umflarea ornamentelor care acopăr și ascund linia arhitectonică a subiectului, așa cum se obișnuia în arta vremii, dar în spatele acestei luxuriante ornaamentații se pot găsi o mulțime de fapte istorice și de idei politico-sociale și filozofice de cel mai mare preț.

ISTORIA IEROGLIFICĂ, PAMFLET POLITIC

Pentru a înțelege *Istoria Ieroglifică*, întrebarea principală este motivul pentru care a alcătuit Dimitrie Cantemir această scriere și cărui scop era hărăzită.

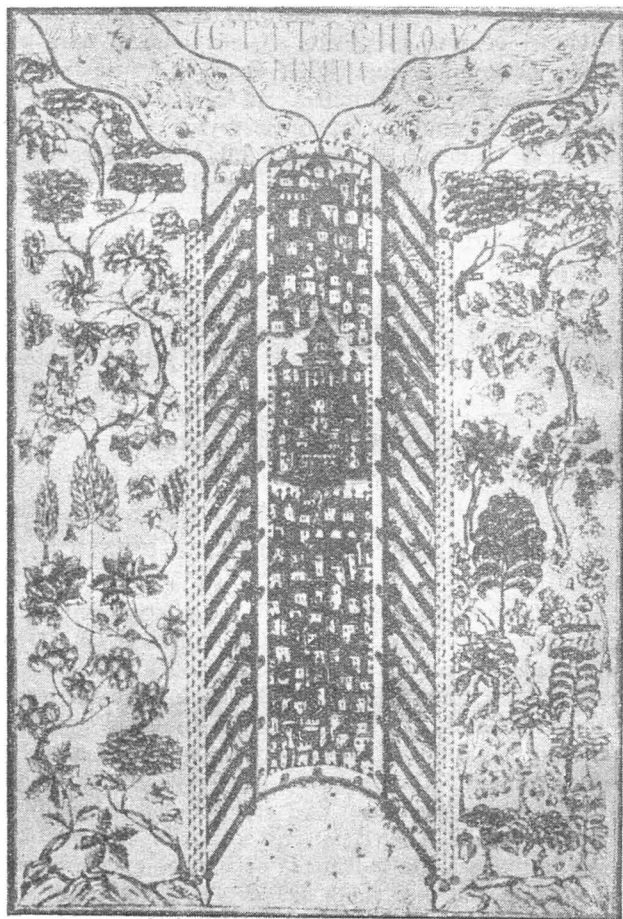
Se admitea pînă acum că *Istoria Ieroglifică* a fost scrisă de autor ca o plăcută, pentru dînsul, distracție de om izolat și iubitor de frumos. Ar fi vrut să dea o operă de formă aleasă filozofico-literară, subiectul politic fiind numai un pretext². Este adevărat că autorul în introducere spune că a scris: „spre deprinderea ritoricească nevoindu-mă, la simceaua (materia) groasă ca aceasta pre aspra piatră multă și îndelungată ascuțitură să-i fie trebuit am socotit“³. Dar această frază privește forma poetică a lucrării, nu scopurile ei; acestea reies din altă frază care o precede: „Însă alalte (fapte, constatări cuprinse în lucrare) carile din calea laudei abătute sint... și fapte așa de tot dezvelite în mijlocul teatrului (în fața mulțimii) a cititorilor a le scoate și faptele într-ascuns lucrare, fără nici o sială (teamă din partea autorului) în fața a lovi, nici cinsteși, nici de folos a fi, am putut judeca“. Așadar, autorul a adoptat această formă literară pentru scrierea lui, deoarece dezvăluia secrete politice și personale, fapte care ar fi putut fi primejdiuoase pentru autor dacă le-ar da în vileag în chip public. Mai ales că aceste fapte ating onoarea unor familii boierești și domnești: „Istoriia aceasta nu a vre unor țări catholiki (în genere), ci a unor case numai și meriki (în particular)

¹ Vezi mai sus, capitolul precedent.

² N. Iorga, *loc. cit.*: G. Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924, p. 32; I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași, 1926, p. 53.

³ D. Cantemir, *op. cit.* p. 4.

este, de care pentru asuprea mai sus pomenită, pentru fiete chip (persoană) supt numele a vre unuia din păsări sau a vreunii din dobitoace a supune (a ascunde) și firea chipului cu firea dihanii ca să-și raducă (să amintească) tare am nevoit¹. Așadar, motivul pentru care s-a ales forma alegorică, în care năra-

Cetatea Epitemiei.

vurile animalelor amintesc caracterele oamenilor, este faptul că în *Istoria Ieroglifică* sînt compromiși oameni de vază din Țara Romînească, Moldova și Imperiul Otoman, că se dezvăluie fapte rușinoase pe socoteala lor și a familiilor lor. Scrierea pe față ar fi provocat un imens scandal: doamna Moldovei, Ana Racoviță, este arătată ca una ce nu-și păstrase fecioria înainte de nuntă și copilul ei nu ar

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 3.

fi al domnului său¹. Victoria, soția lui Scarlat Ruset, a fost oferită de soțul ei lui Dimitrie Cantemir, care a refuzat-o². Despre puternicul terziman Alexandru Mavrocordat, tatăl viitorului domn, Nicolae Mavrocordat, se povestește o anecdotă pornografică privitoare la mama lui³. Alexandru Mavrocordat era un om cu trecere, de care autorul putea avea motiv să se teamă. Despre Constantin Brîncoveanu, domnul în scaun al Țării Românești, se povestește o anecdotă alegorică și injurioasă, cum că boierii au hotărât să aleagă ca domn pe cel dintâi care va intra pe poarta cetății, și s-a nimerit un porcar, care este Brîncoveanu. Cum am arătat, nici Antioh Cantemir, fratele autorului, nu este cruțat, el este un om care socotește că cinstea ce i se cuvine se măsoară după mărimea trupului său de elefant. Lingușitorii spun că e destul să-i dai de mâncare „și încotro vom pofti a-l trage, într-acolo va merge“⁴. Este vorba de un om fricos, lipsit de caracter, gata să-și vîndă fratele, numai să obțină domnia⁵. Pentru Dimitrie aruncat în închisoare nu e dispus să cheltuiască nici un ban, deși acestuia îi datora prima domnie din Moldova⁶. Să nu uităm că în timpul ce Dimitrie scria *Istoria Ieroglifică*, Antioh era domnul Moldovei. În aceste condiții, această lucrare nu putea fi citită în această țară, ci numai de cîțiva inițiați care puteau rîde pe ascuns de domn și de sfetnicii săi. Boierii Moldovei și ai Țării Românești sînt arătați în bloc ca niște fiare însetate de pradă, și fiecare în particular este caracterizat în cuvinte satirice și cu fapte rușinoase și compromițătoare.

Pe de altă parte, *Istoria Ieroglifică* este un pamflet în genere împotriva Imperiului Otoman și a demnitarilor săi, arătați cu numele lor la „cheie“, alții trecuți numai cu numele de animal. Imperiul Otoman este arătat ca o imensă organizație bazată pe jefuirea supușilor și pe îmbogățirea prin mită a demnitarilor. Veniturile lor sînt întemeiate pe „mulțimea strîmbătăților“ (ilegalităților)⁷. Împărăția stă pe „un scaun de foc“, care înseamnă, după cheie, „pedeapsa lăcomiei“, care trebuia să vină odată⁸.

Dimitrie Cantemir scria nu în țară, ci la Constantinopol și totuși vorbește cum am spus mai sus. În această epocă dependența țărilor noastre de Imperiul Otoman devenise mai strînsă, denunțurile la Poartă mai dese, totuși Cantemir nu se sfiește să dea cel mai aspru și cel mai documentat atac împotriva exploatării turcești din toată literatura noastră veche. Dar pentru a face aceasta, el trebuia să scrie, pentru puțini inițiați siguri, o lucrare ascunsă sub vălurile alegoriei, greu de priceput pentru cei mai mulți.

Este evident că *Istoria Ieroglifică* a fost o „istorie secretă“, citită sub manta, destinată unor oameni de încredere și... posterității. Se poate ca unele copii să fi circulat fără cheie, lăsînd pe cititor să bănuiască numai. Dimitrie Cantemir a fost într-atît prudent, încît chiar a scos din explicații anumite persoane, recte animale, care apar în text. Astfel, nu spune cine e demnitarul otoman

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 106—108 ; cf. D. Russo, *Din corespondența doamnei Ana Racoviță*, București, 1911, p. 15.

² D. Cantemir *op. cit.*, p. 289—290.

³ *Ibidem*, p. 370 : cf. Al. Mavrocordato, *Despre originea Mavrocordaților*, în „Arhiva“, Iași, V, 1894, p. 170—188, care respinge afirmațiile lui Cantemir, socotindu-le calomnii.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 167.

⁵ *Ibidem*, p. 332 și 351.

⁶ *Ibidem*, p. 307.

⁷ *Ibidem*, p. 128.

⁸ *Ibidem*, p. 135.

care l-a adăpostit în timpul prigoanei, când a scăpat din mâinile poliției vizirului. Nu știm sigur dintre boierii munteni cine era Cioara (probabil Panaiotche Morona postelnicul), iar dintre moldoveni Maimuța (probabil marele logofăt Nicolae Costin), pe care i-a cruțat, netrecându-le numele la cheie.

În literatura bizantină există un caz celebru de asemenea scriere istorică secretă. Procopios din Cesarea, după ce scrisese istoria oficială a lui Justinian, a scris și *Istoria secretă*, dînd pe față scandalurile și imoralitatea care se ascundeau sub strălucirea de suprafață a acelei domnii. Este sigur că Dimitrie Cantemir a cunoscut operele lui Procopios, pe care le folosește în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*. Pe de altă parte, se știe că în Apus, în secolul al XVII-lea pamfletul politic ajunsese la forme literare superioare. Dimitrie Cantemir l-a combinat cu o imaginație aproape orientală de basme, creînd un gen literar cu totul inedit.

Fiind vorba de o istorie secretă, autorul poate vorbi fără constrîngere. Aci și numai aci, în această scriere a lui, poate vorbi deschis, cu ură și ironie dezlănțuită de lăcomia și lipsa de scrupule a întregii clase boierești, de asuprirea țăranilor și de setea acestora de libertate, de asemenea de corupția și putreziciunea Imperiului Otoman. Aci stă însemnătatea *Istoriei Ieroglifice*, nu ca pamflet politic personal împotriva contemporanilor adversari ai autorului, ci în dezvăluirea tainelor politice și sociale ale vremii, cu adevăruri pe care nu le putem regăsi nicăieri aiurea în literatura noastră veche. Anume idei de acest fel se regăsesc și în celelalte opere ale lui Cantemir, dar nicăieri așa de puternic și clar exprimate ca în *Istoria Ieroglifică*.

IDEILE SOCIALE ȘI POLITICE DIN ISTORIA IEROGLIFICĂ

Cantemireștii umiliți de marea boierime moldovenească, ținuți sub tutelă și apoi înlăturați de la domnie, formau o familie nu prea bogată, în nici un caz ea nu intra în rîndurile latifundiarilor, care se folosiseră de ei ca instrumente. Această situație explică, măcar în parte, poziția lui Cantemir în problemele sociale ale vremii. Dar pe lângă aceasta, ideea sa despre autoritatea centrală a domniei, care era în curentul monarhiilor autoritare ale vremii un progres față de domnia aristocrației, poate fi pusă în legătură cu gîndul unei lupte pentru independență, a celor două state romînești. În orice caz, lupta pentru autoritatea centrală puternică îl face un adversar al boierimii în genere și a celei moldovene în special, mai ales al marii boierii de latifundiați care pusese mîna pe cîrmuirea statului.

Boierii de rangul întîii, care în *Istoria Ieroglifică* sînt toți fiare, animale de pradă, sînt caracterizați astfel: „carile de vîrsarea sîngelui nevinovat se bucură”¹, boierii munteni se hrănesc „din vîrsarea sîngelui nevinovat”². Ei se țin numai de intrigi, sînt arătați cu toții venali, hrăpăreți, jefuitori ai țării și ai poporului. Răscoala țăranilor este o pedeapsă meritată pentru ei. „Pedeapsă și ocară ca aceasta le zămisli nebuna mîndrie și dosadă (certare) ca aceasta le născu mîndra nebunie”³. Prin exploatarea muncii țăranilor, boierii trăiesc în permanentă teamă de răscoalele țărănești, dar sînt indiferenți de soarta țării. Vasile Costache (Ursul) dorește „numai albinele din știubee (țărani dependenți) să nu-l dodeiască (tulbure), iară amintrelea veri dobitoace ar zbura, veri păsările s-ar încorna și

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 26.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 189.

s-ar pedestri măcar cum aminte nu-i iaste... alalte ale lumii toate de batjocură le are“¹ (adică puțin îi pasă de țară).

Față de această boierime decăzută moralmente și hrăpareță, încît „rade solzii peștelui“ (adică jefuiește poporul și țara)², cu totul alta este imaginea țărănimii în *Istoria Ieroglică*. Dimitrie Cantemir pune un țăran să vorbească la adunarea țării în fața boierilor. Cuvîntarea lui, ca și aceea a țăranului de la Dunăre la adunarea senatului roman la La Fontaine, este dirză și plină de învinuiri. La cheie, această cuvîntare este definită : „jalea și tragerea neamului moldovenesc“³. Adresîndu-se boierilor, țăranul spune : „Ca unde pravila (legea) în silă și în tîrie, iară nu în bună socoteală și dreptate se sprijină, acolo nici o ascultare a supușilor trebuitoare nu este“⁴. Nu este nevoie să mai subliniem caracterul excepțional al acestei fraze : țăranul spune boierilor că nu le datorește supunere pentru că legalitatea lor este întemeiată pe silnicie și nedreptate.

Povestind răscoala țăranilor, de care am vorbit, Dimitrie Cantemir ia o atitudine fățiș favorabilă țăranilor. El pune pe „muște“ (țăranii) să se ivească tocmai cînd boierii se desfătau la ospățul mîncărilor alese din veniturile țării. Cauza răscoalei țăranilor este cererea lor de a nu se călca „orînduiala, pravila, obiceiul țării“⁵. Mișcările țărănești visează totdeauna un trecut fericit, dar imaginar. Țăranii mai știu că boierii au uitat că ei, muncitorii pămîntului, produc toată agonisita țării : „agonisita și chiverniseala de obște, carea facem, a cunoaște s-au lenevit (au uitat să-i ție în seamă)... pre toți a-i cunoaște să-i facem“⁶. Țăranii se răscoală pentru libertate și Cantemir are cuvinte puternice puse în gura lor, arătînd temeinicia luptei lor : „Cum, cu singura numai tăcerea spre robie și supunere veșnică ne vom lăsa ?“ Ce era supunerea veșnică, decît iobăgia ? Țăranii se scoală, spune Cantemir : „pentru slobozenie (libertate) și moșie (deci stăpînirea pămîntului) cu cîinste a muri, decît prin mulți veci cu necinste a trăi, mai de folos și mai de lăudat este“⁷. Aceasta este, sub pana lui Cantemir, lozinca răscoalei țărănești. Starea de mizerie a dus pe țărani la răscoală : „mai mult de foame în bucatele streine și în agonisita altora, ca focul în paie și ca scînteia în iarba pucioasă intrară“. Boierii care împotriva țăranilor „colții își tocia“, „de batgiocură rămăseră“⁸.

Care este atitudinea autorului *Istoriei Ieroglice* față de lupta țăranilor pentru libertate se vede bine nu numai din felul favorabil țăranilor în care povestește evenimentele, dar și din soluția pe care o pune în gura învățatului Constantin stolnicul Cantacuzino : „*A muștelor* (țăranilor în general) *prieteșugul și frăția, nu vrăjmășia și veciniu* (șerbii) *să poștim*“⁹. Cum trebuie înțeleasă această frază așa de importantă pentru atitudinea și ideile sociale ale lui Dimitrie Cantemir ? El se ridică fățiș împotriva șerbiei (veciniei), socotim că se împotrivesc tendinței bine cunoscute a boierilor de a înrobi pe moșneni și răzeși, de a-i reduce la șerbie și de a acapara moșiile obștiilor libere. Să însemne această

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 103.

² *Ibidem*, p. 243.

³ *Ibidem*, p. 57.

⁴ *Ibidem*, p. 165.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 66.

⁷ *Ibidem*, p. 185.

⁸ *Ibidem*, p. 186—187.

⁹ *Ibidem*, p. 199.

frază și un protest împotriva veciniei (șerbiei) ca instituție feudală? Nu avem destule elemente ca s-o afirmăm. El spune că boierii nu trebuie să caute să facă din țărani vecini, dar acei care erau dinainte, din moștenire, vecini, trebuie oare să se libereze? Cantemir nu o spune lămurit, dar am putea ghici părerea lui din frazele de mai sus, în care țărani se ridică împotriva, nu numai a orînduirilor nedrepte, dar și împotriva „robiei veșnice“, deci a vecinătății ereditare pe moșiile boierilor.

Nu este deloc extraordinar să atribuim lui D. Cantemir asemenea idei de dezrobire personală a țăranilor șerbi, de vreme ce el scrie abia cu treizeci și opt de ani înainte de reforma lui Constantin Mavrocordat, care a însemnat dezrobirea rumînilor și vecinilor. Astfel de idei trebuie să fi circulat în Moldova și Țara Românească, să se fi copt pe încetul, pînă a ajunge să fie întruchipate în fapte. Reforma lui Mavrocordat nu a putut veni ca o surpriză, ea este rezultatul unei pregătiri încete a spiritelor. Probabil că încă din vremea lui Cantemir se constatase slabul randament al muncii aservite, împotrivirea țăranilor, abuzurile boierilor. Așa că Dimitrie Cantemir apare ca un precursor al reformelor lui Mavrocordat, el a cules din mediul din țară aceste idei de dezrobire a țăranilor și le-a dat glas în *Istoria Ieroglifică*, avînd meritul că cel dintîi le-a exprimat în scris.

Dimitrie Cantemir nu era un democrat, el vede puțința de a ridica țărănimea de sus în jos, crede că dacă regimul aristocratic al boierilor va fi înlocuit cu un regim autoritar al domnului, atunci acesta va putea aduce îmbunătățiri în soarta poporului, dar nu-i va da poporului în mîină cîrmuirea, așa ceva nu-i trecea prin gînd și nici nu-i putea trece. Sîntem în epoca în care se stabilizează în apusul Europei monarhia zisă „absolută“, cînd în Rusia se întărește puterea centrală a țarilor. Se vede bine că idealul politic al lui Cantemir, așa cum reiese și din *Descrierea Moldovei*, stă într-o astfel de monarhie, centralizată și cu putere absolută, care să îngenunche stăpînirea abuzivă și anarhică a boierilor feudali, transformîndu-i în sftnici, colaboratori supuși. Cantemir văzuse felul cum „majordomi“ Iordache Ruset, Constantin stolnicul Cantacuzino, guvernau peste capetele domnilor Moldovei și Țării Romînești, văzuse cum veniturile țării erau trecute în mîinile familiilor de latifundiari, înțelesese micimea politicii boierilor, de la o zi pe alta, fără ideal, fără perspective pentru viitor.

De aceea, el luptă pentru un stăpînitor luminat și înțelegător. Dacă „robul drept este mai tare ca tiranul strîmb“¹, firește că stăpînitorul drept are toată admirația lui. Domnul nu este de drept divin, el trebuie să țină seamă de „gurile noșoadelor“ și de „șoaptele gloatelor“², el nu trebuie să exploateze țara și pe supuși, pentru că „pungile de bani“ sînt „sudurile săracilor“³. Ca domn ideal, cum era de așteptat, prezintă pe tatăl său, Constantin Cantemir, sau mai bine-zis imaginea pe care și-a făcut-o fiul despre părintele său: „Atunce publica (statul) înflorește și odrăslșete, cînd stăpînii miluiesc și ciartă cu dreptate și supușii ascultă și slujesc din dragoste“⁴. Aceasta este imaginea statului autoritar și absolutist: stăpînul, domnul, stăpînește, dar cu dreptate pentru popor, poporul ascultă. Aceasta consfințește ordinea feudală împotriva căreia Cantemir nu se ridică, el se ridică numai împotriva cîrmuirii politice și economice a aristocrației. Fără a o spune,

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 152.

² *Ibidem*, p. 95.

³ *Ibidem*, p. 238.

⁴ *Ibidem*, p. 234—235.

se vede că monarhia lui Cantemir se sprijină pe boierimea mică, pe răzeși și pe acordul țăranilor dezrobiți. Modelul său îl ia în statele absolutiste de pe vremea sa din Europa, state care însemnau ca organizare un progres față de anarhia cîrmuirii boierești, la noi, la poloni și în Germania. „Monarhia este“, scria Cantemir, „stăpînirea carea singură stăpînește, precum este a turcului, a neamțului (Austria), a moscului (Moscovei)“¹. O asemenea monarhie trebuie să fie ereditară, principiu pe care îl va expune pentru Moldova în *Descrierea Moldovei*, și în *Istoria* el vorbește de „dreapta și părintească moștenirea a Cantemireștilor“².

Toate acestea se pot pune alături de „despotismul luminat“ din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, din Rusia Ecaterinei cu „Nakazul“ ei inspirat din filozofi, din Austria și Prusia lui Frederic al II-lea. „Luptînd împotriva rămășițelor feudale și ale iobăgiei din Evul Mediu, absolutismul luminat a făcut un oarecare pas înainte către ideologia burgheză, pentru că a proclamat existența dreptului natural, emanciparea personală, egalitatea nominală a tuturor în fața legii. Dar baza de clasă a acestei politici rămîne aceeași, îndeosebi acolo unde dominația aristocrației feudale a nobililor agricultori era mai puternică“, scrie istoricul economist P. I. Liașcenko³. Dar Cantemir este, prin aceste idei ale lui, un precursor de vreme ce scrie în primii ani ai secolului al XVIII-lea, iar deplina înflorire a practicii politice a „luminilor“ a fost în mijlocul și a doua jumătate a veacului. El avea însă în fața ochilor monarhiile absolutiste din Europa, bazate pe teoria „dreptului divin“, de care însă autorul *Istoriei Ieroglifice*, ca un adevărat filozof, nu face uz.

Nu mai puțin interesante, deși nu tot așa de noi, sînt părerile lui Dimitrie Cantemir despre asuprairea otomană a țărilor romîne. Această exploatare și asupraire o înfieraseră cronicarii Moldovei dinaintea lui, în special Ureche și Miron Costin. Dar, pe cînd aceștia văd imperiul pe din afară, prin rezultatele apăsării exercitate asupra țării noastre, Dimitrie Cantemir cunoaște Imperiul Otoman pe dinăuntru, și-l descrie în alcătuirea sa monstruoasă, definită drept „templul lăcomiei“, cetatea dorinței (de avere). Cantemir știa turcește și petrecuse mulți ani la Constantinopol, el poate pătrunde în adîncurile nedreptăților și imoralității acestei împărății, în care toate se cumpără, și dreptatea este înlocuită cu mita. Idolii din templul care intruchipează imperiul sînt „lăcomia la care muritorii se închină“⁴. El descrie prinderea la vînătoare a animalelor, cu lațuri, alegorie a felului cum Poarta prinde în laț pe romîni și-i jefuiește⁵. El descrie „haznaoua vizirului“, adică tezaurul otoman, unde „aurul, avuția de pretutinderile acolo să strîngea“⁶ și bineînțeles se gîndea la averile ce se scurg din Moldova. Demnitarii turci sînt niște robi, „robul, iubitorul aurului și mijlocitorii pentru aducerea mîzdei“ (adică a mitei)⁷. Dar aceste venituri nu intră în visteria statului; nu sînt folosite nici măcar pentru propășirea și gloria Imperiului Otoman; banii care vin fără încetare de la supuși intră sub pămînt, ceea ce înseamnă la cheie: „furtisagurile care fac lacomii în venituri“ (prin care trebuie să înțelegem pe demnitarii necinstiți

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 15.

² *Ibidem*, p. 248.

³ P. I. Liașcenko, *Istoriia narodnago hozeaistva SSSR*, ediția a III-a, I, 1952, p. 399.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 129.

⁵ *Ibidem*, p. 131.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 136.

ai Porții) ¹. Dregătorii aceștia înghit o mare parte a veniturilor statului, mai ales „balta“ marelui vizir înghite sumele cele mai mari. Este o satiră realistă și necruțătoare a Imperiului Otoman, putred și ros de necinste.

Tocmai pentru că era putredă, această mare clădire întemeiată pe nedreptate se va prăbuși într-o zi. Și în *Istoria Ieroglifică*, așa precum și în *Istoria Imperiului Otoman*, mai târziu, Dimitrie Cantemir presimte simptomele decăderii. Imperiul personificat prin zeița epithimiei (lăcomiei) stă în templul său pe un scaun de foc, „iar în giur împregiur făclii cu tot felul de materie arzătoare, cu mare pară arde“, dedesubt sub tron se află un „cuptoraș de aramă plin de jaratic aprins“ ². Deci, peste tot în jur, vecinii și înăuntru, jăratecul nemulțumirii poporului arde cu foc nestins. La cheia *Istoriei Ieroglifice*, pentru această imagine de foc găsim doar atîta că focul înseamnă „pedeapsa lăcomiei“. Și atîta ajunge, se înțelege că după autor pedeapsa se apropie pentru Imperiul Otoman necruțător și exploatare.

Nu putem să nu punem aceste cuvinte de profecie alături de acțiunea ca domn a lui Dimitrie Cantemir, șase ani mai târziu, cînd va încerca să elibereze țara. Acțiunea politică este în consecvență perfectă cu ideile enunțate în *Istoria Ieroglifică*. Această carte este prefața încercării de eliberare a țării întreprinsă de D. Cantemir și prin care el rămîne și în istoria noastră politică ³.

VALOAREA ISTORICĂ ȘI LITERARĂ A ISTORIEI IEROGLIFICE

Istoria Ieroglifică nu este propriu-zis o operă de istorie, deși subiectul ei este inspirat din istoria contemporană (cu autorul) a Moldovei și Țării Românești. Caracterul său este acela al unui pamflet politic și ea se deosebește de istorie tocmai prin caracteristicile acestor două genuri. Ca pamflet, este o scriere tendențioasă, în care toți adversarii politici ai autorului sînt nu numai ponegriți, dar și acoperiți cu invective și caricaturizați. Pe de altă parte, caracterul literar al scrierii face pe autor ca din motive literare să deformeze voit realitatea strict istorică. Scopul autorului era nu o prezentare pragmatică a faptelor, ci să dea caracterizări satirice ale persoanelor contemporane și să îmbrace într-o formă literară anume situații și fapte. Actele prezentate pe baza textelor originale sînt deformate, devin un fel de răvașe din basme, discursurile sînt menite nu să reproducă adevărate cuvîntări ținute, ci să caracterizeze, după imaginea pe care și-o face autorul, pe fiecare.

Autorul nu are încă în această perioadă a activității sale o concepție științifică despre istorie, în sensul că această disciplină trebuie să prezinte și să explice trecutul țărilor. El vede în istorie lauda eroilor: „Căci istoricul adevărat... laudă împreună cu făcătorul împărtășește... căci după armele și faptele eroilor, condeele istoricilor de nu s-ar fi pe alb clătit, încă de mult și lauda numelui lor, deodată cu oasele țărîna o ar fi acoperit“ ⁴. Prin aceasta, Cantemir nu se deosebește de vechii cronicari, și nu este de mirare că în *Istoria Ieroglifică* individualul predomină asupra socialului: intrigi, caractere josnice și nobile, clicile boierești, lăcomia unor turci, fățărnicia altora.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 140.

² *Ibidem*, p. 135.

³ Vezi subliniată această consecvență între acțiune și operă la V. Chereșteșiu, *Marele învățat, om politic și luptător Dimitrie Cantemir*, în „Studii“, VI; 1953, nr. 4, p. 75—89.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 70.

În aceste condiții, *Istoria Ieroglifică* nu poate constitui un izvor precis pentru reconstituirea faptelor istorice petrecute în vremea dintre 1693 și 1705, despre care se ocupă. Totuși, avem dreptul să afirmăm că *Istoria Ieroglifică* este un izvor istoric de foarte mare importanță pentru cercetătorul care nu caută în istorie numai determinarea amănuntelor cu caracter individual, ci cercetează instituțiile și împrejurările sociale. Astfel este marea adunare a țării — la care iau parte și boierii de rangul al doilea și al treilea, precum și anumite elemente populare — o instituție feudală, embrion de parlament¹, despre care D. Cantemir nu mai stăruie în *Descrierea Moldovei*, pentru că în această scriere încheiase concepția sa despre vechimea domniei absolute în Moldova.

În *Istoria Ieroglifică* avem amănunte despre jurământul omagial dat de boieri domnului, felul cum se obținea confirmarea alegerii domnului la Poartă. Foarte pe larg este analizată organizarea agenției diplomatice a țărilor române la Poartă la începutul veacului al XVII-lea, cu căpichehaia domnului în frunte, o serie de agenți (dulăii), spioni (coteii), un corp de călărași (ogarii), care făceau oficiu de curieri și țineau legătura cu țara, organizare pe care nu o cunoaștem așa de complet din alte izvoare.

De o însemnătate deosebită sînt știrile lui Cantemir în *Istoria Ieroglifică* despre răscoalele țărănești. Autorul analizează păturile sociale care au luat parte la mișcarea: soldații mercenari din Moldova sînt cei ce încep adunarea în vederea sculării în masă, întocmai ca în 1655 cu prilejul răscoalei seimenilor din Țara Românească. La aceștia se alătură albinele, care sînt țărani birnici, vecinii — iobagi, apoi „muștele“, care sînt „ciocoimea, slugile boierești“. Aceștia erau oameni neliberi, dar nu țărani agricoli, ci meșteșugari, paznici, oșteni din cetele boierești, cei ce erau cunoscuți înainte sub numele general de „poslușnici“. Urmează apoi trîntorii, adică scutelnicii, oameni scutiți de obligații feudale, care prestau anume servicii boierilor. Răsculații caută să atragă de partea lor și pe tăuni, curtenii, o categorie socială ceva mai înaltă, mici proprietari de pămînt cu îndatoriri militare față de domnie, de care erau legați direct². Am arătat că Dimitrie Cantemir vorbește despre aceste răscoale cu simpatie față de țărani și luînd atitudine împotriva boierimii mari, asupritorea țăranilor vecini.

Dar pe lângă acestea, *Istoria Ieroglifică* are în paginile sale și o atmosferă istorică, este vorba de viața intimă nu numai a claselor de sus, cu palatele, moșiile și supușii lor, ci de tot neamul, cu suferințele sale, cu amănunte despre vorbirea, viața casnică a multora și în special a autorului. Toate acestea nu se găsesc în cronici, sau se găsesc prea puțin. Convorbirile, chiar poetizate, dintre personaje, legăturile zilnice cu turcii, raporturile dintre slugi, agenți la Poartă și stăpînii lor, superstiții, ca visurile amăgitoare și prevestitoare (al Cameleonului), împletite cu basme și anecdote, dau acestei scrieri o savoare specială, care constituie nu numai o latură literară, dar este prețioasă și pentru istoria moravurilor și a vieții populare.

Din punct de vedere literar, *Istoria Ieroglifică* este o lucrare originală. Scriitorii ca I. Minea și N. Iorga, care au afirmat că *Istoria Ieroglifică* ar fi o imitație după *Etiopicele* lui Heliodor, s-au întemeiat pe o frază din introducerea lui Cantemir, care spune că a pus povestirea începutului la mijlocul istoriei, și

¹ Pentru această instituție, vezi P. P. Panaitescu, *Marea adunare a țării, instituție a orînduirii feudale în Moldova și Țara Românească*, în „Studii“, 1957, nr. 3, p. 153—167.

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 165—166.

mijlocul la început, „aşa eu urmele lui Iliodor, scriitorului Istoriei Ethiopiceşti călcînd“¹. Dar aceasta priveşte numai ordinea materiei şi am văzut că în adevăr în partea a doua a *Istoriei Ieroglijice* se revine asupra unor evenimente de mai demult, în special asupra vieţii lui Constantin Cantemir, tatăl autorului, cu prilejul unei convorbiri, iar după terminarea acesteia, povestirea îşi reia cursul. În adevăr, în *Etiopicele* lui Heliodor, autor grec din secolul al IV-lea (fusesse episcop în Thessalia), cei doi eroi, Theogene şi Hariclea, se întîlnesc, pe la mijlocul naraţiunii, şi-şi povestesc viaţa anterioară. Dar la atîta se mărgineşte asemănarea *Istoriei Ieroglijice* cu *Etiopicele*, şi prin fraza de mai sus, Cantemir nu afirmă decît că a urmat acelaşi procedeu stilistic, dar nicidecum că scrierea lui Heliodor i-ar fi fost model şi îndemn. Heliodor a scris un roman de aventuri, imaginar, în greceşte, în care piraţii, hoţi de sclavi, împiedică unirea îndrăgostiţilor, care în cele din urmă se regăsesc. În *Etiopice* nu sînt animale care reprezintă oameni, nu sînt alegorii, nici aluzii politice. În afară de asemănarea de mai sus care priveşte planul, e vorba de două scrieri total diferite².

Cantemir a conceput singur planul acestei scrieri politico-satirice, plină de alegorii, de animale ca în fabule, de aprecieri politice şi sociale asupra vremii, îmbinate cu basme, descrieri fizice de animale. Originalitatea ei nu suferă îndoială, este o calitate a scriitorului tînr care a creat nu numai fondul, ci şi cadrul scrierii sale. Desigur, că transformarea oamenilor în animale se regăseşte şi în alte scrieri. Astfel, este sigur că Dimitrie Cantemir a citit *Fiziologul*³, carte grecească bizantină tradusă (în manuscris) şi în romîneşte în veacul al XVII-lea. În această scriere apar poveşti morale, ai căror eroi sînt animale rare, cu nume puţin cunoscute în vechea limbă romînească: astfel, e pilda despre fil (elefantul) şi inrog (licorna), şi nu e o întîmplare că aceste două animale sînt personificarea principalelor personaje din *Istoria Ieroglijică* (Antioh şi Dimitrie Cantemir).

Mai este de observat că denumirea oamenilor politici cu nume de animale se folosea ca un cifru diplomatic în corespondenţa secretă a vremii a domnilor şi agenţilor lor la Poartă. Capuchehaia lui Brîncoveanu îi scrie că „Luna să se întoarcă spre Vultur“, vorbeşte de „Samuri“ şi spune că la Poartă „Negrul au grăit Negrului celui mare şi apoi m-au chemat“⁴. Dimitrie Cantemir care trăise în lumea diplomaţilor de la Poartă s-a folosit în chip firesc de acest „cifru“ diplomatic în cartea sa, care cuprinde în parte istoria relaţiilor noastre diplomatice cu Poarta.

Pildele (cugetări) care împodobesc cartea sînt culese din literatura orientală dar şi din cea clasică: din Homer, din Horaţiu şi din Hesiod, precum şi din sf. Augustin⁵. Unele proverbe sînt luate din Miron Costin, din *Viaţa Lumii* şi din *Cronică*⁶. Deci surprindem aci legătura dintre Dimitrie Cantemir şi literatura moldovenească mai veche, între opera lui Cantemir şi aceea a predecesorilor săi din vechea literatură moldovenească, pe care o vom întîlni în toată opera lui.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 5.

² Heliodori, *Aethiopicarum libri decem, ab Immanuele Bekkero recogniti*, Leipzig, Teubner, 1855, VII—318 p. (textul în limba greacă).

³ M. Gaster, *Il Physiologus rumeno*, în „Archivio glottologico italiano“, X, 1886, p. 273—304; N. Cartoian, *Cărţile populare în literatura romînească*, I, p. 188—194.

⁴ E. Vîrtosu, *Foletul Novel*, Bucureşti, 1942, p. XXXVIII.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 187, 257, 277.

⁶ *Ibidem*, p. 104 şi 194; cf. Miron Costin, *Letopiseşul Moldovei de la Aron Vodă*, ediţia P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1944, p. 25: „Sula de aur zidul pătrunde“.

istorică. Și mai interesantă este folosirea literaturii populare, a proverbelor, în *Istoria Ieroglifică*. Alături de cugetările lui Hesiod și ale sfintului Augustin autorul a socotit demne de a împodobi opera sa cugetări ale înțelepciunii populare, ca acestea : „Lupul părul după vremi își schimbă, iară din firea lui nu iase“¹, sau „Cine nu vrea să frământe, toată ziua cerne“². Tot o expresie populară este și aceasta : „apă în piuă bătută“³. Și basmele populare sînt puse la contribuție cînd autorul vorbește de „zmeul“, care „capul cu coada să-și împletească“⁴.

Proverbele și zicătorile formează, ca să zicem așa, ornamentația scrierii literare, temelia ei este pamfletul. Ca un bun pamflet *Istoria Ieroglifică* strălucește prin portrete satirice: boierul moldovean Ilie Țifescu, vulpea lacomă, își descrie singur lăcomia: „Într-o zi stomahul mai tocmindu-mi-se și pofta spre ospătare mai pornindu-mi-se, cu oarbă lăcomie puil întreg a înghiți m-am nevoit, ce grumazii... uscați fiindu-mi, în laringă mi-s-au oprit; l-ași înghiți și pe gitlej nu încape, l-ași știupi și nu-l pociu, căci în gios să să lunece stă împotriva uscăciunea, cu tusa și cu opinteala a-l lepăda, nu mă lasă slăbiciunea“⁵. Iată portretul satiric al lui Mihai spătarul Cantacuzino, unchiul lui Brîncoveanu. boier mare și lacom de avere: „multe grăiește, dară puține isprăvește, la mînie iute, la foame nesăturată este, zic că vițelul întreg deabiia îi este de gustarea dimineții, iar la ospățul prînzului cu taurul și cu cămila nu se satură. Despre partea stomahului așa, iară despre partea sufletului cu mult mai nesățios și nesăturat este, prin olaturile ei altă jiganie nu numai cît a vieții, ce nice a trece fără primejdie poate“⁶ Marco, falsul fiu de domn, pretendent la tron este „ticălos și mișelos... în tot chipul vrednic de văerat și cu toată umilînța dintr-adîncul inimii se roagă ca oricare în numărul supușilor săi a-l primi ar învoi, măcar în gunoștea curții sale a se tăvăli cu toată inima bucuros este, ca și el, nenorocitul sau supt umbra aripilor sau supt praful talpelor aciundu-se, așa de tot în izbeliște lepădat și din privirea înalților monarși depărtat și înstrăinat să nu fie“⁷.

În multe locuri amărăciunea satirei este înlocuită cu lumea mai senină a basmelor, deși și acestea au cîteodată un tîlc satiric, ca acela despre alegerea porcarului ca împărat, îndreptat împotriva lui Constantin Brîncoveanu.

Lumea orientală cu farmecul ei exotic apare în descrierea vîntorii de elefanți în India⁸, în descrierea palatelor fantastice pe apele Nilului, în care vedem scări de marmură, ceardace ce se întind deasupra apelor, străzi cu colonade acoperite pe margini⁹. Unele povești ca aceea a pescarului și a dulfului amintesc basmele din *O mie și una de nopți*¹⁰.

Dar întîlnim și frumusețile vieții populare din țară, poezia obiceiurilor moldovenești. Iată un alai de nuntă, transpus în lumea animalelor: „fîntării cu fluere, grierii cu surle, albinele cu cimpoi cîntec de nuntă cîntînd, muștile în aer

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 167.

² *Ibidem*, p. 372.

³ *Ibidem*, p. 378.

⁴ *Ibidem*, p. 308.

⁵ *Ibidem*, p. 160.

⁶ *Ibidem*, p. 54.

⁷ *Ibidem*, p. 148.

⁸ *Ibidem*, p. 130.

⁹ *Ibidem*, p. 125—127.

¹⁰ *Ibidem*.

și furnicile pre pământ, mari și lungi danțuri rădicară, iar broaștele toate împreună cu brotăceii din gură cîntec cu acesta în versuri tocmit cînta¹.

Istoria Ieroglifică este o carte cu multe frumuseți, dar nu este o carte frumoasă. Îi lipsește armonia. Podoabele înecă linia clădirii, ca într-un monument în stil baroc. Perioadele lungi, prolixitatea o fac o scriere greoaie, în care trebuie cercetate, găsite, locurile de pref. Ea nu poate fi gustată și înțeleasă de la primul contact. Planul scrierii este stufos, încâlcit, cu întreruperi de lungi digresiuni, cu basme și anecdote, cugetări și proverbe, care îngreunează urmărirea acțiunii.

La acestea se adaugă limba. Cei ce s-au oprit, fără a citi *Istoria Ieroglifică*, declarînd-o o operă neizbutită, au fost împiedicați în special de obstacolul limbii. Desigur că limba literară de azi și limba *Istoriei ieroglifice* diferă adînc, nu numai ca lexic, ci și ca sintaxă, am zice ca spirit. Una, limba de azi, este un instrument de cugetare liberă și practică, limba lui Cantemir reprezintă o podoabă grea și bogată a cugetării, ca un brocart vechi. Limba *Istoriei Ieroglifice* se deosebește deopotrivă și de limba bisericească a vremii și de cea a cronicarilor dinaintea lui; ea este o încercare de a crea o limbă literară nouă, adaptabilă unor forme literare care nu mai fuseseră folosite pînă la dînsul în limba romînă. *Istoria Ieroglifică* este prima scriere beletristică în romînește, prima scriere care nu mai era nici predică bisericească, nici letopiseț. Pentru aceasta avea nevoie de o haină nouă.

În introducere, autorul recunoaște că „simcea (materia) groasă ca aceasta“ (adică a limbii) „multă și îndelungată ascuțitură să-i fi trebuit am socotit“². El numește limba noastră „brudie“, adică necoaptă, tînără: „de vreme ce brudii noastre limbi cunoscător ești“. spune Cantemir cititorului³. Limba trebuie deci prelucrată de scriitor, și astfel Dimitrie Cantemir are o concepție a sa asupra limbii literare. Încercarea sa este o lucrare conștientă a scriitorului asupra limbii.

Prima greutate sta în lexic : pentru filozofie și literatură retorică îi lipseau termenii în limba cronicarilor și a bisericii și de aceea el adoptă termeni „tehnic“ latinești și grecești. „În unele hotare loghicești sau filosoficești a limbii streine, ellinești zic și latinești cuvinte și numere (numiri) ici și colea, după asupreală (necesitatea) voroavei, aruncate vei afla, carile înțelegerii și cursul (curgerea povestirii) nu puțină întunecare pot să aducă“⁴. El își dă deci seama că reforma limbii poate aduce „întunecare“, dar e nevoit s-o facă. Introducerea termenilor grecești și latinești înseamnă o încercare de a crea o terminologie filozofico-socială pentru limba romînă, ea corespunde cu rezolvarea modernă a problemelor lexicului tehnic, care se bazează tot pe limba greacă și latină, deși nu în aceeași măsură în care a făcut-o Cantemir.

Autorul *Istoriei Ieroglifice* nu s-a mărginit la o reformă în lexicul romînesc; el a căutat să dea o sintaxă nouă limbii literare romîne. Așa ceva încercase înaintea lui Miron Costin, care cu discreție în *De neamul moldovenilor* a folosit o sintaxă de origine latină, cu verbul la sfîrșit, anume așezări ale cuvintelor într-o frază cu cezură, rupînd-o cu sintaxa limbii bisericești. Cantemir a mers cu îndrăzneală mai departe pe această cale. Fraza lui suferă o triplă influență: latină, greacă și barocă. Fraze sentențioase, lapidare, de gust clasic, alternează cu fraze enorme, care cuprind, fără armonie de ritm, un rîu nesfîrșit de cuvinte

¹ D. Cantemir, p. 108.

² *Ibidem*, p. 4.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

și excursuri secundare în curgerea ideii principale. Asemenea fraze dau în adevăr limbii lui Cantemir, păstrată în parte și mai târziu în *Hronic*, un aspect greoi, fac dificilă apropierea de cărțile lui scrise în românește.

Dar nu toată *Istoria Ieroglifică* este scrisă în perioade, dimpotrivă, unde autorul vrea să dea narațiunii un ritm mai vioi, se vede bine influența limbii poporului. Am citat mai sus proverbe populare moldovenești intercalate în *Istoria Ieroglifică*: „Odinioară, frate, era un păstor de rîmători, carile cu simbria a tot satului în carile locuia, din zi în zi viața își sprijenia“¹. „De unde s-au luat cuvîntul, carile se dzice: sara ghigariu, dimineața spătariu“².

În ediția Academiei din 1883, limba lui Cantemir a fost transformată ca fonetică și ortografie. Restabilită după manuscris, se vede bine cum această limbă păstrează fonetica limbii subdialectului moldovenesc, cu multă savoare și proșteime³.

Se poate spune că *Istoria Ieroglifică* nu reprezintă încă deplina măsură a talentului lui Cantemir, ea formează o încercare, cu unele aspecte unice în literatura noastră (pamfletul politic îmbinat cu elemente de basm și cugetare orientale și populare), dar în privința realizării formale nu ajunge la o desăvîrșită exprimare. Și acest aspect formal situează *Istoria Ieroglifică* într-o perioadă de tranziție a operei lui Dimitrie Cantemir, așa precum și în privința fondului, alcătuiește tot o scriere de tranziție, cum vom vedea mai jos.

IDEILE FILOZOFICE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN ISTORIA IEROGLIFICĂ

Spre deosebire de *Divan* și de *Imaginea științei sacre*, *Istoria Ieroglifică* nu este o lucrare filozofică, filozofia stă pe planul al doilea în această din urmă scriere, scopul principal al autorului fiind să prezinte în chip artistic o povestire cu substrat istoric, dar cu tendința de pamflet. Filozofia face operă de ornament, ca basmele, proverbele și descrierile de palate, ea trece pe planul al doilea în fața istoriei și urmează să treacă tot mai mult în scrierile următoare. Totuși, ideile lui Cantemir în domeniul metafizicii și logicii, în etică, deși fărîmițate în diferitele pagini ale scrierii, fără a putea din această cauză să formeze un sistem, un tot, înfățișează o valoroasă și nouă contribuție la evoluția cugetării autorului. Ele exprimă „idei filozofice înaintate pentru acea vreme“⁴.

Dimitrie Cantemir rămîne în *Istoria Ieroglifică* un creștin, dar se deosebește de misticul din *Divanul lumii* și din *Imagina științei sacre* și aci, ca și în privința stilului, ca și a concepției istorice, Cantemir evoluează spre o atitudine pozitivă, aproape realistă.

El se declară, cum era de așteptat, împotriva materialismului filozofic, pe care îl identifică cu atomismul. Într-o frază în care vorbește de morală, spune că dacă în viață am avea automat, pedeapsa urmînd îndată după faptă, atunci „filozofia atomiștilor“ ar stăpîni „lucrurile omenești“ cu „înădușală a tot sufletul“

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 228.

² *Ibidem*, p. 229.

³ Pentru limba lui D. Cantemir, în *Istoria Ieroglifică*, vezi și Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria Ieroglifică“*, în Academia R.P.R., „Buletin științific, secțiunea de știința limbii, literatură și artă, tom. I, nr. 1—2, 1951, p. 17—38.

⁴ C. I. Gulian, *Dimitrie Cantemir, un mare patriot și cărturar*, în „Lupta de clasă“, seria a V-a, XXXIII, 1953, p. 74, vezi în genere p. 65—76.

și proștii ar putea prevedea viitorul, cursul vieții fiind ca o mecanică¹. Autorul român din 1705, trăind în mediul feudal, nu putea fi adept al filozofiei materialiste, care câștigă teren abia în rîndurile burgheziei.

Totuși, față de concepțiile mistice din operele precedente, avem în *Istoria Ieroglifică* un cugetător care se apropie, timid, e drept de o concepție științifică asupra vieții. El face o profesie de credință pe care am putea-o numi deistă, contrară punctului de vedere al bisericii: divinitatea nu intervine în lumea creată de ea, cu legi care sînt stabilite de la început, de nemodificat. Credem că așa trebuie înțeles acest pasaj al lui D. Cantemir: „căci ziditoriul, înțelepciunea și puterea sa, zidirea săvîrșind, de lucru se odihnește și ca un deplin în putere stăpîn, odată numai poruncind, din veci și pînă în veci, zidirea ca o slujnică după porunca nepărăsit aleargă”². Lumea se conduce după legi imuabile, stabilite de la început de un creator, acesta nu mai intervine pentru a-și modifica creația, prin grație și în urma rugăciunilor.

Există o filozofie fizică, zice Cantemir, deosebită de cea „obiceinică”, care ar fi aceea a vieții sociale³. Filozofia fizică este aceea care se ocupă cu materia și ține seamă de legile materiei: „toată filozofia fizicească asupra trupului firesc (material) și în știința lucrurilor ființâști să sprijinește”⁴.

Dar mai mult decît atîta, între fizica materialistă și „etică” este, crede Cantemir, o unitate, amîndouă se supun unor legi neschimbate. Întocmai precum soarele „de la punctul Racului pînă la punctul Capricornului se sue și pogoară”, deci fără nici o deviere de la legea naturii, deși noi nu putem afla „pricina pricinelor” (cauza primă) a acestei mișcări, de asemenea „anangheon (obligatoriu) este ca în cele ithicești stăruită (identică) să rămîie. Așijderea ithica nu altor fapte, fără numai ceia care cu socoteală și cu înțelegere este, deci oricare între fapte în lucruri are socoteală (regulă)...”⁵. Așadar, și viața morală, socială, nu numai materia neînsuflețită, urmează anume reguli, anume legi.

În privința teoriei cunoașterii, Dimitrie Cantemir se declarase în *Imaginea științei sacre* pentru revelația divină ca izvor al întregii cunoașteri. În *Istoria Ieroglifică*, el adoptă o poziție contrară, materialistă, în contrast nu numai cu scrierile sale precedente, dar și cu metafizica sa din însăși această scriere. Ironizînd raționalismul, el îndrăznește să declare: „toată știința din povața (citește: experiența) simțurilor se află”⁶. Și adaugă într-alt loc: „experiența și ispita lucrurilor mai adevărată poate fi decît toată socoteala (deci raționamentul) minții și argumenturile arătării de față (experiența simțurilor) mai tari sînt decît toate chitețele” (raționamentele)⁷. Dar această cunoaștere prin simțuri, care este singura adevărată, nu este completă, ea se îmbină cu fondul spiritual al științei, al cunoștințelor acumulate și dobîndite, formînd ceea ce psihologii mai noi au numit a percepție și pe care Cantemir o numește „mai denainte știință”. Astfel: „pre cît lumina soarelui a lucra poate în organele văzătoare, pre atîta agiutorește mai denainte știința în mintea adulmelcătoare” (citește: cercetătoare)⁸.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 300—301.

² *Ibidem*, p. 336.

³ *Ibidem*, p. 78.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 335.

⁶ *Ibidem*, p. 36.

⁷ *Ibidem*, p. 49.

⁸ *Ibidem*, p. 57.

Filozoful, spune Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, este cel ce cercetează cauzele și natura lucrurilor, el nu mai este un teolog menit să aplice fenomenelor explicațiile teologice: „prostimea (oamenii neînvățați) lucrurile văzînd, precum sînt le știu iară filozoful din ce și pentru ce așa sînt cunoaște“¹. Și mai departe: „Sufletul filosof nu numai cum și ce s-au făcut, ci și pentru ce așa s-au făcut, cercetează“². Așadar, cunoașterea fiind bazată pe simțuri, orice om simplu (prostimea) poate cunoaște aspectul real al lucrurilor, dar filozoful caută originile aspectelor materiale, cauza lor. În acest chip, Cantemir se situează pe o poziție științifică.

Istoria Ieroglifică este o lucrare care se preocupă de fapte din viața socială și psihologică, nu din cea fizică, așa cum o numește Cantemir, prin care trebuie să înțelegem obiectul științelor naturii. De aceea toate cugetările cuprinse în această operă se aplică vieții sociale, împrejurărilor cuprinse în povestire, cărora servesc de comentariu. De aceea, ordinea, legile pe care le vede el în lume se aplică în primul rînd acestei lumi sociale, și filozoful care caută cauzele și sensul lumii aplică, după Cantemir, cercetarea sa vieții sociale.

În această privință avem o afirmație directă a lui Cantemir despre existența legilor sociale, poate cel mai interesant pasaj cu caracter filozofic din *Istoria Ieroglifică*. În viață, zice autorul *Istoriei Ieroglifice*, sînt două feluri de fenomene, cele „tîmplătoare“ (întîmplătoare) și cele supuse legilor naturii (ființești). Primele sînt individuale, celelalte sînt generale: „Precum toate lucrurile în lume sau ființești sau tîmplătorești, așa în două chipuri pentru dînele a se adeveri și a se înștiința poate“. În ceea ce privește „lucrurile tîmplătoare“, adică cele supuse hazardului, „cum vor vini și vor cădea, nime dintre muritori deplin și cum sînt, cu mintea a le cuprinde poate“. Aceste lucruri, sîntem tot în domeniul faptelor sociale, sînt supuse hazardului și ele nu se pot nici prevedea, nici explica. Cît privește cele supuse legilor naturii: „iară în cele ființești, precum începutul, așa sfîrșitul, după a firii urmare (după legile naturii) afară de tot prepusul (îndoială), precum sînt a le pricepe și a le giudeca îndrăznim și putem“. Cu acest prilej, Cantemir face o comparație cu lumea fizică: dacă punem o mulțime de grăunțe mici în ciur, agitîndu-le, „carile întăi și carile mai pre urmă a cădea s-ar tîmpla nu știm... pînă în cea de pre urmă, precum toate vor cădea, fără greș știm“, căci faptele individuale sînt supuse hazardului, iar cele generale unei legi naturale, „ca firește, toată greuimea la mijloc trage și tot grăunțele mic prin gaura mare neoprit trece“. Autorul aplică aceste considerații lumii sociale: „Așa dară lucrurile muritorilor și muritorii, ori ca grăunțele în ciur, ori ca spicele în roată ar fi“³.

În privința cugetării filozofice, *Istoria Ieroglifică* se deosebește de lucrările anterioare ale lui Dimitrie Cantemir; autorul pornise pe calea unei clarificări a gândirii, dezbărîndu-se de zgura mistică din trecut, dînd aprecieri și cugetări surprinzător de noi, de originale ca formă pentru vremea sa și pentru stadiul în care se afla cultura romînească din acea vreme.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 86.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 190—191.

LOCUL ISTORIEI IEROGLIFICE ÎN OPERA LUI CANTEMIR

Dimitrie Cantemir se eliberase de formele mistice, de care mintea sa tinăra fusese încărcată, în special prin înfrurirea profesorului său, Ieremia Cacavelas. Ceea ce arată că și formal ieșise de sub această influență este figura lui Ieremia Cacavelas în *Istoria Ieroglifică*, deoarece vestitul dascăl apare și el între animalele figurate în această carte sub numele destul de caracteristic de „privighetoarea“, cel ce vorbește frumos. Această privighetoare „în cuvânt vreodată a se osteni nu știe“ și „măcar că în limba lată și la voroavă neîncetată este, însă ce și pentru ce așa de mult ritorisește, nici ea nu poate știe“¹. Ieremia Cacavelas, cel cărui îi dedicase cu venerație Dimitrie Cantemir *Imaginea științei sacre*, învățătorul de care odinioară nu se putea despărți, devine aci o caricatură de retor, care vorbește neîncetat, dară fără miez, formă umflată, fără sens. I se deschiseseră ochii tinărului scriitor, el trece acum într-o nouă fază a activității sale. În prima perioadă, Dimitrie Cantemir scrie lucrări exclusiv mistico-filozofice, în cea de a treia, din Rusia, el dă la iveală operele sale fundamentale științifice, istorice și geografice. *Istoria Ieroglifică* stă la mijloc între aceste două perioade ale dezvoltării intelectuale a autorului. Această scriere nu este nici o operă mistico-filozofică, de vreme ce subiectul este istoric, dar nici o cercetare istorică critică în genul *Hronicului* sau al *Descrierii Moldovei*, ci rămîne la mijloc ca o scriere de gen nehotărît, între poezie și istorie, între filozofie și știință. Din prima perioadă i-a rămas lui Cantemir o oarecare obscuritate. Față de istorie, autorul nu are încă atitudine de om de știință, pentru el istoria este încă o operă literară. Pe cînd *Descrierea Moldovei* reprezintă o expunere științifică, *Istoria Ieroglifică* nu este încă așa ceva, nici ca fond, nici ca formă.

Această scriere din perioada de tranziție se deosebește însă adînc de scrierile anterioare, nu numai ca formă de expunere. Acum Cantemir ia o atitudine hotărîtă în favoarea monarhiei autoritare, împotriva marii boierimi feudale, a sistemului de cîrmuire aristocratică. se ridică pînă și împotriva sistemului robirii țaranilor. În privința filozofiei: el se apropie de o concepție mai științifică, mai ales în teoria cunoașterii, bazată pe simțuri și apercepție, nu pe revelația divină. Contradicțiile dintre ideile filozofice ale lui D. Cantemir, care se găsesc între operele din prima perioadă mistică și aceasta de a doua cînd se îndreaptă spre o concepție mai științifică, sînt aproape tragice pentru un om, ele reprezintă o rupere cu trecutul și cu tradiția. Această rupere nu se făcuse în întregime, n-am intrat încă în perioada de maturitate creatoare a lui Cantemir. Aceasta urma să vină în timpul exilului, în mijlocul societății din vremea reformelor lui Petru cel Mare.

Dar și la Constantinopol a putut găsi Dimitrie Cantemir un mediu deosebit de cel din țară. Trăind în Constantinopol, Cantemir nu era un moșier, un stăpîn de iobagi, ca boierii moldoveni. Aci venea în contact cu negustori, cu diplomați, cu o viață orășenească dintr-un mare port legat de toată Mediterana, cu forme economice capitaliste. Aceste împrejurări, alături de evoluția vârstei și culturii sale, îl fac pe încetul să-și schimbe concepțiile, să le clarifice. Astfel ajunge, sau, mai bine zis, trece el prin a doua perioadă a activității sale, o perioadă de tranziție, în care scrie *Istoria Ieroglifică*.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 63.

XI. DOMNIA LUI DIMITRIE CANTEMIR (1710—1711). POLITICA INTERNĂ

Dimitrie Cantemir nu se urcase în scaun după formula obișnuită în acea vreme: cumpărarea scaunului cu bani grei de la demnitarilor turci, sprijinul vîrfurilor boierimii bogate din țară. El a fost un domn de război, impus de împrejurările grele care se pregăteau. Turcii nu i-au cerut bani ci și-au amintit de omul de credință al Imperiului Otoman, care nu trecuse de partea regelui Sobieski și care doborîse pe boierii polonofili, Constantin Cantemir. Și Nicolae Mavrocordat era un credincios al Porții, și el era fiul unei slugi încercate a sultanului, dar era grec, era fără trecere în țară și la boieri. Hanul tătarilor spusese că „de vreme ce acum *este de oaste*, trebuie schimbat domnul din Moldova, Nicolae vodă, la aceste vremi, că nu-i harnic de domnie, fiind grec“¹. Dimitrie Cantemir este investit ca domn la 14 noiembrie 1710². El urmărise, ca ginere al lui Șerban Cantacuzino, să obțină tronul Țării Românești, într-o țară mai bogată atunci, care i-ar fi oferit un cîmp mai larg de acțiune : el n-a uitat niciodată această ambiție. Domnia din Moldova de la 1710 a lui Dimitrie vodă a fost socotită numai ca o punte de trecere spre domnia Țării Românești. Turcii bănuiau pe Brîncoveanu și în aceste împrejurări, în care se apropia războiul cu rușii, el trebuia prins și adus la Poartă. Cel ce era însărcinat cu această tainică treabă era Dimitrie Cantemir. Vizirul i-a spus la plecare : „Să-mi prindzi pe Brîncovanu vodă munteanul, să mi-l trimiți aice viu. Și de la împărăție vei avea mare dar și cinste și în locul lui tu vei rămînea acolo domn neschimbat“³. Neculce însuși, un apropiat al domnului său, crede că nefiind satisfăcut de turci, care nu i-au dat semn să pornească împotriva Țării Românești, de necaz, de nevoie, a trecut de partea Rusiei⁴. Neculce nu citise *Istoria Ieroglifică*. Nu știa că demult Dimitrie vodă întrevăzuse ceasul acesta de cădere a imperiului înrobitor. El voia, desigur, domnia în Țara Românească, și doborîrea lui Brîncoveanu, dar pentru un scop mai înalt, de eliberare a amînduror țărilor romîne, cu soartă comună.

¹ N. Muste, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, III, p. 42.

² D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. citat, f. 788.

³ I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 258.

⁴ *Ibidem*, p. 262—263.

Înainte de a expune încercarea lui Dimitrie Cantemir de a elibera țara cu ajutorul Rusiei, trebuie însă, pentru a înțelege poziția lui și raportul de forțe interne pe care se baza în domnia sa, să cercetăm politica internă a lui Dimitrie

Portretul lui D. Cantemir.

vodă în scurta sa domnie de câteva luni. Deși timpul a fost desigur prea restrâns pentru desfășurarea și aplicarea unei doctrine politice, pe care o găsim expusă în cărțile lui, socotim că din analiza unor fapte puțin cercetate din această domnie,

se poate vorbi de o politică internă caracterizată de aplicarea doctrinei politice, măcar la începuturile ei¹.

Mai întâi, aceasta se vede din alegerea și treptata schimbare a principalilor colaboratori ai lui Dimitrie Cantemir². Mai întâi, „majordomul“, reprezentantul tipic al marii boierimi stăpînitoare peste multe domnii, Iordache Ruset, precum și toți frații lui, au fost înlăturați din sfatul domnesc. Mare logofăt a fost numit Nicolae Costin, fiul lui Miron, cel decapitat de tatăl domnului de acum, ceea ce însemna o împăcare cu o anume facțiune a boierilor mari ostilă Rusetestilor. Același înțeles, de ridicare a opoziției împotriva facțiunii pînă atînci atotputernice a Rusetestilor, îl are numirea ca mare vornic al Țării de Jos a lui Lupu Costache, boier mare, fiul unui credincios al lui Constantin Cantemir. În divan se mai află cîțiva boieri mari, din cei mai bogați: Constantin Costachi mare comis, Ilie Catargiu, mare vistiernic, Gavril Costachi, mare sluger, dar alături de ei întîlnim oameni noi, doi Sturzești, marele vornic al Țării de Sus și marele stolnic, boieri de viță veche, dar nu din cei bogați, nefăcînd parte din oligarhia ce domnise pînă atunci, asemenea și Dabija marele ban, Vasile Hăbășescu medelnicerul. Oameni foarte tineri iau acum parte la divan, între ei în primul rînd stă cronicarul Ioan Neculce, numit la început mare spătar, apoi mare hatman, comandantul oștirii ce urma să lupte pentru eliberarea țării³. Alături de el este Ștefan Luca, cumnatul lui Neculce, cel ce urma să negocieze tratatul cu Petru cel Mare, numit în cursul domniei, nu de la început, mare vistiernic⁴. Deci oastea și vistieria, poziții cheie, erau în mîna unor oameni de încredere personală ai domniei, nu în mîna reprezentanților oligarhiei latifundiare, a acelei oligarhii împotriva căreia se ridică Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*. Dar sfatul domnesc nu era totul într-o domnie care putea să nu-i ceară sfatul. Așa a fost în vremea lui Cantemir: Neculce spătar, apoi hatman, mărturisește în cronica lui că de la început, „toate trebile domniei erau după mine“⁵, deci domnul nu cîrmuia prin sfatul domnesc, ci prin omul său de încredere. Mai mult decît atîta, în fruntea cetelor de oaste pregătite pentru războiul de eliberare erau „feciori“ de boieri grijiiți, boieri tineri fără slujbă, din rîndurile voinicilor, doritori de aventură, care luptaseră alături de cazaci, de poloni, care-și căutau de la o vreme o soartă în oști străine, un tineret de luptă, care se formase în Moldova cu tradiția lui, cu vreo 50 de ani înainte.

Puține reforme a putut face Cantemir în scurta sa domnie: reforme pentru anume pături sociale mai puțin bogate puteau fi binevenite, mai ales cele fiscale, dar în țara sărăcită și în preajma războiului așa ceva era greu de îndeplinit. Totuși, la venirea sa în scaun, Cantemir a scăzut „birul steagului“, adică darea ce se lua la domnie nouă, ca să plătească cheltuielile steagului de domnie de la turci⁶. O reformă fiscală importantă a fost scăderea, mai mult de jumătate, a

¹ Vezi și N. Iorga, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir, Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, tom XVI, 1935. Iorga socoate pe Cantemir un „iubitor de oameni“, care se caracterizează prin modestie, caută să ușureze dările. Nu vede însă încercarea de a crea pentru domnie o platformă de putere, independentă de boierimea mare.

² Lista sfatului domnesc al lui D. Cantemir, la Ion Neculce, *op. cit.*, p. 260, și mai completă, cu boierii mici în privilegiul domnesc din 3 ianuarie 1711, *Acad. R.P.R.*, ms. rom., nr. 969, f. 13 v.

³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 264.

⁴ Nicolae Costin, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 101.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 260.

⁶ *Ibidem*.

dăjdiilor mazililor, adică a boierilor mici, fără slujbe¹. Se vede de aci pe ce forțe sociale voia să se întemeieze puterea domnească a lui Dimitrie vodă. O altă reformă fiscală a fost desființarea deseatinei, a dijmei pe miere, care privea în special boierimea mică, cultivatoarele de albine, lipsită de marile venituri ale comerțului de vite de pe moșiile latifundiilor².

Din cercetarea privilegiilor domnești ieșite din cancelaria lui Dimitrie Cantemir în timpul scurtei sale domnii³, se vede ca de obicei o grijă pentru biserică și mănăstiri. De remarcat însă un fapt deosebit de interesant: printr-o înțelegere cu patriarhul de Ierusalim (Chrisant Notara), domnul Moldovei obține reluarea pentru țară a mănăstirilor închinat la lăcașurile din Orient, anume a mănăstirilor mari și bogate ca Bistrița, Tazlău, Progota, rămânând închinat patriarhiei numai o serie de mănăstiri din Iași (Galata, Cetățuia, sf. Sava etc.), aceste mănăstiri vor plăti însă domniei o sumă fixă anuală în galbeni, ceea ce însemna începutul alcătuirii unui venit fix în bani pentru vistieria domnească pe fiecare an⁴. Astfel, biserica reprezenta pentru domnie un sprijin sigur, financiar și spiritual, împotriva încercărilor de cotropire a puterii de către marea boierime.

Un act domnesc vorbește de „căutarea țișanilor“, de căutarea care se făcuse, se vede, în toată țara, în urma căreia unii țișani boierești au fost recunoscuți ca fiind de drept ai domniei⁵. Domnul poruncește lui Dimitrie Racoviță, fost hatman, să nu mai folosească pe un țișan, care „de la căutare“ s-a dovedit a fi domnesc. Este vorba de o operație vastă poruncită de domn: boierii în domniile slabe precedente acaparaseră o parte din robii domniei și acum erau siliți să-i dea înapoi, ceea ce reprezintă un act de autoritate împotriva mării boierimi.

Din celelalte privilegii date de Dimitrie Cantemir, se remarcă lipsa unor favoruri domnești date marilor boieri, afară de cei din sfatul domnului, în schimb constatăm mai multe acte date oamenilor săraci. Astfel este privilegiul pentru breasla mișilor calici din Roman⁶, pentru breasla cioclilor din Iași⁷, pentru niște „jupînese sărace“ văduve, Alexandra și Maria⁸. Între actele date în favoarea unor categorii sociale sau persoane din pături sociale nevoierești, notăm actul de confirmare al privilegiilor de scutire al popilor din Iași⁹, pentru Toader blănarul domnesc¹⁰. Între cele date boierilor mici sînt cele pentru Ivan pîrcălabul de la Piscu¹¹, pentru Ioan Abaza fost paharnic al doilea¹², Beldiman al treilea logofăt¹³, Bejan Hudici vornic de poartă¹⁴, un oarecare Secară¹⁵. Astfel de acte avem

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 260.

² *Ibidem*.

³ O adunare a acestor acte din arhiva lui Dimitrie Cantemir a fost făcută de C. Stoide, directorul Arhivelor Statului din orașul Stalin, care a binevoit să mi-o pună la dispoziție, fapt pentru care îi aducem mulțumiri.

⁴ Act din 26 decembrie 1710, copie după originalul din Arhivele Statului, Iași, în colecția C. Stoide.

⁵ Acad. R.P.R., doc. CCXXIV/89, 30 aprilie 1711.

⁶ *Ibidem*, doc. LXV 227, 5 ianuarie 1711.

⁷ *Ibidem*, ms. nr. 237, f. 377, 28 decembrie 1710.

⁸ *Ibidem*, doc. X/6, 8 martie 1711.

⁹ *Ibidem*, CXLI/28, 18 decembrie 1710.

¹⁰ *Ibidem*, doc. LXIV/38, aprilie 1711.

¹¹ N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 54. 23 decembrie 1710.

¹² Copie în colecția C. Stoide. 1 ianuarie 1711.

¹³ Acad. R.P.R., doc. CCXIX/19, 18 februarie 1711.

¹⁴ Arh. St. Buc., Copie în colecția C. Stoide, 22 februarie 1711.

¹⁵ Arh. St. Buc., Măn. Neamț. XXXVIII/2, 6 mai 1711.

și de la alți domni, dar lipsa actelor pentru boierii cei bogați, Racoviță, Ruset, Cantacuzino, în toată domnia lui Dimitrie Cantemir, formează totuși un contrast izbitor față de cele dintii.

Toate acestea puse alături de reformele fiscale amintite, de reluarea mănăstirilor închinată, de reluarea țiganilor domnești cotropiți de boieri, formează un tot, din care se poate vedea politica internă urmată de Cantemir, politică ce este în conformitate cu ideile politice din operele sale, anume: creșterea autorității centrale a domnului, supunerea boierilor mari, oprirea lor de la abuzuri, sprijinul puterii centrale pe o întărire a bazei financiare a domniei, pe câștigarea unor categorii sociale mijlocii, în concluzie un regim de monarhie absolută, opus anarhiei boierești, favorabil țăranilor și orașenilor, ca și boierimii mici.

De aci a trebuit să iasă în chip necesar un conflict între Dimitrie Cantemir și boierimea mare a Moldovei, conflict care izbucnește în timpul războiului din 1711. Într-un studiu serios despre politica lui Dimitrie Cantemir, G. Bogdan (Duică) observa existența unei opoziții boierești împotriva domnului (în frunte cu Iordache Ruset)¹. La urcarea sa în scaun Dimitrie Cantemir ținuse o cuvântare la Iași, din care N. Costin, în cronică, subliniază ideea despre „folosul unirii boierești“, firește, în jurul domnului, precum și despre dragostea între generații și a tuturor față de domn, „poftind pre cei mai bătrâni ca pre niște părinți, pre cei de vîrsta sa ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii“, deci ca într-o familie mare, cu sentimente de familie². Discursul-program al lui Cantemir nu ni s-a păstrat decît în acest scurt extras, el trebuie să fi avut o însemnătate asupra căreia este inutil să stăruim.

Dar „unirea boierească“ în jurul domnului nu se împlini, domnul fu silit să lovească în marii boieri îndărătnici. Cînd Ioan Buhuș, fost mare logofăt, refuză să îndeplinească o poruncă domnească, fiind „cam bolnav“, domnul se mînie și-l scoate din țîrg, „numai cu un cal călare, fără slugi, fără nimică“, pentru care necinste Nicoale Costin exclamă indignat: „Ocarnică faptă, pentru pricină mică au ocîrît pe un boier mare“³. Antioh Jora, marele hatman, descoperit ca uneltitor împotriva domnului, este destituit din demnitatea lui⁴. Alături de dînsul pîrîseră pe Cantemir la țarul Rusiei, ca un om al turcilor, în care nu poate avea încredere, „și alți boieri mari“ și însuși Ghedeon mitropolitul Moldovei⁵. Iordache Ruset pîrîse în schimb pe domn ca trădător la pașa de Bender⁶. Cînd Dimitrie vodă anunță că a trecut de partea rușilor, Iordache Ruset îi strigă de față cu ceilalți boieri: „Te ai cam grăbit, măria ta, cu chieumul moscalilor“⁷, deci măcar o parte a marii boierimi a fost împotriva politicii de eliberare a domnului.

Atunci, încearcă Dimitrie Cantemir lovitura cea mare împotriva regimului de guvernare boierească din Moldova, el introduce în tratatul de alianță cu Petru cel Mare o serie de articole care transformă Moldova într-un stat de monarhie autoritară: art. VI, „după vechiul obicei moldovenesc, toată puterea să fie la domn“; art. VII, „domnul față de boieri să aibă puterea obișnuită, fără nici o

¹ G. Bogdan. *Zur Geschichte der drei moldavischen Fürsten Cantemir*, în *Romänische Jahrbücher*, Sibiu, X, 1894, p. 154—160.

² Nicolae Costin, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 90.

³ *Ibidem*, p. 91.

⁴ I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 264.

⁵ *Ibidem*, p. 263.

⁶ *Ibidem*, p. 265.

⁷ *Ibidem*, p. 270.

schimbare a drepturilor lor“ (se înțelege, puterea cea veche, nu cea redusă recent de regimul boieresc); art. IX, „boierii și toată țara Moldovei sînt datori a fi supuși poruncilor domnești fără nici o împotrivire sau zăbavă, precum a fost întotdeauna obiceiul“, art. X, „toate judecățile și dreptul sînt apanagiul domnului“¹. Aceste articole care se află în textul original al tratatului, ce urma să fie în viitor constituția Moldovei, fură ascunse boierilor, deocamdată. Așa se explică de ce ele nu apar în textul tratatului reproduș în cronică lui Neculce, dimpotrivă sînt înlocuite acolo cu articole care în realitate nu se aflau în el: „pe boieri să nu-i mazilească domnul din boierie pînă la moarte, sau cu mare vină să-i scoată“... „Domnul pe boieri să nu fie volnic a-i pierde, orice greșală ar face, fără sfatul tuturor și fără iscălitura mitropolitului“². Deci, pentru a înșela pe boieri în timpul războiului, Cantemir le-a înfățișat un text în care li se lărgeau privilegiile, pînă la păstrarea pe viață a dregătoriilor, acesta e textul cunoscut de cronicarul țării. Pe de altă parte domnul lua înțelegere cu țarul să înființeze sub oblăduirea lui o monarhie absolută în Moldova, ideal, pe care l-a urmărit și în scrierile sale, în special în *Descrierea Moldovei*. Așadar, Dimitrie Cantemir n-a urmărit numai eliberarea politică a țării de sub turci, dar a vrut să instaureze în același timp un regim care însemna doborîrea stăpînirii aristocrate din Moldova. Dintre prevederile tratatului, un lucru nu a putut ascunde Dimitrie Cantemir de la început boierilor: instaurarea monarhiei pe viață și ereditară în Moldova pentru familia Cantemir în locul monarhiei electivă la dispoziția boierilor. Această reformă, care pentru orice om cu simț politic era evident că atrăgea pe toate celelalte, care nu erau dezvăluite, a ridicat o furtună în rîndurile boierilor mari, care înțelegeau că-și vor pierde situația: Iordache Ruset, Dumitru Racoviță, fost mare hatman, Savin Zmuncilă fost ban „au început a agiunge cu cleвете asupra lui Dumitrașcu vodă, cum că nu este bine să fie domnu vecinic, pre neam (citește: dinastie), în Moldova, ce este bine să să schimbe, după cum va pofti țara precum este și acum“. Cînd reprezentanții țarului veniți în Iași caută să convingă pe boieri că este în interesul țării ca domniile să fie stabile, „iar Iordache Ruset cu ceata lui... iar au început a striga că nu-i bine să fie tot de un neam domnu, ce să să schimbe“, cancelarul Golovkin declară categoric că altfel nu poate fi. „Atunci, scrie Neculce, au priceput Goloftin (Golovkin) pre boierii Moldovei ce feliu de oameni pizmători sînt și cum nu să iubăscu“. Numai o parte dintre boieri ținuseră partea domnului și se pronunțaseră pentru o dinastie ereditară în Moldova³.

Rezultă de aici că principala luptă între domn și boierii mari, aceștia în frunte cu „majordomul“ Iordache Ruset, a fost pe tema așezării domniei ereditare în Moldova, deci pentru înlăturarea regimului boieresc. Această luptă nu a avut numai un caracter, ca să zicem așa, parlamentar, la adunarea boierilor, ci Dimitrie Cantemir, care era hotărît să impună punctul său de vedere, a făcut uz de forță, arestînd pe boierul odinioară atotputernic, Iordache Ruset. După înfrîngerea de la Stănilești, Iordache Ruset a fost dus prins în Rusia, pînă la Kiev, de unde apoi a fost eliberat⁴. Caimacamii scaunului Moldovei scriseseră generalului rus Rönne,

¹ *Polnoe Sobranie Zakon*, IV, p. 659 și urm. textul rusesc după originalul din arhivele rusești.

² I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 265, Cf. pentru cele două versiuni ale tratatului, S. Solovev, *Istoriia Rosii*, ediția II-a, vol. III, col. 71.

³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 277—278.

⁴ *Ibidem*, p. 278.

cerînd eliberarea lui Iordache Ruset, căci „cu nemic nu iaste vinovat și fără cale l-au închis acel fără de frica lui Dumnezeu, Dumitrașco vodă“¹.

Așadar, drama luptei pentru eliberarea Moldovei în domnia lui Dimitrie Cantemir a fost dublată de altă dramă, lupta domnului pentru doborîrea regimului de atotputernicie aristocratică în Moldova. Lupta aceasta este mai puțin cunoscută ca cea dintîi, rămîne oarecum în umbra aceleia, dar nu este mai puțin importantă, și ca fapt istoric în evoluția politică a țării, și pentru înțelegerea ideilor politice ale lui Cantemir, puse în practică în scurta lui domnie.

¹ Serisoarea caimacamilor din Iași, la 2 august 1711, în limba romînă, Acad. R.P.R., fotografii XXII/23.

XII. ALIANȚA LUI DIMITRIE CANTEMIR CU RUSIA

Tratatul de alianță dintre Dimitrie Cantemir și Rusia lui Petru cel Mare, încheiat la Luțk la 13 aprilie 1711, este al treilea tratat încheiat de Moldova cu statul rusesc de la Moscova, în decursul veacurilor, primul fiind cel încheiat de Ștefan cel Mare cu Ivan al III-lea la 1482¹, al doilea al lui Gheorghe Ștefan cu țarul Alexei Mihailovici la 1656². Relațiile românilor cu poporul rus sînt străvechi, relații economice, culturale și politice (de pildă rolul cazacilor în luptele de independență împotriva turcilor, în special în vremea lui Ion vodă cel Cumplit), dar relațiile cu statul rusesc de la Moscova sînt mai puțin organice, deoarece țările romîne nu au avut o graniță comună cu statul rusesc pînă la 1792 (reunirea Ucrainei de apus cu Rusia). Cele două tratate dintîi amintite mai sus, deși au avut urmări politice, nu au adus ca rezultat o luptă comună, armată, a rușilor cu românii împotriva turcilor, pentru eliberarea țărilor romîne de sub jugul turcesc. De aceea avem dreptul să socotim tratatul încheiat în 1711 între Moldova și Rusia ca începutul unei noi perioade în istoria relațiilor romîno-ruse. Atunci pentru întîia oară, tratatul de alianță ruso-romîn a avut ca urmare un război de eliberare, o campanie militară romîno-rusă împotriva turcilor. Politica externă a romînilor în veacurile XVIII--XIX pînă la 1878 este caracterizată prin lupta alături de ruși împotriva Imperiului Otoman, pentru desființarea dominației turcești instaurate de trei veacuri asupra romînilor. Războaiele ruso-turce care urmează fără întrerupere pînă la 1878, date pe pămînt romînesc și care avură ca rezultat final doborîrea dominației otomane, își au punctul de plecare în alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia, la 1711. În perspectiva istoriei, această acțiune de atunci, deși fără rezultate imediate, a însemnat pornirea cea dintîi a luptei care se termină prin războiul pentru independență de la 1877—1878.

Cauzele războiului ruso-turc de la 1711 trebuie căutate în urmările războiului nordic. Pe de o parte, adăpostul acordat regelui Suediei, Carol al XII-lea, la Tighina (Bender), lîngă cetatea turcească, era o amenințare pentru oștile rusești din Polonia; pe de altă parte prezența acestor armate rusești în Polonia,

¹ Pentru cuprinsul acestui tratat al cărui text s-a pierdut, vezi K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, ed. Acad. R.P.R., București, 1955, p. 212 și recenziia critică a lui P. P. Panaitescu, în „Studii“, IX, 1956, p. 174—182.

² D. Ionescu, *Tratatul lui Gheorghe Ștefan cu Rușii*, în „Revista Istorică Romînă“, III, 1933, p. 234—247.

ca urmare a înfrîngerii și alungării suedezilor din acea țară de către ruși, era socotită o amenințare pentru Imperiul Otoman. Turcii au numit acest război cu rușii „războiul polonez“, adică de eliberare a Poloniei¹. În realitate, marea mișcare a popoarelor supuse de turci, grecii, bulgarii, sîrbii, muntenegrenii sau a celor vasale, romîinii, la vestea apropierei oștilor rusești, speranțele și legăturile ce încercau să încheie încă de la începutul războiului nordic cu „țarul pravoslavnic“, au făcut pe turci să înceapă un război preventiv împotriva rușilor. Încă din 1701, de la începerea războiului nordic, țarul trimisese la Stambul pe un sol permanent al său, Petre Tolstoi, care de zece ani crease legături cu toate mișcările de eliberare ale popoarelor supuse turcilor în Europa, ierarhii ortodoxi, domnii romîni, comunitățile populare și negustorești². Totuși, cînd izbucni războiul, în 1711, și turcii atacă pe ruși în Ucraina cu tătarii și cu cazacii dizidenți în frunte cu Filip Orlik (urmașul lui Mazeppa), țarul nu era pregătit pentru un asemenea război, eliberarea popoarelor supuse turcilor o întrevedea într-un viitor ceva mai îndepărtat, după terminarea războiului cu Suedia³. După primele incursiuni amintite în Ucraina, țarul Petru dădu la 25 februarie 1711 o proclamație în limba latină, menită să arate Europei întregi dreptatea cauzei sale împotriva Imperiului Otoman, proclamație care, între altele, aruncînd vina începerii războiului asupra agresiunii turcești, adaugă: „Gem asuprați sub jugul barbarilor, grecii, romîinii, bulgarii și sîrbii, care din pricina religiei lor au cunoscut o adîncă nenorocire și nu mai puțin regatul Ungariei a suferit mare pagubă“. Urmează în manifest plîngerii împotriva prădăciunilor din Ucraina, unde trupele țarului și proviziile lor au fost atacate de suedezi, cazaci rebeli, moldoveni și tătari, veniți din Imperiul Otoman⁴. În aceeași zi, la catedrala Adormirii din Moscova, țarul, în fața poporului adunat, proclamă războiul împotriva „dușmanilor lui Hristos“⁵. Prin agenții săi în Turcia, dintre care cel mai activ a fost Sava Vladislavovici Raguzanul, țarul îndeamnă la răscoală pe toate popoarele ortodoxe din Imperiul Otoman. Se trimit scrisori către vîlădica Muntenegrului, voievozilor și harambașilor din Serbia, Macedonia, Bosnia și mai ales ierarhiei bisericești și negustorilor greci. Îndată izbucnesc două răscoale, care numai cu greutate fură înăbușite de turci: una în Muntenegru, alta în Herțegovina. Cea dintîi, cu o îndîrjită apărare în munți, ține pînă în 1714, adică timp de trei ani. De la sîrbi sosesc delegații sătești cerînd venirea cît mai repede a oștilor eliberatoare. Dacă rușii n-ar fi fost opriți în Moldova, s-ar fi ridicat în arme întreaga Peninsulă Balcanică⁶. Era un adevărat război de independență care începea.

Care erau însă intențiile adevărate ale lui Petru? Testamentul ce i se atribuie, prin care lasă urmașilor sarcina de a ocupa Constantinopolul, Persia și India, este un fals datorit unui francez, Lesur, în preajma expediției lui Napoleon

¹ I. Feldman, *Polska a sprawa wschodna, 1709—1714* (Polonia și chestiunea Orientului), Cracovia, 1926, p. 34—35.

² S. Solovev, *Istoriia Rossii*, ediția a II-a, vol. XV, Moscova, 1873, p. 71—78 și *Ocerki istorii SSSR* (primul sfert al secolului al XVIII-lea), Moscova, 1954, p. 522—523.

³ Vezi, în special, corespondența diplomatică engleză din Rusia, în *Sbornik russkago istoriceskago Obscestva*, L. p. 397, 400—404 Y.

⁴ Textul integral la Lamberty, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII-e siècle*, VI, Haga, 1724, p. 411—414.

⁵ S. Solovev, *op. cit.*, XVI, p. 71.

⁶ Al. Kociubinski, *Snoșenia Rossii pri Petre Pervom s iujnîmi slaveanami i rumînami*, Moscova, 1872, p. 26—27, 34 și urm., 76 și urm.

în Rusia în 1812¹. Împrejurările siliseră pe Petru să răspundă la apelul supușilor robiți ai Imperiului Otoman, la apelul unei părți a opiniei publice conștiente din Rusia, dar politica sa era îndreptată spre Occident. Vorbind, după terminarea războiului, de pierderile suferite, țarul spune că aceste pierderi dureroase sînt larg compensate de cîștigurile dobîndite la ieșirea la Marea Baltică, „care sînt pentru noi de neasemănată mai mare valoare”². Personal, țarul nu socotea ca primă sarcină a politicii sale chestiunea Orientului și acest fapt avu urmări asupra neîzbîndei politicii ulterioare a lui Dimitrie Cantemir în Rusia.

Mai controversată este problema atitudinii lui Dimitrie Cantemir. Întrebarea care s-a pus este cauza trecerii lui de partea rușilor, pe cînd era socotit de toată lumea un credincios convins al Porții Otomane. Însuși Voltaire în *Histoire de Charles XII* îl declară nerecunoscător față de stăpînul și binefăcătorul său, sultanul, pe care l-a trădat pentru că, ambițios fiind, nădăjduia mai multe de la țar³. Un istoric din vremea noastră scria la 1905: „hainirea sa (a lui Cantemir) către ruși nu izvorî cîtuși de puțin din convingerea patriotică sau din pornire religioasă, ci din teama de turci, căci nu prinsese pe Brîncoveanu”⁴. Întrebarea despre convingerile lui Cantemir decurge mai ales din textul cronicii lui Neculce, care subliniază în primul rînd nehotărîrea și ezitățile domnului Moldovei, lăsînd impresia că el a fost surprins de evenimente și silit să ia o atitudine în favoarea țarului, în clipa cînd nu a mai avut ce face. „Știîndu-l pe Brîncoveanu mare neprieten ... și văzînd că atunce trăgea toată creștinătatea bucuria și nădejdea creștinilor, adev-a moscalilor, au început și el a să agiunge cu creștinii”⁵. Deci, numai teama de Brîncoveanu și, ca să zicem așa, sentimentul opiniei publice a vremii, l-au făcut pe domn să se alieze cu rușii, nu o doctrină politică mai veche înrădăcinată în spiritul său, despre nevoia și posibilitatea unei eliberări a țării. Chiar după încheierea înțelegerii cu rușii, „Dumitrașco vodă sta atunce în cumpănă cum ar nămeri să hie mai bine”⁶. Numai că letopisețul lui Neculce este în acest capitol o apologie, în care cronicarul încearcă să se dezvinovătească. El fusese sfetnicul principal al lui Dimitrie vodă, el a luat parte activă la alianța cu rușii, cumnatul său, Ștefan Luca, fusese acela care se dusese la țar să încheie tratatul⁷. Pentru aceasta, după întoarcerea lui Neculce din Rusia, a fost învinuit și moșiile i s-au confiscat. Într-un mare proces la 1720, el fu nevoit să se dezvinovătească și apărarea lui de atunci îmbracă aproape aceleași cuvinte ca și povestirea din cronică. „Așijderea c-ar fi fost sfătuit ei (Ioan Neculce și Ștefan Luca) pe Dumitrașco vodă, de s-au închinat la Mosc, dumnealor dederă samă cu frica lui Dumnezeu, cum că ei nu l-au sfătuit, nici l-au îndemnat ca să se închine, numai slugi au fost”⁸. Deci, Ioan Neculce înadins caută să dovedească în cronică faptul că evenimentele au luat pe domn și pe boieri prin surprindere și că ei, după multe șovăieli, au fost nevoiți să se supună împrejurărilor.

¹ L. Lokhart, *The „Political testament” of Peter the Great*, în „The Slavonic Review”, XIV, 1936, p. 438—441.

² Reprodus după H. Ubersberger, *Russland's Orient poliitik in den letzten zwei Jahrhunderten*, I, Stuttgart, 1913, p. 112.

³ Voltaire, *Histoire de Charles XII*, ed. G. Bengescu, II, Paris, 1890, p. 335.

⁴ Al. G. Mavrocordato, *Stănileștii*, în „Arhiva”, XVI, 1905, p. 490.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 263.

⁶ *Ibidem*, p. 266.

⁷ Nicolae Costin, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 99.

⁸ I. Tanoviceanu, *Un document istoric*, în „Arhiva”, IV, 1893, p. 341.

Avem însă dovezi precise că alianța lui Cantemir cu Rusia a fost pregătită cu multă vreme înainte, a fost un plan chibzuit și cugetat, independent de surprinderea evenimentelor războiului. Tratatul cu Rusia a fost încheiat în aprilie 1711, prin solul trimis la Luțk, tocmai în Volinia, unde se afla țarul atunci. Dar cu mult înainte trimisese Dimitrie vodă o solie la țarul Petru. Cronicarul Nicolae Costin, marele logofăt al Moldovei pe acea vreme, știa că domnul a trimis pe Pricopie, căpitanul, la Petru cel Mare, „cercîndu-se cu cărți, încă de cu iarnă”, cu cîteva luni deci înainte de misiunea lui Ștefan Luca, înainte de declararea oficială a războiului, care avu loc, cum am spus, în ultimele zile ale lui februarie¹. Despre această primă misiune a lui Pricopie, Neculce nu spune nimic, deși ca sftenic apropiat al domnului trebuia să știe. Dar, chiar dinainte de domnie, înainte de noiembrie 1710, Dimitrie Cantemir era înțeles cu rușii. În adevăr, în 1721, Dimitrie Cantemir scria țarului: „Fiind la Constantinopol n-am călcat făgăduințele pe care le-am făcut excelenței sale, Petre Andreevici Tolstoi, ceiace poate mărturisii însuși Dumnezeu și excelența sa. Iar cum am venit în Moldova, înainte și după venirea majestății voastre în țara noastră, am păstrat aceeași credință”². Deci, încă din vremea șederii la Poartă, Cantemir făgăduise lui Tolstoi, ambasadorul Rusiei, că în caz de va lua domnia, va trece de partea Rusiei; e vorba de un angajament, de o credință jurată în vederea eliberării țării și a alianței cu Rusia.

Această legătură era cunoscută de unii dintre adversarii și rivalii domnului; în adevăr, Nicolae Mavrocordat, care fusese scos din scaun pentru a face loc lui Dimitrie Cantemir, scrie într-o scrisoare-memoriu din 3 septembrie 1711, puține zile după retragerea lui Cantemir în Rusia: „Dimitrios robul din Sciția (adică: tătarul, aluzie la numele lui), deși luase domnia ca o zestre și avusese multă bunăvoință de la stăpîni (turci), plănuiise dinainte trădarea” și anume pentru că era un om cu „gînduri deșarte”³. Deci Nicolae Mavrocordat știa că Dimitrie Cantemir plănuiise alipirea de ruși înainte de a căpăta domnia, astfel de lucruri se află prin indiscrețiile unor intimi. Ce sînt „gîndurile deșarte”? Desigur idealurile irealizabile, marile gînduri de liberare, pe care practicul Mavrocordat le socotea iluzii primejdioase. Dar astfel, adversarul lui Dimitrie Cantemir recunoaște că acesta a pornit îndemnat de un ideal, nu de interese și silit de împrejurări. Concluzia care reiese din aceste informații precise este limpede: Dimitrie Cantemir a unit fapta cu ideile sale politice, a aplicat în chip metodic, cu pregătire amănunțită, eliberarea țării, la care se gîndea cu cinci ani înainte. cînd scria *Istoria Ieroglifică*. Fapta sa ca domn a fost numai punerea în aplicare, într-o împrejurare prielnică, a convingerilor sale politice despre putreziciunea Imperiului Otoman și despre nevoia de dezrobire a poporului său.

Tratatul de la Luțk din 13 aprilie, 1711 (stil vechi) între Moldova și Moscova fusese negociat mai întîi de misiunea căpitanului Pricopie, apoi la Iași de agentul secret al țarului pentru trebile balcanice, Sava Vladislavovici Raganzanul⁴. Deși redactat sub forma unui privilegiu dat de țar domnului Moldovei, acest tratat este în întregime compus de Dimitrie Cantemir, după cum reiese din

¹ Nicolae Costin *op. cit.*, p. 92.

² St. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit.*, ser. III, II, 1925, p. 496—497.

³ Hurmuzachi, *Documente*, XIV, p. 447.

⁴ Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 101.

scrisoarea țarului adresată generalului Șeremetiev la 7 mai 1711 din Iavorov, prin care se lămuresc împrejurările încheierii tratatului: Domnul Moldovei ne-a trimis anume puncte (articole), pe temeiul cărora el vrea să fie supusul nostru și noi le-am acceptate și le-am trimis către el cu întărire cu privilegiul (gramota) nostru și cu iscălitura noastră. El a primit privilegiul cu mare bucurie și a jurat în fața solului nostru, apoi a trimis aceleași articole cu iscălitura și pecetia lui către noi, cuprinzând condițiile după cari ar vrea să fie supusul nostru și să se unească cu oastea noastră, când vom intra în țara lui¹. Rezultă de aci că tratatul în textul său integral a fost redactat de Dimitrie Cantemir, că el reprezintă punctul său de vedere, care a fost apoi acceptat de ruși și s-a făcut un schimb de ratificări. Din scrisoarea țarului se explică de ce textul păstrat în arhivele rusești e dat din Luțk, pe când Nicolae Costin spune că tratatul s-a încheiat la Iavorov în Polonia², iar Neculce indică localitatea Jaroslav, în Galiția³. În realitate, aceste două localități în care a stat Petre I în timpul marșului oștirii lui din aprilie, mai sînt locurile unde, ulterior, au venit solii moldoveni cu ratificarea și textul pe care jurase domnul Moldovei.

Existența a două texte ale tratatului de care am vorbit, cel din arhivele rusești care este originalul cu semnătura țarului, adus de D. Cantemir în Rusia și cel din cronica lui Ion Neculce⁴, se explică numai prin faptul că domnul Moldovei instaurase monarhia autoritară în Moldova, întărită prin tratat, și deocamdată nu voia să comunice textul adevărat boierilor și le-a prezentat un text prefăcut, în care se întăreau privilegiile boierești. Nu se poate admite că textul inițial ar fi fost modificat la cererea boierilor⁵, căci arhivele rusești cunosc și cuprind numai primul text, cel cu domnia autoritară, întărit cu pecetea și semnătura autografă a țarului⁶.

Tratatul de la Luțk semnat de Petru cel Mare și de ministrul său, contele Golovkin⁷, cuprinde un prolog în care țarul, în schimbul actului de supunere al domnului Moldovei, care trebuie înțeles ca un omagiu feudal, ia sub protecția sa „poporul Moldovei“. „împreună cu celelalte popoare creștine“, pe care făgăduiește să le elibereze de sub jugul barbarilor. Urmează 17 articole; o parte a lor privesc relațiile noi ce se stabilesc între Moldova și Rusia: supunerea se face pe temeiul unui jurământ și al unei diplome scrise, care vor rămîne secrete pînă la intrarea oștilor rusești în Moldova (art. I). La intrarea rușilor, domnul cu oștile lui se vor uni cu dînșii și rușii se angajează să apere Moldova împotriva turcilor (art. II). Țarul nu se va amesteca să schimbe pe domnii Moldovei, ci va lăsa această domnie pe seama familiei Cantemir, afară de cazul cînd unul dintre domni s-ar lepăda de Rusia și de ortodoxie (art. III). Acest articol lăsa astfel o poartă deschisă unui eventual amestec al țarilor în cîrmuirea Moldovei. Articolul al V-lea

¹ I. I. Golikov, *Deianie Petra Velikago*, XII, Moscova, 1709, p. 314—315.

² Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 99.

³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 264.

⁴ Vezi, mai sus, în capitolul precedent, p. 104.

⁵ Cum crede G. Bogdan (Duică), *Zur der drei moldawische Fürsten Cantemir*, în „*Römänische Jahrbücher*“, Sibiu, IX, 1893, p. 630—633.

⁶ *Polnoe Sobranie Zakon*, IV, p. 659 și urm. Un facsimil după originalul din arhivele ruse, la Muzeul Romîno-Rus.

⁷ O traducere romînească a textului rusesc, cu greșeli și omisiuni, la D. A. Sturdza și Colescu Vartic, *Acte și documente relative la istoria renașterii Romîniei*, I, București, 1900, p. 15—18.

cuprinde o dispoziție curioasă: Chiar dacă țarul ar fi făgăduit domnia Moldovei cuiva, declară prin prezenta că-și retrace făgăduiala. Nu știm sigur de cine este vorba, dar rezultă evident din acest articol că o asemenea făgăduială se făcuse. În articolul al III-lea, în care, cum am spus, se arată că țarul nu va schimba pe domnia Moldovei, este o clauză prevăzând că un alt domn nu va fi adus, „nici din Țara Muntenească, nici din vreo altă familie”. S-ar părea că promisiunea făcută de țar fusese dată lui Constantin Brîncoveanu, care ar fi dorit să reunească sub cîrmuirea sa amîndouă principatele, dar mențiunea făcută special a Țării Romînești poate însemna și sfîrșitul patronajului pe care de la moartea lui Constantin Cantemir îl exercita domnul muntean asupra tronului Moldovei. Pe de altă parte, sînt informații contemporane care arată că Petru I ar fi făgăduit tronul Transilvaniei, Țării Romînești și Moldovei reunite lui Francisc II Rakoczy, luptătorul pentru independența ungarilor¹. Țarul ar fi proiectat formarea unui stat unitar românesc în fața turcilor, stat condus de un principe ungar ardelean, dar în fața inițiativei lui Dimitrie Cantemir a renunțat la acest plan. Articolul al XII-lea prevede că garnizoane rusești vor putea rămîne în cetățile Moldovei, alături de oastea moldovenească, numai cu învoirea domnului Moldovei.

O altă categorie de articole se referă la cîrmuirea Moldovei, organizată ca un stat autoritar-absolutist: familia Cantemir va forma dinastia ereditară a Moldovei, cu dreptul de a se transmite tronul, în lipsa fiilor, și ramurilor colaterale (art. IV). „După vechiul obicei moldovenesc toată puterea să fie la domn” (art. VI). Acest articol cu justificarea sa istorică urma să fie dezvoltat de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*, ca să dovedească, vorba vine, tradiția absolutismului domnesc în Moldova. Domnul va avea puterea cea veche față de boieri, cu înnoirea privilegiilor lor (de moșii) (art. VII). Domnul „după vechiul obicei” stăpînește toate orașele cu satele lor din jur și să nu se aducă nici o știrbire venitului țării (art. VIII). Boierii și toată țara Moldovei sînt datori să fie supuși la poruncile domnului, fără nici o cîrtire și întîrziere, „precum era obiceiul întotdeauna” (art. IX). Toată judecata și dreptul să le aibă numai domnul și fără diploma domnească, nimeni nu va putea primi un privilegiu de la țar (art. X). În acest chip, Dimitrie Cantemir stabilea sprijinit, nu pe puteri sociale interne, ci pe sprijinul din afară al țarului, domnia absolută în Moldova, pe baza unei tradiții istorice afirmate de dînsul și pe care rămînea dator s-o dovedească.

Articolul al XI-lea prevedea retrocedarea la Moldova a Bugeacului cu cetățile de la Dunăre, Chilia și Cetatea Albă, pierdute în vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș.

Ultimele articole stabilesc măsurile de luat la închierarea păcii cu turcii: Rusia nu se va învoi la o pace care ar lăsa Moldova sub dominația Imperiului Otoman (art. XIII), dar dacă totuși turcii vor izbuti să cucerească Moldova, domnul ei (Dimitrie Cantemir) se va retrage în Rusia, unde i se vor da moșii cu un venit echivalent cu acela al unui domn al Moldovei (art. XIV). Palatele din Constantinopol stăpînite de Dimitrie Cantemir vor fi compensate cu palate în orașul Moscova (art. XV). Articolele al XVI-lea și al XVII-lea cuprind jurămintele țarului și ale lui Cantemir. Tratatul, privit în general, asigură cu grijă inviolabilitatea și independența Moldovei. De asemenea el pune în practică ideea scumpă lui Dimitrie Cantemir, răsturnarea regimului aristocratic din Moldova și

¹ Izvoarele indicate la N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 471.

înlocuirea lui cu monarhia absolută, care constituia un progres în dezvoltarea politică a statelor, față de statul boieresc-feudal. În sfârșit, tratatul se îngrijea de asigurarea persoanei domnului Moldovei, care apare într-însul pe primul plan.

Nu numai tratatul de la Luțk dezvăluie concepția politică a lui D. Cantemir în aceste împrejurări, ci și un alt act important al domnului: proclamația dată de dînsul poporului Moldovei cu prilejul pășirii pe față de partea Rusiei și a rupturii cu suzeranitatea Porții. Această proclamație, urmare necesară a tratatului, s-a păstrat numai în traduceri în limbi străine, toate defectuoase și fără dată¹. Data se poate restabili prin aceea că un raport al oștirii rusești arată că în ziua intrării primelor detașamente rusești în Iași, la 30 mai 1711, s-a dat proclamația domnului către toată țara, pentru adunarea oștirii, chemarea pentru protecția țarului și amenințări pentru cei ce nu se vor înfățișa la oaste². La 2 iunie Dimitrie Cantemir scrie chiar lui Șeremetiev feldmareșalul rus, dînd știre că a lansat aceste proclamații, chemînd pe toți la oaste pînă la 15 iunie³. Unele texte ale proclamațiilor cuprind știri despre mișcările oștirii țarului între 4 și 15 iunie și amîna data prezentării pînă la 15 iulie: e vorba de forme modificate ulterior, cînd proclamația s-a multiplicat din nou. Nu știm dacă acest act nu a fost tipărit, lucrul este posibil.

Proclamația se adresează mitropolitului, boierilor de curte și celor din provincie, oștenilor, căpitanilor și întregului popor. Învinuirile aduse Porții se întemeiază pe pretinsul tratat încheiat de Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, cu turcii, care, după Ureche, ar fi închinat cel dintîi țara turcilor. Prin aceste capitulații, concepute de Cantemir, țara plătea un tribut de patru mii de galbeni, patruzeci de cai, douăzeci și patru de șoimi. Acest tratat a fost călcat de turci, prin următoarele fapte: dărîmarea cetăților Moldovei (sub Alexandru Lăpușeanu), cucerirea părții de sud-est a țării, Bugeacul cu cetățile Tighina, Cetatea Albă, Ismail, care, după erudiția lui Cantemir, ar corespunde respectiv cu cetățile romane: Tulia, Palatium, Procopeia, apoi prădăciunile îngăduite tătarilor în pămîntul Moldovei, turcirea cu de-a sila a unora dintre domnii și doamnele țării (aluzie la Elisabeta Movilă și fiul ei Alexandru), „silnicie pe care am cunoscut-o chiar asupra noastră“, spune Cantemir, făcînd aluzie la unele împrejurări puțin cunoscute din vremea șederii lui la Poartă. În sfârșit, la acestea se adaugă creșterea tributului și a îndatoririlor către Poartă, „ceiace voi înșiși bine cunoașteți“.

„Dar dumnezeu încă nu a uitat poporul său. Iată s-a ivit Petre Alexeievici țarul Rusiei, care cu arma de neînvins a crucii vine să desrobească popoarele creștine din robia păgînilor. Este nevoie ca noi să ne unim cu alianță armată cu dînsul și să pornim din toată inima și legîndu-ne cu toată soarta noastră“. Oastea țarului se află în fața Benderului și împăratul rusesc ne-a scris, făgăduindu-ne leafă pentru oșteni, restituirea cetăților răpite de păgîni. Deci toți moldovenii să se ridice, să vină la oaste pînă la 15 iunie (stil vechi); cei ce nu vor veni vor fi afurșiți de biserică și domnul le va confisca pămîntul.

¹ O fotografie a copiei latine din Arhivele din Moscova la Acad. R.P.R., foto (cea mai bună, dar nu lipsită de erori); J. A. Nordberg, *Histoire de Charles XII*, III, Haga, 1748, p. 248—249, anexe (trad. franceză); Hurmuzachi, *Documente*, VI, p. 79, trad. germ.; *ibidem*, IX—1, p. 455—456 (latin); *ibidem*, Supliment I—1, p. 396—397, (latin), p. 398—399, (francez); N. Iorga, *Carol XII, Petru cel Mare și țările noastre*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secf. Ist.*, ser. II, XXXII, 1911, p. 126—127 (latin), 100—02 (romînește).

² Ms. Muzeului Czartoryski, Cracovia, nr. 218, f. 324.

³ A. Z. Mișlaevskii, *Voina s Turfieu 1711 goda*, Petersburg, 1898, p. 120.

Actul este semnat, alături de domn, și de șefii opoziției boierești, în frunte cu Iordache Ruset, Constantin Ruset, Ilie Catargiu.

Pe lângă importanța lor politică de moment, aceste două documente, tratatul de la Luțk și proclamația către moldoveni, stau la baza concepției politice dezvoltate de autor în *Descrierea Moldovei*, ale cărei idei conducătoare, domnia autoritară și vechimea independenței Moldovei, erau în germen în ele. Dezvoltarea relațiilor dintre Moldova și Poartă și falsul tratat de vasalitate al lui Bogdan al III-lea se regăsesc de altfel pe larg și în *Istoria Imperiului Otoman*. Se poate spune că în vîltoarea acțiunii politice, Dimitrie Cantemir a conceput și a aplicat ideile principalelor sale opere, înainte de a le scrie.

XIII. CAMPANIA LUI PETRU I ÎN MOLDOVA ȘI LUPTA DE LA STĂNILEȘTI

A m arătat că unii istorici în frunte cu N. Iorga socotesc că războiul împotriva turcilor pentru eliberarea Moldovei, la 1711, „n-a fost un război național“ (citește : popular) ¹. Totuși, izvoarele contemporane, afară de cronica lui Nicolae Costin, adversar al inițiativei domnului, afirmă cu totul dimpotrivă și din spusele lor se poate vedea un mare entuziasm popular pentru lupta de eliberare împotriva turcilor. Când Dimitrie Cantemir a dat proclamația către țară a fost un iureș de pretutindenii să se înscrie toți în noua oaste a domnului. „Deci boierii mazili, scrie Neculce, au și început a veni de prin bejenii la oaste (e vorba de mazili, mica boierime fără slujbe). Foarte prea puțini n-au venit. Așijderea și slujitorii (oșteni din ținuturi), dac au audzit, au și început a vini de toate părțile și a să scrie la steaguri. Și audzind de leafă, nu numai slujitorii să scrie, ce și ciobotarii, croitorii, blănarii, crișmarii. Slugile boierești lăsa pre boierii săi și alerga, de să scrie la steaguri. Oaste de strînsură din țirgu, mai mulți fără arme decît cu arme. Să făcusă păn la 17 polcovnici și 170 rocmistri (comandanți de „roate“) cu steaguri, în cinspredzece dzile“. Cronicarul adaugă însă că steagurile de 100 de oameni n-au apucat să se împlinească toate ². Deci oastea completă era calculată la 17 000 de oameni. În schimb, „boierimea mai toți fugisă de pre lîngă dînsul (D. Cantemir), de-l lăsasă singur“ ³. Numai din aceste fapte se poate vedea caracterul popular al războiului, nesuținut de boieri, ci de o mișcare a orașenilor și țăranilor. În multe orașe, la Bîrlad, Roman, Iași, mulțimea se ridică și măcelărește pe turci ⁴. Pe de altă parte, mase de țărani din Moldova alerгарă către oștile rusești, cerînd primirea ca voluntari în lupta împotriva turcilor. Un raport rusesc din primele zile ale intrării armatelor peste Nistru, spune: „Moldovenii vin la noi fără încetare, cu mare dorință de a ne ajuta și cei din urmă țărani (mujici) vor să intre în slujba militară“ ⁵.

Astfel, în oastea rusească, deosebit de oastea domnului Moldovei, se formează cete noi de voluntari moldoveni în frunte cu căpitanii locali, Nicula,

¹ N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 478.

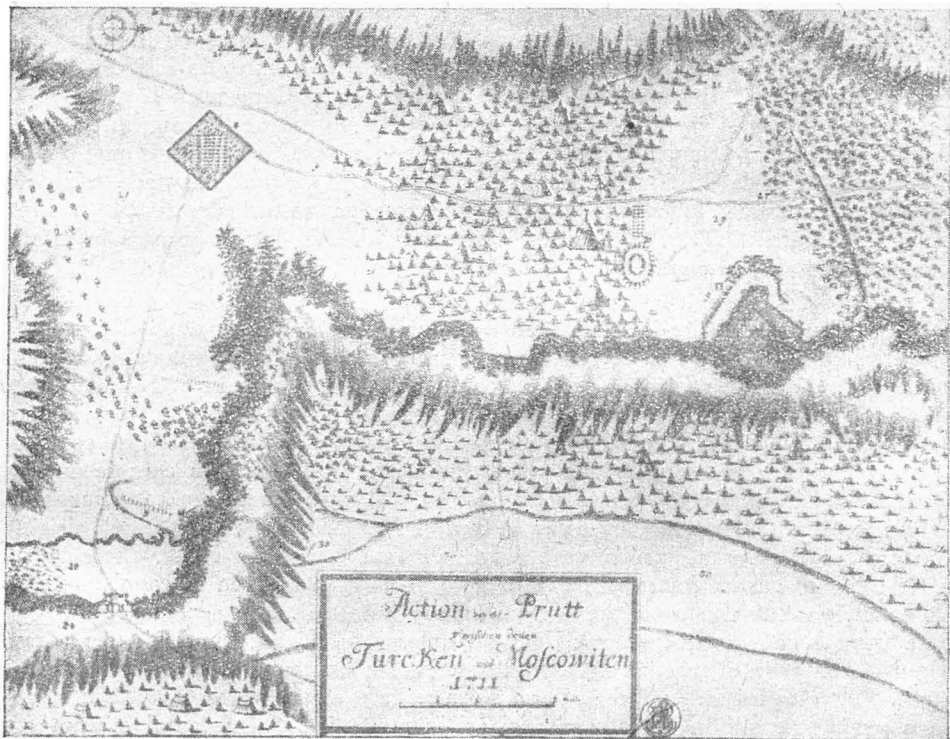
² I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 273.

³ *Ibidem*, p. 268.

⁴ *Sbornik Russkago Istoriceskago Obščestva*, L, p. 453—454, raport englez.

⁵ A. Z. Mișlaevski, *Voina s Turčieiu 1711 goda*, S. Petersburg, 1898. p. 250. Raport: din 31 mai 1711 din Moldova.

Cîrje și Abaza¹. Moldovenii din ținutul Orhei, cu serdarul Donici trecură cu toții de partea oștirilor rusești². Cînd turcii se înfățișară, la cetatea Sorociei, ca să pună într-însa o garnizoană de a lor, moldovenii din cetate, încă înainte ca domnul țării să se fi declarat pe față de partea țarului, închiseră porțile cetății și nu îngăduiră turcilor să intre. Peste cîteva zile, ei predară cetatea oștilor rusești³.

Planul luptei de la Prut. 1711.

Toate acestea dovedesc o atmosferă hotărîtă de luptă împotriva turcilor, de ridicare a țării întregi pentru eliberare. În aceste împrejurări intrară trupele rusești în Moldova.

La 25 mai oștile rusești sosiseră la Rașkov pe Nistru, și acolo, peste două zile, îi întâmpină solul lui Dimitrie Cantemir, același căpitan Pricopie, care în iarnă fusese cu solie la țar. Domnul cerea ca îndată să vină la Iași un puternic detașament rusesc de avangardă, pentru a apăra orașul și curtea domnească împo-

¹ Al. Kociubinski, *Snoșenie Rossi pri Pețra Pervom s iujnîmi sloviaunami i runî-nami*, Moscova, 1872, p. 69.

² B. P. Șeremetev, *Voенно pohodnoi jurnal*, St. Petersburg, 1898, p. 38—39.

³ *Sbornik Russkago istoriceskago obșcestva*, L. p. 448—453.

triva turcilor¹. Primele polcuri rusești intrară în Iași, sub comanda brigadirului Kropotov la 30 mai și în aceeași zi, Dimitrie Cantemir se declară pe față de partea rușilor, unindu-se cu dînșii². Întîlnirea dintre domn și avangarda rusească avusese loc pe malul Prutului, unde Dimitrie Cantemir le ieșise înainte, lăsînd pe Ioan Neculce hatmanul să păzească tabăra moldovenească așezată deasupra Iașilor, la Cetățuia. Rușii se instalară la rîndul lor în tabără la Podul lui Bîtcă, trimițînd însă și un detașament de pază la Cetățuia³. O săptămînă mai tîrziu (6 iunie), sosiră și trupele principale ale rușilor în frunte cu feldmareșalul Șeremetev și se așezară în tabără pe malul Prutului, nu departe de Iași. Acolo veni imediat și Dimitrie Cantemir însoțit de Ioan Neculce și Constantin Ruset, fiul lui Iordache, precum și de diferiți căpitani ai oștirii moldovenești, care fură dăruiti de feldmareșal cu blănuri de soboli și cu alte daruri⁴. Țarul însuși mai zăbovi cîteva zile, abia la 15 iunie trece în Moldova pe la Soroca, de unde trimite o scrisoare domnului, felicitîndu-l pentru ridicarea sa alături de dînsul în lupta pentru eliberarea țării, și făgăduindu-i tot sprijinul. Totodată îi cere să ia măsuri pentru aprovizionarea oștirii rusești; toate proviziile urmînd să fie plătite⁵.

La 24 iunie țarul sosește pe neașteptate la Iași, fără a da de știre lui Dimitrie Cantemir. Boierii din oraș, în frunte cu mitropolitul și fruntașii orașenilor i se închină „că doar îi va cerceta cu mila sa și-i va scoate de suptu giugul robiei turcilor“. Aflînd de venirea țarului în capitala Moldovei, Dimitrie Cantemir, care se afla în tabăra feldmareșalului Șeremetev, sosește în grabă în oraș împreună cu acesta și întîmpină pe Petru cel Mare, care începuse să viziteze Iașii și comorile sale artistice. Dintre mănăstiri i-a plăcut în primul rînd Golia, în care recunoaște un amestec de stiluri: polon, rusc și grecesc. „Și mult lăuda împăratul lucrurile, chipul și toate obiciile moldovenilor și încă și dobitoacele acestui pămînt, dzicînd că-s frumoasă“, scrie Neculce, care a fost de față la această vizită. Urmează un mare ospăț în curtea domnească din Iași; țarul n-a vrut să stea în capul mesei, ci a pus în locul de cinste pe gazdă, pe Dimitrie Cantemir. „Se ospăta și să veselie prea frumos cu vin de Cotnar și lăuda vinul foarte. Și încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin și mult să mira cum spre partea lor nu să face vin cu pelin așe bun“. Portretul lui Petru I descris de Neculce care a luat parte la masă a rămas ca o pagină de stil în literatura cronicarilor moldoveni: „Împăratul era un om mare mai înalt decît toți oamenii, iar nu gros, rătund la față și can smad, oacheș și can arunca cîteodată din cap, fluturînd. Și nu cu mărire și fală ca alți monarhi, ce umbla fiecum, prost la haine și numai cu doao, trei slugi, de-i era de grija trebilor. Și umbla pre gios, fără alaiu, ca un om prost“⁶.

Paralel cu portretul lui Petru I scris de cronicarul moldovean, ni s-a păstrat și portretul lui Dimitrie Cantemir scris de unul dintre ofițerii țarului Rusiei, francezul Moreau de Brassey; care și el a fost de față la întîlnirea de la Iași: „Acest domnitor era un om de mică statură, cu trupul șlefuit în chip delicat. bărbat frumos, grav și cu o înfățișare așa de plăcută, cum n-am văzut niciodată

¹ Raport polon contemporan din oastea rusească, Ms. Muzeului Czartoryski din Cracovia, nr. 218, f. 323—324.

² I. Neculce, *op. cit.*, p. 271.

³ *Ibidem*.

⁴ B. P. Șeremetev, *op. cit.*, p. 43.

⁵ Al. Kociubinski, *Mî i oni*, St. Petersburg, 1877, p. 140.

⁶ Toate amănuntele după I. Neculce, *op. cit.*, p. 275—277.

în viața mea. Era om politicoș, afabil, cu conversație blindă, politicoasă, curgătoare, vorbind latinește în chip ales, ceea ce era foarte plăcut pentru cei care vorbesc această limbă și care aveau bucuria de a se întreține cu acest principe¹.

A treia zi după ospățul de la Iași, Petru pofti la rindul său pe Dimitrie Cantemir în tabăra sa, împreună cu 15 boieri. La venirea domnului, dragonii slobozîră focul în semn de cinstire. Un mare cort întins forma sala ospățului „și au pus masă suptu acel cortu, gios pre pămînt și au săpat șanțu de slobodzit picioarele în gios. Și au sădzut împăratul și cu Dumitrașco vodă și cu toți ghenerarii, cîți era și bragadirii și polcovnicii și căpitanii“. După al cincilea demnitar al țarului ședeau cei 15 boieri moldoveni, între care și cronicarul Neculce. „Și ne au cinstit bine și frumos și mai pe urmă ne-au închinat însuși împăratul cu niște vin al lui de la franțoji, care, îndată cum au băut, au mărmurit toți de beți, bînd acel vin și n-au mai știut cum au dormit întru acea noapte, și domnul și boierii“².

În timpul șederii țarului cu tabără linga Iași se pierdu o vreme prețioasă, care fu folosită de turci pentru trecerea Dunării. Totuși tratativele diplomatice nu încetară nici un moment, în vederea ridicării unei răscoale a creștinilor din Imperiul Otoman. În primul rînd se punea greutate pe cooperarea la război a lui Constantin Brîncoveanu, domnul Țării Romînești, bogat, care dispunea de mijloace de aprovizionare pentru oști și putea face legătura cu sîrbii. În scrisoarea către feldmareșalul Șeremetev la 6 iunie 1711, Dimitrie Cantemir spune că a trimis scrisoarea adresată de feldmareșal lui Brîncoveanu, „preaiubitului nostru frate, domnul muntenesc“ și i-a scris din partea lui să se unească cu oștile creștine³. Domnul Țării Romînești aștepta însă să vadă cine va învinge. Așezat cu tabăra la Urlați, el trimite la Iași, la Petru I, pe solul său, Gheorghe Castriotul, fost mare comis, prin care propune rușilor o mediație de pace cu turcii, mediație inițiată de Hrisant patriarhul de Ierusalim⁴. Dar situația internă din țările romîne era de așa natură că se putea trata și peste capul domnilor cu „majordomii“ boieri și oligarhia boierească, ceea ce țarul Petru știa și folosi din plin această situație. Încă mai dinainte el intrase în legături cu Cantacuzinii, cu șeful lor Constantin stolnicul. Aproape în același timp cu Castriotul sosi la Iași, fără știrea și fără voia lui Brîncoveanu, Toma Cantacuzino, despre care am mai vorbit, vechiul prieten al lui Cantemir de la Constantinopol, care-i împărtășea ideile în privința Imperiului Otoman. Toma venise cu citeva rude, cu Teodor Corbea din Brașov, fratele lui David, diplomat și scriitor, dar reprezenta de fapt pe toți Cantacuzinii, în special pe unchii săi, Constantin și Mihai și chiar pe mitropolitul țării Antim Ivioreanu⁵. Sosind în fața țarului, Toma îi declară că vorbește în numele întregului popor muntean, care vrea să se scoale împotriva turcilor, dar este oprit de domnul său, trădătorul Brîncoveanu. Acesta nu numai că nu-și va ține făgăduielile de a ajuta pe ruși, dar a împiedicat trecerea prin țara sa a voluntarilor sîrbi. „Și i-au dzis împăratul Tomii, că, de nu s-a închina Brîncovanul, pre dînsul îl va face

¹ Moreau de Brasse, *Mémoires politiques*, Amsterdam, 1716, I, p. 47.

² I. Neculce, *op. cit.*, p. 280—281.

³ A. Z. Mișlaevski, *Voina s Turțieiu 1711 goda*, St. Petersburg. 1898, p. 120.

⁴ Radu Grecianu, *Viața lui Constantin Brîncoveanu*, ed. St. Grecianu, București, 1906, p. 198—199; N. Iorga, *Carol XII, Petru cel Mare și țările noastre*, ed. cit., p. 96—98; cf. și scrisoarea lui Brîncoveanu către Castriotul, Acad. R.P.R., ms. 326, f. 21.

⁵ Radu Grecianu, *op. cit.*, p. 206; I. Neculce, *op. cit.*, p. 279.

domn, iar de să va închina Brîncovanul, pre dinsul îl va face gheeneral, de nu va asculta, nici să va teme de Brîncovanul vodă¹. După sfatul lui Toma și al lui Dimitrie Cantemir, împotriva părerii lui Neculce, care se temea de risipirea oștilor, Petru I trimite împotriva Brăilei un puternic detașament în frunte cu generalul Rönne. Această expediție în Țara Românească era menită să exercite o presiune asupra lui Brîncoveanu și să-l silească să se declare². În adevăr, Brăila fu cucerită la 13/24 iulie și în aceeași zi generalul Rönne trimite o scrisoare amenințătoare domnului muntean, cerîndu-i să apară personal în tabăra lui, orice amînavе „ar produce dușmănie împotriva Înălțimii voastre“ și nu ar putea opri, „luarea măsurilor de altă natură, pentru care eu am înaltă poruncă“³. Încă mai înainte, pentru a opri furtuna care venea asupra lui, Brîncoveanu scrisese contelui Golovkin, ministrul țarului, aflător la Iași, plîngîndu-se că nu a primit răspuns la solia lui Castriot, că el demult slujește în favoarea Rusiei și e gata s-o ajute, „așteaptă împreună cu toți creștinii pe țarul liberator și se roagă zi și noapte în biserici pentru oștile rusești“⁴, Promisiunile pe care nu avea de gînd să le împlinească rămăseră deșarte și Brîncoveanu scăpă deocamdată de primejdie, prin încheierea păcii de la Prut.

În schimb, moldovenii și domnul lor își împliniră din plin obligațiile înscrise în tratatul de alianță. Nu s-a arătat destul pînă acum care a fost rolul micii oștiri a lui Dimitrie Cantemir în campania militară împotriva turcilor din 1711.

Faptul de arme mai însemnat al acestor trupe a fost lupta de lîngă satul Bîrseni, pe Prut. Acolo avangarda de 4 000 de oameni condusă de generalul țarului, Ianus, fusese înconjurată de o oaste superioară turcească. Atunci i-a venit în ajutor oastea moldovenească comandată personal de Dimitrie Cantemir, și cum povestește el însuși „a susținut lupta în curs de trei ceasuri împotriva a șaizeci de mii de cavalerie turcească și tătară și respingînd-o nu fără oarecari pierderi, oastea se poate întoarce întreagă în tabără“⁵. Lupta care avu loc în ziua de 7 iulie este povestită și de Neculce, care recunoaște că moldovenii și cu detașamentul rusesc au fost în cele din urmă siliți să se retragă, dar adaugă cu admirație: „pînă începută a să înglоти turcii, sta oarece bine și bieții moldoveni, măcar că era oaste de strînsură, negrijiți și fără arme și neînvățați la războiu, că ei nu avuseser oaste de mult ... De mirat era încă și cît stătusă, ce putincioși era ei să să bată cu oastea turcească“⁶. Și în tabăra de la Stănilești moldovenii să aflau alături de ruși; ei sosiră după atacul turcesc și pătrunseră în tabără sub focul artileriei turcești⁷.

Bătălia de la Stănilești pe Prut, lîngă Fălciu, avu loc între 8 și 12 iulie 1711, stil vechi. Țarul cu toată oștirea lui și cu moldovenii fură înconjurați de turci și de tătari sub comanda marelui vizir Mehmed Baltagi pașa. Armata rusă,

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 280; Al. Kociubinski, *Snozenia Rossii pri Petra Pervom s iujnîmi slavianami i rumînami*, Moscova, 872, p. 60—61.

² I. Neculce, *op. cit.*, p. 279—281; A. Z. Mișlaevski, *op. cit.*, p. 141.

³ Searlat Callimachi, *Un document inedit din anul 1711*, în „Studii“, III, 4, p. 178—179.

⁴ Ms. rom. Acad. R.P.R., nr. 326, f. 20 (copie), din 7 iunie 1711.

⁵ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, f. 465, trad. I. Hodoș, p. 791.

⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 284.

⁷ *Ibidem*, p. 286.

afară de detașamentul trimis la Brăila cu Rönne, cuprindea 38 246 de oameni, infanterie și cavalerie, pe cînd turcii erau 119 600, afară de tătari. Oastea rusească suferise de foame, deoarece în Moldova în acea vară lăcustele distruseră toată recolta. Ajutorul lui Brîncoveanu nu se ivise, anume întîrzieri făcuseră ca să nu se poată împiedica trecerea Dunării de către turci¹. Încă înainte de a fi înconjurat complet, țarul se adresase lui Ioan Neculce, ca hatman al oștilor moldovene, întrebîndu-l dacă l-ar putea scoate în Transilvania, străbătînd printre tătari și turci, dar cronicarul moldovean nu cuteză să ia asupra lui o asemenea răspundere².

Atacul principal al turcilor împotriva taberei rusești avu loc la 9 iulie, toate forțele fiind concentrate împotriva părții din întăritura apărată de generalul Allart. Atacul fu respins cu pierderi uriașe pentru otomani (7 000 de morți și răniți) și anume grație focului neîntrerupt al artileriei de campanie rusești, în număr de 53 de tunuri³. Atunci Petru I convocă un consiliu de război, care hotărâște că, dacă nu se va putea ajunge la o înțelegere cu turcii, să se încerce o retragere cu forța printre dușmani, de-a lungul Prutuului în sus⁴. Dimitrie Cantemir, care-și aminti de experiența sa militară în războiul austro-turc din 1697 la Zenta și Varadin, era și el de această părere, dar țarul amină hotărîrea pînă la primirea răspunsului solilor trimiși în tabăra turcească, în frunte cu vice cancelarul P. Șafirov⁵.

Astfel se încheie pacea de la Prut din 12 iulie 1711 stil vechi. Tratatul cuprinde 7 articole. Țarul capătă dreptul de a se întoarce în țară cu toate oștile și artileria. În schimb, va ceda turcilor cetatea Azov, cucerită la 1697 și va distruge întăriturile de la Taganrog și de pe alte puncte de pe marginile mării de Azov. Țarul va renunța să se amestece în treburile Poloniei, de asemenea și tătarii se vor abține de la năvăliri în acea țară. Se asigură libertatea negoțului de amîndouă părțile. Regele Suediei, Carol al XII-lea, va avea voie să treacă prin țările rusești, venind de la Bender, unde se refugiase, ca să se poată întoarce în țara lui⁶. Acest tratat a fost mult discutat, unii istorici și memorialiști ai vremii au afirmat că vizitul a fost cumpărat de ruși, ca să acorde condiții așa de avantajoase. În realitate, turcii nu aveau nici un interes să prindă ca prizonier pe Petru cel Mare, nici să facă cuceriri mai întinse în dauna stăpînirilor rusești. Tratatul corespondea situației de fapt a forțelor: armata rusească nu fusese distrusă, ci numai pusă într-o situație critică; pentru distrugerea ei ar fi trebuit noi și grele eforturi cu rezultatul nesigur. „Această (pace) a fost pentru turci cu atît mai bine venită, cu cît tabăra lor răsuna de plîngerile soldaților și ienicerii scăpați din foc nu mai voiau să intre în lupta în care suferiseră pierderi așa de mari“, scrie D. Cantemir⁷.

¹ *Ocerki istorii SSSR*, Moscova, 1955 (secolul XVIII, primul sfert), p. 535.

² I. Neculce, *op. cit.*, p. 285.

³ *Ocerki*, citate, p. 534—535.

⁴ Textul hotărîrii consiliului, la A. Z. Mișlaevski, *Voina s Turčieiu 1711 goda*, St. Petersburg, 1898, p. 264—265.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 290.

⁶ A. Z. Mișlaevski, *op. cit.*, p. 267—268, (text rusesc) și A. J. Turghenev, *Historica Russiae monumenta*, II, Petersburg, 1842, p. 304—305 (text latin).

⁷ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, f. 466, trad. I. Hodoș, II, p. 792.

De fapt, turcii își atinseseră obiectivele ce-și fixaseră în acest război început de dînșii: înlăturarea rușilor din Polonia, de la vecinătatea Imperiului Otoman și reluarea cetăților pierdute la Marea de Azov. Judecat în ansamblu, războiul de la 1711 a fost o neizbîndă pentru ruși. „Neizbînda expediției, spune ultima istorie a Rusiei publicată de Academia de Științe din Moscova, a fost pricinuită nu de cauze externe, greșeli în planurile de război, ci a fost datorită în primul rînd împrejurărilor neprevăzute și greutăților iscate în cursul realizării acestor planuri“¹. Oastea nu a fost distrusă, rușii au pierdut numai 2 872 de oameni, pe cînd pierderile turcilor fuseseră aproape de trei ori mai mari². Totuși, Petru a învinuit pe o parte dintre comandanții oștilor și a licențiat, la întoarcerea în Rusia, 14 generali, 14 polcovnici, 22 podpolcovnici și 156 de căpitani³.

În timpul tratativelor care au precedat încheierea păcii, turcii cerură pe Dimitrie Cantemir, socotit de dînșii ca trădător. Cînd a aflat aceasta, Petru a declarat: „Aș putea da turcilor toată țara pînă la Kursk, pentrucă-mi rămîne nădejdea de a o recuceri, dar nu pot nicidecum să-mi calc credința și să predau pe un principe, care și-a pierdut domnia pentru mine, căci este cu neputință să recîștigi onoarea, odată ce ai pierdut-o“⁴. El trimise vorbă turcilor că domnul Moldovei nu se află în tabără și turcii se prefăcură a-l crede. „Pentru un ghiaur, ce să ne sfădim noi împărații“ ar fi declarat marele vizir cu dispreț⁵. Cantemir trecu cu oastea rusească prin rîndurile turcești ascuns într-o caretă a împărătesei (viitoarea împărăteasă Ecaterina, necununată încă cu țarul pe atunci), neștiut nici de moldoveni, afară de Ioan Neculce și de doi copii de casă, care-l slujeau⁶.

Retragerea armatei rusești din Moldova începu de-a lungul Prutului; ea trecu nu departe de Iași și apoi străbătu peste Prut la Ștefănești, unde se afla podul peste Prut construit de oștile țarului (21 iulie). Turcii între timp atacaseră Soroca (la 17 iulie), dar fuseseră respinși de garnizoana rusească de acolo. Țarul și întreaga armată trecură Nistrul pe acolo spre Mohileu în zilele de 29 și 30 iulie⁷. Trupele lui Rönne care evacuasera Brăila se uniseră cu armata țarului.

Cît privește pe Dimitrie Cantemir, el se grăbi să se ducă la Iași, însoțit de 200 de ruși, unde rămase două zile și-și luă familia și pe boierii ce-i rămăseseră credincioși. Aceștia, în număr de douăzeci și patru, erau boieri mici, afară de Ioan Neculce. Ceialți, Pavel Rugină, Ilie Abăza, Ioan Mirescul, Mogilde serdar. Constantin Zărul medelnicer nu făceau parte nici unul din marea boierime de latifundiar, care cîrmuise Moldova pînă atunci. Boierii mari erau bucuroși că au scăpat de domnul cu idei autoritare. Boierii mici amintiți formau ceata de căpitani

¹ *Ocerki istorii SSSR* (sec. XVIII, primul sfert), Moscova, 1955, p. 537.

² *Ibidem*, (sec. XVIII—1), p. 535.

³ *Ibidem*.

⁴ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, f. 467, trad. I. Hodoș, II, p. 793.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 293.

⁶ *Ibidem*, p. 294 și *Mémoires du règne de Catherine*, Haga 1728, p. 36—37 și p. 36—37, și *Sbornik Russkago Istoriceskago Obščestva*, L. p. 494 și urm. raport englez contemporan.

⁷ B. P. Șeremetev, *Voenna pokodnii jurnal 1711—1712.*, S. Petersburg, 1898, p. 58—62.

de oaste din vremea luptelor cu turcii. Alături de ei urmară pe domn în exil și un foarte mare număr de oșteni de rînd, țărani liberi și mazili¹. Tătarii loviseră Iașii înainte de venirea lui Dimitrie Cantemir și prădaseră cîteva mahalale, dar tîrgoveții din Iași atacă pe tătari singuri, fără nici un ajutor, prinzînd pe cîteva dintre năvălitori. La 16 iulie, într-o luni, Dimitrie Cantemir cu ai lui părăsiră Iașii pentru totdeauna și urmară marșul oștilor rusești pînă dincolo de granițele țării². Domnia lui ținuse, de la investitura din noiembrie precedent, abia opt luni.

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 297. O listă completă a boierilor care urmară pe Dimitrie Cantemir în Rusia cu genealogiile lor, în anexele lucrării lui A. T. Bayer, *Istoriia o jizni i dělah moldavskago gospodarea, kneazea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 363—400.

² Nicolae Costin, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 109—110.

XIV. DIMITRIE CANTEMIR ȘI RUSIA REFORMELOR LUI PETRU CEL MARE

Dimitrie Cantemir a petrecut doisprezece ani în Rusia, anii maturității, cei mai fecunzi ca scrieri și nu lipsiți de o intensă activitate politică. El venise în Rusia ca un om format. Cum se va vedea în capitolele următoare, principalele sale idei politice și istorice, chiar concepția primă a scrierilor sale redactate în Rusia, provin din perioada în care a stat în țară și la Constantinopol. Totuși se poate afirma că șederea lui Dimitrie Cantemir în Rusia a avut o adâncă înrîurire asupra lui, nu numai pentru adâncirea ideilor sale politice, istorice și filozofice, dar și ca o lămurire, o transformare definitivă a activității sale intelectuale, pe calea de la misticism spre știință, de la operele metafizice la cele istorice, la care se oprișe pînă atunci la jumătatea drumului. Activitatea politică a lui Dimitrie Cantemir în această perioadă, ca ministru al lui Petru I, are o însemnătate și pentru istoria Rusiei, activitate care a fost pînă acum prea puțin pusă în lumină.

Dimitrie Cantemir vine în Rusia tocmai în vremea marilor reforme politice, economice și culturale de la începutul veacului al XVIII-lea. Problema care se pune pentru istoric și pentru istoricul literar este de a ști întrucît opera acestui scriitor și om politic român se integrează în atmosfera, în cerințele ideologice ale Rusiei în epoca transformării ei.

Nu este cazul, în acest studiu închinat lui Dimitrie Cantemir, să cercetăm în amănunte reformele din Rusia din vremea lui Petru I; ne vom mulțumi să schițăm în special acele trăsături ale situației și schimbărilor din acea țară care ne îngăduie să explicăm înrîuririle exercitate asupra fostului domn al Moldovei și colaborarea lui la opera de reforme.

Reformele țarului Petru și ale sfetnicilor lui sînt, pe de o parte, continuarea unei evoluții începute în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Rusia, pe de altă parte, rezultatul nevoilor sociale și politice ale statului rus. Aceste nevoi au aflat un conducător energetic, care a știut să le găsească măcar în parte o soluție, potrivită cu forțele sociale din acea epocă, deși nu lipsită de greșeli și de elemente nedurabile.

Viața economică a Rusiei, care se baza mai înainte mai ales pe vînătoarea de animale cu blănuri și pe agricultură, se îndreaptă acum spre industria de manufacturi. Manufacturile în general și ridicarea celor metalurgice în regiunea Uralilor

și a Moscovei sînt nota caracteristică a vieții economice din vremea lui Petru ¹. Pe de altă parte, concepția economică a mercantilismului, doctrină care socotea că puterea și trînicia unui stat stau în bogăția sa monetară și în balanța excedentară a comerțului exterior, a făcut ca politica țarului întemeiată pe această doctrină economică, să tindă cu orice preț la alcătuirea unei flote și la obținerea de ieșiri la mare, la Marea Baltică, la Marea Neagră și la Oceanul de Nord.

Pentru a-și atinge țelurile politice și economice, țarul a făcut apel la un mare număr de „tehnicieni“ străini, militari, oameni de știință, specialiști în industria manufacturieră și minieră etc. Afirmăm că, într-un anume sens, între „tehnicienii“ străini care au ajutat pe țarul reformator în opera sa a fost și Dimitrie Cantemir.

Statul lui Petru cel Mare a fost denumit de istorici statul pomestnicilor, adică un stat condus de nobilimea dependentă de țar, de puterea centrală. Încuicirea vechii nobilimi independente, a stăpînilor de votcine, cu o nobilime de origine militară, creată de autoritatea monarhică, a avut ca rezultat, pe de o parte, crearea monarhiei absolute, a absolutismului țarilor, pe de alta, în societate o ridicare a proprietarilor de pămînt, care se îmbogățesc de pe urma comerțului intern și extern, de asemenea și un început de avînt al orașelor. În schimb, țărani au avut mult de suferit de pe urma acestui regim. Șerbii încep să fie vinduți personal, ca robii. Ei nu mai puteau plăti renta feudală și obligațiile față de stat, în muncă și natură, ci erau nevoiți să plătească bani pentru susținerea între altele a noii administrații de funcționari plătiți de stat, precum și a armatei permanente, echipate modern. Pe de altă parte, țărani erau supuși recrutării în războaiele cu Suedia, Turcia și Persia și erau siliți să lucreze și mai mult pentru producția de export, pe care o cerea stăpînia moșiilor. De aceea, nu e de mirare că în această epocă s-au petrecut o serie de răscoale mari țărănești în diferite părți ale Rusiei ².

Absolutismul țarist, sub forme exterioare democratice, însemna pe de o parte umilirea nobilimii, pe de alta, crearea unui corp puternic și numeros de funcționari ai țarului, care pătrund în toate colțurile provinciilor, în toate manifestările vieții sociale ale Rusiei. Țarul își exercită autocrația prin birocrație, prin rețeaua de funcționari și ofițeri, aleși dintre pomestnici și în parte dintre străini. Un început de organizare birocratică aflase țarul Petru și de la înaintașii lui, prin asunumitele colegii sau prizacuri, care erau un fel de ministere, împărțite pe specialități (bisericeă, afaceri străine etc.), cu un număr de scribi. Acum aceste colegii sînt înmulțite, se înființează colegii cu caracter economic-financiar, și sînt supuse unui organ central, care reprezintă autoritatea supremă și unitară a întregii administrații a țării, după țar. Acest organ, de fapt un consiliu de miniștri, poartă numele de *senat*, denumire nepotrivită, deoarece nu era o adunare legislativă, ci un consiliu foarte restrîns de sfetnici ai țarului (denumirea este de altfel împrumutată de la senatul polon). Administrația provincială și locală este unificată și legată de cea centrală; se alcătuiește un buget al statului, cu prevederea veni-

¹ Pentru viața economică în această vreme *Ocerki istorii SSSR* (sec. XVIII, primul sfert), Moscova, 1955, p. 44—152. Această lucrare colectivă este ultimul cuvînt al istoriografiei sovietice asupra epocii lui Petru cel Mare. Vezi și Liașcenko, *Istoriia narodnogo hozeaistva SSSR*, I, Moscova, 1952, p. 353—397 și I. Zaoverskaia, *Spisok manufaktur voznikșih pri Petre I* în „Istoriceskie Zapiski“, nr. 19, 1946, p. 256 și urm.

² *Ocerki istorii SSSR*, vol. citat. p. 152—185, 230—279. Vezi și *Istoriia SSSR* sub redacția lui B. D. Grekov, I, Moscova, 1948, p. 568—574.

turilor și cheltuielilor. Astfel se organizează pe baze solide absolutismul în Rusia ¹. Această administrație este în mare parte legată de armată, comandanții militari au și sarcini administrative în provincii, așa că se poate vorbi, tot ca un instrument al absolutismului, de o militarizare a administrației statului.

Desigur că accentuarea absolutismului, a statului organizat pe bază unitară și autoritară, a provocat opoziție din partea marilor feudali, beneficiarii regimului atotputerniciei boierești din Rusia veche. Domnia lui Petru I a însemnat o luptă neîncetată între țar cu sfetnicii săi și marii feudali laici și bisericești. Răscoala streljiților, numeroase comploturi, terminându-se prin revolta a însuși fiul țarului, Alexei, au fost etapele acestei lupte. Este firesc ca țarul în fața acestei opoziții să fi căutat mereu oameni de încredere, devotați și pricepuți, care să-l ajute în opera sa ².

Politica externă a lui Petru cel Mare este în legătură, pe de o parte, cu noile directive ale politicii sale economice și sociale, care cereau ieșire la mare pentru produsele rusești și legături cu celelalte țări din Europa și Asia, pe de altă parte, această politică externă urmează tradițiile vechi, din vremea lui Ivan al III-lea, ale reunirii tuturor țărilor rusești.

Politica externă a Rusiei în această vreme a alternat între faze de lupte pentru ieșirea la Baltica și lupte în sud, la marea Neagră și Caspică, pentru asigurarea legăturilor cu Orientul. După o primă fază a luptelor de la Azov, care deschisese rușilor coastele mării cu același nume, a urmat războiul nordic pentru provinciile baltice, apoi iarăși, la 1711, lupta în Moldova și pacea de la Prut cu turcii, urmată de o nouă fază a războiului cu Suedia, pînă la 1721, pacea de la Nystadt, în sfârșit în ultimii ani ai domniei lui Petru are loc expediția de pe Caspică împotriva Persiei (1722—1723). Această alternanță se datorește și împrejurărilor, independente de voința cîrmuirii rusești: războiul nordic a fost o urmare a războiului pentru succesiunea Spaniei din apusul Europei, iar războiul cu turcii, de la Stănilești, a fost urmare intervenției rușilor în Polonia. Este însă sigur că ambele directive ale acestei politici existau ca o tradiție a politicii rusești, ca o necesitate a dezvoltării statului rusesc. Încă de la începutul veacului al XVII-lea, Rusia începuse să aibă legături strînse cu ortodoxii din țările supuse Imperiului Otoman. În special grecii, care veneau după ajutoare în Rusia pentru locașurile lor bisericești, chemau pe țarul pravoslavnic, ca pe singura nădejde de eliberare a popoarelor supuse dominației otomane. Ei sînt autorii ideii politice adoptată de o parte a societății rusești, a „celei de-a treia Rome“; după căderea Constantinopolului, moștenirea Romei vechi, a ideii imperiale, a trecut la Moscova. Țarul, moștenitorul împăraților, singurul monarh ortodox liber, este menit să elibereze toate popoarele ortodoxe. Ierarhii greci numeau pe țar: „stăpînul pe pămînt al tuturor pravoslavnicilor“. Pe baza acestor speranțe se produsese în Imperiul Otoman mai multe răscoale, care aduseră între altele spînzurarea de către turci a patriarhului de Constantinopol, Partenie III, la 1656 ³.

Politica aceasta, susținută mai ales de cercurile bisericești tradiționaliste, nu putea place unui realist cum era țarul Petru I. Pentru dînsul, mai importantă era latura cealaltă a politicii externe rusești, care îi deschidea legăturile directe cu

¹ *Ocerki istorii SSSR*, p. 286—431.

² *Ibidem*, p. 412 și urm.

³ N. Kanterev, *Harakter otnoșenii Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletiih*, Moscova, 1885, p. 15 și urm., 33, 105 și urm. 294—295.

Europa civilizată din apus. Ultima lucrare sovietică asupra politicii lui Petru recunoaște, în legătură cu pacea de la Prut, din 1711: „Cîrmuirea rusească a făcut jertfe însemnate în sud, ca să obțină mînă liberă pentru a continua războiul cu Suedia”¹. Cîrmuirea lui Petru I nu a renunțat nici un moment la tradiționala politică rusească din sud și Orient, dar aceasta nu mai rămîne pe primul plan, ci trece pe planul al doilea, față de politica de expansiune la Baltica și de legături cu Occidentul. Comerțul oriental al Rusiei era destul de considerabil, așa că se impunea și pentru această latură economică, ca și pentru existența raporturilor politice, scrieri de informare asupra Orientului creștin și musulman. Țarul ținea încă o vastă corespondență politică și religioasă cu toți patriarhii din Orient, cu șefii locali ai popoarelor din Peninsula Balcanică. La Moscova și Petersburg se întâlneau numeroși greci savanți, clerici și diplomați. Sava Vladislavovici Raguzanul, fost negustor de unt, devenise sfetnicul țarului pentru chestiunile sud-slave; el mijlocise tratatul de alianță cu Dimitrie Cantemir, ajunsese om de încredere al țarului în chestiuni diplomatice cu slavii și românii, precum și în chestiuni comerciale cu Orientul².

Atunci au fost traduse și scrise în Rusia o serie de lucrări privitoare la Orient, care corespund nevoii societății și cîrmuirii rusești de a cunoaște Orientul european, în legătură cu politica externă și cu cea comercială. Astfel, este traducerea lui Ricaut, *Starea actuală a Imperiului Otoman*, datorită lui Petru Tolstoi fost ambasador rus la Poartă, care în manuscrisul traducerii a adăugat o serie de note din experiența sa proprie³. Acelorași nevoi corespunde traducerea rusă din italiană a cărții raguzanului Mauro Orbini, *Il regno degli slavi*, apărută în 1602, o istorie a slavilor de sud, tradusă de Sava Vladislavovici, din porunca țarului⁴. În acest cadru de publicații necesare pe atunci cîrmuirii rusești, operele lui Dimitrie Cantemir nu mai apar izolate. *Sistema religiei mahomedane*, tipărită din porunca țarului, *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei și Hronicul romîno-moldo-vlahilor* sînt cărți care fac parte dintr-un curent de informare, cărți cerute și necesare pe acea vreme, în legătură și cu politica externă a Rusiei lui Petru I.

Politica bisericească a lui Petru I se leagă de politica sa socială și economică, precum și de cea externă. În rîndurile clerului, cum era de așteptat, a aflat țarul cea mai hotărîtă opoziție tradiționalistă împotriva reformelor sale. Încercarea de a introduce în Rusia progresele tehnice realizate în Apus și de a apropia această țară de țările apusene, a fost combătută de biserica rusă pe bază religioasă, învinuind pe țar și pe reprezentanții acestei tendințe apusene de erezie și de legături cu ereticii catolici și protestanți. Politica religioasă a lui Petru, cum era de așteptat din celelalte manifestări ale politicii sale, a urmărit să facă din biserică un aliat docil al absolutismului și al politicii de civilizare, anihilînd încercările de opoziție. Această politică bisericească a trecut prin trei faze. Prima fază

¹ *Ocerki istorii SSSR*, citate, p. 538 și în genere pentru politica externă a Rusiei în vremea lui Petre I, p. 432—628.

² Vezi despre Sava Vladislavovici întinsul raport diplomatic francez de la Petersburg către regentul Franței, la 1717, în *Sbornik russkago istoriceskago Obščestva*, XXXIV, p. 99.

³ M. Schendo, *Praesens Russiae litterariae status*, în *Acta physico-medica Academiae Leopoldino-Carolinae*, Nürnberg, 1717, anexe, p. 146.

⁴ N. Pipin, *Istoria Russoi literaturi*, ed. 1899, III, p. 268. Cartea a fost criticată de Dimitrie Cantemir, în *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoș, I, p. 57.

a ținut pînă la moartea patriarhului Adrian al Moscovei (1690—1700), în care timp Petru a păstrat o atitudine prudentă față de biserică. După moartea influențului patriarh, care nu se pronunțase împotriva reformelor, Petru a desființat demnitatea de patriarh, numind ca administrator al patriarhiei pe mitropolitul Ștefan Iavorski de la Kiev. Aceasta însemna introducerea unui spirit nou, mai puțin tradiționalist și obscurantist în biserică. Ștefan Iavorski era elevul Academiei de la Kiev înființată de mitropolitul Petru Movilă, încă din vremea cînd acest oraș se afla sub stăpînirea Poloniei. Petru Movilă, partizan al culturalizării clerului, înființase academia sa pe temeiul academiilor scolastice și iezuite apusene, cu învățămîntul pe baza limbii latine, rupînd-o astfel cu tradiția bizantină în biserica ortodoxă. Aceasta reprezenta un progres din punct de vedere al culturii, posibilitatea unei apropieri de Occident și o renunțare la tradiționalismul mistic. Firește că aceasta a plăcut lui Petru, care a dat cîrmuirea întregii biserici rusești kievienilor. Dar la 1721 țarul face încă un pas înainte în politica sa bisericească. El înființează ca organ de conducere al bisericii un sinod, fără șef suprem, un organ bisericesc administrativ, sub directa ascultare a țarului. Regulamentul bisericesc și conducerea sinodului au fost încredințate de țar unui cleric educat în Germania, deci cu legături directe cu Apusul, un om cu anume tendințe protestante, Theofan Procopovici. Vom vedea că în această chestiune a avut de spus un cuvînt și Dimitrie Cantemir¹.

Învățămîntul în Rusia în vremea lui Petru cel Mare a trecut cam prin aceleași faze ca și biserica. Încă înainte de domnia lui Petru, de la mijlocul veacului al XVII-lea, se înființase la Moscova o școală greco-slavă, condusă de profesori greci trimiși de patriarhia de Constantinopol, școală care de la o vreme capătă titlul de Academie, adică Universitate². În vremea lui Petru cel Mare, Academia a fost condusă întii de frații Lihudi, doi frați din Salonic, trimiși în Rusia de patriarhul Dositei de Ierusalim, după o ședere de cîțva timp la curtea lui Șerban Cantacuzino la București³. La 1685 ei iau conducerea Academiei pe baza vechiului privilegiu din 1682, care stabilește caracterul pur teologic (cu studii clase grecești) al Academiei⁴. Într-o lucrare intitulată Akos, frații Lihudi caută să demonstreze superioritatea limbii grecești asupra celei latine, ca limbă universală a științei și a învățămîntului, dînd, între altele, pilda Țării Romînești și a Moldovei, unde și azi (la 1686) grecii sînt împărați (aluzie la domnia Cantacuzinilor)⁵. Lupta dintre influența latină în învățămînt și cea grecească se dă pe față la Moscova, limba latină și învățămîntul scolastic apusean fiind susținut de profesori aduși din Kiev (în frunte cu rectorul Teofilakt Lopatinski). Prin ucazul învățămîntului și culturii latine a fost Silvestru Medvedev, om politic și de cultură, care atacă pe greci și pe temeiul ortodoxiei lor necurate și plină de erezii⁶. O

¹ Pentru biserica rusească în vremea lui Petru I, *Ocerki*, vol. cit., p. 371—381. Cf. și P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, Paris, 1925 (extras din *Mélanges de l'école Roumaine en France*), p. 119—149 cu bibliografia chestiunii și despre relațiile lui N. Milescu cu chestiunea religioasă din Rusia.

² N. Kapterev, *op. cit.*, p. 482—487, și S. Smirnov, *Istoriia Moskovskoi slaveano-greko-latinskoi Akademii*, Moscova, 1855.

³ S. Smirnov, *op. cit.*, p. 19—22.

⁴ *Ibidem*, p. 12.

⁵ N. Kapterev, *Snoženie ierusalimskago patriarha Dosihteia s russkim pravitelstvom*, Moscova, 1891, p. 131—139.

⁶ *Ibidem*, p. 143—144

dată cu trecerea conducerii bisericii rusești în mîna elevilor Academiei din Kiev, în frunte cu Ștefan Iavorski, și școala este transformată într-o școală latină, de tipul Academiei lui Petru Movilă: frații Lihudi sînt îndepărtați, înlocuiți cu profesori aduși din Kiev (în frunte cu rectorul Teofilakt Lopatinski). Prin ucuzul din 7 iulie 1701 Petru poruncește: „să se introducă limba latină la Academie“ (ca limbă de predare)¹.

Ștefan Iavorski administratorul patriarhiei este numit atunci (la 1703) și „protector“ al Academiei latine². Dar o academie latină, scolastică și totuși cu caracter bisericesc, nu putea sluji deplin țelurilor politico-sociale ale cîrmuitorilor Rusiei de atunci.

În ultima parte a domniei sale Petru a dat un caracter tot mai laic învățămîntului, școlile superioare rusești au fost încredințate unor profesori care se pregătiseră în Germania, cu preocupări științifice și tehnice (Școala de anatomie, de fizică, chimie). În acest sens, pentru a deosebi cultura statului de aceea a bisericii, Petru a impus și reforma alfabetului rusec, înființînd un alfabet „civil“, deosebit de cel al cărților bisericesti, iar vechea eră bizantină, folosită pînă la 1700 de calendarul rusec, care număra anii de la 5508 înaintea erei noastre, a fost înlocuită cu anul de la Hristos, și începînd de la 1 ianuarie, nu de la 1 septembrie³.

Cărțile care au apărut și s-au scris în Rusia în această epocă reflectă acest spirit laic și practic⁴. Una din disciplinele favorizate de regim a fost geografia, cunoașterea exactă a regiunilor din Rusia și din țările vecine și însuși țarul punea mare preț pe studiul geografiei⁵. Misiuni de cercetare au fost trimise în Siberia, în China, în Marea Caspică, s-a ridicat harta regiunilor puțin cunoscute ale imperiului și au fost chemați numeroși geografi străini în Rusia. Olandezul van Verden a fost trimis să studieze Marea Caspică și țarul însuși a comunicat Academiei Franceze harta acestei mări⁶.

Deși s-ar părea că istoria nu putea intra în preocupările practice ale programului de reforme ale lui Petru I, totuși pentru scopul care slujea politicii, diplomației și cîrmuirii interne, istoria, o istorie cu caracter informativ, clar și precis, era un instrument necesar și practic pentru aceste arte ale cîrmuirii. Țarul și sfetnicii lui considerau istoria ca un mijloc de a-și însuși arta de a governa popoarele. De aceea țarul a poruncit să fie tradusă în rusește Istoria Universală a lui Puffendorf, celebrul istoric și publicist german din a doua jumătate a veacului precedent⁷, iar pe de altă parte a început inițierea unor cercetări istorice și arheologice asupra popoarelor din Rusia, ruinele și monumentele istorice din diferite locuri ale împărăției. Cunoașterea trecutului acestor popoare era pentru

¹ S. Smirnov, *op. cit.*, p. 80—81.

² *Ibidem*, p. 80.

³ Pentru cultura rusă în această vreme, vezi *Ocerki istorii SSSR* (primul sfert al sec. XVIII), p. 629—765.

⁴ P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II vol. St. Petersburg, 1862.

⁵ K. E. Baer, *Peters des Grossen Verdienste um die Erweiterung der geographischen Kenntnisse*, Petersburg, 1872.

⁶ J. Delisle, *Remarques sur la carte de la mer Caspienne envoyée à l'Académie par sa majesté czarienne*, în *Historie de l'Académie des Sciences*, Paris, 1723.

⁷ N. Pipin, *op. cit.*, III, p. 267.

gubernul rusc de atunci un mijloc pentru a cunoaște mai bine felul cum ar putea fi guvernate.

În legătură cu politica orientală, am arătat că s-au tradus lucrări privitoare la istoria Imperiului Otoman (Ricaud) și la istoria slavilor de sud (Mauro Orbini). În legătură cu aceste preocupări, Petru cel Mare a pus la cale înființarea Academiei de Științe din Petersburg. Ucazul pentru înființarea Academiei este dat în anul 1724, dar această instituție de cultură și-a început activitatea la 1726, adică un an după moartea țarului reformator. Pentru înființarea Academiei și în genere pentru planurile și perspectiva culturală, Petru se sfătua cu filozoful german Leibniz și între acesta și țar exista o bogată corespondență¹. Leibniz, Wolf și alți învățați din Europa centrală, precum și membrii Academiei Franceze² erau de părere că rolul Rusiei în știința europeană trebuie să fie acela al unei mijlociri între Orient și Occident. Apusenii cunoșteau foarte puțin și inexact geografia, filozofia, literatura și istoria popoarelor mahomedane sau de altă origine din Asia. Numai rușii, care se întindeau și în Asia, care aveau legături de vecinătate la granițele lor sudice și orientale cu aceste popoare, puteau face această operă. De aceea, Leibniz în special socotea că în Rusia trebuie să se dezvolte studiile asupra Orientului, numai acolo se puteau pregăti specialiști în această direcție. Petru cel Mare a fost de acord cu aceste păreri, nu numai dintr-o dorință de a ridica știința rusească cu un aport original în cultura europeană, dar și pentru motive politice de pătrundere politică și comercială în Orient.

În mijlocul acestei societăți, în epoca reformelor, pe care am caracterizat-o pe scurt, se ridică Dimitrie Cantemir în timpul șederii sale de doisprezece ani în Rusia. Din punct de vedere politic, el devine un membru al senatului, ceea ce, am văzut, înseamnă membru al consiliului de miniștri. Activitatea sa politică multiplă merge de la cea a specialistului în chestiunile orientale, pînă la teoreticianul monarhiei absolute pentru țar și la intrigi de curte care trebuiau să asigure unui descendent de-al lui moștenirea tronului țarilor. El a fost deci, cum vom vedea și din capitolele următoare, un participant activ al vieții politice din Rusia în vremea sa. Acest fapt nu poate rămîne fără urmări asupra operei sale de scriitor.

Unii istorici romîni, în special St. Ciobanu, cum am arătat, au considerat pe Dimitrie Cantemir în Rusia ca pe un exilat, izolat de viața politică și culturală a acestei țări în care trăia și despărțit, voit, de societatea rusească, de ideile și tendințele ei³. Din cele spuse în prezentul capitol despre aspectul general al societății și cîrmuirii Rusiei în vremea lui Petru cel Mare, se poate ușor vedea concordanța dintre conținutul și ideile operelor lui Cantemir scrise în Rusia și nevoile societății rusești. În adevăr, *Istoria Imperiului Otoman* și *Sistema religiei mahomedane* corespund nevoiei de informare a Rusiei și a Europei culte — care aștepta acest lucru de la Rusia — asupra turcilor și a mahomedanilor în genere. Ele servesc politicii orientale a Rusiei din acea vreme. Cărțile despre Moldova, *Descrierea Moldovei* și *Hronicul* (acesta din urmă îmbrățișează istoria tuturor

¹ Leibniz, *Œuvres*, ed. A. Foucher de Careil, vol. VII. *Leibniz et Pierre le Grand*, Paris, 1875.

² A. D. Andreev, *Osnovanie Akademii Nauk v Petersburghe*, în *Petr Velikii, Sbornik statei*, ed. Academiei U.R.S.S., I, 1947, p. 284—333. Se dovedește și influența savantului francez Fontenelle.

³ Vezi mai sus capitolul I, *Dimitrie Cantemir în istoriografia romînă*.

românilor) corespund de asemenea curentului istoric și geografic de cunoștințe (necesare politicii) din Rusia din acea epocă. De observat că toate aceste patru lucrări capitale au fost scrise în limba latină, limba universală a științei de atunci, deci se adresau lumii culte din Rusia și din Europa (numai *Hronicul* redactat întâi în latinește a fost apoi tradus amplificat de autor în românește). Toate aceste lucrări, precum și altele mai mici: *Viața lui Constantin Cantemir* și *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor* sînt lucrări de informație. Ca atare sînt lucrări necesare în Rusia din vremea aceea, *deci cerute*.

Dacă coborîm la analiza ideilor conducătoare ale acestor lucrări, vedem că ele cuprind anume concepții pe care le cunoaștem din scrierile lui Cantemir și din activitatea politică dinaintea de venirea în Rusia: concepția domniei absolute ca cea mai bună domnie și potrivită și pentru Moldova, concepția despre putreziciunea Imperiului Otoman și dreptul romînilor și al altor popoare supuse lui la libertate. Aceste concepții și-au găsit, ca să zicem așa, ecoul și confirmarea în starea de spirit aflată de autor în Rusia. El a aflat acolo un model de monarhie autoritară și centralizată, ceea ce a justificat vechea lui concepție. În politica externă rusă a găsit tendința unei expansiuni a influenței ei în Orient, ceea ce l-a încurajat în lupta sa, de la o vreme numai cu condeii, pentru eliberarea neamului său de sub jugul turcesc. O altă categorie de lucrări ale lui Dimitrie Cantemir în anii așa de fecunzi ai șederii sale în Rusia privesc de-a dreptul probleme interne ale societății rusești în vremea lui, sînt deci o colaborare a lui cu reformele constituționale, politice și bisericești din Rusia lui Petru cel Mare. Astfel sînt, cum vom vedea mai de aproape la analiza lor în capitolele următoare: lucrarea despre monarhie, lucrarea despre catehismul lui Teofan Procopovici pentru educația copiilor, în care ia atitudine în lupta din Rusia pentru schimbarea învățămîntului, în sfîrșit, lucrările geografice și istorico-arheologice asupra Caucazului, în vremea expediției armatei rusești în anul 1722.

Dar nu numai la atîta se reduce înrîurirea mediului Rusiei reformelor asupra operei lui Dimitrie Cantemir. Am arătat că în ultima sa scriere, dinaintea de exil, *Istoria Ieroglică*, el se afla la mijloc între misticism și istoria pragmatică, între legendă și adevăr. În lucrările scrise în Rusia, Dimitrie Cantemir a făcut un pas înainte, el se îndreaptă în chip hotărît spre cercetarea științifică, ceea ce nu făcuse în nici una din lucrările sale dinaintea de domnie și de exil. Nu poate fi o simplă coincidență faptul că acestea s-a întîmplat în contactul cu o societate, în care predomina spiritul practic de cercetări și de lucrări de informare cu scopuri politice din Rusia lui Petru I. Ceea ce a contribuit la limpezirea spirituală a lui Dimitrie Cantemir, la renunțarea definitivă la misticism și metafizică pentru a se închina numai istoriei, geografiei, studiului religiilor, cu o metodă critică și sintetică în același timp, este tocmai influența mediului în care se găsea cînd a redactat aceste lucrări. Deși în element, ele se aflau în mintea lui dinaintea de venirea în Rusia, în această țară însă i s-au lămurit căile și metodele, la lumina atmosferei reformelor lui Petru și ale sfințicilor lui. Aceasta este însemnătatea cea mare a vremii șederii în Rusia a lui Dimitrie Cantemir; este vorba de o colaborare culturală și politică, de o înrîurire adîncă a mediului cultural, cu totul contrară celor ce s-au spus de icoana omului dezolat și izolat, care scrie singur, pentru dînsul și pentru posteritate, despărțit de realitățile în mijlocul cărora se află. În această lumină urmează să studiem epoca din viața lui Dimitrie Cantemir în care a stat în Rusia și operele redactate de dînsul în această vreme.

XV. DIMITRIE CANTEMIR ÎN RUSIA. PRIMA PERIOADĂ (1711—1718)

Dimitrie Cantemir cu boierinașii care-l urmau și cu puțini boieri mari, un număr oarecare de oșteni moldoveni, familia sa și a lor, trecuseră în Ucraina poloneză, pe la Movilău, după retragerea din Moldova. În această parte a Ucrainei se mai aflau cete de cazaci zaporojeni de ai lui Mazeppa, dușmani ai țarului, precum și bande de tătari. Tătarii cu cazacii încercară să prindă pe fostul domn al Moldovei, gonindu-l din urmă, dar moldovenii izbutiră să ajungă la vreme în cetatea de la Bela Țerkov, unde se afla oaste rusească. De acolo trecură la Kiev, unde au stat două săptămîni și apoi porniră mai departe, cu toată opunerea unora dintre boieri, pînă la Harkov. „Dumitrașco vodă, după ce s-au așădizat la Harkov, scrie Neculce, zahara (provizii) prea multă îi da și lui și tuturor moldovenilor, cît nu putea birui să o mănince“¹.

Îndată după trecerea în Rusia, Dimitrie Cantemir scrisese țarului o scrisoare în latinește, începînd cu cuvintele: „Soarta noastră este în mîna domnului“, dar soarta lui era în mîna împăratului, și de aceea îi cere ca „în starea mea de rătăcitor“, să poată ști ce nădejde mai poate avea². Petru I se grăbi să asigure pe domnul român, ce-și legase soarta de a lui, și printr-o poruncă din 1 august 1711 hotărâște ca Dimitrie vodă să poarte titlul de principe serenissim al Rusiei, va avea case de piatră la Moscova, i se dă drept de judecată asupra tuturor moldovenilor ce veniseră cu el în Rusia; numărul lor era de 4 000, după scrisoarea lui Cantemir³. El devenea un fel de principe autonom al acestei mici Moldove așezate pe pămînturile Ucrainei. Anume, moldovenii fură așezați pe moșiile din jurul Harkovului, curțile și satele, cu toată averea fostului general Sidlovski, treceau în stăpînirea lui Cantemir și a micii lui oștiri. Sidlovski fusese bănuیت de trădare, trecînd de partea suedezilor, o dată cu hatmanul Mazeppa și întinsele lui moșii fuseseră confiscate⁴. Către senat țarul scrisese: „Găsiți la Moscova o curte cu palat de piatră pentru domnul Moldovei, Cantemir, care va trăi cu familia lui în împărăția noastră. Curtea să fie potrivită cu demnitatea lui, asemenea găsiți-i și altă curte, afară din oraș“⁵. În adevăr, o casă luxoasă la

¹ I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, București, 1955; p. 299—301.

² St. Ciobanu, *D. Cantemir în Rusia*, p. 82.

³ P. Pekarski, *op. cit.*, p. 571.

⁴ St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 145—146.

⁵ I. I. Golikov, *Deianie Petra Velikago*, XII, Moscova, 1789, p. 427—428.

Moscova și o pensie anuală de 6 000 de ruble fură acordate domnului pribeg, o dată cu portretul țarului încadrat în pietre prețioase¹. Oștenii moldoveni fuseseră colonizați, din ordinul lui Petru, în sloboziiile din Ucraina².

Cînd domnul Moldovei sosise la Kiev, un detașament de dragoni și ofițeri ruși fură însărcinați cu călăuzirea lui pînă la moșiile lui din Ucraina. Atunci scrise Cantemir o listă a nevoilor sale: „Cîte trebuiesc, în aceste zile de post și restrîngere, pentru bucătăria domnului și a curții lui, pentru boierii mari și mici, polcovnici, căpitani, soldați și slugi“, indicînd și numărul cailor și vitelor ce aveau cu dînsii³. După sosirea micii oștiri la Harkov, Dimitrie se adresează senatului, ca să primească cele necesare și să obțină aplicarea decretelor imperiale⁴. Ministrul marinei, Apraxin, fu însărcinat cu înlesnirea acestor trebi și între dînsul și Cantemir urmează o voluminoasă corespondență⁵. Din ea rezultă că se iviseră greutăți pentru înproprietărire, deoarece procesul generalului Sidlovski nu se terminase, cazacii din acele părți nu erau mulțumiți cu noua stăpînire și trimiseseră jalbe împotriva moldovenilor și a domnului lor⁶. În adevăr, așezarea moldovenilor în Ucraina în frunte cu domnul lor forma acolo un fel de stat în stat, cu drept de autonomie, fără legătură cu autoritățile locale, depinzînd numai de țar⁷. Cantemir avea drept de judecată și de moarte asupra supușilor lui și purtîndu-se după principiile sale de absolutism trezise nemulțumirea boierilor care-l urmaseră⁸. Din cauza plîngerilor cazacilor și a moldovenilor, Cantemir era păzit de oșteni ruși; comisarul împărătesc de la Baturin a fost delegat să stea lîngă dînsul⁹. În anii următori autoritățile rusești pun pe fostul domn al Moldovei în posesia altor sate, mai ales în gubernia Moscovei, satele Glodnevo, Solomino, cu o mie de curți țărănești, la Konarițki, alte o mie de curți de șerbi, Bolotnikovo și Ukolovo, acesta din urmă lîngă Kursk¹⁰. Între satele dobîndite de Dimitrie Cantemir era și Cernaia Greazi, cu un mic palat, cumpărat mai tîrziu de la urmașii domnului moldovean de țarina Ecaterina a II-a, după care satul s-a numit Țarițino¹¹. Dimitrie mutîndu-se în părțile Moscovei, boierii și căpitanii oștilor rămaseră la vechile moșii de la Harkov¹², unii cu învoirea țarului fură primiți în armata rusească. Petru I scrisese marelui Șeremetiev: „poporul moldovean, care nu mai voiește să trăiască pe lîngă domnul său și este potrivit pentru slujba militară, să fie primită în slujbă“¹³.

Cît timp a stat la Harkov Dimitrie Cantemir a obținut să se facă din inițiativa lui și cu ajutorul moldovenilor unele lucrări, care au pus mai mult în

¹ N. Bantysz-Kamenski, *Illustrations de la Russie*, Paris, 1829, p. 386.

² P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 571.

³ *Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva, XVII—XIX stoleta*, I. St. Petersburg, 1877, p. 538—539.

⁴ Inedit, copie la Academia R.P.R., mapa Tocilescu, nr. 25 (10.X.1711).

⁵ Rezumată în *Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva*, I, p. 525 și urm.

⁶ *Ibidem*, p. 627—630.

⁷ P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 570; Antioh Cantemir, *Satyres*, ed. Londra, 1750, introducere, p. XIII—XIV.

⁸ I. Neculce, *op. cit.*, p. 301.

⁹ P. Pekarski, *op. cit.* II, p. 25.

¹⁰ *Polnoe Sobranie Zakon*, VIII, p. 814.

¹¹ N. M. Devel, Țarițino, în „Istoriceskii Vestnik“, CXIX, 1910, p. 671—674.

¹² *Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva*, I, p. 609—613.

¹³ B. Șerementev, *Perepiska i bumag (1701—1722)*, St. Petersburg, 1879, (vol. XXV din *Sbornik Russkago istoricekago Ovscestva*).

valoare această regiune. În propunerile lui Cantemir se prevede refacerea caselor de lemn din acel oraș, folosirea morilor de pe apa Donețului, a velnițelor și cazanelor din acele părți¹.

Mutarea fostului domn al Moldovei de la Harkov la Moscova avea un sens politic. Șafirov, sfetnicul țarului trimis la Constantinopol, scrisese lui Petru, sfătuirându-l să îndepărteze pe Cantemir din Ucraina, în interior, pentru ca dușmanii să nu știe nimic de dînsul și să nu se aștîze Poarta Otomană. „Iar pe Cantemir, după purtarea sa cea veche la Constantinopol, să nu-l credeți întru nimic, pentru că de multe ori a pîrit și pe patriarh și pe fratele său (Antioh) și pe domnul Țării Romînești“ (Brîncoveanu)². Aceste cuvinte dușmănoase corespund cu cele spuse de Neculce despre atitudinea unora dintre sfetnicii țarului față de Dimitrie Cantemir: „Deci și moscalii cei mare încă-i urisă, pentru căci îi iubea împăratul și-i dedesă nume mai sus decît a tuturor“³.

În primăvara următoare, după stabilirea lui Dimitrie Cantemir în Rusia, el are prilejul să se întâlnească din nou cu țarul Petru, care, cu toate rapoartele nefavorabile amintite, i-a păstrat prețuirea lui. Cantemir vine atunci înțîia oară în noua capitală a Rusiei de pe malurile Nevei, St. Petersburg. Raportul reprezentantului englez, Whithworth, spune că la 6 aprilie 1712 stil vechi, țarul a sosit în capitală și la recepția de la cneazul Cerkaski, „am văzut și pe fostul domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir. Nu am observat la dînsul nici urmă a nenorocirilor care l-au lovit și pe care de altfel țarul le-a despăgubit în parte, dăruindu-i moșii foarte întinse în Ucraina“⁴.

Motivul venirii lui Cantemir la Petersburg iese la iveală numai din cronică lui Neculce, al cărei autor se afla pe lângă domnul Moldovei în Rusia la acea dată. Anume se vorbea de reînceperea războiului cu turcii; s-a ținut atunci un consiliu secret prezidat de țar. „Sinatul cel mare au dzăs... să s-apuče de vară iarăși de război“. Planul țarului era să atace Crimeia cu o oaste puternică de cavalerie, cu cazacii zaporojeni și cei de la Don, cu oștile de calmuci. Toată oastea menită să cucerească peninsula care se afla sub stăpînirea tătarilor fusese pusă sub comanda supremă a lui Dimitrie Cantemir. Dar mareașalul Șeremetiev și amiralul Apraxin se împotrivară, cerînd ca mai întîi să se termine războiul cu Suedia (care urmă pînă în 1721)⁵. Se știe că Poarta declară din nou război Rusiei în noiembrie 1712, dar fără a deschide ostilitățile, și în primăvara următoare pacea fu reînnoită⁶.

Dimitrie Cantemir, care văzuse licărind o nădejde de a recăpăta domnia Moldovei liberate, se întoarse pe moșiile sale. Dar în 1714, doi ani mai tîrziu, Cantemir se întoarce iar la St. Petersburg. Din memoriul rezidentului saxon, Weber, se vede că la 14 martie, la serbarea dată în cinstea cneazului Galițin, învingător asupra suedezilor, luă parte și Dimitrie Cantemir. „Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, scrie Weber, de curînd sosit de la Moscova, se afla la această serbare. Este un principe învățat, a cărui convorbire este foarte plăcută Soția lui murise, dar el venise cu doi fii și cu o fiică. Fiul cel mai mare rosti în

¹ St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 87—88.

² S. Solovev, *Istoriia Rossii*, ediția a II-a. III, p. 88 (anexe).

³ I. Neculce, *op. cit.*, p. 301.

⁴ *Sbornik russkago istoričeskago Obscestva*, LXI, p. 176.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 302—303.

⁶ *Ocerki istorii SSSR, XVIII v. pervaja četvert*, Moscova, 1954, p. 548.

grecește un compliment către țar și acesta l-a răsplătit cu un dar ... Țarul are multă prețuire față de domnul Moldovei și este convins că dacă în acea expediție (de la Prut) ar fi urmat sfaturile acestui principe, crescut la curtea otomană și deci perfect cunoscător al politicii turcești, n-ar fi dat greș la cucerirea Moldovei și Țării Românești¹. Mărturisirea este prețioasă, trei ani după războiul din Moldova, țarul regreta că n-a urmat sfatul lui Cantemir de a ataca imediat podul de vase al armatei turcești de la Dunăre. Fostul domn nu era privit în Rusia numai cu compătimirea datorită unui exilat, ci mai ales ca un specialist politic de valoare în chestiunile orientale.

Operele istorice pe care le scrie în această vreme fac parte din această activitate de specialist în chestiunile orientale, pe un plan mai ridicat, literar-științific. În același timp el se ocupă cu observarea atentă pentru cîrmuirea rusească a tot ce se întîmplă în țările romine și în Imperiul Otoman. Înainte de a colabora la cîrmuirea Rusiei, Dimitrie Cantemir a început prin a colabora cu cultura rusească și prin ea cu cea europeană a vremii.

După moartea soției sale, Casandra Cantacuzino, care nu supraviețui decît un an pierderii domniei și fu îngropată în biserica grecească din Moscova², Dimitrie se închină tot mai mult studiilor. Adună vechi letopisețe rusești; letopisețul de la Rostov, publicat în Rusia în vremile noastre, este cunoscut învățătilor după manuscrisul din biblioteca lui Dimitrie Cantemir³. În jurul principelui exilat stăteau o serie de învățați greci, care îl ajutau în studiile sale și dădeau lecții copiilor lui. Între aceștia era Anastasie Condoidi, care studiasse în Italia și fusese și în Moldova, de unde urmase pe Dimitrie Cantemir în Rusia. Profesor de greacă, latină și italiană, era socotit un mare erudit. Un medic din Rusia îl numește: „om cu învățătură adîncă, cu care puțini eliniști s-ar putea compara“⁴. Nu era însă un om de știință adevărat, ci un pedant, dovadă că în opera sa poetică se află o poezie cu un subiect așa de particular ca oda în cinstea cînelui lui Dimitrie Cantemir⁵. Alt grec erudit de pe lângă domnul Moldovei era Anastasie Schiada din Chefalonia, care studiasse în Italia și Germania. Venise cu Cantemir din Moldova, iar Petru cel Mare l-a numit profesor la Academia din Moscova și tot el publică catalogul manuscriselor grecești din bibliotecile din Moscova. Catalogul fusese început de Atanasie Condoidi, așa că putem bănui că această importantă operă de erudiție a fost lucrată sub direcția lui Dimitrie Cantemir, patronul amîndurora⁶. Un al treilea grec învățat din jurul lui Cantemir era Mihail Schendo, chemat de la Veneția, unde se distinsese ca medic⁷. În biografia

¹ H. Weber, *Mémoires d'un ministre étranger résident à St. Petersbourg*, I, Haga, 1729, p. 8.

² Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 110.

³ V. S. Ikonnikov, *Opît russskoi istoriografii*, Kiev, 1891, II, p. 420, n. 2.

⁴ L. N. Maikov, *Kneajna Maria Cantemirova*, în „Russkaia Starina“, XXVII 1897—1, p. 54.

⁵ *Ibidem*, p. 55; cf. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, III, p. 127, 245—246, și Hurmuzachi, *Documente*, XIV—3, p. 69—76.

⁶ Sathas, *Νεοελληνική Φηλολογία*, p. 462—463, E. Legrand, *Bibliographie hellénique du XVIIIe siècle*, I, Paris, 1918, p. 183—187.

⁷ I. C. Engel, *Geschichte der Moldau und Wallachei*, I, Halle, 1804, p. 42.

lui Anastasie Condoidi scrisă de el, vorbește și de Dimitrie Cantemir: „L-au iubit muzele, l-au prețuit oamenii învățați, l-au cinstit împărații“¹.

Dintre rușii culți găsim pe lângă Dimitrie Cantemir, încă din 1716, pe un tânăr, Ivan Ilinski, din Iaroslav, care studiasse la Academia slavo-latină din Moscova, știa latinește și grecește, apoi învață și românește. Cantemir îl face secretar particular, profesor de rusă, al său și al copiilor. Când e vorba să fie trimis la studii la Praga, Cantemir îl oprește lângă dînsul. Mai tîrziu scrie un jurnal cu multe informații despre viața lui Cantemir și a tradus în rusește *Sistema religiei mahomedane* a acestuia².

Legăturile lui Cantemir în această vreme cu lumea științifică apuseană și a umanistilor se vădesc în chip strălucit prin alegerea sa ca membru al Academiei din Berlin. Este primul român ales membru al unei Academii străine și în acest chip se face intrarea romînilor în comunitatea culturii înalte europene. În diploma care i-a fost acordată de Academie, făcînd aluzie la faptul că monarhii sînt mai mult militari decît oameni de carte, conducătorii Academiei spun: „Pe vremea cînd domnea mai mult Marte decît literatura, acest lucru era mai mult o dorință decît o nădejde, dar acum vedem ca fapt împlinit acest lucru, de cînd preaseninul și înălțatul Dimitrie Cantemir, principe al Imperiului Rusesc, domn ereditar al Moldovei, printr-o pildă pre cît de demnă de laudă, pre atît de rară, și-a închinat numele ilustru cercetărilor științifice și prin azeziunea sa societatea noastră a dobîndit o strălucire și o podoabă unică. Recunoaștem cu venerație bunăvoința principelui față de noi și față de studiile noastre“ (Berlin, 11 iulie 1714)³.

Cu acest prilej revista oamenilor de știință din Leipzig, „Neuer Bücher Saal der gellherter Welt“, publică o scrisoare a lui Cantemir către un membru al Academiei din Berlin. Domnul exilat expune activitatea sa de scriitor și scrisoarea era probabil dintru început menită publicității, ca să facă cunoscut publicului învățat opera sa. Dimitrie Cantemir începe cu prima lui operă, *Divanul lumii cu înțeleptul*. Dacă Academia se poate interesa de așa ceva, îl va trimite și la Berlin. Speră să termine în curînd o prescurtare a istoriei turcești și dorește ca portretele sultanilor să fie gravate în Germania. Se interesează și de alte științe, mai ales de matematici și chiar de mișcarea perpetuă. Crede că această problemă ar putea fi rezolvată prin mișcarea apei, deoarece un turc instalase o astfel de mașină perpetuă în grădina palatului său din Constantinopol. Desigur că la aceasta unii dintre savanții din Berlin au suris cu îngăduință căci principilor li se cuvine îngăduință. Dimitrie Cantemir cere să tipărească în Germania opera sa, *Creșterea curții Otomane*, precum și o lucrare despre instituțiile turcești, și de asemenea o lucrare, numai tradusă de dînsul, „despre origina poporului nostru, adică despre coloniile așezate în Dacia de împăratul Traian, scrisă în limba țării, care urmează să fie tradusă în latinește“. E probabil vorba de cunoscuta scriere a lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, pe care voia s-o traducă în latinește pentru a face cunoscută lumii originea poporului român⁴. Se știe că Dimitrie Cantemir a

¹ M. Schendo, *Praesens Russiae litterariae status*, în *Acta physico-medicae Academiae Leopoldino-Carolinae*, Nürnberg, 1727, anexe, p. 127.

² P. Pekarski, *op. cit.*, I, St. Petersburg, 1862, p. 233—236 și L. N. Maikov, *op. cit.*, p. 55—56.

³ „*Buciumul Romîn*“, I, Iași, 1876, p. 21.

⁴ O. Densușianu, *Notițe asupra lui D. Cantemir*, în „*Revista critică literară*“, Iași, II, 1894, p. 65—66.

renunțat la acest proiect și s-a apucat mai târziu el însuși să scrie o operă despre originile românilor cu proporții mult mai mari decât acelea ale micii scrieri a lui Miron Costin.

Afară de această scrisoare de prezentare pentru Europa apuseană, s-a mai publicat tot în Germania altă scrisoare a lui Dimitrie Cantemir, în volumul lui H. Weber, *Rusia transformată* (de reformele lui Petru) tipărită la Frankfurt pe Main în 1721. Scrisoarea, tot în latinește, este adresată unui prieten anonim din Germania. Scrisoarea poartă data de 6 octombrie 1716, tot din prima perioadă a șederii lui Cantemir în Rusia. El declară că era legat de o făgăduință veche de a cerceta moaștele din mănăstirea Pecerska din Kiev. Acum venind la Kiev, „m-am ocupat și de trebile mele și am cercetat și pe prietenii mei timp de câteva zile”. În legătură cu acești prieteni ai lui Cantemir de la Kiev, e de amintit că orașul acesta era pe atunci un centru intelectual, sediul Academiei fondate de Petru Movilă. De acolo își lua Petru I o parte din sfetnicii săi și pe fruntașii noii biserici cu un spirit mai larg. Este interesant de constatat că între aceștia își găsește Dimitrie Cantemir prietenii. Restul scrisorii cuprinde o serie de informații politice din Turcia, Ungaria, Venetia și asupra războiului austro-turc care începuse. În special din știrile despre atitudinea ostilă a tătarilor și turcilor față de Rusia, se vede bine dorința lui ca Rusia să ia parte la războiul cu turcii¹.

Începerea războiului austro-turc din 1716 deschisese nădejdi noi pentru Dimitrie Cantemir, el se vedea din nou domn al Moldovei, dacă patronul său, Petru I, ar fi folosit împrejurările și ar fi reluat războiul cu turcii. Anume cete de tătari prădalnici se iviseră în Ucraina, ceea ce constituia un caz de război. De aceea, Dimitrie vodă se apropiase de granițele țării și prezența lui acolo era cunoscută în Moldova și Țara Românească. Un raport de la curtea lui Nicolae Mavrocordat din București spune că Dimitrie Cantemir împreună cu Toma Cantacuzino, și el pribeag în Rusia, intraseră cu oști în Crimeia, dar că după incursiune se întorseseră înapoi². Știrea nu era exactă, Cantemir se afla la Kiev, unde nu întreținea numai corespondențe savante cu Germania, ci și corespondență secretă cu agenții trimiși în Moldova, Țara Românească și Transilvania, lucrând de acord cu cneazul Galițin, guvernatorul Kievului³.

În toamna anului 1716, rușii arătară oarecare intenții de a interveni și ei în războiul cu turcii, dar Austria respinge propunerea de alianță defensivă, prezentată de rezidentul țarului la Viena⁴. Politica austriacă se temea de înrîurirea prea mare a rușilor asupra popoarelor ortodoxe din Imperiul Otoman, care ar împiedica expansiunea ei. Războiul ruso-suedez încă nu se terminase și Petru I hotărî să plece în Olanda și Franța pentru a găsi aliați și a împiedica o coalitiție în favoarea Suediei. Prin plecarea sa arăta lămurit că nu voia să angajeze puterile rusești împotriva turcilor. Plecarea țarului în aceste împrejurări păru de necrezut în țările române, unde domnea nădejdea intervenției rusești în război și de aceea cronicarul Neculce scrie că țarul s-a dus în Franța să încheie o alianță împotriva turcilor⁵. Această știre arată interpretarea ce s-a dat în țară plecării neașteptate a țarului Petru. Dar Dimitrie Cantemir nu putea fi înșelat asupra adevăratelor gîn-

¹ H. Weber, *Das veränderte Russland*, I, Frankfurt pe Main, 1721, p. 217—219.

² E. Hurmuzachi, *Documente*, p. 157.

³ Scrisoarea citată la H. Weber, *loc. cit.*

⁴ E. Hurmuzachi, *Documente*, VI, p. 163—164.

⁵ I. Neculce, *op. cit.*, p. 329.

duri ale țarului și hotărîrea lui Petru de a nu interveni în războiul cu turcii a fost desigur pentru dînsul o mare deziluzie. De aceea, în preajma plecării țarului, el îi scrie o scrisoare, în care arată că nu se îndoiește că acea călătorie este „pentru binele general al creștinătății“, dar cere să plece și el împreună cu țarul în Franța și Olanda, căci „am mare dorință să vizitez acele țări“ și mai ales pentru că „am de propus ceva majestății voastre, ce se impune în vremile de azi“¹. Evenimentele zilei erau dominate de războiul din Orient, propunerea era în legătură desigur cu acest război. Dar țarul, consecvent politicii sale, nu primește să fie însoțit în apus de domnul Moldovei, ceea ce ar da un sens politic nedorit călătoriei sale. Totuși, Cantemir stăruie în ideea sa de a atrage Rusia în război. În lipsa țarului, trimite agenți în Transilvania, care aduc informații, transmise apoi ministrului Menșikov, cu rugămintea să nu fie divulgate².

După întoarcerea țarului în țară, Cantemir îi trimite o nouă scrisoare în ianuarie 1718, arătînd că războiul continuă, dar moldovenii nu vor să se supună austriacilor, socotind încă valabil jurămintul de credință făcut țarului în Moldova, la 1711. Mitropolitul Moldovei trimisese pe un arhimandrit în Rusia, să ceară ajutor, apoi a venit și episcopul de Roman, la Kiev, precum și doi fii ai boierului Sturza. Toți se adresau lui Cantemir, „ca prin el să roage pe țar să nu lase acest popor moldovean, care i-a jurat credință și o ține și azi, să fie nimicit de turci, tătari și austriaci“. Țarul a făcut odinioară o făgăduială moldovenilor și e obligat s-o țină³. De asemenea, Dimitrie vodă intervine pentru refugiații moldoveni care vin în părțile Kievului⁴. Într-un lung raport trimis țarului pe temeiul rapoartelor informatorilor săi, Dimitrie Cantemir analizează situația din cele trei țări romîne, subliniind dușmănia dintre romîni și austriaci, încercările iezuiților de a atrage pe romîni la catolicism, greutățile suportate de țară, slăbiciunile turcilor, dorința boierilor să fie supuși Rusiei⁵. În cele din urmă țarul păru convins, el însărcinează pe Dimitrie Cantemir să plece în Ucraina poloneză, la granițele Moldovei, să trimită de acolo știre boierilor că la anul, în 1719, oștile rusești vor intra în țările romîne. Bucuros de făgăduiala lui Petru, Cantemir se pregătea de plecare și cerea pașaport pentru Transilvania⁶. Dar pe neașteptate se încheie pacea între turci și austriaci la Pojarevaț (1718), sfărîmînd astfel nădejdlile fostului domn al Moldovei.

Acum Dimitrie Cantemir înțelege că probabil Rusia nu va mai avea prilej, cît va domni Petru, să facă război cu turcii; niciodată el, Dimitrie, nu va mai domni în Moldova. Aceasta i-a schimbat întreaga atitudine; după Pojarevaț, el se îndreaptă spre alte țeluri. La 1718 avea 45 de ani, era hotărît și destul de ambițios, se aruncă deci în politica rusească, devine factor activ al reformelor țarului. Astfel începe a doua perioadă a exilului său, cînd nu mai are ochii ațintiți numai asupra Moldovei, ci se îndreaptă spre St. Petersburg, capitala cea nouă a Rusiei.

Dar pe lângă aceasta mai erau și alte cauze care au contribuit la schimbarea directivelor politice ale fostului domn. Între Dimitrie vodă și boierii care-l urmaseră se iviseră multe conflicte. „Dumitrașcu vodă, scrie Neculce, nu vrea să

¹ St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 99.

² *Ibidem.*, p. 102—103.

³ *Ibidem.*, p. 99—100.

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*, p. 130—134.

⁶ *Ibidem.*, p. 135—137.

ție pre moldoveni cu dragoste ... ce vrea să-i ție mai aspru decît în Moldova“... „ușa îi era închisă și nu lăsa pre moldoveni necăiuri din tîrgu să iasă afară“¹. Din cuvintele cronicarului se vede că boierii îl învinuiuau pe Cantemir că din pricina lui pierduseră moșiile, iar domnul, în schimb, voia și în exil să fie monarh absolut. Însuși Neculce îl părăsise și s-a retras în Polonia, apoi s-a întors în Moldova². Radu Grecianu, cronicarul lui Brîncoveanu, afirmă că Neculce s-a ascuns într-o casă din Kiev și, căutat din casă în casă, a fost prins și adus sub escortă la Dimitrie vodă, de unde cu greu a primit voie să plece³. La fel și Savin banul, alt boier care urmasa pe Cantemir, a intervenit direct la cancelarul Golovkin ca să capete dreptul de a pleca⁴. Pe moșiile lui Cantemir se născuseră conflicte cu populația locală, fiii unui preot fură judecați pentru pradă făcută averii postelnicului lui Cantemir⁵. Toate aceste făceau ca domnul să gîndească la o viață mai largă, la curtea civilizată de la Petersburg.

În Țara Romînească se sfîrșise domnia Cantacuzinilor, rudele lui Dimitrie Cantemir; Ștefan Cantacuzino și tatăl său, învățatul Constantin stolnicul, fuseseră uciși de turci, doamna Păuna a lui Ștefan vodă și un fiu al ei sosiseră în Rusia, unde se bucurau de sprijinul lui Dimitrie Cantemir⁶. La Constantinopol mai trăia fratele lui Dimitrie, Antioh vodă, în mare sărăcie și bănuț de turci; Dimitrie intervine la țar pentru dînsul să-l aducă în Rusia⁷.

Anume piedici pentru o colaborare politică între Cantemir și țar pe tărîmul politicii interne erau acum înlăturate. O parte din sftencii vechi ai lui Petru căzuseră în dizgrație cu prilejul procesului și morții țareviciului Alexie, în 1718; atunci a fost un moment de criză în rîndurile sftencilor apropiați ai țarului. Țarul Petru este cel care ia inițiativa chemării lui Dimitrie Cantemir la Petersburg. La 19 martie 1719, D. Cantemir scrisese țarinei să intervină, să-i îngăduie să rămînă la Moscova, din cauza bolii fiicei sale Smaragda. Decamdată, fostul domn al Moldovei sosește singur la Petersburg, dar era bine înțeles că se mutase definitiv cu locuința în capitală⁸.

¹ I. Neculce, *op. cit.*, p. 301.

² *Ibidem.*, p. 305.

³ Radu Grecianu, *Viața lui Constantin Brîncoveanu*, ediția St. Grecianu, București. 1906. p. 209.

⁴ A. Kociubinski, *Mi i ani (1711—1878), Iujnîe slaveane, rumîni- i Petr Veliki* Odessa. 1878. p. 157. nota.

⁵ *Opisanie del Arhiv Moskago Ministerstva*, II, p. 328.

⁶ H. Weber, *op. cit.*, p. 323—324.

⁷ St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 101.

⁸ L. Maikov, *op. cit.*, p. 57.

XVI. DIMITRIE CANTEMIR SFETNIC AL LUI PETRU CEL MARE (1719—1723)

După terminarea războiului austro-turc, care încheiase perioada activă a speranțelor lui Dimitrie Cantemir pentru reluarea tronului Moldovei, Dimitrie Cantemir devine sfetnic și colaborator al țarului Petru în cîrmuirea Rusiei. De obicei, istoricii și istoricii literari de la noi dau puțină însemnătate acestui fapt. Numirea lui Cantemir ca senator n-a fost o simplă răsplată onorifică. Senatul rusesc era denumirea purtată de consiliul de miniștri; așadar, Dimitrie Cantemir devine ministru al Rusiei, unul dintre conducătorii Rusiei. El intră în mica echipă, care, împreună cu țarul, a lucrat la marile reforme sociale, administrative și militare din acea vreme din Rusia. Această pagină așa de însemnată din viața fostului domn al Moldovei n-a fost deloc pusă în lumină pînă acum de biografia lui Dimitrie Cantemir, care socotesc că a venit la Petersburg numai spre a lua parte la viața de petreceri din capitala imperiului.

La început, Cantemir se așază la Petersburg singur, lăsîndu-și familia la Moscova, unde rămăsese bolnavă fiica sa Smaragda. Numai după moartea acestei domnițe, în iulie 1720, toți copiii lui Cantemir sosesc și ei în capitală, de unde nu urmau să se mai mute¹. Dar ei aflară acolo pe tatăl lor recăsătorit în lipsa lor. Doamna Casandra, fiica lui Șerban vodă Cantacuzino, murise în Rusia, în 1712, un an după așezarea familiei în această țară. După aproape opt ani de văduvie, Dimitrie vodă se recăsătorii. La 23 noiembrie 1719, fostul domn al Moldovei scria țarului în stil oriental: „Un filozof arab, întrebat de unde a învățat anatomia, a răspuns că de la orbi și fiind întrebat din nou cum a căpătat știință desăvîrșită a celor naturale de la cei ce n-au ochi, a spus că, imitînd pe orbi, niciodată n-a înaintat piciorul, fără să cerceteze drumul cu bățul“. Așa și el, după multe cercetări, a aflat pe aleasa inimii sale, cneaghina Anastasia Trubețkoi, fiica generalului Ivan Iurievici Trubețkoi, și cere voie țarului să se căsătorească cu dînsa². Generalul cneaz Trubețkoi fusese luat prizonier de suedezi în lupta de la Narva în 1701 și rămăsese în Suedia timp de 18 ani, așa că cele trei fiice ale lui căpătaseră acolo o educație deosebită de cea obișnuită pe atunci în Rusia. Anastasia, fiica cea mai mică, avea 18 ani, vîrsta fiicei lui Dimitrie Cantemir, Maria. Memorialiștii vremii îi laudă frumusețea, dar unul dintr-însii o numește „o femeie intrigantă, îndrăzneată și cu caracter agitat“³. Nunta avu loc la

¹ L. Maikov, *op. cit.*, p. 57.

² P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 573—575.

³ P. Dolgorukov, *Mémoires du prince Pierre Dolgorukov*, I, Geneva, 1867, p. 67.

14 ianuarie 1720, în prezența țarului, a țarinei și a familiei imperiale. La cererea nașului, Cantemir își rade barba, leapădă hainele orientale și se îmbracă după moda apuseană, cu perucă pudrată și haine scurte. În casa Cantemir se schimbă felul de viață, dispăre oastea de servitori moldoveni, stilul de viață e înlocuit cu cel monden al capitalei¹.

Căsătoria lui Dimitrie Cantemir avea un rost politic: cneaghina Trubețkoi nu era destinată să fie doamna Moldovei, însăși această alegere însemna că de fapt Dimitrie renunțase la tronul Moldovei. În schimb, el se aliază cu aristocrația rusească de la curtea țarului, anume cu partea progresistă a acestei aristocrații, cea care sprijinea reformele cu caracter occidental ale țarului. Prin această legătură de familie, Dimitrie Cantemir putea pretinde să ia parte la cîrmuirea Rusiei.

La 20 februarie 1721 țarul trimite senatului următorul ucaz foarte concis: „Domnilor senatori, după primirea prezentei, veți recunoaște pe domnul Moldovei, cneazul Dimitrie Cantemir, ca sfetnic intim și membru al senatului. Petru”².

Senatul era, cum am arătat, consiliul de miniștri al Rusiei. Vechile „colegii” (prikaze), ministere, existente în Rusia din vremea țarului Alexei, tatăl lui Petru I, fuseseră reunite într-o adunare numită senat, după denumirea ce se da consiliului regal din Polonia. Prikazele, departamentele în vremea lui Petru cel Mare, erau în număr de zece, și anume: externe, tezaur, justiție, controlul, armata, marina, comerțul, minele și manufacturi, cheltuielile, domeniile³. Președinții colegiilor sau miniștrii alcătuiau senatul, care cuprindea zece membri. Dar tocmai în vremea cînd a fost numit ministru Dimitrie Cantemir, s-a făcut o reorganizare a senatului: colegiile au fost lăsate sub conducerea unor „tehnicieni”, funcționari de carieră, iar cei zece senatori au rămas cu conducerea generală a treburilor imperiului, sfatul oficial al țarului. În lipsa unui parlament, puterea legiuitoare era în mîna senatului. Senatul, cum spune actul de organizare, este forul suprem al Rusiei, care înregistrează decretul imperiale și alcătuiește legile⁴. La sosirea lui Dimitrie Cantemir la Petersburg, în 1719, senatul era compus din Alexandru Menșikov, favoritul țarului, Petre Șafirov, cel ce încheiase pacea de la Prut, Petru Tolstoi, fostul ambasador de la Constantinopol, cancelarul Golovkin, cneazul Ivan Mussin Pușkin, Andrei Matveiev Apraxin, amiralul flotei și olandezul Adam Veide⁵. Dimitrie Cantemir ia loc în consiliu, după înlăturarea lui Adam Veide, rămînînd coleg cu ceilalți miniștri ai țarului enumerați mai sus⁶. De curînd, istoricul sovietic, N. A. Voskresenski a publicat actele și procesele-verbale ale senatului în vremea lui Petru I⁷. Pe cele mai multe din aceste acte din anii 1721 și 1722 apare și semnătura lui Dimitrie Cantemir, deși se vede că a lipsit totuși de la o serie de ședințe, fiind plecat sau bolnav⁸.

Dintre hotărîrile senatului cu caracter de legi, semnate și de D. Cantemir, la elaborarea cărora putem crede că a luat parte, sînt între altele și aceea de a

¹ L. Maikov, *op. cit.*, p. 58.

² N. A. Voskresenski, *Zakonodatelnîe aktî Petra I*, Moscova-Leningrad, 1945, p. 239.

³ W. Kliutschewski, *Geschichte Russlands*, IV, Stuttgart, 1926, p. 179.

⁴ N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 284—287.

⁵ *Ibidem*, p. 69.

⁶ *Ibidem*, p. 155.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Din ziarul lui Ivan Ilinski: C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski*, în „Studii”, VIII, nr. 5-6, 1955, p. 125: „S-a primit invitație de la senat, dar cneazul (Cantemir) s-a îmbolnăvit și nu s-a dus” (14 și 17 august 1721).

supune pe cazacii de la Don, pînă atunci o oaste autonomă, colegiului armatei, deci trecerea lor sub conducerea unică a armatei rusești (8 martie 1721)¹, apoi o reformă socială: legalizarea obligațiilor și drepturilor țăranilor șerbi ai mănăstirilor, aducîndu-se ușurări situației lor (6 decembrie 1721)², precum și noua organizație a colegiului comerțului (12 april 1722)³.

Cea mai importantă dintre aceste hotărîri, la sfîrșitul anului 1721, este încheierea motivată a senatului pentru titlul stăpînitorilor Rusiei. Istoricii ruși afirmă că cel dintîi dintre sfetnicii țarului, care l-a sfătuit să ia titlul de imperator, a fost Dimitrie Cantemir, ceea ce i-a mărit vaza pe lîngă monarh⁴. Stăpînitorii Rusiei purtaseră pînă în veacul al XVI-lea titlul de mare cneaz, iar de atunci, termenul slav de țar, prin care se arată descendența țărilor ruși din împărații bizantini. Titlul de imperator era un titlu apusean și era purtat pînă atunci de un singur suveran din Europa, împăratul romano-german, din casa de Habsburg. Luarea acestui titlu de către suveranul rus era răspunsul Orientului la pretențiile Apusului de a fi singurul continuator al Romei și, în același timp, un simbol al intrării Rusiei în concertul european. Împăratul rus apărea acum ca egalul și concurentul împăratului Carol al VI-lea de la Viena. Senatul rusesc propune la sfîrșitul anului 1721 țarului să ia noul titlu, pe care-l fixează astfel: „Tatăl patriei, împărat al tuturor Rusiilor, Petru cel Mare“. Motivarea hotărîrii senatului amintește că titulatura, „pater patriae“, se dădea împăraților de la Roma prin votul senatului, deci și senatul de la Petersburg poate urma această tradiție. În această justificare istorică ghicim pe istoricul Cantemir, care semnează al patrulea între senatori⁵.

În sfîrșit, în februarie 1722 se pune senatului o chestiune foarte delicată, aceea a moștenirii tronului: țarevicul Alexei fusese lipsit de drepturile sale, apoi murise în închisoare, iar fratele său, Petru, născut din a doua căsătorie a țarului, murise copil. Senatul hotărăște să se schimbe datina moștenirii tronului și țarul el însuși, în viață fiind, să-și poată numi pe moștenitor, oricare ar fi acesta. Între senatorii hotărîrii, al șaselea este Dimitrie Cantemir⁶. Se știe că această hotărîre a deschis apoi era domniei femeilor pe tronul Rusiei, deși, cum vom vedea, Cantemir a tras nădejdea că tronul va fi obținut de un urmaș din sîngele lui.

Dar nu numai aceste grave preocupări de stat umpleau zilele vieții lui Dimitrie Cantemir în anii șederii lui în capitala Rusiei. Despre multiplele lui preocupări posedăm o mărturie prețioasă, jurnalul ținut de secretarul său, Ivan Ilinski, care a însemnat zi de zi, de la 1721 pînă la moartea lui Dimitrie Cantemir, toate faptele și mișcările mai importante din viața sfetnicului moldovean al lui Petru cel Mare⁷. O parte din aceste însemnări privesc administrarea moșiilor din Rusia ale fostului domn; Antonie cămărașul, administratorul averii lui Cantemir, se ivește de mai multe ori la Petersburg, de asemenea și stolnicul Lupu, amîndoi moldoveni, care-l urmaseră în Rusia. Un Luca armeanul împrumută bani lui Cantemir pe polițe; medicul grec Policala este trimis cu scrisori la Constantinopol.

¹ N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 240—241.

² *Ibidem*, p. 97.

³ *Ibidem*, p. 103—104.

⁴ L. Maikov, *Kneajna Maria Cantemirova*, în „Russkaia Starina“, XXVIII, 1897, p. 52.

⁵ N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 155.

⁶ *Ibidem*, p. 176—177.

⁷ C. Șerban, *op. cit.*, p. 119—135.

Sînt apoi treburi familiale: parastasul domniței Smaragda, serbarea aniversării Anastasiei, soția domnului, dejunuri la cnezii Trubețkoi, rudele soției lui Cantemir. Foarte des apare numele spătarului Toma Cantacuzino, cel ce trecuse din Țara Romînească de partea rușilor, la 1711. El cercetează acasă pe Cantemir sau este vizitat de dînsul, pînă la vestea morții lui, la 21 decembrie 1721. Cantemir era obligat prin situația lui să țină legături permanente cu societatea din jurul țarului, sfetnici, membri ai familiei imperiale. Ducele de Holstein, ginerele țarului, prînzește la domnul Moldovei; Menșikov, marele favorit al țarului și mai ales al țarinei, petrece seara cu familia în locuința lui Dimitrie, cancelarul Golovkin îl pofteste la masă, de asemenea miniștrii Tolstoi și Șafirov. Lumea diplomatică este bine reprezentată în notele secretarului Ilnski: vizită împreună cu ginerele țarului la rezidentul Prusiei, vizită a ambasadorului turc la Dimitrie Cantemir etc. Țarul Petru însuși vizitează acasă de mai multe ori pe Dimitrie Cantemir și petrece în mijlocul familiei; la 26 octombrie 1721, de onomastica lui Dimitrie Cantemir: „Majestatea sa imperială și domniile miniștri și întreaga mascaradă mănăstirească a mîncat la noi“ (e vorba de mascarada cu prilejul serbărilor de la încheierea păcii cu Suedia)¹. La 6 noiembrie: „Majestatea sa imperială cu amiralul (Apraxin) și cu prealuminatul cneaz Menșikov au prînzit la noi“². Dar, pe lîngă aceste știri de petreceri, din care reiese o mare intimitate între Cantemir și țar cu principalii săi miniștri, găsim și unele dovezi despre preocupările culturale ale fostului domn: la 24 aprilie 1722: „cneazul nostru a mers la tipografie“³ (în anul în care se tipărea *Sistema religiei mahomedane*). Dimitrie Cantemir întreține și corespondențe în străinătate, ni s-a păstrat o scrisoare a lui către marchizul de Chateaufort, fost ambasador al Franței la Poartă, care se afla acum la Paris⁴.

Multe și pitorești amănunte despre viața lui Dimitrie Cantemir la Petersburg în această epocă aflăm în memoriile lui Friederich Wilhelm von Bergholz, sfetnicul ducelui de Holstein, ginerele țarului. Astfel, povestește o vizită a ducelui la Cantemir⁵. Oaspeții au pornit cu barca și au trecut Neva spre cartierul unde locuia Cantemir. Fostul domn îi aștepta la puntea casei sale, căci locuia pe malul apei. „Întrucît el (Cantemir) vorbește bine latinește și este un om învățat, altelele lor n-au avut nevoie de tîlmaci“. După ce s-au îmbrățișat, domnul conduce pe oaspeți în camera sa de culcare, împodobită cu tapet roșu, unde stătea culcată pe un pat de gală soția domnului, care era indispusă. Ducele îi face o reverență, toți se așază pe scaune și încep să vorbească cu ea în limba suedeză. Se bea un pahar de vin unguresc în sănătatea oaspeților, apoi vizitatorii își iau rămas bun. Peste cîteva zile are loc un dejun la cneazul Cantemir, o masă de 16 oaspeți. „Cînd am văzut pe doamna Moldovei, zice memorialistul, am fost cuprins de o mare admirație, căci ea este fără asemănare posibilă, una din cele mai frumoase doamne din Petersburg, atît ca talie, cît și ca figură. Este înaltă, blondă, tenul frumos, și cu mîini delicate, are pe pleopa stîngă o mică pată neagră, care de departe seamănă cu o muscă, și care face și mai strălucitoare frumusețea ochilor ei“. Alături ședea

¹ C. Șerban, *op. cit.*, p. 126.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 128.

⁴ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 118—119.

⁵ F. W. von Bergholz, *Tagebuch welches er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammerjunker geführt hat*, în „Büsching's Magazin für neue Histoire und Geographic“, Halle, XIX, 1785, p. 71—73.

fiica lui Cantemir din prima căsătorie, Maria, „care pare de vreo 20 de ani, nu este prin nimic deosebită ca înfățișare, dar trece drept o femeie foarte învățată, căci vorbește perfect grecește și italienește“. Masa începe cu o rugăciune, iar Bergholz este nevoit să stea la o masă mică, împreună cu câțiva ofițeri moldoveni. E însă mulțumit cu locul său, care este cel mai bun, „deoarece puteam să privesc în ochi pe prințesa Cantemir“. Din nefericire, bucuria i-a fost de scurtă durată, căci picături mari de apă pătrund prin tavanul casei Cantemir și cad pe nasul și pe hainele nenorocitului Bergholz. La masa lui Cantemir se bea mult, tot felul de vinuri, „dar nu din cele mai bune“. „Domnul Moldovei este un mare amator de tutun, de aceea după masă s-au adus lulele“. Atunci femeile se retrag în altă cameră, cu lac verde pe jos. Auzind conversații alese, observând maniere distinse, scriitorul le redă ca o dovadă a schimbării moravurilor și civilizației în Rusia în acea epocă. Sosesc și câțiva muzicanți ai țării, o mică orchestră, și se începe balul. În timpul mesei de seară, un cazac orb cîntă cîntece ucrainiene, însoțit de sunetele instrumentelor locale. Cei patru fii ai lui Dimitrie Cantemir, între care și viitorul poet și diplomat, Antioh, servesc băuturi oaspeților. Erau toți îmbrăcați în uniforma gărzii imperiale, în care slujeau. Despre Dimitrie Cantemir, Bergholz adaugă că este un om respectabil, plăcut, însă foarte gelos de soția lui tânără.

În partea a doua a memoriilor lui Bergholz, din anul 1722, el vorbește iar de o vizită a ducelui de Holstein la Dimitrie Cantemir (3 ianuarie). Acesta sosește însă cu întârziere, căci fusese cu împăratul, cu care băuse cam mult¹. Peste câteva zile are loc înmormîntarea spătarului Toma Cantacuzino, cu care Cantemir avusese legături vechi, de care am vorbit. El murise pe drum între Moscova și Petersburg; împăratul, ducele de Holstein, trupe rusești călări și pe jos iau parte la înmormîntare. Muzica intonează marșul funebru; în fruntea cortegiului se duc armele lui, apoi calul ținut de căpăstru de doi oameni. Țarul spune despre el că „a fost cel mai credincios dintre valahii care m-au ajutat“². Dar doliul nu împiedică procesiunile costumate pe sănii, cu mare veselie, ce se fac cu prilejul ratificării păcii cu Suedia. Defilează sănii în formă de corăbii, dintre care cea mai remarcată este a lui Dimitrie Cantemir, un vas turcesc, pe care, sub un baldachin, sta turcește pe perne Dimitrie Cantemir, îmbrăcat în haine scumpe orientale cu barbă mare și un uriaș turban pe cap. Suita lui era și ea îmbrăcată turcește și purta un steag cu semilună; la urmă venea un măscărici călare pe un măgar. În ultima zi a serbărilor, Cantemir se ivește călare pe un cal turcesc, costumat în mare vizir și face exerciții călare, întorcerea bruscă din galop, asalt cu lancia, spre marea mulțumire a lui Petru³. În aprilie 1722, avu loc căsătoria principelui Trubețkoi cu fiica cancelarului Golovkin, nași fiind Petru I, țarina, D. Cantemir și soția lui⁴.

Cu prilejul celebrării acestei căsătorii, țarul avusese o convorbire tainică cu Dimitrie Cantemir, care apoi se adresează ambasadorului Franței, Campredon și-i spune la ureche în latinește că țarul vrea să-l întâlnească în taină, în casa lui⁵. Peste câteva zile, ambasadorul, care avea musafiri la masă, este vestit că țarul va fi în casa lui Cantemir la orele trei. Prefăcîndu-se că se duce la Menșikov, Campredon

¹ F. W. von Bergkholz, *op. cit.*, în „Büsching's Magazin“, XX, 1786, p. 336.

² *Ibidem*, p. 361—362.

³ *Ibidem*, p. 379—380.

⁴ *Ibidem*, p. 454.

⁵ Raportul ambasadorului din 21.XI.1721, în *Sbornik russkago istoriceskago obșcestva*, XL, p. 337—338.

ia barca și se duce la Cantemir. Petru tocmai sosise și rupea o piine pe capul unui ofițer, a cărui aniversare o sărbătorea. Țarul roagă atunci pe ambasadorul francez să mijlocească la regent, ducele de Orléans, ca o corabie franceză să răpească de la Constantinopol pe Antioh Cantemir, fratele lui Dimitrie, fost domn al Moldovei, și să-l aducă în Rusia. Dimitrie arată și dorința lui de a trimite pe un fiu al său la Paris, ca să rezolve mai bine această treabă¹. Campredon stăruie în mai multe rînduri pe lângă guvernul său în chestia lui Antioh vodă, arătînd interesul țarului pentru dînsul, dar de teamă ca relațiile franco-turce, pe atunci foarte bune, să nu sufere, proiectul nu izbuti și Antioh Cantemir își sfîrși zilele la Constantinopol. Numai fiii lui sosiră mai tîrziu în Rusia, unde găsiră o bună primire².

În corespondența de atunci a lui Dimitrie Cantemir cu țarul se vede mai ales ambiția și nevoia de bani a învățatului domn: cereri de mărire a pensiei, de donații de moșii și ferme în preajma capitalei, decorații, plîngeri că alții au căpătat mai mult decît dînsul, că sacrificiile lui pentru țar au fost uitate³. E drept însă că nu intervenea numai pentru sine, ci și pentru moldovenii lui din Rusia, care aveau diferite nevoi, de pildă scrisoarea pentru comisul Pavel Rugină⁴ sau pentru un alt dregător al curții sale, adresată amiralului Apraxin⁵.

Nici preocupările științifice n-au fost lăsate de o parte în această eră de prosperitate. E de observat că între 1720—1722 țarul porunci să se aducă din bibliotecile mănăstirești hrisoavele și letopisețele manuscrise, care după ce vor fi cercetate, se vor restitui⁶. Este probabil că inițiativa a pornit de la Dimitrie Cantemir; în orice caz el a folosit în manuscris letopisețele rusești în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*.

Dar cu toată trecerea de care se bucura, cu toate onorurile și darurile cu care țarul l-a copleșit, Cantemir a visat mai mult. O împrejurare de ordin intim părea că va aduce familia Cantemir la culmea puterii în Rusia, anume dragostea aprinsă ce o trezi la Petru cel Mare Maria, fiica mai mare a lui Cantemir. Multe speranțe politice se puseră în mișcare în legătură cu acest sentiment, care se transformă în curînd într-o legătură trainică. Țarina Ecaterina, a doua soție a lui Petru, era fără educație, o roabă din Livonia, adusă la curte de Menșikov, care o dădu țarului ca să poată avea el mai multă trecere la curte. Ecaterina nu a fost căsătorită cu Petru decît tîrziu; chiar în vremea expediției din Moldova din 1711, la care a participat, nu era încă țarină. Dar după moartea țarevicilor Alexei și Petru, se pusese chestiunea unui moștenitor la tronul Rusiei și Ecaterina nu avea băieți. Dorința țarului de a avea moștenitori, invidia trezită de marea trecere a lui Menșikov pe lângă țar, ca favorit al țarinei, făcuseră pe rivalii acestuia să sfătuiască pe țar să repudieze pe țarină și să ia altă soție, care i-ar da moștenitori. Între aceștia era și Petru Tolstoi, fostul ambasador al Rusiei la Constantinopol. Tolstoi era acum un om bătrîn, foarte șiret, despre care țarul spunea în glumă: „Este un om foarte îndemînat, dar cînd ai a face cu dînsul, trebuie să ai întot-

¹ *Sbornik russkago istoriceskago obscestva*, XL, p. 369 și urm. (1 decembrie 1721).

² *Ibidem*, p. 397 și XLIX, p. 119, 201, 207. Cf. și scrisoarea lui Antioh vodă Cantemir către țar la Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 110.

³ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 107, 111, 113, 116, 119, 120.

⁴ Inedită la Acad. R.P.R., ms. rom., nr. 232 (16 septembrie 1720), copie.

⁵ *Opisanie del Arhiv morskago ministerstva*, II, p. 357 (din 1719).

⁶ Protokoli zaseadanii Arheologiceskoi Komisii, 1835—1840, I, St. Petersburg, 1885, p. 200.

deamna un pietroi în buzunar, ca să-i poți sparge capul în caz de nevoie¹. Tolstoi se prefăcu îndrăgostit de Maria Cantemir și o aduse la curte, spunând că vrea s-o ia în căsătorie, dar apoi pregăti întâlnirea între ea și Petru². Maria nu era frumoasă; din scrisorile ei apare rece și intelectuală, dar tocmai aceasta plăcu, pesemne, țarului, obosit cu dragostea sensuală a soției sale și care nu cunoscuse pînă acum la femei maniere așa de delicate și alese. De la început, Petru se îndrăgosti nebunește de Maria; de tinerețea, de spiritul ei, și proiecta s-o considere „soție neligitimă“, „de-a doua mână“, dar cu binecuvîntarea bisericii(?)³. În caz cînd s-ar naște din dragostea lor un băiat, țarul făgăduise că se va despărți de țarina și va lua în căsătorie pe Maria, iar copilul va fi proclamat moștenitor al tronului⁴. A doua oară în istorie proiectul unei domnii cu sînge romînesc pe tronul țarilor nu izbuti, după pierderea drepturilor de moștenire la tron ale fiului Olenei, fiica lui Ștefan cel Mare, la sfîrșitul veacului al XV-lea. Țarina era foarte îngrijorată și partidul ei, în frunte cu Menșikov și Osterman, era în panică. Țarul avea dezlegare de la senat să numească pe moștenitorul său, iar Maria Cantemir era însărcinată și Petru aștepta fiul care trebuia să ducă mai departe neamul Romanovilor⁵. Un istoric al Rusiei observă cu dreptate că dacă fiul Mariei ar fi domnit, însemna că, prin mama Mariei, singele Cantacuzinilor, împărați de răsărit, ar fi curs în vinele țarilor, ceea ce ar fi întărit în chip neașteptat politica orientală a Rusiei⁶.

Întrebarea este care a fost atitudinea lui Dimitrie Cantemir, dacă a sperat și a dorit ca fiica lui să devină împărăteasă. La începutul anului 1722 Maria fu cerută în căsătorie de cneazul I. G. Dolgoruki, și Dimitrie, de formă, a sprijinit proiectul, însă Maria l-a refuzat, zicînd că pretendentul nu avea rang la curte⁷. Despre adevăratele gânduri ale lui Dimitrie Cantemir în aceste împrejurări delicate avem mărturia ambasadorului francez, Campredon, care scrie un raport cu multe aluzii între rînduri: „Știi cu siguranță că țarina este îngrijorată de soarta fiicelor ei, deși țarul îi dăduse asigurări că una din ele va urma la tron. Ea se teme de noua înclinație a lui pentru fiica domnului Moldovei. Tatăl ei este foarte îndemnat, are mult spirit și supleță. Țarina se teme că, dacă ea va naște un fiu, țarul, *la stăruința domnului Moldovei*, ar putea să repudieze pe soția lui, ca să ia în căsătorie pe această amantă favorită, care ar fi dat un moștenitor masculin coroanei. Această teamă nu este fără temei, nici fără exemplu și eu însumi am avut prilejul să observ *trecerea de care se bucură domnul Moldovei pe lingă țar*“⁸. Este deci lămurit că în centrul intrigii se afla însuși Dimitrie Cantemir, care înțelegea să asigure tronul Rusiei pentru un urmaș al său. Nu trebuie să înțelegem moravurile de curte din vremea aceea cu scrupule care nu existau, nici în Moldova, nici în Rusia. Era o lume de ambiții și rivalități, și tot ce se poate spune despre ambiția lui Dimitrie Cantemir este că, făcînd abstracție de mijloace, ea ținea foarte sus.

¹ P. Dolgorukov, *Mémoires*, I, p. 21.

² I. B. Scherer, *Anecdotes secrètes de la cour de Russie*, Londra, 1792, IV, p. 76—77.

³ A. Galitzin, *La Russie au XVIII-e siècle* (memorii contemporane), Paris, 1863, p. 251.

⁴ Memoriile contelui Rabutin, ambasador austriac la Petersburg, în „Büsching's Magazin“, Halle, 1785, p. 489—491.

⁵ P. Dolgorukov, *Mémoires*, I, p. 20—21.

⁶ H. Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, Stuttgart, 1913, p. 119.

⁷ L. Maikov, *op. cit.*, XXVIII, 1897, p. 66.

⁸ *Sbornik Russkago istoriceskago obščestva*, XLIX, p. 113—114 (8 iunie 1722).

În timpul expediției de la Marea Caspică în toamna anului 1722, Dimitrie Cantemir însoți pe țar la oaste, iar Maria veni și ea la cartierul general din Astrahan, unde trăia în apropierea țarului. Se afirmă însă că țarina, după sfatul lui Menșikov, cumpărase pe Policala, medicul grec al familiei Cantemir, și prin practicile acestuia, Maria născu la Astrahan un copil mort¹. Aceasta a fost semnul dizgrației ei și a familiei Cantemir, care se retrase la moșiile din regiunea Harkov. Între timp, ambasadorul Campredon raporta regelui Ludovic al XV-lea: „Este sigur că trecerea de care se bucură țarina crește din zi în zi, și numai pentru a-i face plăcere țarul ține departe, la țară, pe domnul Moldovei, a cărui fiică părăuse că atrăsese câțva timp atenția acestui monarh“². În iulie 1723 Dimitrie Cantemir muri fără a fi revăzut pe țar, dar romanul Mariei Cantemir cu Petru cel Mare nu se terminase. După moartea tatălui ei, Petru o recheamă la Petersburg, o vede în fiecare zi și arată răceală soției sale, Ecaterina. Medicul Policala a fost pedepsit, țarul se întoarce la vechea lui dragoste³. Dar moartea timpurie a lui Petru I, la 1725, a adus pe tron pe soția sa Ecaterina I, iar Cantemireștii au rămas iar în dizgrație. Maria Cantemir a trăit pînă la 1757, fără să se mărite. Avem de la dînsa o corespondență cu fratele ei Antioh Cantemir, cunoscutul scriitor și diplomat. În timpul cînd acesta era ambasador al Rusiei la Londra și la Paris (unde a și murit în 1744), el întreținea o lungă corespondență cu sora lui rămasă în Rusia⁴. E vorba în aceste scrisori de cărțile, în special italienești, pe care Antioh le trimite Mariei și asupra cărora fac amîndoi observații. De asemenea ele cuprind și știri politice, între care cea mai interesantă privește proiectul de a readuce pe Cantemirești pe tronul Moldovei, în timpul războiului ruso-turc din anii 1736—1739. Maria spera că fratele ei favorit, Antioh, poetul, autorul *Satirelor*, va fi cel indicat pentru a căpăta scaunul părintelui și bunicului său: „Poate, scrie ea, vom revedea cîndva vechea noastră patrie și vom trăi în liniște. Dar mie mi se pare că acela care va deveni domn al țării trebuie să primească asupra-și toată sarcina stăpînirii. Așa dar, dacă ție îți va fi destinul să fii domn al patriei noastre, va trebui să-ți iai rămas bun de la plăcerile comode ale vieții de filozof“ (29 iulie 1736)⁵. Precum se știe, împrejurările n-au îngăduit însă împlinirea acestor nădejdi și Moldova a rămas sub suzeranitatea turcilor.

¹ A. Galitzin, *op. cit.*, p. 255, P. Dolgorukov, *op. cit.*, I, p. 67.

² *Sbornik russkago istoriceskago obscestva*, XLIX, p. 352 (13 iunie 1723).

³ A. Galitzin, *op. cit.*, p. 225 și I. N. Scherer, *op. cit.*, IV, p. 76—77.

⁴ Publicată de I. I. Șimko, *Novîa dannîa k biografii kneazea Antioha Cantemira* în „Jurnal ministerstva narodnago prosvescenia“, 1891, april., p. 352—425 și iunie, p. 252—333.

⁵ L. Maikov, *op. cit.*, în „Russkaia Starina“, XXVIII, 1897—3, p. 235.

XVII. DIMITRIE CANTEMIR ÎN CAUCAZ (1722). SFÎRȘITUL LUI (1723)

Ultima acțiune politică a lui Dimitrie Cantemir a fost participarea lui la expediția țarului Petru I în Caucaz în 1722. Expediția din Caucaz a fost și ultimul război al țarului Petru, legat oarecum de politica rusească față de Imperiul Otoman. În acea epocă micile state caucaziene, formate de diferite triburi și popoare: lazii, Daghestanul, mingrelii etc. erau obiectul rivalității dintre cei trei vecini ai lor: Persia, Imperiul Otoman și Rusia. Persia deținea suzeranitatea asupra celor mai multe dintre aceste stătulețe, cuprinzând toată coasta Mării Caspice pînă în centrul Daghestanului la nord de Derbent și tot masivul central al Caucazului cu Cahetia și Cartlia (capitala Tbilisi). În schimb, Imperiul Otoman stăpînea partea apuseană a Caucazului cu Abazia. Mingrelia și țara gurilor. Imperiul rusesc ajungea la sud doar pînă la râul Terek, iar unele state rămîneau independente, de pildă Cabarda¹. În 1722 șeful unui trib afgan, Mir Mahmud, invadează Persia și se proclamă șah. Folosindu-se de războiul civil din Persia iscat cu acest prilej, turcii cuceresc toată regiunea centrală a Caucazului cu Tbilisi și înaintează spre Marea Caspică, amenințînd legătura Rusiei cu Persia și granița celei dinții la sud. Războiul lui Petru I în Caucaz în acel an, cucerirea de la perși a coastelor Mării Caspice, a fost de fapt un război preventiv împotriva înaintării turcești².

Nu este de mirare că Dimitrie Cantemir a jucat un rol de seamă, nu numai în desfășurarea acestui război, dar și în pregătirea lui, deoarece își dădea bine seama că indirect războiul era îndreptat împotriva turcilor și că putea aduce prin consecințele sale un nou război ruso-turc, și apoi eliberarea romînilor de sub jugul otoman, visul său din tinerețe pentru care luptase cu arma și cu scrisul.

Sînt știri care arată că Dimitrie Cantemir încă de mult îndemnase pe țarul Petru să pornească oastea în această direcție. Un biograf al lui Cantemir înseamnă că încă cu mult înainte de începerea războiului în Persia, fostul domn al Moldovei urase țarului să adauge la titlurile sale și pe acela de șah al Persiei, dar Petru îi răspunsese atunci: „Tu nu înțelegi țelurile mele, eu nu alerg după dobîndirea unor țări noi, am destul uscat, vreau numai ape“³. Agentul diplomatic al Saxoniei,

¹ *Ocerki istorii SSSR, XVIII B. pervaja cetvert, harta politica de la p. 600.*

² *Ibidem,* p. 604.

³ Introducerea lui P. Efremov, la Antioh Cantemir, *Socinenia, pisma i perevodî*, St. Petersburg, 1867 (XVI), după o scriere de anecdote apărută la Londra.

H. Weber, afirmă că Dimitrie Cantemir i-a arătat într-o conversație pe la 1715 că rușii ar face bine să înceapă cuceriri în părțile Georgiei, căci șahul Persiei este un om datat plăcerilor, care plătește pe dușmanii săi ca să nu aibă război. Se teme mai ales, zicea Cantemir, de sultanul turcilor și în ultimii 80 de ani turcii au cucerit de la perși o seamă de provincii, fără ca aceștia să fi încercat să le ia înapoi¹.

În 1722 împrejurările politice, cu decăderea rapidă a Persiei și anarhia din această țară, iar pe de altă parte, cotropirea turcească în Caucazul central, au silit pe ruși să intervină. Pacea cu suedezi se încheiase un an mai înainte, la Nystadt, așa că rușii aveau acum mâinile libere. Petru I pornește cu o oaste mare, cu principalii săi generali, pe Volga spre Astrahan și cu o flotă puternică pe Marea Caspică, pentru cucerirea regiunii Derbent-Baku. Prezența personală a țarului cu toată oastea lui în această expediție era menită să arate importanța pe care o acorda Rusia asigurării granițelor sale la Marea Caspică și să intimideze pe turci².

Pentru anume laturi ale purtării unui asemenea război, Petru I avea nevoie de Dimitrie Cantemir ca de un specialist în chestiunile Orientului musulman. De aceea, Dimitrie vodă a însoțit pe țar în expediție și s-a aflat mereu alături de dînsul la cartierul imperial. Fostul domn al Moldovei a fost însărcinat de țar să redacteze proclamații în limbile locale, în numele împăratului Rusiei; pentru aceasta i se pune la dispoziție o tipografie cu litere orientale, în care se tipăreau manifestele³. Atunci înaintează Dimitrie Cantemir țarului o cerere, în care arată că avea nevoie de mijloace de transport pe apă pentru tipografia lui, pentru tipografi, slugi și tîlmaci din și în limbi orientale și mai cerea și o gardă personală⁴. La 28 mai 1722 Dimitrie Cantemir se afla în oastea rusească împreună cu țarul, la Nijni Novgorod (azi Gorki) și de acolo pornesc pe Volga în jos, prin Kazan, Simbirsk, Samara, Țarițin (azi Stalingrad). La 4 iulie cartierul imperial, în care se afla și Dimitrie Cantemir, se stabilește la Astrahan, în „palatul peștelui“ și în aceeași zi are loc o cină în camerele lui Cantemir, la care iau parte țarul, Petru Tolstoi și amiralul Apraxin. La 20 iulie, Dimitrie se îmbarcă pe flota de pe Marea Caspică⁵. Fostul domn se afla pe corabia „Sf. Alexandru“, condusă de colonelul Iușkov⁶. După debarcarea la sud de primul lanț al Caucazului, oastea pornește spre Derbent, oraș stăpînit de triburi locale daghestane supuse șahului Persiei. În toate aceste zile, secretarul lui Cantemir înseamnă mereu: „Împăratul a mîncat la noi“, „împăratul a binevoit să cîneze la noi“, „majestatea sa imperială a dăruit un cal cneazului nostru“⁷.

După cîteva lupte cu triburile locale, Derbentul, port la Marea Caspică, a fost ocupat de oștile rusești la 23 august 1722. Cantemir se afla împreună cu

¹ H. Weber, *Mémoires*, p. 12.

² *Ocerki istorii SSSR*, vol. cit., p. 608—609.

³ F. I. Șoimanov, *Auszug aus dem Tagebuche des ehmaligen Schiefhauptmanes von seiner Schieffahrt auf den Caspischen See*, în *Sammlung russischer Geschichte*, VII, Petersburg, 1762, p. 214—215.

⁴ *Opisanie del Arhiv Morskago Ministerstva*, II, p. 512 și 598.

⁵ C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski*, în „Studii“, VIII, 5—6, 1955, p. 128, 129.

⁶ F. J. Șoimanov, *op. cit.*, p. 222—223.

⁷ C. Șerban, *op. cit.*, p. 129—131.

țarul în mijlocul trupelor care intrară în oraș¹. Adil Ghirei, șef tătar, se supune rușilor și Cantemir traduce țarului cuvintele căpeteniei tătare².

Ioan Neculce vorbește de o expediție de pătrundere în regiunea muntoasă din interior, condusă de Dimitrie Cantemir: Țarul pornind în Caucaz „au luat și pre Dumitrașco vodă atunci cu dînsul și i-au dat o samă de oaste în mîna lui de l-au pornit preste niște munți, de a dreptul pre uscat. Iar împăratul cu greimea au încungiurat pre apă, pîn s-au tîlnit la un locu. Ce pîn a să tîlni cu împăratul, au avut bătaie cu niște camuci și i-au biruit Dumitrașco vodă“³.

Atunci a fost ocupat de ruși Baku, oraș întărit, luat cu asalt. Dimitrie Cantemir pomeneste în scrierile sale privitoare la această expediție despre orașul Baku, ce urma să aibă un așa de mare viitor economic, și de regiunea înconjurătoare⁴. Dar proviziile pentru oaste care veneau cu corăbiile pe marea Caspică de la Astrahan sînt distruse în urma unei furtuni, care scufundă mai multe corăbii, așa că înaintarea armatelor rusești a fost mult îngreunată⁵. Țarul ține un consiliu de război, la care iau cuvîntul generali, colonei (polcovic), precum și Petru Tolstoi și Dimitrie Cantemir, aceștia doi din urmă cunosători ai chestiunilor orientale. Consiliul hotărăște ca înaintarea să fie oprită deocamdată, țarul cu statul major se vor întoarce înapoi, iar diferite trupe de uscat și de mare vor proceda pe încetul la ocuparea coastelor Mării Caspice⁶. După plecarea țarului la Astrahan, Dimitrie Cantemir rămase cîteva zile la Derbent, probabil pentru a studia locurile, oamenii și amintirile istorice. La 7 septembrie el sosește la rîndul său la Astrahan, unde are noi întrevederi cu Petru I. În jurnalul secretarului Ilinski se înseamnă că la 21 septembrie, amiralul Apraxin și Petru Tolstoi, amîndoi din partida ostilă țarinei, au stat seara timp de două ore la locuința lui Cantemir⁷. Dimitrie vodă primea acolo, la vărsarea Volgii în Marea Caspică, scrisori politice din Constantinopol, apoi de la administratorul moșiilor sale din Ucraina, cămărașul Antonie, de la dușmanul ascuns, Menșikov și de la ambasadorul francez Campredon⁸. Șederea lui Petru I se prelungește la Astrahan pînă la începutul lui noiembrie. În tot acest timp țarul, care ședea în oraș probabil și din cauza farmecelor domniței Maria Cantemir, vizitează mereu pe domnul Moldovei: la 11 octombrie, „majestatea sa imperială a fost la cneazul nostru“, la 26, „majestatea sa imperială a binevoit să vină la noi seara și a stat aproape 3 ore“. Cu acest prilej, Petru a citit traducerea lui Ilinski și alte opere literare care se alcătuiau în casa Cantemir. La 28 octombrie, „majestatea sa imperială și cu miniștrii străini au prînzit și au cînat la cneazul nostru“, la 4 noiembrie țarul cu Petru Tolstoi „au stat la noi vreo 3 ore și și-au luat rămas bun de la toți“⁹. Aceasta urma să fie ultima întvedere dintre Dimitrie Cantemir și țarul Petru. A doua zi țarul părăsește Astrahanul și se întoarce la Moscova, iar Dimitrie Cantemir rămîne în acest oraș depărtat,

¹ John Bell of Antermony, *Travels from St. Petersburg in Russia to diverse parts of Asia*, Glaskow, II, 1783, p. 347 (martor ocular).

² S. Solovev, *op. cit.*, III, p. 675.

³ I. Neculce, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 331.

⁴ *Ocerki istorii SSSR*, vol. cit., p. 610.

⁵ J. Bell of Antermony, *op. cit.*, II, p. 349—350.

⁶ *Opisanie del Arhiv Morskago Ministerstva*, II, p. 578.

⁷ C. Șerban, *op. cit.*, p. 130.

⁸ *Ibidem*, p. 130—131.

⁹ *Ibidem*, p. 131—132.

holnav fiind, urmînd să petreacă iarna acolo¹. Era vorba ca țarul să se întoarcă iarăși la oaste, dar sub influența țarinei el renunță la acest proiect și lasă la Astrahan numai pe Petru Tolstoi, pe amiralul Apraxin și pe Dimitrie Cantemir. În ianuarie 1723 se anunță că și aceștia sînt rechemati².

Țîmpul petrecut în părțile Caucazului a fost folosit de învățatul domn pentru studiile sale istorice și geografice. Încă de la început țarul Petru hotărîse să se facă anume studii asupra regiunilor în care intrau oștile rusești întîia oară, fiind vorba de ținuturi cu vechi civilizații orientale. Din Astrahan țarul scrisse sfetnicului său în chestiunile bisericești, Theofan Procopovici, să adune informații asupra regiunii Caucazului și datele adunate de oaste să fie prelucrate de dînsul. Theofan Procopovici trimite pe un om al său, arhimandritul Laurentie, care urma să scrie la fața locului, un ziar al expediției³. Dimitrie Cantemir, la rîndul său, avea la dispoziție o mică gardă, care îl ajuta în cercetările sale⁴. Însoțit de ceata de călăreți el străbătea prin munți, însemna limita zăpezilor, desena monumentele religioase și mormintele, zidurile de apărare, descifra pe un carnet de note înscrisiunile cu litere arabe ale vechilor monumente ruinate⁵. Din aceste lucrări pregătitoare urma să iasă o scriere de sinteză asupra regiunii, pe care însă n-a apucat s-o mai ducă la bun sfîrșit. În același timp, se ocupa cu tipărirea manifestelor către populația mahomedană scrise în limba țării și în turcește⁶. Tot în legătură cu aceste preocupări este și tipărirea cărții lui Cantemir, *Sistema religiei mahomedane*, pregătită mai de mult, dar tipărită chiar atunci, în vremea expediției rusești în Caucaz, din porunca țarului. Cartea apare în rusește la Moscova, în 1722.

După plecarea țarului, Cantemir se simte rău și vede sfîrșitul apropiat, de aceea se spovedește episcopului de Astrahan. La 19 decembrie 1722 simțindu-se mai bine, iese la plimbare, la 1 ianuarie împarte daruri oamenilor săi. Înainte de plecare vizitează o mănăstire lîngă Astrahan. Plecarea spre Moscova avu loc la 27 ianuarie 1723⁷.

Războiul din Caucaz și de pe Marea Caspică urmează și după plecarea lui Dimitrie Cantemir. Înaintarea turcilor în Caucazul central și intenția lor de a pătrunde în interiorul Persiei, dusesse la o situație încordată între Rusia și Imperiul Otoman și amenințarea unui război ruso-turc a fost mai reală în 1723 ca oricînd pînă atunci, după expediția de la Prut. Însă la 12 iunie 1724 se semnează la Constantinopol un tratat ruso-turc, care pune capăt conflictului: turcii capătă întreaga Georgie cu Tbilisi, Erivan și Tebriz, Rusia dobîndește întreg malul de apus al Caspicei, cu Derbent și Baku, precum și malul de sud al acestei mări, regiune care astăzi face iarăși parte din Iran. Persia se învoise cu cîteva luni înainte la aceste schimbări ale hărții politice⁸.

¹ C. Șerban, *op. cit.*, p. 132.

XLIX, p. 282.

² Raport al lui Campredon, 6 ianuarie 1723, *Sbornik russkago istoriceskago obșcestva*,

XLIX, p. 282.

³ N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 113 (24 august 1722).

⁴ Vezi mai jos capitolul despre lucrările asupra Caucazului (cap. XXIV).

⁵ *Ibidem*.

⁶ Scrisoarea lui D. Cantemir despre aceste manifeste către secretarul țarului, Makarov, 14 iulie 1722; P. Pekarski, *op. cit.*, II, p. 653.

⁷ C. Șerban, *op. cit.*, p. 132—133.

⁸ *Ocerki istorii SSSR*, vol. citat, p. 612—617.

La data încheierii păcii Dimitrie Cantemir nu mai era în viață. Plecat din Astrahan, el trecuse iar pe Volga prin Țarițin (Stalingrad), unde face un nou popas. În cursul călătoriei de întoarcere, secretariatul lui trimite numeroase scrisori, către Petru Tolstoi, contele Golovkin și administratorii moșilor sale, precum și către un Milescul, care era probabil unul din urmașii vestitului spătar, Nicolae Milesco, cercetătorul drumului spre China¹. La 19 martie 1723, după o scurtă ședere la Moscova, Dimitrie Cantemir se așează la moșia numită după numele său, Dimitrievka, unde îl întâmpină curieri din diferite părți, chiar și de la Constantinopol, pesemne de la fratele său². În mai, sosi porunca imperială prin mijlocirea senatului, ca Dimitrie să se înfățișeze îndată la Petersburg, să ia parte la lucrările guvernului, al cărui membru era. Dar domnul se afla bolnav și răspunde că starea sănătății lui, care se agravează, nu-i îngăduie această călătorie. El crezu că face un gest îndemnativ adresându-se țarinei, explicându-i de ce nu poate veni și cerându-i să mijlocească în așa fel ca țarul să nu fie supărat³. Îndepărtarea lui Cantemir din capitală convenea de minune țarinei, care se văzuse amenințată de rivala ei mai tinără și, cum arată ambasadorul francez Campredon într-un raport al său, țarul ține departe de dînsul pe principele Moldovei, numai ca să facă plăcere țarinei⁴.

Dimitrie Cantemir expediase la Moscova tipografia cu litere orientale, ce-i fusese încredințată, precum și pe un meșter armean Carabet, pe care îl găsisse la Derbent. Acest meșter descoperise un meșteșug de a face lina mai moale, spălînd-o în anume soluții minerale, pe care le culesese în Caucaz. Țarul care sprijinea ridicarea meșteșugurilor în Rusia s-a interesat de această descoperire și a trimis vorbă lui Cantemir să expedieze imediat la Petersburg pe meșterul armean găsit de dînsul⁵. Se vede bine cum Dimitrie Cantemir încerca, după puterile sale, să contribuie și el la marea reformă mercantilistă a lui Petru cel Mare.

Dar boala lui Dimitrie Cantemir nu era o boală diplomatică, din cauza dizgrației sale de la curte. Era o boală reală, diabet, care se făcuse simțită încă din vremea șederii lui la Astrahan. Acum, la Dimitrievka, boala se agravase. Secretarul lui Cantemir, Ilinski, notează în ziarul său sub data de 5 iulie 1723 că Dimitrie vodă a părăsit moșia și s-a dus la o mănăstire, unde a stat trei zile, desigur pentru reculegere, în preajma morții, pe care o vede apropiată⁶. Întors la conacul moșiei, urmează corespondența cu Menșikov, Tolstoi, secretarul Makarov, căci, deși retras pe moșiile sale, Dimitrie Cantemir era încă un ministru al țarului. În august, înrăutățindu-se starea domnului exilat, încep să vină la țară rudele sale din familia soției. La 21 august 1723, după amiază, la 7 și 20 de minute, a încetat din viață în vîrstă de 50 de ani principele cel mai învățat din vechea istorie a poporului nostru⁷.

Soția și copiii trimiseră o scrisoare țarinei Ecaterina, în care o vestesc că „Dimitrie Cantemir ... a sfîrșit cursul acestei vremelnice vieți și s-a mutat în cea veșnică”⁸. Corpul îmbălsămat al lui Cantemir a fost dus la Moscova și îngropat

¹ C. Șerban, *op. cit.*, p. 133.

² *Ibidem.*

³ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 122—123.

⁴ *Sbornik russkago istoriceskago obščestva*, XLIX, p. 352.

⁵ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 126—127.

⁶ C. Șerban, *op. cit.*, p. 134.

⁷ *Ibidem.*

⁸ Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 128—129.

acolo (1 octombrie)¹. În vechea capitală a Rusiei, se afla mănăstirea grecească sf. Nicolae. Acolo, lângă porțile mănăstirii, Dimitrie Cantemir clădise o mică biserică, sf. Constantin și Elena, unde fusese îngropată prima lui soție, Casandra Cantacuzino și fiica lui, Smaragda, moartă la 19 ani, în 1720. Mormintele se aflau în dreapta intrării; acolo a fost îngropat și Dimitrie Cantemir, iar mai târziu, alături de mormintele mai vechi, s-au adăugat acelea ale Mariei Cantemir și al lui Dimitrie, fiul lui Antioh vodă².

Pentru moștenirea averii lui Cantemir s-a purtat un lung proces între fii și mama lor vitregă, apoi între copiii lor. Dar adevărata moștenire a lui Dimitrie Cantemir, care a rămas, a fost opera sa de istoric și literat. Pe aceasta a moștenit-o fiul său mai mic, Antioh, care purta numele unchiului său, fostul domn al Moldovei. Acest Antioh Cantemir a fost primul mare poet al Rusiei. Pregătit pentru cariera literară în casa tatălui său, el a dat, în special prin *Satirele* sale, o pagină aleasă începuturilor literaturii moderne rusești.

¹ C. Șerban, *op. cit.*, p. 134.

² I. Șimko, *Noviie dannia k biografii kneaza Antioha Cantemira*, în „Jurnal ministerstva Narodnago Prosvещения“, 1891, iunie, p. 319, nota.

XVIII. DESCRIEREA MOLDOVEI

Dintre toate scrierile lui Dimitrie Cantemir, aceea care rămîne valabilă pentru informația științifică a cercetătorilor de azi și nu numai ca un jalon al istoriei culturii, în vremea în care a fost scrisă, este *Descrierea Moldovei*. Ea formează începutul celei de-a treia perioade a activității de scriitor a autorului, perioada șederii în Rusia, pe care o putem numi perioada științifică a operei sale, după cea mistică (*Divanul, Imaginea științei sacre*) și cea intermediară, literar-istorică (*Istoria Ieroglifică*).

Descrierea Moldovei, scrisă în întregime în Rusia, prima scriere terminată în această epocă, este cartea destinată să facă știută și cunoscută Moldova lumii învățate din Europa. Putem spune că în primii ani ai șederii sale în Rusia Dimitrie Cantemir și-a îndreptat privirea spre Moldova lui, gândul său era întors spre Moldova. Dar ca un scriitor european, care trăia într-un mediu intelectual, el a socotit necesar să încheie legătura dintre țara lui și lumea învățată de pretutindeni.

Lucrarea este alcătuită pentru informarea geografică, pentru descrierea vieții poporului, a organizației de stat, a stării economice a Moldovei, pe un plan larg și bine organizat din punct de vedere științific. Putem afirma că *Descrierea Moldovei este cea dintîi scriere științifică a unui român*.

Cu toate acestea, cu tot primatul ei în istoria științifică a culturii noastre, *Descrierea Moldovei* nu este o operă desprinsă din istoria acestei culturii, ci continuă, cum vom vedea mai jos, pe un plan mai înalt, științific, anume idei și tendințe ale scriitorilor români dinaintea lui Cantemir, din școala cronicarilor.

În același timp, alături de valoarea sa informativă, *Descrierea Moldovei* pune în lumină ideile politice și sociale ale autorului, care au fost prea puțin relevate pînă acum: lupta pentru un stat domnesc centralizat și împotriva anarhiei boierești, dezrobirea Moldovei de sub dominația otomană. Cartea este astfel și o mărturie a credințelor lui Dimitrie Cantemir¹.

¹ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ediția Acad. Rom., București, 1872'. Am folosit peste tot textul latin, singurul valabil.

DATA

Descrierea Moldovei a fost redactată de Dimitrie Cantemir paralel cu *Istoria Imperiului Otoman*, în perioada dinții a șederii sale în Rusia, înainte de așezarea sa la St. Petersburg. *Istoria Imperiului Otoman* fusese începută încă înainte de plecarea lui Cantemir în Rusia¹. În scrisoarea amintită a lui Cantemir din 1714, publicată într-o revistă din Leipzig, el amintește de *Istoria Imperiului Otoman*, prima parte, pe care o lucra atunci, pe când despre *Descrierea Moldovei* nu spune încă nimic². Deși începută după *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei* a fost terminată înaintea *Istoriei*, a fost deci scrisă mai repede. În *Istoria Imperiului Otoman* autorul pomenește despre cartea sa asupra geografiei Moldovei, despre care spune că speră că în scurt timp va vedea lumina, deci va fi tipărită³, ceea ce înseamnă că era gata scrisă, înainte ca lucrarea sa despre istoria turcească să fie terminată. Cum vom vedea în capitolul următor, *Istoria Imperiului Otoman* a fost terminată după luna august și înainte de 14 noiembrie 1716. Pentru *Descrierea Moldovei* nu putem culege aluzii istorice din text care să ne dea o dată așa de precisă. În orice caz, o indicație avem din lista domnilor din *Descrierea Moldovei*; această listă se termină cu domnia a treia a lui Mihai Racoviță⁴, care începe la 25 decembrie 1715/5 ianuarie 1716. Despre această domnie, care era în curs, autorul nu spune nimic, dovadă că era încă la începutul ei. Deci avem un termen, după care s-ar fi terminat lucrarea.

De asemenea este de observat că Dimitrie Cantemir, care declară terminată *Descrierea Moldovei*, când scria *Istoria Imperiului Otoman*, în schimb nu pomenește niciodată în *Descriere* de scrierea sa despre turci, deși în mai multe capitole vorbește despre relațiile Moldovei cu aceștia. Toate acestea arată că *Descrierea* a fost terminată înainte de *Istorie*, și anume după ianuarie 1716 și înainte de noiembrie același an, înainte de terminarea *Istoriei Imperiului Otoman*, care are loc tot în 1716.

În orice caz nu putem primi părerea geografului G. Vilsan, după care *Descrierea Moldovei* a fost redactată în Moldova și terminată și adusă de autor în Rusia, deoarece o serie de izvoare istorice folosite de dînsul, cum sînt cronicile lui Miron și Nicolae Costin⁵, sînt citate din memorie în *Descrierea Moldovei*, deci nu le avea la îndemînă cînd s-a apucat să scrie această lucrare, lucru cu neputință, dacă ar fi scris în țară.

MODELE ȘI ÎNDEMNURI

Școala cronicarilor moldoveni și munteni (aci Constantin stolnicul Cantacuzino) se ridicase peste treapta *analisticii* și ajunsese la o concepție clară despre originile neamului românesc și despre istoria țărilor romîne. Ei dovediseră că în Dacia fusese o cucerire romană sub Traian și o colonizare de coloniști agri-

¹ Vezi capitolul următor.

² O. Densușianu, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista Critică literară“, II, 1894, p. 66—67.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoș, p. 62, 98, 158, 177, 274, 279, 296, 362.

⁴ Idem, *Descriptio Moldaviae*, p. 47.

⁵ *Ibidem*, p. 1 și 148—152.

coli. După părerea cronicarilor, românii se trag din acești coloniști romani, ei au observat că limba română este de origine latină, numele neamului: români, ca și denumirile date de străini: vlah, voloh sînt cele date popoarelor ce se trag din romani (numite azi popoare romanice). În timpul „năvălirilor barbare“ urmașii coloniștilor trăiau retrași în părțile muntoase, dar după înfrîngerea tătarilor au revenit în vechile lor locuințe, cu „al doilea descălecat“ (de peste munți), cu Dragoș din Maramureș și Negru vodă din Făgăraș. Moldovenii, muntenii și românii din Transilvania formează același popor, despărțit acum în trei state, de la „descălecat“. Moldova a rămas independentă și afirmația cronicarilor poloni că ar fi fost supusă, vasală, a Poloniei, este rezultatul trufiei poloneze. Turcii au supus Moldova cu forța, dar acest popor român cu origine strălucită trebuie salvat, popoarele civilizate din Europa sînt datoare să-l ajute să-și capete libertatea. De aceea Miron Costin a scris istoria poporului român în limba polonă, pentru că-și pusese speranța în ajutorul polon, scria deci istoria cu un înalt scop de propagandă.

Această concepție istorică a cronicarilor este reluată în întregime și completată și de Dimitrie Cantemir. Și el începe *Descrierea Moldovei* cu colonizarea romană, vede asemănarea dintre limba română și cea latină, și el scoate argumentul latinității noastre din numele neamului și din cel dat de străini¹. Și el, ca și Nicolae și Miron Costin, vorbește de valul Traian și de cetatea romană de la Barboși². Adoptă atunci părerea cronicarilor că țara a fost pustie în vremea „năvălirilor barbare“, că moldovenii au venit toți din Maramureș, cu Dragoș vodă³, și de asemenea și ideea care respinge existența suzeranității polone asupra Moldovei⁴.

Faptul că Dimitrie Cantemir a redactat cartea lui în latinește corespunde aceluiași scopuri de înaltă propagandă pe care le-a avut și Miron Costin, cînd a scris în polonă despre originile și suferințele romînilor.

Chiar descrierea geografică a Moldovei se găsește pe scurt la Miron Costin, care în scrierile sale polone descrie cetățile Moldovei, înșiră rîurile, ținuturile și orașele, vorbește despre dregătoriile boierești, despre limbă, cu un scurt glosar, despre religie⁵; toate acestea sînt subiectele cîte unui capitol din *Descrierea Moldovei*.

Așadar, Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei* nu se arată dezrădăcinat prin înălțimea culturii lui, el se leagă și continuă vechea școală a cronicarilor, dezvoltînd ideile acestora. Astfel, scrierea lui Cantemir se integrează în cultura romînească, cuprinde aspirațiile ei, lupta ei pentru libertatea țării precum și concepția istorică la care ajunsese pînă atunci.

Dar Cantemir era un om de cultură europeană, modelele sale de inspirație, ideile sale științifice și metoda lui trebuie căutate în literatura științifică a vremii, nu numai la cronicarii romîni. Încă de la Constantinopol, a putut el cunoaște curentul de cercetări geografice din jurul Școlii Patriarhiei. Între profesorii săi pe care-i numește în *Istoria Imperiului Otoman* este mitropolitul de Arta, Meletie.

¹ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 149.

² *Ibidem*, p. 13, 23.

³ *Ibidem*, p. 2.

⁴ *Ibidem*, p. 70.

⁵ Miron Costin, *Cronica polonă*, la I. Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria romînilor*, București, 1895, p. 153—204; idem, *Istorie în versuri polone*, ed. P. P. Panaitescu, Acad. Rom. Mem. Secț. Ist 1929.

despre care spune că este „om de literatură universală“ și amintește că a luat lecții de la dînsul timp de 8 luni¹. Meletie era un geograf distins și a publicat la Veneția o geografie universală în grecește, intitulată *Geografia veche și nouă*, scrisă la 1701, publicată la 1728. Ca și Cantemir, el leagă geografia de istorie, dar nu are vederi așa de largi ca autorul *Descrierii Moldovei* în privința instituțiilor și a vieții poporului, pe care Cantemir le introduce în geografie². Ca elev al lui Meletie, Cantemir a putut cunoaște vederile lui asupra geografiei și poate și manuscrisul lucrării sale.

Dimitrie Cantemir a avut legături personale și cu alt geograf grec, Chrisant Notaras, pe care-l pomeneste ca om foarte învățat în *Istoria Imperiului Otoman*³. Chrisant, mai tirziu patriarh de Ierusalim, publică la Paris în 1716 o *Introducere în geografie*, scrisă mai demult⁴, în care, întocmai ca și în *Descrierea Moldovei*, arată că descrierea unei țări trebuie să cuprindă întii descrierea fizică, apoi orașele, bogățiile, apoi geografia umană (anthropini), care cuprinde în special organizarea politică⁵.

În Țara Românească, Constantin stolnicul Cantacuzino, unchiul soției lui Dimitrie Cantemir, desenase o hartă a Țării Românești, înainte ca Dimitrie Cantemir să fi desenat pe a Moldovei; harta stolnicului arată preocupări de istorie economică⁶.

Dar în special în Polonia a existat o școală de geografi-istorici, încă din secolul al XVI-lea, și scrierile acestora sînt cunoscute de Cantemir. Astfel, St. Sarnicki scrie *Descriptio veteris et novae Poloniae* (Cracovia, 1585)⁷, dar în special Martin Cromer, în scrierea sa, *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae, libri duo*⁸, este apropiat de Cantemir în privința concepției asupra geografiei. După ce amintește de originea numelui Poloniei, Cromer trece la geografia și împărțirea țării în districte. După această parte vine geografia umană cu considerații asupra firii poporului și credințele lui, viața de familie, nobilimea cu lista familiilor nobile, apoi „plebea“ (țărănimea), religia și cultura. E de observat că în cartea a doua, intitulată „republica“, adică organizarea statului (întocmai ca în partea a doua a *Descrierii Moldovei*), cuprinde subcapitole despre: rege, alegerea și încoronarea lui, veniturile regale, legile, judecata, dieta, armata și războiul. După cum se vede, capitolele sînt aproape aceleași ca în *Descrierea Moldovei*, numai că la Cromer partea culturală, care la Cantemir formează partea a treia a cărții, este înglobată în partea întii. Este foarte probabil că Dimitrie Cantemir a cunoscut și a consultat această carte și altele ale geografilor poloni, cînd a alcătuit *Descrierea Moldovei*.

Dar chiar în Rusia, unde Cantemir venea cu cunoștințe și concepții despre știința geografiei, acumulate din studiile sale anterioare, a putut găsi

¹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoș, I, p. 137.

² Meletius, Γεωγραφία παλαιά καὶ νέα, ediția I, Veneția, 1728, ediția a II-a, 1783, ediția a III-a, 1807.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, I, p. 137.

⁴ Chrisant Notaras, Εἰσαγωγή εἰς τὰ γεωγραφικά, Paris, 1716.

⁵ *Ibidem*, p. 140—143.

⁶ Const. C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Revista Istorică Romînă“, XIII, 1943, p. 1—28.

⁷ În anexe la I. Dlugosz, *Historiae Poloniae libri*, Leipzig, II, 1713, c. 1872—1943.

⁸ Ed. I. Frankfurt, 1575, pînă la 1643 urmează zece ediții, ediția critică de W. Czermak, Cracovia, 1907.

modele și îndemnuri în această privință. Am arătat că *mercantilismul*, teorie economică bazată pe creșterea comerțului exterior, predomina în Rusia în vremea domniei lui Petru I și de aceea cunoașterea amănunțită a țărilor străine, deci studiul geografiei, era neapărat necesar. De aceea, la 1718 se publică în Rusia cu mare lux de editare *Geografia generalnaia*, tradusă în rusește din ordinul țarului, după opera englezului Waren, tipărită la Amsterdam¹.

Tot în Rusia a făcut cunoștință Dimitrie Cantemir cu geografi germani, atrași în această țară de faima reformelor. Între aceștia era și I. G. Vockerodt, secretarul ambasadei Prusiei la St. Petersburg, care a scris în nemțește o operă geografică intitulată *Rusia sub Petru cel Mare* (rămasă în manuscris). Această scriere, ca și *Descrierea Moldovei*, cuprinde o privire asupra organizării politice a țării, a culturii și geografiei, comerțului, religiei, averilor și bogățiilor miniere, administrației, populației². Vockerodt a intrat în legături cu Dimitrie Cantemir și a fost poftit de fostul domn al Moldovei la moșiile lui din Ucraina; a făcut cu dînsul o călătorie în sudul Rusiei și chiar a fost angajat să dea lecții fiilor lui Cantemir³.

Prin savanții germani stabiliți în Rusia, Dimitrie Cantemir a intrat în contact cu Academia din Berlin, al cărei membru a fost ales, așa cum am arătat mai sus. Academia din Berlin a fost aceea care a îndemnat pe Dimitrie Cantemir să scrie *Descrierea Moldovei*, pentru a face cunoscută Europei învățate această țară puțin cercetată pînă atunci de către învățați. În *Hronicul Romîno-moldo-vlahilor*, autorul spune precis că a scris după îndemnul „de la însoțirea noastră care iaste Academia Științelor de Berolin“, *Descrierea Moldovei*, „de starea și pusul locului ei, de așezămîntul aerului, bișugul pămîntului, ocolitul hotarelor și de altele carele spre folosul vieții omenești caută; și încă și obiceiele, legea, tărâmoniile politicești și bisericicești și de alte carile spre orînduiala și cinsteșia omenească stăruiesc“⁴. S-ar părea din această frază că Academia din Berlin a pus anume întrebări autorului, i-a fixat anume teme.

Totuși, Dimitrie Cantemir, scriind *Descrierea Moldovei*, nu se adresează numai și în special învățaților din Europa apuseană, ci în primul rînd publicului învățat din Rusia, care se interesa de o asemenea lucrare. Aceasta se poate vedea ușor din textul *Descrierii Moldovei*, în care, cînd vrea să definească anume stări sociale din Moldova, face comparație cu cele din Rusia căci acestea erau mai bine cunoscute cititorilor cărora se adresa. Vorbind de clasele sociale pe care el le distinge în Moldova: boierii, curtenii și răzeșii, identifică pe cei dintîi cu „boiarski rod“ (neamuri boierești) din Rusia, pe curtenii cu dvorenii ruși și pe răzești cu odnodvortși⁵. Este clar că aci Dimitrie Cantemir alege termenii de comparație înțelegînd că se adresează unor cunoscători, în special a stărilor din Rusia. Apoi, cînd vorbește de autoritatea domnului Moldovei asupra bisericii, spune că numai țarul Rusiei în Europa mai are asemenea autoritate asupra bisericii

¹ F. I. Bulgakov, *Illustravanaia istoriia knigopieciatania*, St. Petersburg, 1899, p. 305.

² Al. Brückner, *Zür Geschichte Peters des Grossen*, în „Russische Revue“, St. Petersburg, VI, 1875, p. 113—136.

³ Idem, *Nachtrag zur Abhandlung über L. G. Vockerodt*, în „Russische Revue“, St. Petersburg, VI, 1875, p. 248—249.

⁴ D. Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, p. 179.

⁵ Idem, *Descriptio Moldaviae*, p. 114.

ortodoxe. Și în acest caz termenul de comparație pentru înțelegerea stărilor din Moldova este Rusia

Aceste fapte formează cadrul vremii pentru alcătuirea *Descrierii Moldovei*, carte care se adresează oamenilor învățați din Rusia și din Europa apuseană, pentru că tocmai aceștia au cerut-o și au simțit nevoia ei.

IZVOARE

Ca de obicei, izvoarele lui Cantemir sînt numeroase și variate, erudiția sa în *Descrierea Moldovei* este bogată și cuprinde tot felul de scrieri în diferite limbi. Dar fiind vorba de o descriere a țării sale, principalele informații le ia din cunoștințe proprii și ale moldovenilor care-l însoțeau în Rusia. Dar deoarece după concepția autorului, geografia se leagă de trecutul istoric, în care are rădăcini adînci, el face apel și la izvoare istorice.

Ca izvoare interne, folosește letopisețele lui Ureche, din care ia o sumă de știri, între care și greșeli, pe care Cantemir ar fi trebuit să le evite, ca de pildă datarea conciliului de la Florența sub Alexandru cel Bun, în loc de 1439¹. El folosește de asemenea scrierile lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor* și *Letopisețul țării Moldovei de la Aron vodă*, al lui Nicolae Costin (*Letopisețul țării Moldovei, pînă la Ieremia Movilă*). E de observat că cele două cronici ale Costinilor nu le avea Cantemir cu el în Rusia, deoarece în lista domnilor din *Descrierea Moldovei*, domnii despre care vorbește Ureche sînt așezați în ordinea din cronică, pe cînd cei despre care avea să ia informații din cronicile Costinilor prezintă în *Descrierea Moldovei* omisiuni și inversiuni în înșirarea lor (lipsesc Radu Mihnea în prima domnie, Ștefan Tomșa a doua domnie, Alexandru Coconul, Moise Movilă, prima domnie)².

În Rusia însă Dimitrie Cantemir a avut la îndemîină multe cărți din bibliotecile de acolo, pe care nu le-ar fi putut avea în Moldova. Între izvoarele rusești ale *Descrierii Moldovei* este *Sinopsisul istoriilor rusești de la Kiev*, tipărit în acest oraș la 1674 (ediție urmată de multe altele)³.

Dintre autorii antici citează pe Ptolemeu, încercînd să identifice davele din Dacia pomenite de acesta cu orașele din Moldova, apoi Strabo, Eutropiu, Ammian Marcelin, dintre bizantini, Nichita Choniates, cronicarul Imperiului vlaho-bulgar, Codin Curopalat (din care face doi scriitori: Codin și Curopalat)⁴, polonii Dlugosz, S. Sarnicki, S. Orzechowski, Paul Piasecki, Ioachim Bielski, apusenii ca Martin Crusius, Matei Pretorius, Philippe Clavier (Cluverius), care scriu latinește.

Unli din acești autori nu erau cu totul demni de încredere. Clavier, geograf francez (*Introductio in universam geographiam tam veteram quam novam*, ed. I, Leyda 1629, urmată de alte cinci), avea mare faimă pe atunci și Cantemir spune despre dînsul: „în mînule tuturor se poartă gheografia lui Gloverie, care mai știută fiind“⁵. Din Cluverius derivă unele erori ale *Descrierii Moldovei*, ca împărțirea Daciei Traiane în Ripensis, Mediterranea și Alpestris, dintre care

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 144.

² *Ibidem*, p. 44—46.

³ *Ibidem*, p. 138 (informațiile despre zcii păgîni).

⁴ *Ibidem*, p. 77.

⁵ D. Cantemir, *Hronicul*, p. 65.

ultima ar coincide cu Moldova și tot de la acest autor este știrea că dacii sînt de neam scitic¹. Mateus Pretorius este un scriitor obscur din Prusia, autor al unei istorii a goșilor (*Orbis gothicus*, Oliva, 1688), căruia Cantemir îi acordă o încredere nemeritată².

Și în interpretarea izvoarelor Cantemir nu este scutit de greșeli. Astfel, în *Turco-Grecia* lui Martin Crusius el află două scrisori ale lui Ioan Despot, adică Despot vodă al Moldovei, adresate lui Filip Melanchton, adeptul lui Luther³. Cantemir crede că aceste scrisori sînt scrise de Ioan vodă cel Cumplit, și citind grăbit o notă, care nu spune aceasta, afirmă că una din scrisori ar fi fost adresată lui Ioan Lascaris, învățat grec care a trăit cu o sută de ani înainte⁴. Aceste amănunte istorice nu scad valoarea geografică a scrierii.

VALOAREA ȘTIINȚIFICA

Descrierea Moldovei este scrisă la începutul secolului al XVIII-lea și ca atare pentru istoricii de azi este valabilă ca informație științifică pentru epoca în care a trăit autorul, în care a cunoscut ca domn viața socială și organizarea politică a țării. Autorul are pretenția să descrie instituțiile Moldovei în evoluția lor de-a lungul secolelor, dar lipsa izvoarelor despre organizarea internă a țării în trecut l-au făcut să considere instituțiile din vremea lui ca avînd aceeași formă cu cele din veacurile precedente. Pe de altă parte, cum vom vedea mai jos, Dimitrie Cantemir a susținut anume teze voit tendențioase despre vechimea autorității centrale a domniei în primele secole ale monarhiei feudale în Moldova, despre independența completă a țării față de vecini, ceea ce deformează descrierea vechilor instituții. De aceea tot ce nu e contemporan cu autorul în *Descrierea Moldovei* trebuie primit cu rezervă și mulți istorici romîni care au luat drept bune afirmațiile lui Cantemir privitoare la secolele XV—XVII din vechia istorie instituțională a Moldovei, au căzut în grave erori. În realitate, avem a face în vremea lui Cantemir cu altă perioadă a epocii feudale, în care se desfășuraseră imunitățile, dar țara era în decădere economică și socială sub autoritatea unei oligarhii boierești, ceea ce nu era cazul în secolul al XVI-lea sau mai înainte.

În dorința sa de a susține anume teze, de care am vorbit, autorul a mers așa de departe încît a făurit chiar anume documente false, reproduse în *Descrierea Moldovei*. Acestea sînt : uricul lui Ștefan cel Mare pentru Teodor Cantemir, numit căpitan de Tigheci cu dania a trei sate, act fals destinat să ridice faima și vechimea Cantemireștilor⁵. De asemenea, tratatul cu capitulațiile Moldovei încheiat de Bogdan III cu turcii, tratat pe care Cantemir îl pomenise și în proclamația sa de la 1711, prin care chema țara la arme pentru libertate⁶.

¹ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 1 ; P. Cluverius, *Introductio in universam geographiam*, Leyda, 1641, p. 242—243.

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

³ M. Crusius, *Turco-graeciae libri octo*, Bassel, 1584, p. 247, 556.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 43.

⁵ *Ibidem*, p. 107.

⁶ *Ibidem*, p. 109. Pentru proclamație, vezi mai sus, p. 108. Despre faptul că aceste capitulații ale lui Bogdan III sînt false, vezi Const. Giurescu, *Capitulațiunile Moldovei cu Poarta Otomană*, București, 1908.

Al treilea fals este scrisoarea patriarhului de Constantinopol către Vasile Lupu, prin care biserica Moldovei se întoarce sub supremația acelei patriarhii, deși în realitate nu se despărțise nicicînd de ea ¹.

Cercetarea pe capitole a *Descrierii Moldovei* arată însemnătatea ei pentru studiul instituțiilor Moldovei și starea țării în vremea autorului și în același timp și greșelile lui Dimitrie Cantemir în ce privește epoca veacurilor precedente.

În partea I, geografică, firește că descrierea împărțirii Moldovei în ținuturi, cu amănunte administrative și economice este prețioasă, de asemenea și descrierea apelor și munților ². Dar și în partea geografică s-au strecurat erori ciudate. Cu o naivitate neașteptată la un om așa de învățat, Cantemir afirmă că în anume părți ale Moldovei roua se preface în unt ³, că în ținutul Soroca există oi cu o coastă mai mult ca la oile obișnuite și oilor strămutate de acolo, în alte ținuturi, li se nasc iar miei cu numărul de coaste reglementar ⁴, că într-o localitate, Tohatin, porcii au copite ca ale cailor ⁵. Desigur, autorul reproduce aci povestirile unor oameni puțin serioși, cărora le-a dat crezare. El nu a trăit decît scurt timp în Moldova, ca om matur, și nu cunoștea țara ținut cu ținut și sat cu sat, ci numai în general și curtea domnească în special.

În partea a doua, politică, putem observa bine valoarea cărții pentru studiul instituțiilor din vremea lui Cantemir și slaba informație asupra vremilor mai vechi. Primele capitole tratează despre domnie. În aceste prime cinci capitole sînt prețioase în primul rînd ceremoniile descrise privitoare la înscăunarea, scoaterea, confirmarea domnilor, precum reproducerea unor texte de acte oficiale otomane, care nu se cunosc din alte izvoare. În schimb, afirmațiile despre vechea domnie ereditară în Moldova, drept uzurpat apoi de boierime, sînt inexacte ⁶.

Capitolul VI, despre „boierii țării Moldovei și gradele lor“, adică despre dregători, este de mare valoare pentru definirea dregătoriilor și atribuțiilor lor în vremea autorului, dar acesta crede că toate dregătoriile au fost înființate sub Alexandru cel Bun și au rămas neschimbate de la începutul veacului al XV-lea ⁷. Nu Alexandru cel Bun a înființat „dregătoriile“ din Moldova, știrea e luată dintr-o interpolare a lui Misail călugărul la cronică lui Ureche ⁸, ci ele existau și înaintea acestui domn ⁹. Însuși funcția dregătoriilor nu este înțeleasă de Dimitrie Cantemir, căci în veacurile XIV—XV era alta decît cea din vremea lui. În primele secole ale dezvoltării Moldovei marii feudali făceau serviciul de vasali la curtea domnească, nu erau dregători, ci formau sfatul feudal care controla pe domn, ei nu erau „retribuiți“ și nu aveau alte venituri decît acelea ale moșiilor lor, pentru care obțineau privilegiile de la monarh. De aceea, cei mai importanți dintre sftnici erau tocmai cei care nu aveau atribuții, adică servicii de curte, ci participau numai

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 145.

² *Ibidem*, p. 3—34.

³ *Ibidem*, p. 31.

⁴ *Ibidem*, p. 27—28, și mai jos, sarea din ocele exploatare se reface după 20 de ani (p. 26).

⁵ *Ibidem*, p. 32.

⁶ *Ibidem*, p. 35—37.

⁷ *Ibidem*, p. 76—88.

⁸ Gr. Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 70—71.

⁹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 5—28 și II, p. 614—617.

la cîrmuirea țării. Cantemir scrie într-o vreme cînd sfetnicii domnului aveau dregătorii anume și erau plătiți din veniturile țării, dar aceasta reprezintă altă fază a orînduirii feudale. De altfel, lista dregătoriorilor cuprinse în *Descrierea Moldovei* nu a fost așa de la început; și omeii dregătorii s-au creat în decursul vremilor (ca hatmanul, înființat în secolul al XVI-lea); de asemenea, împărțirea dregătorilor în trei ranguri¹ nu era cunoscută nici măcar lui Misail călugărul, cu 50 de ani înaintea lui Cantemir², așa era de recentă. Și atribuțiile dregătorilor diferă de la Misail pînă la Cantemir, cu atît mai multe sînt deosebiriile față de veacurile anterioare.

Capitolul VII, despre „oastea Moldovei“, descrie oastea pe care a văzut-o Cantemir, pe care a ridicat-o în lupta alături de ruși la 1711. Atunci oastea era în primul rînd formată din mercenari cu arme de foc, iar oastea de țară de mai mică eficacitate lupta cu lăncii și arcuri. Dimpotrivă, oastea din veacurile XV—XVI din Moldova, pe care Dimitrie Cantemir nu a cunoscut-o, era altfel constituită: mercenarii jucau un rol secundar pe atunci; nucleul oastei erau slujitorii, legați de domnie, formați din curteni și mica nobilime. Această oaste specială, curtenii, abia este pomenită de Cantemir, sub forma cunoscută în vremea lui a „ostașilor de scuteală“³. Oastea feudală, a boierilor mari care luptau călări cu slujitorii lor proprii, este total necunoscută lui Cantemir. Despre oastea veche a Moldovei, Cantemir are știri aproape legendare, el crede că era o oaste care se putea ridica pînă la o sută de mii de oameni⁴, cifră foarte exagerată și chiar imposibilă.

Cele două capitole care urmează în *Descrierea Moldovei*, cel despre ceremoniile curții și cel despre vînători cuprind fapte văzute de autor: descrierea ospetelor, petrecerile organizate de el sau la care a luat parte. Dar și în acest caz situația descrisă de Cantemir nu se potrivește cu împrejurările din veacul al XV-lea. Pe atunci, domnii făceau imense ospete în cîmp cu toată oastea, după bătălii, ospete feudale, necunoscute vremilor mai tîrzii⁵.

Capitolul al XI-lea, „despre legile țării Moldovei“ și al XII-lea, „despre scaunul de judecată al domnului și al boierilor“ pun probleme esențiale din istoria vechii structuri interne a Moldovei feudale. Dimitrie Cantemir ca domn a judecat și cunoștea bine procedura judecătii din vremea lui. Era o vreme cînd toată puterea juridică sta în mîna domnului, era o justiție unică, centralizată, toate scaunele de judecată din țară depindeau de domnie, dar domnul era silit de împrejurări să conceadă de fapt justiția marilor dregători din rîndul oligarhiei hoierești. Acesta era stadiul istoric care se reflectă în *Descrierea Moldovei*, dar el a fost precedat de alte forme ale justiției feudale, necunoscute lui Cantemir, care răsfrînge asupra trecutului situația din vremea lui. El crede chiar că Alexandru cel Bun ar fi publicat o prăvilă a Moldovei, ceea ce este inexact⁶. În realitate, judecata domnească a fost precedată de străvechea justiție a obștiilor, judecata autonomă a satelor cu oameni buni și bătrîni⁷, despre care Cantemir nu pomeneste

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 79.

² Gr. Ureche, *loc. cit.*

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 88.

⁴ *Ibidem.*

⁵ I. Bogdan, *Cronice inedite privitoare la istoria romînilor*, București, 1897, p. 43 și 47.

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 100.

⁷ Cf. lucrarea noastră ce urmează să apară, *Obștea țărănească în Țara Romînească și Moldova, în secolele XIV—XVII*, în „Studii și materiale de istorie medie“, vol. III.

decît de resturile păstrate în comunele păstorești cu organizație arhaică la Cîmpul Lung moldovenesc, unde judecata este făcută de judecători proprii ai obștii, cu legile lor proprii¹. După această judecată a obștii, concomitent cu ea într-o vreme, a urmat justiția administrată de feudali, pe moșiile lor cu drept de imunitate, cînd boierii nu judecau ca dregători, ci ca stăpîni ai moșiilor cu dreptul de a governa pe supușii lor. Despre această fază a justiției Cantemir nu știe nimic.

Capitolul al XIII-lea, despre „veniturile“ statului în Moldova, reflectă împrejurările în care veniturile statului încep să se deosebească de ale domnului (visiteria și cămara), în care veniturile în bani sînt mai importante ca cele în natură, care în veacurile precedente rezultau din obligațiile locuitorilor față de domnie. Dările și definirea lor în *Descrierea Moldovei* privesc pe cele din vremea autorului; el nu cunoaște dările cele mai vechi cu denumirile lor, așa cum apar în documente: jold, osluh etc. Și capitolul următor, care privește îndatoririle Moldovei față de Poartă, privește, cum este ușor de înțeles, numai pe cele din vremea cînd a trăit Cantemir. Încercarea lui de a fixa fazele succesive ale obligațiilor Moldovei față de turci nu se poate menține².

Capitolul al XV-lea, despre „nobilimea Moldovei“, a stîrnit multe discuții în istoriografia noastră³. Teoria lui Cantemir despre originea clasei boierești din Moldova din suita de fruntași militari ai lui Dragoș, descălecați din Maramureș, pe care acesta și domnii următori i-ar fi împroprietărit pe locuri pustii de oameni, nu este exactă. Țara nu a fost niciodată pustie și au existat, se vede din primele confirmări de moșii din vremea lui Alexandru cel Bun, care întărește hotare „ce din veacuri au stăpînit“, stăpîniri de moșii dinainte de întemeiere. Ideea că o parte din boierimea Moldovei se trage din emigranți sîrbi, bulgari, greci fugiți în fața turcilor⁴, nu se poate menține azi. Boierimea Moldovei, ca toate clasele feudale de moșieri nobili din toate țările, forma o clasă de stăpîni feudali, care s-a așezat pe pămînt locuit și stăpînit anterior de obștiile țărănești și au căpătat ulterior privilegiul pentru imunitatea domeniilor de la domnie, devenind vasală domnilor.

În capitolul XVI se tratează despre „ceilalți locuitori ai Moldovei“. E deosebit de prețioasă deosebirea pe care o face Cantemir între zona răzășească a Moldovei, Țara de Sus și cea de stăpînire boierească asupra țaranilor dependenți, Țara de Jos, precum și menținerea așa-ziselor „republici“ din Moldova, Cîmpu Lung, Vrancea, Tigheciul, care sînt de fapt centre pastorale de obștii țărănești libere⁵. Dar pe temeiul numirii de *vecini*, dată țaranilor dependenți din Moldova, Cantemir socotea că întreaga țărănime de pe moșiile stăpînite de boieri este formată din emigranți, coloniști străini pe pămînturi odinioară pustii⁶. Istoriografia de azi admite cu drept cuvînt că stăpînii de moșii s-au așezat pe pămînt locuit de obștii, că aceste obștii erau formate din vecini, nume care înseamnă stăpîni în devălmășie. Deci, țaranii nu sînt veniți după boieri, aduși de ei, ci stăpînirea boierească a fost o uzurpare a vechii stăpîniri țărănești a pămîntului.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 123.

² *Ibidem*, p. 109—112.

³ *Ibidem*, p. 112—119.

⁴ *Ibidem*, p. 113.

⁵ *Ibidem*, p. 123—124.

⁶ *Ibidem*, p. 120—121.

Capitolul XVII, despre obiceiurile moldovenilor, XVIII despre obiceiurile la nuntă, al XIX-lea despre cele de la înmormântări, ca și anexa la capitolul I din partea a treia asupra mitologiei poporului român sînt dintre cele mai valabile din carte, deoarece descriu viața poporului, cu aspecte azi de mult dispărute, capitole care de obicei lipsesc din asemenea descrieri geografice.

Partea a treia, despre literatură și biserică, limbă și școli, are știri interesante despre vechea organizare a bisericii, precum și despre educația în vremea lui Cantemir¹, dar și aci o serie de afirmații sînt greșite, cînd autorul se referă la trecutul îndepărtat. După Cantemir, limba slavă în biserică și stat a fost introdusă în Moldova în urma conciliului de la Florența (1439), pe care îl datează greșit din vremea lui Alexandru cel Bun (mort la 1432), cînd moldovenii ar fi respins unirea cu Roma și ar fi renunțat la literele latine, înlocuindu-le cu literele și limba slavonă². Se știe bine însă că numeroase privilegii ale lui Alexandru cel Bun și ale predecesorilor săi sînt scrise tot în slavonește, ceea ce arată netemeinicia teoriei lui Cantemir. Limba slavă bisericească la romîni are origini mult mai vechi care nu pot fi explicate numai prin fenomene culturale din istoria Moldovei, de vreme ce o găsim folosită, atît în Țara Romînească, cît și în Transilvania.

Această analiză a capitolelor *Descrierii Moldovei* este suficientă spre a ilustra faptul că scrierea aceasta este o carte ce oglindește epoca autorului, ca atare este prețioasă pentru a studia Moldova din vremea lui, dar el nu cunoștea organizația veche a Moldovei, din veacurile precedente și afirmațiile lui Cantemir despre acele vremuri sînt în genere aproape toate greșite. *Descrierea Moldovei* rămîne un moment în istoria culturii noastre, o carte de vaste concepții științifice, o operă geografică valabilă pentru vremea ei, dar nu un izvor istoric pentru istoria organizării Moldovei în secolele dinainte de Dimitrie Cantemir.

ATITUDINEA POLITICĂ ȘI SOCIALĂ

1. **Boierimea Moldovei** *Descrierea Moldovei* este o carte de știință, dar în același timp o scriere care caută să demonstreze anume teze politico-sociale, să întemeieze pe istorie teoriile autorului, care se pot rezuma astfel: înlăturarea, ca ilegală și păgubitoare pentru țară a atotputerniciei boierești, simpatie pentru țărănimea asuprită, tendința formării în Moldova a unui stat domnesc autoritar, cu cîrmuire centralizată în mîinile domnului, independența țării față de turci prin alianța cu Rusia. Aceste idealuri politice largi și generoase le-am întilnit în *Istoria Ieroglifică* și în parte și în *Divan*. Ele își găsesc ecou în tratatul lui Petru I cu Dimitrie Cantemir din 1711, care stabilește puterea absolută și domnia ereditară în Moldova a domnilor din familia Cantemir, bazată pe „vechiul obicei“, precum și independența față de turci. În acest sens, ca o pledoarie de drepturi istorice în favoarea domniei absolutiste și ereditare adversare mării boierimi, și a vechimii drepturilor la independență ale Moldovei, *Descrierea Moldovei* poate fi considerată ca o ilustrare a textului tratatului de la Luțk din 1711, o justificare a lui.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 138—154.

² *Ibidem*, p. 152.

În privința claselor sociale, Cantemir are în *Descrierea Moldovei* o atitudine ostilă boierimii mari, pe care am întâlnit-o și în alte scrieri ale lui. Pentru înțelegerea mai clară a lucrurilor este necesar să distingem deosebirea pe care o face Cantemir între *nobiles*, clasa socială a boierilor și *barones*, dregătorii. Nobilii sînt cei ce stăpînesc curți țărănești, adică pe țărani dependenți de pe moșiile lor¹. Originea acestei clase de moșieri stă în grația primilor domni ai Moldovei. Domnii aveau stăpînire asupra întregului pămînt al țării și au donat din acest pămînt favoriților lor, aceasta este originea boierimii: „fiecare era dăruit de către domn, după cum strălucea mai tare prin virtuțile sale, cu dregătorii, cu sate, cu pămînt, cu cari să-și ție rangul căpătat“². Dovadă stau uricile de proprietate feudală care pomenesc de mila domnului și de donații de moșii³. Știm astăzi, poate Cantemir n-o știa, că formula donativă din privilegiile de moșii nu însemna de obicei prima donație și nici întotdeauna o donație propriu-zisă, ci de cele mai multe ori acordarea unui privilegiu pentru pămîntul stăpînit de fapt mai dinainte. Domnul dispunea de *dominium eminens* asupra stăpînirilor de moșii și fiind stăpînul superior, confirmarea stăpînirii boierești echivala cu o donație, de vreme ce renunța în favoarea boierului la dreptul său. Cu alte cuvinte, în actele donative vedem de fapt acordarea imunității. Boierii ca stăpîni de moșii existau dinainte de întemeiere, domnii îi recunoșteau ca atare prin acordarea imunității. Dar teoria lui Cantemir cum că întreaga clasă a stăpînitorilor de moșii a fost creată din bunăvoința domnului convine tendinței autorului *Descrierii Moldovei*, după care toată puterea purcede de la domn și boierii sînt creația lui, deci se cuvine să-i fie totdeauna supuși.

Cantemir mai adaugă că o mare parte a boierilor este formată din străini veniți relativ tîrziu în țară, refugiați în Moldova de la Bizanț, din Serbia și Bulgaria cu prilejul cuceririi turcești⁴. Teoria aceasta susținută în parte și de N. Iorga nu este exactă; nu se constată prin nimic refugiarea în masă a nobilimii balcanice la noi și niște oameni posedatăi nu ar fi putut crea la noi o clasă superioară, din punctul de vedere al stăpînirii pămîntului. Grecii veniți în Moldova erau negustori, și nu urmași ai nobilimii bizantine.

Autorul *Descrierii Moldovei* este vădit și hotărît ostil boierimii. În această carte sînt părți de polemică violentă împotriva boierimii, care nu au echivalent în vechea noastră literatură politică: „Mai că nu se poate spune, scrie el, ce oameni îngrozitori sînt ridicăți prea adesea la cele mai înalte demnități. De aceea, între boierii de treapta cea mai înaltă vei vedea deseori oameni trufași, disprețuitori, lipsiți nu numai de pricepere în cîrmuirea țării, dar și de stăpînire de sine în purtări, la cari nu vei afla nimic de lăudat, afară doar cînd firea ... a acordat unuia sau altuia vreo calitate“⁵.

Așa vorbește un adversar al boierimii, partizan al înfrînării anarhiei boierești de autoritatea domnească, care vede nenorocirea țării adusă de această clasă.

Am arătat că în *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir se ridicase împotriva boierilor care reduc pe oamenii liberi la șerbie. Aceași atitudine o întâlnim și în *Descrierea Moldovei*. În Țara de Jos, zice autorul, în genere nu sînt țărani

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 112—119.

² *Ibidem*, p. 106.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 113.

⁵ *Ibidem*, p. 117—118.

șerbi, afară de aceia pe care „boierii i-au făcut vecini din răzeșii, care-și vinduseră moșia strămoșească din pricina sărăciei și nedreptatea boierilor i-a silit să rabde și jugul șerbiei”¹. Dimitrie Cantemir proclamă cotropirea răzeșilor de către boieri ca un act de nedreptate, de asuprire, țărani deveniți vecini poartă jugul robiei. În nici o altă scriere a cronicarilor moldoveni sau munteni, în lucrările de orice natură din acea vreme și din secolele precedente datorite scriitorilor laici sau bisericesti români, nu mai găsim asemenea declarații, care fac din Dimitrie Cantemir un scriitor social cu atitudine unică în vechea noastră literatură.

Ca fiu de domn, rămăsese fără moșii, ceea ce explică în parte gândurile sale, ca domn găsisse în oligarhia boierească o piedică în calea autorității domnești și aceste împrejurări se oglindesc în operele sale.

2. **Țărănimea Moldovei.** Pentru țărănime, Dimitrie Cantemir are cuvinte de milă, care sînt în același timp o condamnare a boierilor asupritori: „*Dintre toți muncitorii de pămînt, oricîți sînt pe lume, ași spune că țărani moldoveni sînt cei mai nefericiți, dacă rodnicia pămîntului și a recoltelor nu-i salva de la mizerie, aproape fără voia lor*”².

Este clar că Dimitrie Cantemir se interesa de țărănime mai mult ca oricare alt scriitor român vechi, descrierea atentă și amănunțită a credințelor și obiceiurilor țăranilor moldoveni sînt o dovadă că i-a cunoscut și i-a apreciat pentru viața lor spirituală.

Dar, totuși, atitudinea lui Cantemir față de țărănime nu este dreaptă. El privește de foarte sus pe cei umili, mai ales pe cei fără învățătură. Se vede bine că era mai mult un dușman al boierilor decît un prieten al țăranilor. Nu trebuie uitat însă că sîntem în plină perioadă feudală și măcar faptul că Dimitrie Cantemir condamnă pe boieri pentru aservirea țăranilor constituie un progres în idei.

Caracterizarea țăranilor este aspră și nedreaptă: „Toate cusururile celorlalți muritori le au și moldovenii, chiar uneori peste măsură; calitățile sînt însă rare și fiind lipsiți de învățătură și de educație, nu vei găsi între ei pe unul care să strălucească prin virtuți, decît atunci cînd e ajutat de o fire deosebit de bună”³. Cantemir nu cunoaște cele două forțe morale ale țăranului: răbdarea și statornicia și nici simțul lor de dreptate și puterea de muncă, acestea nu-i spun nimic. El este jignit de lipsa de cultură a țăranului ca de o ofensă personală. Moldovenii îndrăznesc să spună despre un om învățat că „de prea multă învățătură s-a prostit” și că „învățătura de carte este treaba popilor”⁴. El uită însă că stăpînirea statului nu dădea atunci poporului nici o posibilitate de a se instrui, căci școli la sate nu existau și sărăcia era piedică în calea culturii.

Țărănimea dependentă, vecinii, era formală, după Cantemir, din străini, afară de răzeșii deposedați și subjuogați, amintiți mai sus. Această teorie se întemeiază pe numele vecin, dat țăranilor dependenți, care, cum am văzut, are alt sens (membreu al unei obștii)⁵. Ea scoate din rîndul moldovenilor cea mai mare parte a țărănimii iobage, dar nu se susține științificește, căci țara era locuită pe vremea migrațiilor, iar așezarea boierilor s-a făcut pe pămînt locuit, nu prin aducere de coloniști de aiurea.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 121.

² *Ibidem*, p. 122.

³ *Ibidem*, p. 125.

⁴ *Ibidem*, p. 126.

⁵ *Ibidem*, p. 121.

3. **Statul domnesc autoritar.** *Descrierea Moldovei* este scrisă de un domn, care scrie ca domn. Cronicarii moldoveni Ureche și Costinii scriseseră ca boieri. Atitudinea politică a lui Dimitrie Cantemir pentru un stat autoritar în Moldova se vede și din scrierile sale anterioare și din tratatul încheiat cu Rusia și din lupta cu boierii în scurta sa domnie. În această privință el era în curentul vremii sale. În veacul al XVII-lea, în Europa se stabilește regimul „domniei absolute“ al monarhilor care înfrâng fărămițarea feudală și creează sub egida lor unitatea statelor. În Moldova, ca și în Ungaria, în Polonia, din lipsa unei burghezii puternice care să sprijine pe monarh se instaurase cîrmuirea unei oligarhii boierești despre care am vorbit.

Dimitrie Cantemir, în cadrul ideilor politice europene ale vremii se ridică împotriva stăpînirii boierești și vrea să stabilească o puternică autoritate domnească în Moldova. Cu atît mai mult în *Descrierea Moldovei* își face loc această concepție, deoarece cartea este scrisă în Rusia, unde avea pilda cîrmuirii autoritare a țarului. Fostul domn al Moldovei nu pierduse nădejdea să reia o dată domnia și de aceea susține punctul său de vedere, argumentînd pe baza tradiției istorice, care ar dovedi, crede el, că din începuturile sale Moldova a fost un stat de domnie absolută și numai sub influența turcească, boierii au căpătat treptat dreptul de a alege pe domn și de a cîrmui efectiv țara.

Autorul *Descrierii Moldovei* nu șovăie să recurgă la o interpretare proprie a istoriei, ascunzînd unele fapte, arătînd altele într-o lumină specială, numai spre a întări argumentația sa.

Este adevărat că puterea domnească scăzuse în veacul al XVII-lea în Moldova și puterea boierilor crescuse în cîrmuirea țării și în viața economică, dar nu este exact că Moldova dinainte de suzeranitatea turcească fusese un stat de monarhie absolută, ci ca toate statele din Europa fusese o monarhie feudală, în care domnul guverna cu sprijinul și sub controlul moșierimii feudale. Aceștia se bucurau de imunități pe domeniile lor, judecau pe supușii lor, alegeau pe domn, erau scutiți de dări și cu slugile lor înarmate formau armata feudală.

În schimb, în *Descrierea Moldovei*, avem cu totul altă înfățișare a vechii Moldove. După Cantemir, domnii cei dintîi ai Moldovei „nu erau mai prejos, în privința puterii și drepturilor asupra supușilor, decît cei mai mulți dintre domnii creștini, care aveau țări mai puternice și mai întinse. Nu le lipsea nici o prerogativă a puterii absolute cu care se mîndresc principii cei mai mari“¹. Numai după Ștefan cel Mare a dispărut „puterea absolută a domnilor“ (*absoluta principis potestas*)² și anume sub influența suzeranității turcești care a scăzut puterea domnilor. În realitate, suzeranitatea turcească a întărit puterea domnească, pentru că turcii socoteau pe domn ca reprezentantul lor și pe acel pe care-l puteau trage la răspundere, deci cel ce trebuia să aibă toată răspunderea, neîmpărțîșind-o cu alții.

După Cantemir, domnul fusese stăpîn peste toate moșiile și tot pămîntul țării, de care putea dispune după voie pentru favoriții săi³. Totuși, se poate vedea ușor că în istoria Moldovei boierii stăpîneau moșiile lor cu drept ereditar, și că anume stăpîniri de moșii boierești se trag dinainte de întemeiere. Tot Cantemir afirmă că viața și averea tuturor locuitorilor depindeau de bunul plăc al domnului⁴, uitînd că domnul era ținut în frîu de sfatul boierilor, de judecata

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 36.

² *Ibidem*, p. 37.

³ *Ibidem*, p. 106—107.

⁴ *Ibidem*, p. 36.

jurătorilor, de aceea a beneficiarilor imunităților pe domeniile lor și de prevederile dreptului consuetudinar.

Domnul, zice Cantemir, este stăpîn peste biserică, autoritate pe care n-o mai are într-altă țară decît țarul Rusiei¹, ceea ce era adevărat dar constituia o caracteristică a bisericii ortodoxe, biserică de stat și nu biserică universală, ca cea catolică.

În privința dregătorilor, spune autorul, domnul poate numi mare logofăt sau orice fel de demnitar pe oricine vrea, ridicînd în fruntea țării pe un om sărac, un țaran². În realitate, în Moldova veche nici nu erau dregători, ci era un sfat boieresc al feudalilor care făceau serviciu pe lângă domn și în același timp îl controlau. În secolul al XV-lea este probabil că cei mai mulți sfetnici ai domnului au fost desemnați de boierime, nu aleși de domn.

În privința justiției, domnul, după Cantemir, judecă după bunul său plac și chiar nu greșește niciodată judecata, ceea ce nu se poate spune despre boieri³. Autorul vrea să spună că judecata domnului este totdeauna imparțială, ca a unui arbitru, pe cînd boierii sînt corupți. Totuși, justiția Moldovei feudale a fost o justiție de clasă, care făcea diferență între clasa stăpînitoare și cea supusă. Domnul era reprezentantul clasei stăpînitoare, nu o persoană imparțială. Fără a aminti cuvintele lui Ureche despre faptul că însuși Ștefan cel Mare adesea vărsa sînge nevinovat⁴, e destul să arătăm că adesea judecățile unor domni erau răsturnate de urmașii lor, ceea ce arată că puteau fi nedrepte.

În sfîrșit, Dimitrie Cantemir caută cu multă stăruință să arate că în prima perioadă a istoriei Moldovei, domnia era ereditară și numai mai tîrziu, tot sub influența suzeranității turcești, boierii au uzurpat dreptul de a alege ei pe domn, pînă s-a ajuns la a treia perioadă, cu numirea domnilor direct de la Poartă. El spune: „Domnia veche a Moldovei era ereditară și nici nu a dat prilej de alegere decît după ce toată vechea familie domnitoare s-a stins“⁵. Această afirmație este inexactă: toți domnii Moldovei au fost aleși de adunările privilegiaților; însuși Ștefan cel Mare a fost ales de adunare pe cîmpia Direptății⁶. A existat, se știe, o dinastie a Moldovei, dar domnii erau aleși dintre diferiții membri ai familiei, după așa numitul principiu electiv-ereditar.

Dimitrie Cantemir de fapt încearcă să justifice dreptul ereditar al familiei sale, dobîndit prin tratatul cu Rusia, întemeindu-l pe o pretinsă tradiție istorică de la începuturile Moldovei. El recunoaște chiar acest lucru, cînd afirmă, ca un argument pentru dreptul ereditar la tron în Moldova, că acesta a fost confirmat prin „diplome împărătești“⁷, ceea ce constituie o aluzie la tratatul încheiat de el cu Rusia. *Descrierea Moldovei* în partea ei de teorie politică reprezintă o justificare a tratatului din 1711.

Socotind idealul de stat, aplicabil pentru Moldova, monarhia ereditară și cu puteri absolute, Dimitrie Cantemir vrea să dovedească vechimea acestui regim, de la începuturile statului moldovenesc. În această privință, adresîndu-se

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 38.

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*, p. 104.

⁴ Gr. Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 111.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 40.

⁶ I. Bogdan, *Letopiseșul lui Azarie*, *Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, 1909, p. 126.

⁷ *Ibidem.*, p. 38.

trecutului, Cantemir greșește: trecutul reprezenta în genere fărâmițarea feudală a autorității și statul monarhic absolutist era în Europa un progres mai recent față de fărâmițarea dinainte.

Pe temeiul acestei concepții despre stat, Cantemir este, cum s-a văzut, un adversar al boierimii mari, al oligarhiei boierești care stăpînea pe atunci în Moldova. Rămîne întrebarea însă pe ce puteri sociale socotea Cantemir să sprijine absolutismul domnesc? Pe țărănime nu era cu puțință, țărani nu formau o putere economică și politică; de altfel am văzut atitudinea lui Cantemir față de dîșii. Pe orășeni de asemenea nu pare a se bizui, căci se vede ușor că ei sînt cu totul neglijaji în *Descrierea Moldovei*. Socotim, deși nu o spune clar, că ideea lui Cantemir, pentru întemeierea statului autoritar domnesc, era de a se sprijini pe o putere politică dinafara țării, adică pe puterea și autoritatea țarului Rusiei, în cazul cînd Rusia ar birui pe turci și ar înlătura dominația otomană.

Dacă lucrurile stau așa, este clar că idealul statului autoritar înlăuntru este legat de independența față de Imperiul Otoman, ca o condiție neapărată și prealabilă.

4. **Asuprirea turcească.** *Descrierea Moldovei* se adresa lumii civilizate; ea trebuia să-i facă cunoscută starea nenorocită a țării sub jugul turcesc, tot mai abuziv și apăsător. Despre jugul turcesc scrisese Dimitrie Cantemir cu pătrundere și cu revoltă și în *Istoria Ieroglifică*, luptase împotriva lui ca domn și acum această luptă pentru dezrobire este ilustrată în cartea despre starea veche și cea de atunci a Moldovei. Se poate spune că pentru Cantemir lupta de dezrobire continuă. *Descrierea Moldovei* nu este o simplă descriere, ea înfățișează un anume punct de vedere al autorului. Astfel, în privința dominației otomane, Cantemir ia o atitudine hotărîită de luptă împotriva asuprii turcești și face în același timp un apel către toată lumea pentru mîntuirea Moldovei.

Din punct de vedere istoric, suzeranitatea otomană este înfățișată de autor ca un abuz treptat, tot mai asupritor, reprezentînd o situație relativ recentă, față de vechea independență a țării. Dimitrie Cantemir spune cu dreptate că plata tributului n-a însemnat pentru moldoveni pierderea libertății, de vreme ce socoteau această plată ca o cumpărare a ocrotirii turcești¹, dar nu este exact că acest tribut era numai un dar², de vreme ce în actul din 1456, cînd se plătește prima oară tributul, acesta e numit de turci „haraciu“, iar de moldoveni, „dan“, adică „bir“³.

Cantemir distinge trei faze ale îngenunchierii succesive a țării sub turci: prima de la Bogdan III (1504—1517), cînd începe plata tributului, pînă la Ioan vodă cel Cumplit (1574) cînd turcii impun întărirea domnilor de la Poartă. A treia fază începe de la Miron Barnovschi (1626—1629) cînd turcii încep să numească direct pe domni de la Poartă⁴.

Această periodizare a jugului otoman nu se poate menține: tributul a început să fie plătit de moldoveni, nu sub Bogdan III, ci sub Petru Aron, la 1456, ceea ce Cantemir ar fi putut ști și din cronica lui Ureche; domni impuși direct de la Poartă au fost cu mult înainte de Miron Barnovschi, astfel Ștefan Lăcustă la 1538, dată care este un moment important în istoria relațiilor cu turcii, Petru Șchiopul, Aron vodă și alții.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 37.

² *Ibidem*, p. 109.

³ Cf. articolul nostru. *Supunerea Moldovei la tributul turcesc*, în „Studii“, V, 3, p. 187 și urm.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 48.

Am văzut că autorul, pe lângă faptul că arată dominația turcească mai recentă decît a fost în realitate (pentru a nu recunoaște „drepturi istorice“), a plăsmuit un tratat fals de suzeranitate între Moldova și Turcia, în care se prevedea independența țării în schimbul plății tributului și a unui ajutor militar¹.

Acestea fiind argumentele de drept istoric, autorul proclamă cu tărie asuprirea de nesuferit sub care era supusă țara din cauza lăcomiei turcești: „Așa își bat joc de pielea bieților moldoveni ambiția și lăcomia și nu se lasă pînă cînd nu mulțumesc trufia nemăsurată care domnește la curtea otomană și lăcomia de a obține tot mai mult“². Moldova supusă cruntei exploatare a turcilor va pieri cu totul, dacă nu va fi mîntuită. Banii și produsele pe care le cer turcii de la domnia Moldovei „sînt însă stoarse, cu orice mijloace, de la bieții supuși, pentru a sătura lăcomia de nesăturat a Porții Otomane. De aceea, numărul nenorocirilor și al năpăstuirilor crescînd pe zi ce trece, primejdia ruinei definitive este aproape“³. Socotim această frază de disperare ca un apel adresat lumii pentru salvarea Moldovei.

Cantemir, cunoscător al lucrurilor și firii turcești, înțelege bine că jefuirea sistematică a tuturor produselor țării de către turci formează o exploatare economică, sub aparențele unei autonomii politice. De aceea el scrie cu dreptate că sultanul a lăsat domnilor moldoveni stăpînire deplină numai în acele ramuri ale cîrmuirii din care nu puteau ieși venituri pentru Poartă. Veniturile Moldovei, după Cantemir, au scăzut, ele sînt în vremea autorului „abia a șasea parte din veniturile de altă dată“⁴, ceea ce firește este o exagerare, dar arată că autorul *Descrierii Moldovei* vedea bine că apăsarea turcească se sprijinea în primul rînd pe latura economică.

Dimitrie Cantemir se plînge că moldovenii n-au știut să lupte împotriva turcilor, nu au opus o rezistență puternică năvălitorului: Este, după părerea lui, o adevărată minune că turcii „nu au putut totuși să silească la supunere prin sabie un popor atît de neînvățat și de slab față de turci“⁵. Aci, *Descrierea Moldovei* este în contradicție cu cronicarii vechi, în special cu Ureche, care ridică imn de slavă luptei eroice a moldovenilor cu turcii pentru independență. Poate că nemulțumit de ridicarea moldovenilor cu prilejul războiului de la 1711, cînd țara nu s-a aflat în întregime în luptă (nici nu a avut timpul s-o facă), a rostit Cantemir aceste cuvinte amare. Totuși, el recunoaște existența unei lupte populare, permanente, a țărănilor din Moldova împotriva asupritorilor. După dînsul, țărăni moldoveni socoteau ca o datorie să ucidă pe turci și pe tătari și hulesc pe cei ce se poartă îndurător față de aceștia⁶. Iar în altă parte adaugă tot despre țărăni moldoveni: Ei socotesc că nu este păcat, și cu atît mai puțin o crimă, să omoare sau să prade pe un turc sau pe un tătăr“⁷. Este vorba aci de lupta haiducilor, lupta cu forme specific populare a moldovenilor pentru continuarea războiului pe care îl părăsise clasa stăpînitoare.

Însă el, Dimitrie Cantemir, este mîndru de rolul istoric pe care l-a jucat ca apărător al independenței Moldovei și subliniază acest lucru și în *Descrierea*

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 109.

² *Ibidem*, p. 52.

³ *Ibidem*, p. 109.

⁴ *Ibidem*, p. 107—108.

⁵ *Ibidem*, p. 126.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 127.

Moldovei. Cînd ajunge în șirul domnilor Moldovei la domnia lui, scrie aceste cuvinte: „Dimitrie Cantemir, care lăsînd toate măririle și foloasele pentru o singură mărire, a trecut cu oștile sale de partea creștinilor“¹. El înțelege prin aceasta că singura mărire care va rămîne în istorie este aceea de luptător pentru independență împotriva turcilor. În aceasta stă gloria lui istorică.

5. **Independența Moldovei.** Pe vremea cînd Cantemir scria *Descrierea Moldovei*, drepturile istorice erau acelea care hotărau de soarta popoarelor și nu „dreptul natural“ al unui popor de a trăi liber. În legătură cu acest fel de a gîndi, el era silit să dovedească independența Moldovei înainte de supunerea sub turci, pentru a putea cere eliberarea țării. De aceea, Dimitrie Cantemir neagă faptul istoric că înainte de suzeranitatea turcească Moldova a fost vasala Poloniei și în anume perioade de timp și a Ungariei. De fapt, suzeranitatea nu era o înstrăinare a independenței, ci o suprapunere de autoritate militară, dar Cantemir nu mai înțelegea în vremea lui vechiul drept feudal din veacurile XIV—XV. Și Ureche în cronica sa a negat existența suzeranității Poloniei asupra Moldovei și acolo unde a aflat în izvoarele sale polone despre omagiul depus de domnii moldoveni regilor poloni, el nu le reproduce textul, ci unde spune izvorul despre vasalitate, el vorbește de alianță și prietenie². Motivele lui Ureche erau aceleași ca ale lui Cantemir, ambii sînt luptători cu scrisul, pentru independența țării lor.

„Afară de Dumnezeu și de sabia lor (domnii Moldovei), spune Cantemir, nu cunoșteau pe nimeni mai mare în țara lor, nu erau legați de nici un principe strein, nici ca vasali, nici prin omagiu“³. El se întrebă de ce totuși cronicarii poloni și unguri afirmă că Moldova a fost vasală țărilor lor. Este adevărat totuși, spune Cantemir, că deși unii cronicari poloni afirmă această suzeranitate, alții, ca Paul Piasecki, o neagă⁴. În realitate, Piasecki nu neagă existența vasalității Moldovei față de Polonia, dar deoarece cronica lui începe povestirea evenimentelor cu sfîrșitul veacului al XVI-lea, nu are prilej să vorbească despre ea⁵. După Cantemir, anume domni și boieri moldoveni au bejenit în Polonia și au cerut ajutorul acestei țări, de aceea, pentru acest motiv foarte simplu, polonii au inventat existența legăturilor de vasalitate între Moldova și țara lor⁶. Autorul *Descrierii Moldovei* mai adaugă și altă explicație: răzeșii din Cîmpulung moldovenesc s-au răscolit adesea împotriva domnului Moldovei, din cauza dărilor grele și au cerut sprijinul polonilor, „fapt care a dat unor istorici poloni prilejul de a se lăuda că Moldova ar fi fost tributară Poloniei“⁷. Răscoala la care face aluzie Cantemir și ajutorul dat de poloni cîmpulungenilor au avut loc în anii 1691—1693⁸, dar vasalitatea Moldovei față de Polonia datează din secolul al XIV-lea. Azi documentele diplomatice din vechile arhive polone au fost date la iveală și se știe că există tratate de vasalitate și omagiu între Moldova și Polonia, începînd din anul 1387, așa că aceste

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 47.

² Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, p. 15—16.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 36.

⁴ *Ibidem*, p. 70, 123—124.

⁵ Paul Piasecki, *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, Cracovia, 1648.

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 70.

⁷ *Ibidem*, p. 123.

⁸ Cronica lui Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul...* la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 33.

fapte nu mai pot fi contestate¹. Cantemir le-a contestat, însă nu de pe o poziție științifică, ci de pe una politică: el voia să demonstreze că Moldova a fost întotdeauna independentă, că are dreptul de a recăpăta independența ei, care i-a fost furată de turci.

În *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, Dimitrie Cantemir urmează să arate unitatea de origine și istoria comună a ramurilor răzlețite ale poporului român, idee pe care n-o dezvoltă în *Descrierea Moldovei*, destinată numai uneia dintre provinciile românești. În *Descrierea Moldovei*, e de observat că nu trece măcar numele lui Mihai Viteazul, care căteva luni a cîrmuit Moldova, între stăpînitorii acestei țări, deci îl consideră ca uzurpator. El nu poate trage, pe vremea lui, din unitatea neamului, concluzia necesității unificării politice de stat a romînilor, idee care apare numai în perioada capitalistă. Faptul mărunț al omiterii pomenirii lui Mihai Viteazul din istoria Moldovei ne arată limitele gîndirii sale politice. *Descrierea Moldovei* nu rămîne mai puțin cea mai înaintată scriere politică din literatura noastră pînă la mijlocul veacului al XVIII-lea.

HARTA MOLDOVEI

Descrierea Moldovei a fost însoțită de o hartă desenată de autor. Adusă de Antioh Cantemir la Paris, harta Moldovei a lui Dimitrie Cantemir a fost gravată și publicată prin grija fiului său în Olanda la 1737 sub titlul, *Principatus Moldaviae nova et accurata descriptio delineante Demetrio Cantemirio* (Nouă și îngrijită descriere a principatului Moldovei, desenată de Dimitrie Cantemir)². În timpul cînd a fost ambasador al Rusiei la Paris, Antioh Cantemir a dat geografului francez d'Anville harta manuscrisă a tatălui său și acest geograf a executat o copie, după care se pot corecta multe greșeli ale hărții gravate în Olanda. Titlul acestei copii manuscrise, păstrate în Biblioteca Națională din Paris, este *Moldaviae principatus, delineante principe Demetrio Cantemirio*³. Harta care însoțește traducerea ediției germane din 1771⁴ și a fost apoi reprodusă și de alte traduceri ale *Descrierii Moldovei*, este o reducere fără valoare a hărții desenate de Cantemir. Harta Moldovei face parte integrantă din *Descrierea Moldovei*, este o ilustrare și o explicare a textului. În text, autorul trimite la hartă, arătînd că spusele-lui despre întinderea Moldovei se pot ușor controla, de „oricine dorește să consulte harta geografică alăturată acestei cărți”⁵.

Harta Moldovei a fost desenată de Cantemir o dată cu redactarea textului, adică în Rusia, contrar părerii geografului G. Vîlsan, care credea că harta a fost desenată în Moldova⁶. În adevăr, în *Hronic*, autorul spune: „cu doi ani înainte toată hotărîrea țării Moldovei cu tabla gheografică cu cită oșîrdie și trudă s-au putut, deplin, precum mi se pare, s-au sîrui”⁷. Deci desenase harta cu doi ani înainte de scrierea *Hronicului*. În schimb în *Istoria Imperiului Otoman*, începută înainte de *Descrierea Moldovei*, dar terminată mai tîrziu,

¹ Publicate la noi de M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II și I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II.

² G. Vîlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, VI, 1924.

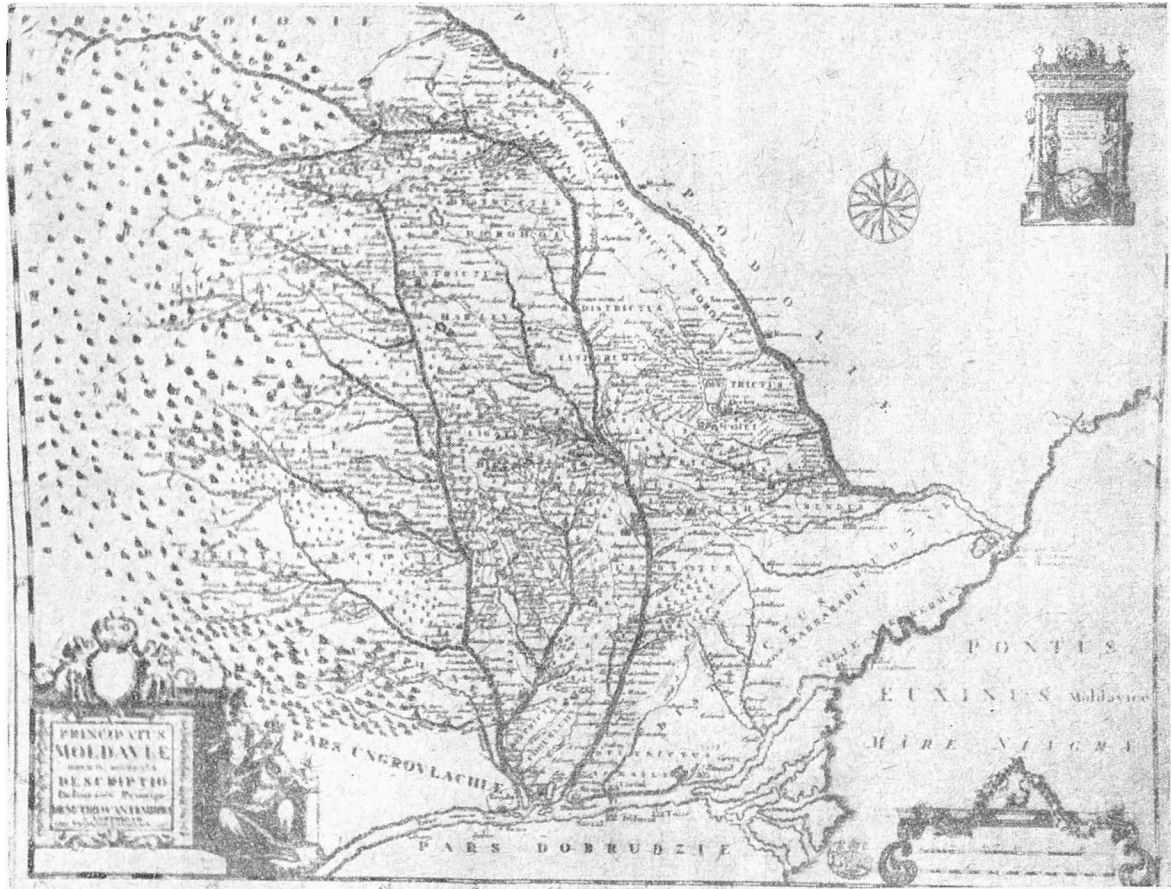
³ P. P. Panaitescu, *Opera geografică a lui D. Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, VIII, 1928.

⁴ Vezi mai jos bibliografia generală.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 5.

⁶ G. Vîlsan, *Opera geografică a lui D. Cantemir*, în *Lucrările Institutului de Geografie*, Cluj, II, 1926, p. 9.

⁷ D. Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, p. 179.

D. Cantemir se plînge că toate hărțile Moldovei și Țării Românești au limitele greșite, și sînt desenate „absurd și eronat“, fără să spună că el însuși a desenat o hartă mai exactă¹. Deci la această dată, probabil pe la 1714, harta Moldovei nu era încă desenată de D. Cantemir. Pe de altă parte, la Stăniilești, pe Prut, citim pe hartă: „*Hic Russi pugnarunt cum Turci*“ (Aici au luptat rușii cu turcii), aluzie la lupta din 1711, deci o notă scrisă după retragerea lui Cantemir în Rusia.

Așadar Dimitrie Cantemir nu a avut prilej să ridice pe teren harta, să facă măsurători și călătorii, ci a alcătuit harta sa pe temeiul altor hărți geografice mai vechi, apoi după datele orale aflate de la moldovenii care l-au însoțit în Rusia și din ce știa din amintire. Astfel se explică anume greșeli: lățimea exagerată a Moldovei în harta lui Cantemir față de lungimea de la sud la nord, așezarea greșită a unor localități, de exemplu Adjudul și Bacăul (acesta pus în susul Bistriței și nu la vărsare). Totuși, harta Moldovei lui Cantemir, alături de a Țării Românești a lui Constantin stolnicul Cantacuzino, rămîne cea mai însemnată lucrare cartografică din trecutul nostru feudal, întîia hartă a Moldovei ridicată de un moldovean.

Pentru istorici ea este deosebit de interesantă, deoarece cuprinde indicația pădurilor azi tăiate, care acopereau pe atunci o mare parte a țării, împărțirea veche a Moldovei în ținuturi cu granițele lor de la începutul veacului al XVIII-lea, precum și un număr de sate cu numele lor vechi, azi dispărut sau schimbat. De asemenea se pot studia pe harta lui Cantemir limitele raialelor turcești. În acest chip, harta Moldovei de Dimitrie Cantemir rămîne un complement prețios al textului *Descrierii Moldovei*. Autorul care știa că geografia nu poate vorbi fără hartă, nu s-a mulțumit numai cu o descriere pur literară, ci s-a străduit la munca tehnica a cartografiei, în care este iarăși un precursor.

¹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoș, p. 177, nota nr. 25.

XIX. ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN

IMPORTANȚA ȘI RĂSPINDIREA SCRIERII

Azi, în lumina valorificării pe care o face vremea, socotim că cea mai interesantă scriere a lui Dimitrie Cantemir, aceea care rămîne pentru studiu, cea mai bogată în considerații și idei, este *Descrierea Moldovei*. Nu tot așa erau cîntărite lucrările lui în veacul al XVIII-lea; pe atunci cea mai mare faimă era acordată *Istoriei Imperiului Otoman*. Această scriere, despre valoarea căreia vom discuta mai jos, a făcut din Cantemir un istoric european, iar cartea a rămas multă vreme un îndreptar pentru toți cercetătorii istoriei turcești.

Cu toată această faimă, sau tocmai din cauza ei, deoarece mulțimea traducerilor a făcut inutilă publicarea originalului latin, textul latin al *Istoriei Imperiului Otoman* a rămas pînă astăzi inedit și așteaptă editarea. O copie după manuscrisul autograf, aflător în Rusia, se păstrează la Academia R.P.R.¹ Din comparația lui cu toate traducerile publicate, se poate constata că textul nu este lipsit de greșeli în nici una din traduceri, chiar în cea engleză, care este cea mai bună. Mai mult chiar, în originalul latin se află o sumă de pasaje, fraze, numiri, note, care lipsesc în toate traducerile, deci sînt complet inedite.

În originalul latin, titlul lucrării este *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*: creșterea și descreșterea curții otomane. Prin curte, Cantemir înțelege dinastia Osmanilor și în genere cîrmuirea imperială, aula corespunde cu Înalta Poartă. Din acest text latin a fost publicat numai un fragment la Iași în 1833, sub îngrijirea lui G. Asaki, *Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri, vajvodae Moldaviae, Imperii Romani et Russiae principis, membri Accademiae (sic) Berolinensis et Petropolitensis, qui regnavit anno 1710, Iassius, in typographia Apis, 1833, 4 p.* (care cuprinde pretinsul discurs al lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte).

Răspîndirea în Europa a *Istoriei Imperiului Otoman* se datorește fiului său, poetul și diplomatul Antioh Cantemir, în timpul șederii lui ca ambasador al Rusiei întîi la Londra, apoi la Paris. Întîi a fost publicată traducerea engleză la Londra în două volume, în anii 1734—1735. Antioh Cantemir, ambasador al țarinei Ana pe lîngă regele Angliei, George II, adusese manuscrisul tatălui său cu

¹ Academia R.P.R., manuscrise latine, manuscrisele D. Cantemir, nr. 72 (textul) și 73 (notele).

dînsul din Rusia și-l încredințase pastorului N. Tindal¹, autor al mai multor scrieri asupra istoriei Angliei și a Palestinei în antichitate². Cînd Antioh Cantemir a trecut la Paris ca ambasador al țarinei Elisabeta pe lângă regele Ludovic al XV-lea, el a pus la cale și o traducere franceză a *Istoriei Imperiului Otoman*, tot după manuscrisul latin, apărută în 1743, în patru volume mici. Traducătorul a fost M. de Jonquières³. În sfîrșit, abia la 1745, după moartea lui Antioh Cantemir, apare la Hamburg traducerea germană a lui Schmidt, după textul englez⁴.

Dar încă înainte de apariția acestor traduceri, care făcură renumele european al cărții fostului domn al Moldovei, lucrarea fusese folosită în manuscrisul latin al autorului de către mai mulți erudiți și s-au alcătuit chiar și unele traduceri, rămase însă în manuscris. Astfel, încă din timpul vieții lui Dimitrie Cantemir, la 1721, cînd țarul se gîdea la expediția împotriva musulmanilor de la Marea Caspică, de care am vorbit mai sus, elevul Școalei superioare latino-greco-slave din Moscova, Dimitrie Grozin, a fost însărcinat să traducă în rusește *Istoria Imperiului Otoman* a lui Dimitrie Cantemir. Țarul Petru I dăduse poruncă rectorului Academiei să pună la cale această traducere, și acesta o încredințase elevului său, Dimitrie Grozin. Peste cîțva timp, Grozin înfățișa manuscrisul complet al traducerii împăratului Petru I⁵. Weber, rezidentul saxon la curtea rusească, afirmă chiar că această traducere rusească ar fi fost tipărită din ordinul țarului Petru și că Dimitrie Cantemir ar fi dedicat-o amintirii împăratului german Leopold I⁶. Cred că în ceea ce privește tipărirea este vorba de o confuzie cu cealaltă scriere a lui Cantemir despre turci, *Sistema religiei mahomedane*, care în adevăr a văzut lumina tiparului în rusește la 1722.

După moartea lui Dimitrie Cantemir, învățatul Bayer, profesor la Academia din Petersburg, începuse tipărirea textului original latin al *Istoriei Imperiului Otoman*, care însă nu a fost dusă la bun sfîrșit⁷. În adevăr, Antioh Cantemir a luat cu sine manuscrisul tatălui său la Paris și Londra, oprind tipărirea lui Bayer⁸. Suedezul C. R. Berch a cercetat și el în Rusia la 1735 *Istoria Imperiului Otoman* după copia lui Bayer, și face o dare de seamă asupra ei, socotind textul propriu-zis al istoriei turcești de mică valoare, compilat după un autor medicru, dar spune în schimb că notele bogate cu care autorul a însoțit povestirea faptelor istorice sînt foarte prețioase⁹.

Antioh Cantemir pusese la cale, în timpul șederii sale în străinătate, mai întîi o traducere italiană care n-a apărut¹⁰. În acest chip, *Istoria Imperiului*

¹ D. Cantemir, *The history of the growth and decay of the Othman Empire*, ed. Londra, 1734, 1735, II volume, trad. N. Tindal, vicar de Greath Waltham, în Essex; ed. II, Londra, 1757.

² Robert Watt, *Bibliotheca Britanica*, Edimbourg, 1824, sub voce, cf. *Remarques historiques et critiques sur l'histoire d'Angleterre de Rapin Thoyras*, par. N. Tindal, maître ès arts et vicaire de Grand Waltham, Haga, 1733.

³ Vezi titlurile complete în bibliografie, sînt ediții la patru librari.

⁴ Titlul exact la bibliografie.

⁵ P. P. Panaitescu, *Le prince D. Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, „Revue des Études Slaves“, VI, p. 250.

⁶ H. Weber, *Mémoires*, Haga, 1725, p. 324.

⁷ *Raportul lui Gr. Tocilescu despre misiunea sa în Rusia*, în *Analele Academiei Romîne*, ser. I, XI, 1879, p. 45 și urm.

⁸ D. Cantemir, *Beschreibung der Moldau*, în „Büsching's Magazin“, 1769, p. 540.

⁹ C. I. Karadja, *Operele lui Dimitrie Cantemir în biblioteca Academiei din Petrograd după însemnările unui suedez din anul 1735*, în „Revista Istorică“, XV, 1929, p. 2—3.

¹⁰ M. Guer, *Mœurs et usages des Turcs*, Paris, 1747, introducerea, I, p. V.

Otoman, a fostului domn al Moldovei, s-a răspândit în toată Europa învățată și pînă la lucrarea monumentală a lui Hammer Purgstall, apărută la 1827, a fost temelia tuturor cercetărilor și izvorul principal de informație despre istoria turcilor, întreprinse de toți învățații Europei.

Dimitrie Cantemir era omul potrivit pentru a întreprinde o istorie a Imperiului Otoman; locuise ani de zile la Constantinopol, trăise în preajma învățaților și cîrmuitorilor politici turci, cunoștea secretele și slăbiciunea imperiului și venise clipa să le dea pe față.

DATA

Pentru *Istoria Imperiului Otoman*, chestiunea datării prezintă un interes deosebit, deoarece scrierea aceasta se leagă atît de preocupările despre Turcia ale autorului, în vremea cînd trăia în capitala imperiului, în mijlocul culturii orientale, cîntărind slăbiciunile și puterea turcilor în vederea eliberării poporului său, cît și de speranțele de a recăpăta domnia și libertatea țării cu ajutorul rușilor, după 1711.

Data ultimă istorică cuprinsă în paginile istoriei osmane a lui Cantemir este amintirea bătăliei de la Peterwaradin între austriaci și turci¹. Această luptă are loc la 3 august 1716, stil nou². Deci *Istoria otomană* a fost terminată după această dată, puține luni mai tîrziu, deoarece nici o altă dată istorică nu se află într-însa, posterioară acestei date. Pe de altă parte, Dimitrie Cantemir spune într-alt loc din aceeași carte că în timpul cînd scria, era domn în Țara Romînească, Nicolae Mavrocordat, iar fratele acestuia, Ioan, este mare terziman al Porții³. Numai între ianuarie și noiembrie 1716 a fost această situație, cînd amîndoi frații au ocupat în același timp cele două demnități amintite⁴. Așadar *Istoria Imperiului Otoman* a fost terminată în 1716, după august și înainte de noiembrie.

Dar cînd a fost începută? În scrisoarea amintită, adresată unui învățat german și publicată într-o revistă din Leipzig la 1714, Dimitrie Cantemir înșiră lucrările pe care le are și pe care le-ar putea trimite în Germania spre publicare. Între acestea, menționează și „un rezumat (synopsis) al istoriei turcești, pe care am vrut s-o denumesc Creșterea curții Otomane și o am în mîna chiar acum”⁵. Este de observat că la acea dată, Cantemir nu avea decît o prescurtare a istoriei turcești și anume numai partea întîi, creșterea Imperiului Otoman, nu scrisese încă partea doua, a descreșterii. Prescurtarea nu poate fi decît traducerea cărții lui Saadi, căre este baza textului primei părți a istoriei otomane a lui Cantemir. Lucrarea lui Saadi este de altfel precis citată de Cantemir ca: *Synopsi historiarum*⁶, adică tocmai titlul din scrisoarea amintită.

Așadar la 1714, Cantemir nu făcuse decît să adune material, adică să traducă pe Saadi effendi și eventual alte izvoare turcești. Totuși deși, cum am dovedit, întreaga istorie a *Imperiului Otoman* este redactată în Rusia, este foarte

¹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 527, trad. I. Hodoș, p. 773.

² J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, Gotha, 1857, p. 533.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 387, trad. Hodoș, II, p. 595 nota.

⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, II, p. 425—426.

⁵ O. Densușianu, *Notițe asupra lui D. Cantemir*, în „Revista critică literară”, II, 1894, p. 66—67.

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 18—19, trad. Hodoș, p. 13.

probabil că anume lucrări pregătitoare au fost făcute încă înainte de trecerea în această țară. Pentru aceasta avem un argument tehnic: citarea cărților și manuscriselor: turcești, arabe, persane, pe care se bazează istoria otomană, nu pot fi decât rezultatul unei adunări de texte în capitala și în provinciile Imperiului turcesc, căci în bibliotecile din Rusia de atunci nu ar fi găsit așa ceva. Același lucru se poate spune despre unele din cronicile bizantine, citate în manuscris. Chiar dacă Dimitrie Cantemir ar fi cumpărat aceste manuscrise, și le-ar fi dus cu el în Rusia, încă este o dovadă că înainte de a trece în această țară, el începuse să adune material pentru scrierea *Istoriei Imperiului Otoman*. Pe de altă parte, preocupările sale despre originea, puterea, organizarea Imperiului turcesc se văd și în *Istoria Ieroglifică*, și anume nu întâmplător, ci formează acolo o pasionată cercetare. *Istoria Imperiului Otoman*, cu toată deosebirea între o lucrare de știință și un roman alegoric, cade în același moment de preocupări ca *Istoria Ieroglifică*. *Istoria Imperiului Otoman* este, socotim, singura dintre lucrările scrise în Rusia de Cantemir, cu caracter științific, care să fi fost începută, în privința strângerii materialului de izvoare, încă înainte de trecerea autorului în țara de la răsărit. Dar redactarea, care se leagă și de prezentarea lucrării în privința planului și a concepției istorice, este în întregime lucrată între 1714 și 1716, adică în timpul șederii în Rusia de sud¹.

Nu împărtășim însă părerea unor istorici, părere destul de curioasă, cum că textul istoriei ar fi fost scris în Constantinopol, iar notele adaose în Rusia, cum vom vedea mai jos.

VALOAREA ȘTIINȚIFICĂ

Anume calități deosebitoare ale *Istoriei Imperiului Otoman* au apărut îndată ca evidente pentru cititorii occidentali, când cartea s-a ivit în librăriile din Londra și Paris. Iată cum salută un recenzent al vremii apariția traducerii franceze: Autorul este „un savant judicios, imparțial, nu poate fi niciodată bănuit de ură. Faptele povestite sînt scoase din izvoarele cele mai sigure și mai autentice. El așează faptele cu metodă, expune cu exactitate, povestește în chip clar ... Dezvoltă acțiunea, zugrăvește pe actori, nu caută să înfrumusețeze subiectul pentru a distra pe cititori, nu rîvnește la alt merit decât de a spune adevărul și de a-l face înțeles“². Aceste laude sînt în mare parte meritate, *Istoria Imperiului Otoman* este o carte care urmărește descoperirea adevărului, ca atare alcătuiește o scriere cu caracter științific.

În schimb, erorile și confuziile de metodă au ieșit la iveală mult mai târziu. La începutul veacului trecut, un mare învățat orientalist, J. Hammer, autorul unei *Istории a Imperiului Otoman* în nemțește, care se folosește și azi, a

¹ În traducerea română a *Istoriei Imperiului Otoman* (de I. Hodoș), p. 123, este o greșeală de traducere. Vorbind de bătălia de la Zenta (1697), autorul nu spune că a fost în „războiul din anul trecut“, ci „în ultimul an al războiului trecut“ (ms., p. 83), ceea ce arată că *Istoria Otomană* nu a fost scrisă la 1698, ci în timpul războiului al doilea al austriacilor cu turcii, început la 1716. Cf. însă I. Minea, *Cînd a redactat D. Cantemir Istoria... curții Alios-mănești*, în „Cercetări istorice“, II—III, 1927, p. 256—257.

² *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts*, în *Mémoires de Trévoux*, septembrie, octombrie și noiembrie 1743, p. 2329; 2663—2673; 2738—2744. Această recenzie mi-a fost semnalată de V. Mihordea, pentru care îi aduc mulțumiri.

supus *Istoria* lui Cantemir unei critici severe, de la înălțimea unui secol de experiență istoriografică, de la scrierea ei. Critica lui Hammer a apărut în „Journal Asiatique“ din Paris, în 1824. Forma criticii este violentă: „Sînt puține cărți care s-au bucurat de o reputație mai puțin meritată ca *Istoria Otomană* a principelui Cantemir. Ea a ocupat primul rang între lucrările care au uzurpat pînă acum în Europa numele de istorie otomană și a fost o autoritate în tot ce privește evenimentele istorice, moravurile și limba turcilor. Nu numai în Rusia, unde a scris autorul, cartea aceasta a trecut drept un oracol, dar și în Germania, în Franța și chiar în Anglia“. Autorul recenziei își propune să dărîme această faimă nejustificată a predecesorului său și se înțelege că numai opera lui Hammer urma să rămînă singurul oracol al istoriei turcești. „Principele Cantemir în loc să fie eminentamente savant, este eminentamente ignorant în arabă și persană“. Trei sînt, după Hammer, scăderile *Istoriei Otomane* a lui Cantemir: folosirea ca izvor al narațiunii a compilației lui Saadi effendi, un cronicar din secolul al XVII-lea, în locul folosirii cronicarilor turci contemporani cu evenimentele, ceea ce dă naștere la confuzii cronologice și la lipsa unor evenimente importante (de exemplu, asediul Constantinopolului de către turci, 1422); în al doilea rînd, confuziile geografice: numele turcești ale localităților din Asia Mică sînt identificate greșit de Cantemir cu numele lor respectiv bizantin. În al treilea rînd, Cantemir încearcă să explice etimologia unor cuvinte orientale: dregătorii, porecle, ceremonii etc., dar nimereste greșit mai totdeauna, căci deși cunoaște limba turcă vorbită, nu cunoaște pe cea istorică. Concluzia lui Hammer este aceasta: „Această istorie s-a bucurat greșit de o reputație uzurpată“¹.

Desigur că multe din obiectiile lui Hammer sînt întemeiate, totuși el nu recunoaște un fapt care astăzi este evident: notele lui Cantemir despre persoane istorice turcești contemporane, biografia lor, instituții, școli, viața creștinilor sub turci, monumente, amintiri personale, sînt o mină de informații neprețuite, care nu pot fi înlocuite cu nici un alt izvor istoric.

Critica lui Hammer este nedreaptă, în sensul că reprezintă o condamnare a unei cărți vechi de peste o sută de ani, pe baza progreselor științei mai noi. Astăzi cartea lui Hammer despre *Istoria Imperiului Otoman* este la rîndul ei învechită; s-a dovedit că cronologia istoriei turcești în secolele XIV—XV este greșită la Hammer, că nu se poate pune bază pe datele ei, așa că vremea se răzbuună.

Trebuie să recunoaștem că erorile istorice, în special cele de cronologie, abundă în *Istoria Imperiului Otoman*, multe din ele privesc și istoria Moldovei, în care autorul ar fi putut corecta greșelile compilatorilor turci pe povestirea cărora se întemeiază. Astfel, Ștefan cel Mare este făcut contemporan cu Baiazid I, care a trăit un secol înaintea lui, și după Cantemir, domnul Moldovei ar fi învins pe Ilderim Baiazid în două bătălii; între care una pe malurile Prutului². Tot Ștefan cel Mare, după Cantemir, ar fi așezat ca domn al Țării Românești pe un anume Vintilă, pe care istoria nu-l cunoaște pe acea vreme³. Despre luptele lui Mircea cel Bătrîn cu turcii nu pomenește nici un cuvînt. Cunoscuta luptă de la Ankara din 1402 între Baiazid și Timur Lenk este deplasată greșit la Brussa⁴.

¹ J. de Hammer, *Sur l'histoire ottomane du prince Cantemir*, în „Journal Asiatique“, Paris, IIIe sèrie, t. IV, 1824, p. 24—45.

² D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 65, trad. I. Hodoș, p. 61—62.

³ *Ibidem*, ms., p. 65, trad. I. Hodoș, p. 62.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 39—40, trad. I. Hodoș, p. 72.

Logofătul Tăutu, care ar fi adus primul tribut al Moldovei la Poartă, este făcut contemporan cu sultanul Soliman Magnificul (1520—1566), în vremea căruia acest boier moldovean murise de mult¹. La capitolul privitor la ultimii ani ai secolului al XVI-lea nu se spune nici un cuvânt despre luptele lui Mihai Viteazul cu turcii, el apare însă la sfârșit, într-o notă despre istoria Țării Românești, în care se arată greșit că a domnit după Radu Șerban, în realitate urmașul său, și că vrînd să se răscolească împotriva turcilor, a fost bătut de aceștia și nevoit să fugă în Transilvania unde a fost omorît de G. Basta².

O mare parte din greșelile lui Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* se datoresc faptului că el a urmat foarte de aproape izvoarele turcești, în care avea mare încredere, și în orice caz le vedea ca un lucru nou în istoriografie, necunoscut științei europene. Cine citește *Istoria Imperiului Otoman* este impresionat de felul cum e prezentată istoria sultanilor în textul primei părți a scrierii. Anume, peste tot turcii sînt priviți, cu o exagerată părtinire, creștinii, dimpotrivă, sînt socotiți demni de ocară și dispreț. Numai în notele ce însoțesc textul, autorul ia o atitudine critică, îndrăznește să socoată afirmațiile turcești, care ocupă loc de cinste în text. ca greșite și calomnioase. Astfel, sultanul Murad II trecu în Europa cu ajutorul bizantinilor, spune textul. Nota arată: „Mai bine cred că este o calomnie inventată de turci contra grecilor“³. Corcud, fiul lui Selim, voia să ceară sprijinul creștinilor. spune textul. „Eu cred că aceasta este numai o ironie din partea turcilor“, găsim în notă⁴. Moldovenii se purtau, nu ca soldați, ci ca niște călăi, scrie textul. „Această purtare nu se poate atribui tuturor moldovenilor“, zice nota⁵.

Unii istorici, lipsiți de critică⁶, au tras concluzia din astfel de contraziceri că Dimitrie Cantemir ar fi scris *Istoria Imperiului Otoman* în două perioade. Întîi ar fi tradus anele turcești, însușindu-și părerile lor, în vremea cînd era turcofil, apoi a completat istoria sa cu note favorabile creștinilor, după ce a trecut de partea rușilor. Din exemplele înfățișate mai sus se vede că textul nu reprezintă punctul de vedere al lui Cantemir, ci al izvorului turcesc, pe care autorul îl reproduce și-l comentează. Putem oare admite că a fost o vreme cînd Cantemir socotea că moldovenii sînt niște călăi și că a trebuit să vină noua orientare a politicii lui, ca să-și schimbe părerea? Noi știm, din cele spuse mai sus, că și atunci cînd era la Constantinopol, Cantemir nu iubea pe turci și era un adversar al lor, dovadă *Istoria Ieroglifică*.

În realitate, textul (în partea întîii, a „creșterii“, Imperiului Otoman) este traducerea cărții lui Saadi effendi din Larissa, o prescurtare a istoriei turcești. scrisă la 1696, după Idrisi și alții⁷. Cantemir voind să pună la îndemîna cititorilor săi europeni o istorie autohtonă a turcilor, o traduce în întregime, iar numai în note face observațiile sale critice, cu ajutorul scriitorilor bizantini și apuseni și a cunoștințelor sale despre stările otomane. Deçi. numai notele sînt partea originală a operei, restul fiind traducere. Că textul (în partea întîii) reprezintă o tra-

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 150, 221, trad. I. Hodoș, p. 271.

² *Ibidem*, ms., p. 405, trad. I. Hodoș, p. 626, nota.

³ *Ibidem*, ms., p. 71 (note), 83 (text), trad. I. Hodoș, p. 106.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 123 (text), 163 (note), trad. I. Hodoș, p. 207.

⁵ *Ibidem*, ms., p. 271 (text), 354 (note), trad. I. Hodoș, p. 492.

⁶ I. Minea, *Despre D. Cantemir*, Iași, 1923, p. 72—78; M. Romanescu, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în *Omagiu lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 417—418.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 18, trad. I. Hodoș, p. 12—13.

ducere din turcește, se vede din aceea că acolo datele sînt după anii Hegirei ¹, iar numele proprii sînt date în forma turcească, însuși numele lui Ștefan cel Mare apare în textul latin, ca Istefan ².

Această constatare, a reproducerii fără intervenția autorului a unei cronici turcești, ne îngăduie să înlăturăm multe învinuiri de greșeli, atribuite lui Cantemir, de vreme ce multe din ele sînt corectate în note.

Tocmai aceste note, comentarii vaste, cu informații asupra vieții otomane și a popoarelor din imperiu sau vasale lui, formează valoarea și pentru vremea noastră a *Istoriei Imperiului Otoman*. Pe lângă note, partea de la urmă, a „descreșterii” imperiului, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și din secolul următor, pînă la 1711, pentru care Dimitrie Cantemir a fost în mare parte martor ocular și în situația de a fi perfect informat, constituie un fel de memorii, deosebit de valoroase. Nu trebuie să căutăm în *Istoria Imperiului Otoman*, ceea ce nu ne poate da, adică o istorie a Evului Mediu otoman, ci numai, și mai ales, informații asupra vieții politice, culturale, religioase, a imperiului în vremea autorului.

MODELE ȘI INDEMNURI

Istoria Imperiului Otoman a lui Dimitrie Cantemir a fost scrisă la începutul războiului austro-turc, din 1716, în cursul căruia fostul domn al Moldovei a încercat zadarnic, cum am văzut, să atragă și pe ruși în război împotriva Porții, în vederea eliberării Moldovei ³. Aceste preocupări politice ale autorului, despre care am vorbit, sînt paralele cu activitatea lui de a informa lumea asupra regimului de asuprire otomană, asupra cuceririlor sale, care au subjugat popoare odinioară libere, asupra slăbiciunilor interne ale imperiului, datorite exploatării, rivalităților și tiraniei. *Istoria Imperiului Otoman* este o carte oportună, venită la momentul cînd era necesară, numai că împrejurările au împiedicat apariția ei atunci. Dacă ar fi fost tipărită în Rusia la 1716—1717, cartea ar fi apărut în lumina exactă a împrejurărilor politice care au cerut-o. Se poate că tocmai faptul că țarul Petru a fost nevoit să rămînă neutru în războiul austro-turc, a fost o piedică la tipărirea cărții în Rusia, atunci, cînd publicarea ei ar fi îmbrăcat o semnificație politică: o carte de luptă datorită unui exilat politic, adversar al Imperiului Otoman.

În Rusia, *Istoria Imperiului Otoman* era cerută și socotită pe atunci necesară, date fiind acțiunile politice ale imperiului rusesc față de cel turcesc în domnia lui Petru cel Mare. Dovadă că exista un curent în acest sens este faptul că și Petru Tolstoi, ambasador al Rusiei la Constantinopol, în vremea cînd se afla acolo Dimitrie Cantemir, mai tîrziu coleg cu dînsul în senat, a scris și el o istorie a Imperiului Otoman, rămasă nepublicată. Tolstoi a tradus în rusește cunoscuta istorie a lui P. Ricaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*, apărută la Paris în 1670 ⁴, dar, după mărturia unui contemporan, a îmbogățit-o cu observații și comentarii proprii, din experiența sa de ambasador la Poartă ⁵.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 227, trad. I. Hodoș, p. 416.

² *Ibidem*, ms., p. 65. În trad. I. Hodoș, p. 62, este corectat de traducător: Ștefan.

³ Vezi mai sus, p. 136—137.

⁴ Ed. a II-a, Amsterdam, 1696, a treia Haga, 1709

⁵ M. Schendo, *Praesens Russiae litterariae status*, în *Acta physico medicae Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae, Nürnberg, 1727*, anexe, p. 146.

În Europa apuseană și centrală apăruseră, înainte de *Istoria* lui Cantemir, o sumă de scrieri asupra istoriei turcilor, ca aceea a lui Leunclavius (Löwenklau), o traducere prețioasă a analelor otomane¹ a lui Filip Lonicer de la Frankfurt a. Mein², ambele din veacul al XVI-lea, lucrările lui Ricaut, cea tradusă de P. Tolstoi și ale francezului La Croix³, acestea din veacul al XVII-lea. Toate aceste lucrări dovedesc existența unui interes al Europei, din diferite motive, în special politice, pentru istoria turcească. Istoriile pomenite, în special a lui Leunclavius, care este valabilă și azi, cunoșteau izvoarele istorice otomane, deci în privința folosirii analelor autohtone, cartea lui Cantemir nu constituie o noutate. Cărțile amintite mai sus au fost cunoscute și citate de Dimitrie Cantemir în istoria sa, ele i-au putut servi de model⁴. Totuși, față de predecesorii săi europeni, *Istoria Imperiului Otoman* a lui Cantemir a însemnat un progres, cartea lui nu este nici o simplă traducere a izvoarelor turcești, ca a lui Leunclavius, nici o expunere din punct de vedere european apusean, ci este scrisă, ca să zicem așa, din mijlocul societății otomane, privită în toate manifestările ei sociale, politice și culturale. Avem deci a-face cu un plan mai vast și mai complet, o concepție istorică nouă față de aceea a predecesorilor săi.

IZVOARE

Ca și celelalte cărți scrise în perioada activității sale în Rusia, *Istoria Imperiului Otoman* a lui Dimitrie Cantemir cuprinde un mare număr de citate, folosind scrieri orientale, occidentale, românești, bizantine, multe din ele în manuscris.

Baza scrierii pentru partea întâi, adică pînă la începerea decăderii, este „sinopsisul“, prescurtarea istoriei turcești scrisă în turcește de un oarecare Saadi effendi din Larissa, publicată (ceea ce nu înseamnă tipărită) la 1696, dedicată sultanului Mustafa⁵. Am arătat că această scriere a fost nu numai folosită, dar și tradusă probabil în întregime de Dimitrie Cantemir în prima parte a istoriei sale. Cartea lui Saadi nu a mai fost găsită pînă acum de către orientaliști, ceea ce nu înseamnă, cum bănuiește F. Babinger, că ea n-a existat și a fost inventată de Dimitrie Cantemir⁶.

Alături de acest izvor turcesc, care formează o compilație tîrzie a analelor turcești și căruia autorul *Istoriei Imperiului Otoman* i-a acordat o încredere exagerată, el a folosit și alte scrieri turcești, adunate în timpul șederii la Constantinopol, toate păstrate în manuscrise orientale: astfel sînt istoria Neșri⁷, diferite compilații anonime de anale⁸, precum și poemele poetului persan Saadi, care nu

¹ J. Leunclavius, *Historiae Musulmanea Turcorum*, Franckfurt, 1596.

² Ph. Lonicerus, *Chronicarum Turcicarum*, Frankfurt, 1578, III vol.

³ La Croix, *État général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1695, 3 vol.

⁴ Nu însă și cartea lui Marsigli, *L'état militaire de l'empire Ottoman*, apărută la Amsterdam în 1732; vezi însă M. Romanescu, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în *Omagiu lui C. Giurescu*, 1944, p. 413—434.

⁵ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 18—19, trad. I. Hodoș, p. 12—13.

⁶ F. Babinger, *Die osmanischen Quellen D. Kantemir's* în *Omagiu lui I. Lupuș*, București, 1943, p. 37—46.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 18 și 35 (greșit Heșri), trad. I. Hodoș, p. 13 (introducere) și 28.

⁸ *Ibidem*, ms., p. 26, trad. I. Hodoș, p. 19 (introducere).

trebuie confundat cu omonimul său, istoricul amintit mai sus¹. Unele din izvoarele orientale ale lui Cantemir nici nu sînt cunoscute azi de orientaliști, care nu au regăsit manuscrisele folosite de dînsul, ca, de pildă, acel *Nimetullah*, dicționar persan, compilat în turcește de Calil Sofi², geograful nubian³, alții sînt folosiți abia de orientaliștii din veacul al XIX-lea, ca, de pildă, Idris⁴.

De un mare interes este folosirea de către Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* a cronicilor bizantine. Pe lângă L. Chalkokondyl, care fusese publicat și tradus în vremea lui Cantemir, el mai folosește și pe Franți, cronicarul sfîrșitului Imperiului Bizantin, după a cărui cronică poseda o copie manuscrisă⁵, și de asemenea și opera cronicarului Nicefor Gregoras din secolul al XIII—XIV-lea⁶.

Numărul scrierilor occidentale despre turci, mai toate publicate în limba latină, folosite și citate de Dimitrie Cantemir, este foarte mare. Nu numai lucrările generale asupra istoriei turcești, ca scrierile lui Leunclavius, Lonicer, Ricaut și La Croix, amintite de noi mai sus, au fost cunoscute de Cantemir, care era astfel în curent cu istoriografia generală, dar și lucrări mai mărunte ale unor călători în Orient, ca a lui Busbequius⁷, manuale ca ale lui Calvisius⁸, Gaudier⁹ și altele, sînt puse la contribuție.

Cunoscuta scriere cu tendințe panslaviste a lui Mauro Orbini (*Il regno degli slavi*, Pesaro, 1602), care a fost tradusă în rusește de Sava Vladislavovici Raguzanul, din ordinul lui Petru cel Mare¹⁰, este citată de Cantemir cu cuvinte de dispreț; el numește pe Mauro Orbini „rușinea istoricilor”¹¹.

Interesantă este urmărirea izvoarelor românești ale *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Cantemir, întrucît avea nevoie de asemenea izvoare pentru descrierea luptelor romînilor cu turcii. El citează de mai multe ori „analele moldovene”¹², prin care înțelege probabil cronica lui Grigore Ureche, deși citatele nu se potrivesc, ceea ce ar fi o dovadă că o citise în Moldova, și o folosea din memorie. De asemenea Cantemir amintește de „analele muntenești” care descriu cea de-a doua bătălia de la Cossovo din 1448¹³. Aceste anale nu au fost publicate pînă acum, dar pasajul despre bătălia de la Cossovo a fost cunoscut dintr-un manuscris inedit de cronică munteană de către N. Bălcescu, care îl numește cronica lui Stoian ot Tunșii¹⁴.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 21 (lipsă în traducere).

² *Ibidem*, ms., p. 20, trad. I. Hodoș, p. 13, introducere, nota 9.

³ *Ibidem*, ms., p. 2 (note), trad. I. Hodoș, p. 4.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 48, trad. I. Hodoș, p. 20, cf. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, Leipzig, 1927, p. 45—49.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 42 (note), 46 (note), 76 (note), trad. I. Hodoș, p. 75, 79, 111.

⁶ *Ibidem*, ms., p. 18, trad. I. Hodoș, p. 12 (introducere).

⁷ *Ibidem*, ms., p. 34 (note), trad. I. Hodoș, p. 65, A. G. Busbequius, *Legationis turcicae epistolae*, IV, Paris, 1589.

⁸ *Ibidem*, ms., p. 12, trad. I. Hodoș, p. 10, S. Calvisius, *Opus Chronologicum*, Leipzig, 1605.

⁹ *Ibidem*, ms., p. 31, trad. I. Hodoș, p. 24 (introducere), J. Gaudier, *Annales sultanorum Othomanidarum* (completarea lui Leunclavius), Frankfurt, 1588.

¹⁰ Vezi mai sus, p. 121.

¹¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 28 (note), trad. I. Hodoș, p. 57.

¹² *Ibidem*, ms., p. 221 (note), 249 (note), trad. I. Hodoș, p. 272, 295.

¹³ *Ibidem*, ms., p. 87 (note), trad. I. Hodoș, p. 127.

¹⁴ N. Bălcescu, *Comentarii asupra bătăliei de la Cossovo*, în *Opere*, I, Ed. Acad. R.P.R., București, 1953, p. 43—50.

Ca și în *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir introduce în *Istoria Imperiului Otoman* documente și texte false, cu un anume scop de propagare a unor idei ale lui. Astfel este un extras citat între ghilimele din prima capitulație a Moldovei cu Poarta Otomană, încheiată de Bogdan III, despre care am arătat că este un fals¹. De asemenea discursul lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte, dezvoltat dintr-un pasaj al lui Ureche, în care domnul Moldovei îndeamnă pe urmași să se supună turcilor². La Cantemir, acest îndemn devine un lung discurs, citat în orăție directă, în care bătrînul domn profetizează că va veni, peste veacuri, un monarh salvator al Moldovei și o va elibera de sub jugul turcesc³. Aluzia pe care Cantemir o pune în gura lui Ștefan cel Mare este evident adresată lui Petru cel Mare.

Dar dacă izvoarele *Istoriei Otomane* sînt aparent bogate — lipsesc firește actele de arhivă și cele diplomatice, privind relațiile cu țările străine — ele nu au scutit pe autor de numeroase erori, așa cum am văzut. Ceea ce este prețios în *Istoria Imperiului Otoman* este informația dinafara izvoarelor. Această informație o capătă autorul prin șederea îndelungată la Constantinopol, ea formează experiența lui personală. Fie că este vorba de descrierea monumentelor, a instituțiilor culturale, școli, instituții religioase, armată, fie iarăși că e vorba de biografia unor contemporani turci, caracterizați prin anecdote, trăsături fizice sau morale, toate acestea sînt o adevărată comoară pentru istorici, deoarece nu le pot găsi nicăieri aiurea. Ca observator atent și priceput al istoriei turcești din vremea lui, Cantemir arată în partea a doua a scrierii sale decăderea imperiului după amintirile lui proprii. Așadar, *Istoria Imperiului Otoman* nu este atît de valoroasă prin izvoarele folosite, cît mai ales prin „memoriile otomane” ale unui principe crescut în mijlocul turcilor.

CONCEPȚIA ISTORICĂ

Istoria Imperiului Otoman se cheamă, cu titlul său exact, *Creșterea și descăderea curții otomane*. Acest titlu care înseamnă în aparență o concepție evolutivă a istoriei statelor, care, ca și ființele, au o evoluție de creștere apoi de decădere, atrage după sine ideea de cauzalitate: societățile evoluează datorită unor cauze politice, economice, morale. S-a afirmat că această idee a curbei evolutive a vieții de stat a imperiilor a trecut de la Cantemir la Montesquieu, marele filozof al veacului al XVIII-lea, precursor al revoluției burgheze. „E o concepție originală, scrie N. Iorga, care va trece prin manuscrisul acestei opere (*Istoria Imperiului Otoman*), aflător în mîinile fiului lui Dimitrie, Antioh, ambasador la Paris, la amicul acestuia, Montesquieu însuși”⁴. Dacă în adevăr *Istoria creșterii și descăderii curții otomane* stă la baza concepției istorice din cartea lui Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, atunci rolul lui Cantemir este mai mare decît l-am putut concepe pe baza activității sale cunoscute, căci opera lui Montesquieu este o piatră de hotar în istoria filozofiei sociale.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 276—277 (note), trad. I. Hodoș, p. 275.

² Gr. Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, p. 112.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 221—223 (note), trad. I. Hodoș, p. 272—273, nota 37.

⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II, II, p. 431.

Socotim însă că afirmația este grăbită și necontrolată. Mai întâi cronologic este imposibil ca opera lui Montesquieu să fi fost influențată de a lui Cantemir, deoarece a apărut înaintea ei, adică a primei traduceri engleze (ambele în 1734) și, pe de altă parte, la acea dată Antioh Cantemir nu era încă ambasador la Paris și nu cunoaștea încă pe Montesquieu, ca să putem presupune că i-a încredințat manuscrisul tatălui său¹.

Dar ceea ce ne interesează nu este atât dacă Montesquieu a cunoscut pe Cantemir, cât, mai ales, dacă și acesta a avut concepția istorică a evoluției statelor. De observat, de la început, că titlul studiului lui Montesquieu cuprinde formularea ideii despre „cauze“, deci causalitatea în evoluția istorică, ceea ce lipsește din titlul *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Cantemir.

Dar nu numai din titlul lipsește, ea lipsește și din tratare, nu o găsim nicăieri în cartea lui Dimitrie Cantemir. Creșterea Imperiului Otoman merge pînă la 1672, cucerirea Căminii de către turci, ultima lor cucerire teritorială², după care începe partea a doua a decăderii, sau descreșterii. Ce înțelege Cantemir prin creștere și descreștere este limpede, e vorba de teritoriu, nu de progresul general al statului și de decăderea forțelor sale. Cînd vorbește de începerea decăderii Imperiului Otoman, el spune: „De la anul acesta (1672), a fost cea din urmă biruință care a adus ceva folos statului otoman, fie prin achizițiunea unor cetăți, fie prin anexarea unor provincii... De aci înainte... puterile Osmanilor au scăzut foarte tare prin pierderea multor regate și provincii“³. Despre cauzele acestei schimbări în soarta imperiului nu vorbește nicăieri, nu este o problemă care să se pună pentru dînsul.

Din punct de vedere politic este interesant faptul că Dimitrie Cantemir constată că Imperiul Otoman este în decădere și că această decădere este un proces istoric, nu constituie o trecătoare slăbire, de vreme ce „decăderea“ formează o fază, o perioadă a istoriei sale. Aceasta era de dovedit, pentru a constitui un îndemn puterilor europene, în special rușilor să atace pe turci și să libereze popoarele subjugate Porții. Dar din punct de vedere al filozofiei istoriei nu se vede că ideea cauzelor evoluției statelor să fi preocupat pe Cantemir.

Titlul *Istoriei Otomane* promite mai mult decît îndeplinește cartea. Față de această constatare, încercarea istoricilor care s-au ocupat de *Istoria Otomană* a lui Cantemir spre a căuta originea titlului și a „concepției“ lui rămîne fără obiect⁴. Dacă în adevăr acest titlu, și convingerea că după o perioadă de creștere, Imperiul Otoman a intrat într-o perioadă de descreștere, au fost împrumutate de Cantemir de la cineva, apoi nu e vorba de eruditul italian Marsigli, pe care nu-l folosește⁵, ci mai degrabă de lucrarea lui La Croix, *État général de l'Empire Ottoman*, pe ale căru scrieri, Dimitrie Cantemir le cunoaște și le citează în cartea lui⁶ și care este o prelucrare a unei scrieri grecești a lui Alexandru Mavrocordat Exaporiton⁷, cunoscut diplomat grec, cu care Dimitrie Cantemir avusese atîtea relații personale. În cartea lui La Croix se află un capitol despre „cauzele creșterii acestui imperiu și de unde vin cauzele scăderii sale“ (les causes de l'augmentation

¹ R. Dragnea, *Cantemir și filozofia istoriei*, în „Scrisul românesc“, I, 1927, p. 43—59.

² D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 224, trad. I. Hodoș, p. 408.

³ *Ibidem*, ms., p. 225, trad. I. Hodoș, p. 409.

⁴ Marcel Romanescu, *op. cit.*, R. Dragnea, *op. cit.*

⁵ Marcel Romanescu, *op. cit.*

⁶ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 308, (note), trad. I. Hodoș, p. 402.

⁷ La Croix, *Etat général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1695, foi liminare.

de cet empire et d'ou proviennent celles de sa diminuation) ¹. După La Croix, cauzele creșterii puterii otomane sînt: discordia între creștini, disciplina turcilor, fanatismul lor religios, iar ale decăderii: stricarea moravurilor, faptul că împăratul nu mai cîrmuiește direct. Spre deosebire de Cantemir, La Croix pune începutul decăderii turcilor la moartea lui Soliman II Magnificul, încă din 1566 ². Sîntem însă departe de o concepție filozofică a istoriei.

Istoria Imperiului Otoman a lui Cantemir este o carte de știință pentru că urmărește adevărul și folosește o metodă critică istorică, prin comparația și judecarea izvoarelor și a valorii lor. Pe lângă aceasta, are o concepție vastă de istorie a civilizației, nu se mulțumește cu istoria politică, ci descrie instituțiile, cultura, religia, organizarea statului și viața socială. Dar această carte nu este o carte de filozofie a istoriei, o aplicare la istoria turcească a unor concepții filozofice asupra societății și statelor.

Firește, titlul nu este întîmplător: el corespunde concepției evoluției monarhiilor, dezvoltată în mica sa scriere *Cercetare asupra monarhiilor pe baza filozofiei fizice*, scrisă la 1712, despre care va fi vorba în capitolul următor. Deși Cantemir a pus scrierii sale despre Imperiul Otoman acest titlu, care corespunde unor preocupări filozofice, el s-a mulțumit să constate cele două faze ale evoluției imperiului, din punct de vedere numai teritorial și s-a oprit la atîta, în ce privește partea filozofică.

ATITUDINEA ANTITURCEASCĂ A ISTORIEI IMPERIULUI OTOMAN

Dacă izvoarele turcești citate de Cantemir în forma lor integrală lasă să se strecoare în *Istoria Imperiului Otoman* unele accente de simpatie la adresa turcilor; dacă, pe de altă parte, studiul instituțiilor, al vieții poporului turcesc, în această carte cu orizont larg, sînt scrise cu interes și înțelegere, totuși prin tendințele ei generale, ea este o scriere antiturcească. Este ușor de constatat, din lectura cîtorva pagini numai, că scopul autorului a fost de a denunța barbaria turcească și primejdia pe care o reprezintă turcii față de popoarele vecine, de libertatea și de civilizația lor.

Este surprinzător a vedea generozitate la un sultan, un principe barbar ³, Coranul este o colecție de injurii împotriva creștinătății ⁴. Ceea ce subliniază mai des Cantemir din firea cîrmuirii turcești, și exemplele revin mereu în decursul povestirii, este nesinceritatea turcilor, în special în domeniul relațiilor internaționale: „De aci pot înțelege principii creștini cît de puțin statornică este pacea pe care li-o făgăduiesc turcii” ⁵. Soliman Magnificul a violat alianța ce o avea cu ungurii, ocupînd Buda și făcînd din Ungaria un pašalic ⁶. „Turcii nu-și fac nici o conștiință de a viola tratatele și a-și călca jurămintele” ⁷. Concluzia era evidentă pentru cine ar fi citit cartea în timpul cînd a fost scrisă: tratatul de la Prut încheiat între Petru I și turcii nu are nici o valoare morală, deoarece turcii îl

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 71—75.

² *Ibidem*, p. 75.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 61—62 (note), trad. I. Hodoș, p. 97.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 313 (note), trad. I. Hodoș, p. 415.

⁵ *Ibidem*, ms., p. 69 (note), trad. I. Hodoș, p. 102.

⁶ *Ibidem*, ms., p. 218 (note), trad. I. Hodoș, p. 268.

⁷ *Ibidem*, ms., p. 220 (note), trad. I. Hodoș, p. 271.

vor călca îndată ce vor avea prilejul. Ar fi cazul ca rușii s-o ia înainte și să profite de războiul austro-turc, care tocmai era în curs și să pornească lupta de eliberare.

Tot în legătură cu aceste împrejurări este pasajul despre discordia între creștini. „Dumnezeu, zice Cantemir, urăște puterea otomană, pentru că ea amenință creștinătatea cu pieirea și această amenințare provine numai din discordia dintre principii creștini. Vai, va trebui să plîngem cu veșnice lacrimi discordia dintre principii creștini“¹. La data cînd scria aceste rînduri, Cantemir spera într-o alianță între Habsburgi, care porniseră războiul împotriva turcilor și Petru cel Mare, care rămăsese neutru și vedea că speranța sa începe să dea greș.

Într-o carte destinată să fie citită de ruși, se află avertismente adresate acestora că turcii sînt o primejdie pentru ei. Anume, declară Cantemir „am auzit adesea din gura turcilor“, că ei intenționează să cucerească Ucraina, „ea trebuie recucerită la cel dintîi prilej binevenit“, spun musulmanii².

Convins că alianța popoarelor europene va porni odată războiul contra turcilor, autorul *Istoriei Imperiului Otoman*, ca un cunoscător al tacticii oștirilor turcești, dă sfaturi creștinilor, cum vor putea bate mai bine pe turci. Dacă turcii se prefac, după metoda lor, că fug, ca să prindă în cursă pe dușmanii lor, „generalul creștin nu trebuie să lase a-i scăpa prilejul“, să nu-i lase să se întoarcă, ci să-i atace cu toate puterile îndată, înainte de a se depărta³. La Zenta, în 1697, Cantemir luptase în armata turcească împotriva austriacilor și văzuse care era mijlocul de a-i bate, acum el pune la dispoziția adversarilor Imperiului Otoman experiența sa. Aceasta s-ar putea spune despre întreaga carte, ea este destinată dușmanilor imperiului, cărora li se înfățișează toate cunoștințele folositoare despre turci, trecutul, moravurile și slăbiciunile lor.

Cum era firesc, Dimitrie Cantemir se gîdea în primul rînd la Moldova, care suferea sub tirania turcească și trebuia liberată: „Moldovenii, care odinioară luptau pentru libertățile lor, acum însă sînt siliți de tirania turcească, nu numai să taie pentru ei cu secura copacii din pădurile lor, dar să supue aceleiași securi, nenorocirii, însăși capetele lor. Pînă cînd, Doamne, va mai domni nelegiuirea“⁴.

Am amintit de cuvîntarea pe care o atribuie Cantemir lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte. Acest discurs profetic, redactat de autorul *Istoriei Imperiului Otoman*, este una din paginile cele mai caracteristice pentru înțelegerea tendințelor acestei cărți. Mai întîi arată că sultanul „ca un leu fioros amenință libertatea Moldovei; turcii au înghițit deja numeroase țări și provincii, Țara Romînească „geme sub jugul aceluși tiran“. „Nu știți voi că el (turcul) nutrește o ură implacabilă împotriva creștinilor? ... Acum singura soluție este supunerea, răscurmăpărarea libertății pe bani. Dar va veni o zi a mîntuirii: „Dumnezeul părinților noștri ... va apleca odată mila sa asupra voastră, mișcat de lacrimile robilor săi și va trimite pe cineva care vă va mîntui pe voi sau pe urmașii voștri de jugul barbarilor și vă va reda vechile drepturi și vechea libertate“. Și Cantemir adaugă de la sine: „Acum însă, vai, cred că nici un om învățat nu ignorează sub ce mizerabilă tiranie geme Moldova“⁵. Cine este acela, omul providențial prevăzut

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 209 (note), trad. I. Hodoș, p. 257, ultima frază lipsește în traducere.

² *Ibidem*, ms., p. 311 (note), trad. I. Hodoș, p. 403—404.

³ *Ibidem*, ms., p. 453 (note), trad. I. Hodoș, p. 711.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 250 (note), trad. I. Hodoș, p. 297, traducerea defectuoasă.

⁵ *Ibidem*, ms., p. 221—223 (note), trad. I. Hodoș, p. 272—273.

de Ștefan cel Mare, care va veni să salveze Moldova, este ușor de înțeles. Cantemir se gîndește la Petru cel Mare, pretinsa profecie este de fapt un apel la ajutor.

Supunerea lui Bogdan III la tributul turcesc însemna numai plata unei sume de bani, și Cantemir „reproduce“ capitulațiunile lui Bogdan față de Poartă (în realitate un fals), adăugînd că turcii le-au călcat și au obligat Moldova să plătească mult mai mult, ca niște „vampiri nesăturați“ ce sînt ¹.

RUSIA IN ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN

De vreme ce salvarea Moldovei de sub jugul turcesc o vede Cantemir prin ajutorul și intervenția rusească — o repetare de astă dată biruitoare a campaniei de la 1711 — era firesc ca în *Istoria Imperiului Otoman* preocupările de istorie rusească să fie prezente și subliniate.

Numele și faptele lui Petru I sînt pomenite de mai multe ori în cursul povestirii. Cruzimile sale împotriva strelîților răsculați sînt scuzate, căci stăpînirea lui Petru era aprobată de tot poporul, iar răsculații, „fiare sălbaticе“, au pus la cale fapte primejdioase pentru stat ². Expediția cea dintîi a rușilor împotriva Crimeii la 1685, care nu avu rezultat, a eșuat după Cantemir, din vina regentei Sofia, sora lui Petru cel Mare, care încercase să uzurpe tronul fratelui său ³. Diplomatul rus Petru Tolstoi, prietenul lui Cantemir, e amintit în legătură cu pacea de la Carloviț ⁴. Figura lui Petru cel Mare apare în *Istoria Imperiului Otoman* a lui Cantemir într-o apoteoză, este comparat cu Alexandru cel Mare și după autor, sultanul, dușmanul său, ar fi spus despre țar: „din faptele sale anterioare văd că el ca un alt Alexandru cel Mare aspiră la stăpînirea lumii întregi“ ⁵.

Bineînțeles că *Istoria Imperiului Otoman* cuprinde în mai multe paragrafe descrierea campaniei de la Prut din 1711. Cauzele războiului sînt intrigile regelui Suediei, Carol XII, care sperie pe turci, vorbind de progresele militare ale rușilor. Dimitrie Cantemir, numit de turci domn al Moldovei, ca un credincios al lor, trece de partea rușilor, „socotind mai bine să pătimească cu Hristos, decît să aștepte comorile înșelătoare ale Egiptului“ ⁶. Cauza nereușitei expediției a fost lipsa de aprovizionare a armatei ruse în Moldova și vina o poartă Brîncoveanu, care făgăduise să aprovizioneze armata rusă, dar nu se ținuse de cuvînt, iar în Moldova recolta fusese distrusă de lăcuste ⁷. Cantemir, cu ostașii săi moldoveni, s-a purtat vitejește și a scăpat într-un rînd pe ruși, aflați într-o situație grea ⁸. La încheierea păcii, turcii cer țarului să le predea pe Dimitrie Cantemir, dar Petru răspunde eroic: „Aș putea să dau turcilor toată țara pînă la Kursk, pentru că-mi rămîne nădejdea de a o recuceri, dar nu-mi pot călca credința și să predau pe un principe care și-a lăsat domnia pentru mine, căci este cu neputință a repara onoarea, care s-a pierdut odată“ ⁹.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 226—227 (note), trad. I. Hodoș, p. 275.

² *Ibidem*, ms., p. 352, trad. I. Hodoș, p. 606.

³ *Ibidem*, ms., p. 319—320, trad. I. Hodoș, p. 555.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 183 (note), trad. I. Hodoș, p. 229.

⁵ *Ibidem*, ms., p. 459 (și text turcesc), trad. I. Hodoș, p. 784.

⁶ *Ibidem*, ms., p. 463, trad. I. Hodoș, p. 789.

⁷ *Ibidem*, ms., p. 463—464, trad. I. Hodoș, p. 788—789.

⁸ *Ibidem*, ms., p. 465, trad. I. Hodoș, p. 791.

⁹ *Ibidem*, ms., p. 467, trad. I. Hodoș, p. 793.

Cu aceste cuvinte de apoteoză, atît pentru Petru, cît și pentru autor, care se complăce a apare alături de eroul său, se încheie *Istoria Imperiului Otoman*. Cartea cerea această încheiere: lupta comună împotriva turcilor, a romînilor cu rușii, în care apar pe primul plan cele două figuri principale: Petru I și Dimitrie Cantemir.

IDEILE SOCIAL-POLITICE

În *Istoria Imperiului Otoman*, ideile sociale și politice despre cîrmuirea țării apar mai puțin marcate ca în alte scrieri ale autorului, de pildă *Istoria Ieroglică și Descrierea Moldovei*, deoarece subiectul se preta mai puțin la așa ceva. *Istoria turcilor* nu îngăduia decît excursuri din istoria Moldovei și nu din aceea privitoare la politica internă și viața socială din această țară.

Totuși idealul unei monarhii autoritare în Moldova, opusă anarhiei boierești, care a fost urmărită peste tot în gîndirea lui Cantemir, apare și în *Istoria Imperiului Otoman*. Și aci el afirmă că această autoritate centralizată în mîinile domnului, ar fi o veche tradiție încălcată recent de boieri. Cînd Soliman II ocupă Moldova (la 1538), el pune în țară un domn nou (Ștefan Lăcustă), căruia îi îngăduie „să-și păstreze puterea regească fără margini, ca mai înainte“. În notă, autorul adaugă: „Aceasta a rămas pînă acum neclintită la domnii Moldovei și Țării Romînești. După voie pot destitui pe demnitari din demnitățile lor, ei fac legi noi și au drept de viață și de moarte asupra tuturor“. Turcii nu pot interveni împotriva sentințelor capitale date de domni¹. Aceasta este în parte adevărat, dar dreptul de judecată (limitat și acesta de legea țării, obiceiul pămîntului și de intervenția de fapt a boierilor) nu este o putere regească, în sensul de putere absolută, așa cum o înțelegea Cantemir. În realitate, în secolul al XVII-lea și la începutul secolului următor, Moldova și Țara Romînească devin în lăuntru niște republici aristocratice, în afară supuse turcilor. Dar dorința autorului era de a stabili pe baze istorice, viitoarea stăpînire autoritară și centralizată a Moldovei, după chipul monarhiilor apusene sau a celei rusești.

În *Istoria Imperiului Otoman*, nu mai întîlnim atacuri împotriva boierimii moldovene, anarhice, lacome de bani și de supuși reduși la robie, în felul polemicii din *Istoria Ieroglică și din Descrierea Moldovei*. Dimpotrivă, Cantemir pare a arăta acum o oarecare prețuire pentru un anume fel de nobilime, neclar definită însă. Vorbind de boierimea din Țara Romînească, el spune că în acea țară aproape unicul semn de nobleță este moșia părintească, „care trece prin moștenire de la tată în fiu“². Care sînt celelalte semne, acelea cu care se puteau mindri nobilii din alte țări, se vede din fraza precedentă, în care spune că Brîncoveanu, domnul Țării Romînești, nu-și putea dovedi descendența din Basarabi, pentru că în acea țară n-au fost pînă la Șerban Cantacuzino, istorici sau' „monumente genealogice“³. Așadar, pentru a fi adevărat nobil trebuie să figurezi în genealogii, care arată vechimea familiei și serviciile aduse țării, faptele eroice etc. O astfel de nobilime, cu merite, nu numai cu avere, o admiră acum Cantemir, de vreme ce, pentru a

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 159 și 248 (note), trad. I. Hodoș, p. 296.

² *Ibidem*, ms., p. 401—403 (note), trad. I. Hodoș, p. 624—625.

p. 624—625.

³ *Ibidem*.

scobori pe Brîncoveanu, îi aruncă învinuirea că nu a moștenit așa ceva de la strămoșii lui.

Este vădit că s-a modificat ceva din concepția lui Cantemir despre nobilime. În *Istoria Ieroglifică*, el recunoștea cu oarecare mîndrie că tatăl său, Constantin Cantemir, a fost „din părinți oaie“, ceea ce, alegoric, înseamnă om de jos, sărac¹. În *Descrierea Moldovei*, uitînd ce scrisese înainte despre familia sa, arată că strămoșul său, Teodor Cantemir, a căpătat privilegiu de la Ștefan cel Mare, cu donație de sate, un act vădit falsificat². Acum, în *Istoria Imperiului Otoman*, el amplifică și mai mult noblețea familiei sale, spunînd despre Cantemirești că sînt de origine tătară, vestiți la tătari prin noblețe și averi. „Tradiția tătarilor spune că ea se trage din acel mare cuceritor al Asiei, Timur Lenk“³. Nici mai mult, nici mai puțin! De la „părinții oaie“, pînă la Timur Lenk, împăratul Asiei, este o distanță, care arată cum a evoluat mîndria genealogică a lui Dimitrie Cantemir. Acum, în Rusia, Dimitrie Cantemir era un om bogat, cu moșii, cu titlul de cneaz al imperiului rusesc. Desigur, se vede și din cele spuse mai sus, nu-și schimbăse părerile despre forma cea mai bună a stăpînirii, care trebuie să fie monarhia autoritară. Boierii nu vor cîrmui țara peste capul domnului, cum făceau pînă atunci în țările romîne, dar o nobilime ascultătoare, strînsă în jurul monarhului, o nobilime cu podoabe de cultură, cu genealogii ce se trag din adîncul veacurilor, ilustrate cu fapte eroice, nu poate fi decît o întărire a monarhiei. Așa cugetau de altfel toți teoreticienii monarhiei absolute din secolul al XVII-lea.

Firește că pe conducătorii de pînă acum ai țărilor romîne, care fuseseră emanația cîrmuirii oligarhiei boierești, continuă să-i atace și să-i disprețuiască. În *Istoria Imperiului Otoman* nu mai aflăm atacuri în masă împotriva acestei oligarhii, dar am văzut că în *Descrierea Moldovei*, scrisă aproape în același timp, am întîlnit aprecieri de ură împotriva boierilor care înrobesc pe țărani liberi și împotriva dregătorilor care nu au nici o calitate și sînt oameni cu totul decăzuți. În *Istoria Imperiului Otoman*, sînt însă atacuri individuale care vizează pe aceiași adversari despre care își bate joc în *Istoria Ieroglifică*. Atacurile sînt și aci destul de veninoase și adesea calomnioase: unele privesc pe Brîncoveanu, care de curînd fusese omorît, el este arătat ca un om perfid, care niciodată nu a fost de partea creștinilor, ci s-a prefăcut numai că-i servește, ca să-i atragă în cursă⁴. Altele privesc pe Constantin stolnicul Cantacuzino, care ar fi otrăvit pe fratele său, Șerban Vodă, tocmai cînd acesta voia să treacă la răscoala pe față împotriva turcilor pentru independența țării, învinuire incontrollabilă, dar puțin verosimilă⁵. În sfîrșit, Alexandru Mavrocordat, marele dragoman al Porții și fiul său Nicolae, domn al Moldovei, apoi al Țării Romînești, sînt înnegriți în ceea ce privește ascendența lor. După Cantemir, ei s-ar trage dintr-un oarecare Scarlatos, surugiu îmbogățit, a cărui fată se căsătorește cu Matei Basarab, domnul Țării Romînești, dar ea fiind desfigurată de vărsat, e repudiată, iar la bătrînte o ia în căsătorie, pentru bani, un nobil sărac, Panteli Mavrocordat, tatăl lui Alexandru și bunicul

¹ Vezi mai sus, p. 27.

² Vezi mai sus, p. 159.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 366—367 (note), trad. I. Hodoș, p. 539.

⁴ *Ibidem*, ms., p. 350—351 (note), trad. I. Hodoș, p. 476.

⁵ *Ibidem*, ms., p. 360 (note), trad. I. Hodoș, p. 507.

lui Nicolae vodă¹. S-a dovedit în chip neîndoielnic că această genealogie este falsă și inadins ticluită spre a ponegri pe Mavrocordați². Indiferent de mijloacele mai mult sau mai puțin recomandabile folosite de autorul *Istoriei Imperiului Otoman* spre a-și scădea dușmanii în ochii posterității, socotim că aceste atacuri repetate împotriva cîrmuitorilor și fruntașilor Moldovei și Țării Românești din vremea lui, nu au numai un caracter personal. Dimitrie Cantemir atacă prin ei oligarhia de boieri noi, greci și romîni, care se ridicase prin avere și care stătea în calea unei ordini monarhice autoritare în țările romîne, ce rămîne idealul său politic.

CONCEPȚIA DESPRE CULTURA

Anume idei despre valoarea culturii, a civilizației, se ivesc din primele scrieri ale lui Dimitrie Cantemir, în special în *Istoria Ieroglifică*. Acum, în timpul șederii în Rusia, cu relațiile sale cu învățații din această țară și cu cei din străinătate prin Academia din Berlin, al cărei membru era, Dimitrie Cantemir dezvoltă concepția sa despre cultură, despre valoarea științei, a artei, a civilizației, în genere, care fac valoarea vieții sociale omenești. După așezarea sa în capitala Imperiului Rusesc, la Petersburg, în ultima sa operă, *Hornicul romîno-moldo-vlahilor*, Dimitrie Cantemir va arăta în chip cu totul larg, prețuirea sa pentru civilizația umană și rolul acesteia în istoria lumii³.

În *Istoria Imperiului Otoman*, se găsesc risipite în diferite note ale cărții aprecieri despre cultură și civilizație, care ar fi foarte surprinzătoare pentru un scriitor romîn din secolul al XVIII-lea, din vremea cronicarilor, dacă n-am ști că e vorba de un romîn care trăia în contact cu oamenii civilizați ai Europei de atunci.

Se știe că la 1687, flota venețiană condusă de dogele Morosini a bombardat Atena și a dărîmat în parte mai multe temple de pe Acropole, între altele și Partenonul. Despre acest eveniment scrie Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman*: „Venețienii printr-o bombă de foc, au incendiat templul celebru închinat odinioară zeului necunoscut, și au aruncat astfel în aer în întregime acel templu. Tocmai neamul cel mai civilizat al Italiei, venețienii, au nimicit monumentele pe care barbarii le-au păstrat întregi la Constantinopol și la Athena... Amintirea acestor venețieni merită să rămîna neștearsă alături cu a lui Herostrat“⁴. (Herostrat este cel ce a dat foc în antichitate templului Dianei din Efes). Nu numai ideea despre valoarea culturală a operelor de artă, care sînt un bun al omenirii, reiese din acest pasaj al lui Cantemir, dar și deosebirea dintre un popor civilizât și unul barbar. Venețienii care sînt civilizați nu trebuiau să făptuiască o crimă împotriva civilizației, distrugînd opere de artă ale antichității elenice.

Despre valoarea civilizației antice grecești, Cantemir scrie ca un adevărat umanist: „Eu nu numesc greci pe cei născuți sau care se nasc în Ellada, ci pe cei care și-au însușit învățăturile și podoaba vieții elinilor“⁵. Civilizația pentru

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms. p. 214—217 (note), trad. I. Hodoș, p. 265—267.

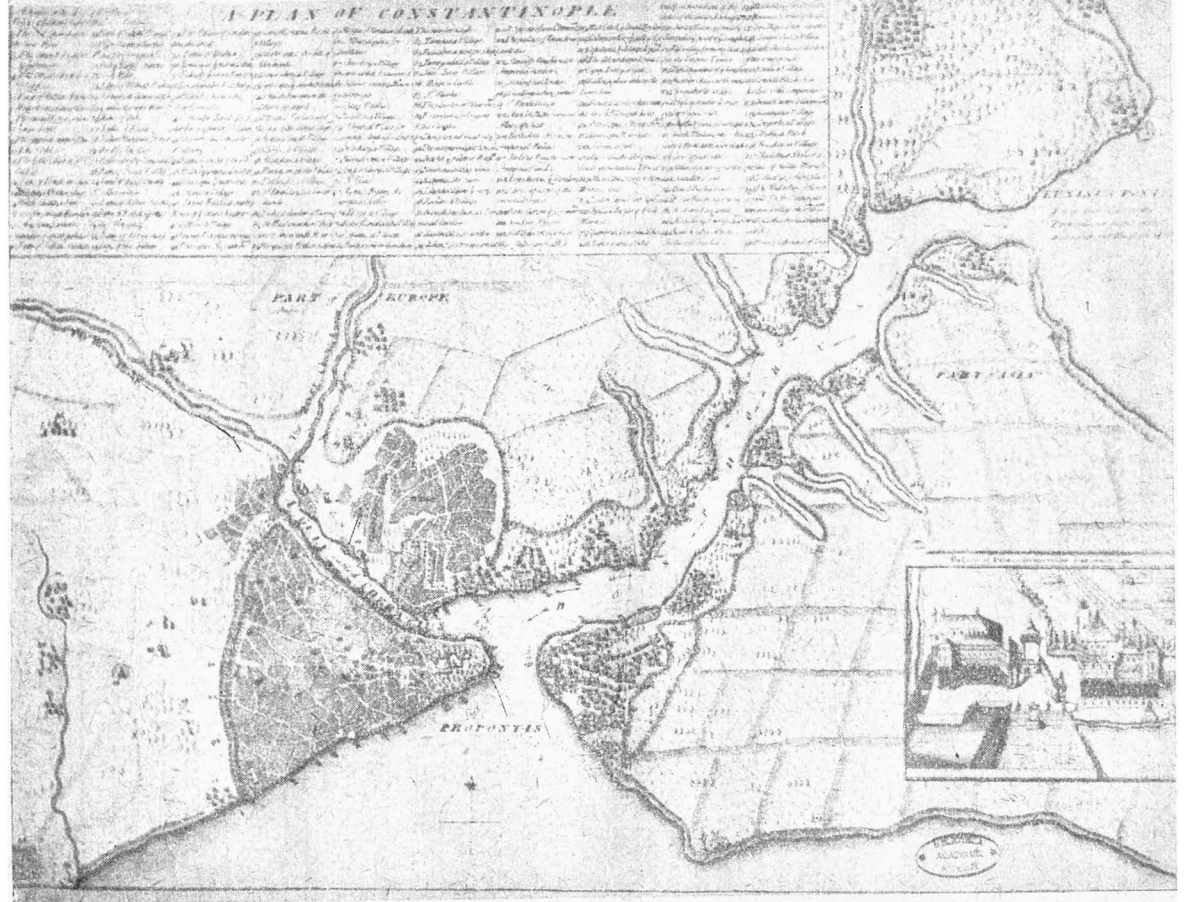
² A. G. Mavrocordato, *Despre originea Mavrocordaților*, în „Arhiva“, Iași, V. 1894. p. 170—188.

³ Vezi mai jos, capitolul despre *Hronic*, p. 255—257.

⁴ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 322 (note), trad. I. Hodoș, p. 557.

⁵ *Ibidem*, ms., p. 62 (note), trad. I. Hodoș, p. 97.

A PLAN OF CONSTANTINOPLE

Cantemir stă în învățătură (*scientias*), prin care se înțelege știința și artele, și, pe de altă parte, în „podoaba vieții“ (*vitae cultum*), bunele și alesele purtări, moravuri rafinate. Dar această civilizație nu este apanajul unui singur popor, nu are un caracter etnic, am zice azi, ci este aceeași pentru omenire, orice om cult și cu moravuri bune este un elin, adică un om civilizat. Ideea unicității civilizației umane apare în aceste cuvinte.

El știe că pe vremea lui, Franța este socotită țara cea mai civilizată, mai ales prin mode, care erau urmate apoi de toți. Această imitare a modelelor franceze ale marelui secol (Ludovic XIV murise un an înaintea terminării *Istoriei Imperiului Otoman*) este privită de Cantemir cu oarecare ironie. Vorbind de tătari, spune că între ei se află un trib numit Cabarte. Aceștia „întotdeauna nascocesc câte ceva nou, fie în îmbrăcăminte, fie în privința armelor, pe care ceilalți tătari le imită cu atâta înflăcărare, încât poți să-i numești francezii tătarilor“¹. Trăind în Rusia unde, la curte și în nobilime se introduseseră modelele franțuzești, Cantemir știa că moda vine de la Paris, dar ca om de știință, privește cu surîsul pe buze aceste imitații, care în definitiv se întîlnesc și la barbari.

HARTA CONSTANTINOPOLULUI DE DIMITRIE CANTEMIR

Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir nu se reduce la harta Moldovei, care trebuia să însoțească *Descrierea Moldovei*, ci el mai este autorul unui plan al orașului Constantinopol, care însoțește ediția engleză a *Istoriei Imperiului Otoman*². Această lucrare a fost gravată încă în timpul vieții lui Cantemir. Harta Constantinopolului gravată cu legenda în rusește, cuprinzând două foi mari, cu data 1717, se afla într-o vreme în biblioteca cneazului Lobanov Rostovski³ dar azi nu se mai cunoaște, cel puțin în bibliotecile mari, nici un exemplar al acestei hărți rusești. E interesant faptul că în Rusia, în timpul când era în curs războiul austro-turc, și se pregătea de unii și intervenția Rusiei, se tipărea în această țară planul Constantinopolului. Acest plan, împreună cu *Sistema religiei mahomedane*, tipărită în 1722, sînt singurele opere ale lui Dimitrie Cantemir, tipărite în Rusia în timpul vieții lui.

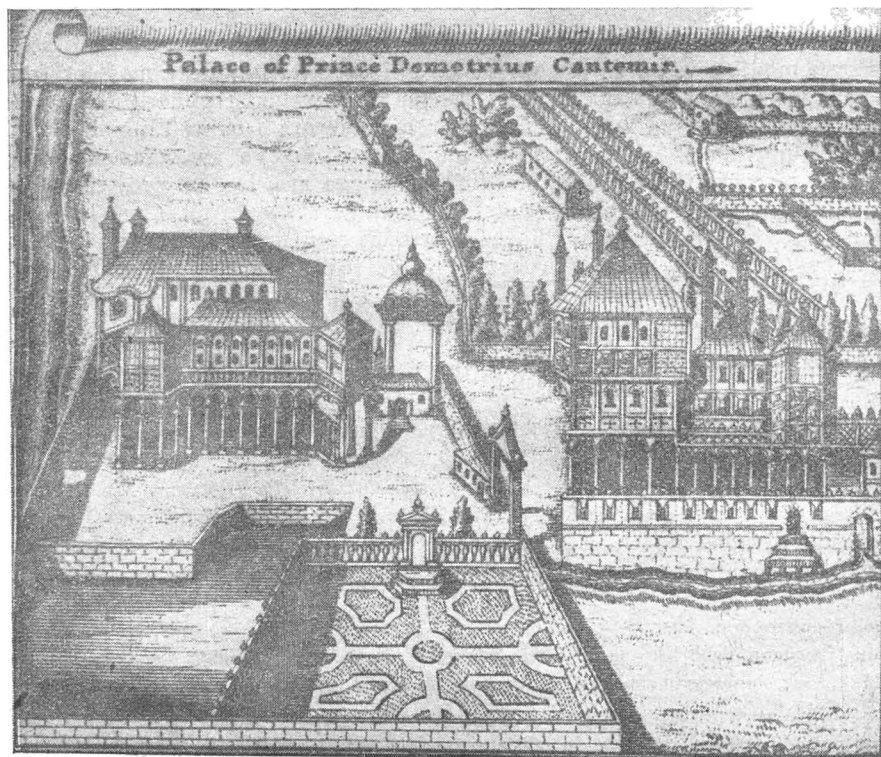
Harta Constantinoplei, care făcea parte integrantă din *Istoria Imperiului Otoman*, a fost reprodușă, cum am spus, în ediția engleză a acestei scrieri, dar legenda, titlul și toate însemnările de pe ea au fost traduse în englezește. Planul orașului este foarte amănunțit, desenat după vechiul sistem geografic, cu căsuțe, indicînd aglomerațiile locuite, cu copăcei, indicînd pădurile. Legenda cuprinde 162 de denumiri de locuri și de monumente. Se vede din citirea acestora care erau preocupările autorului; pe lângă satele din jurul orașului, se indică principalele porți de ieșire prin ziduri, marile moschei ale sultanilor cu denumirile bizantine ale vechilor biserici transformate de turci în temple ale religiei mahomedane, apoi palatele antice și noi, piețele, indicîndu-se îndeosebi acelea pe care puteau lîrgui supușii creștini ai padișahului. Firește este indicat Fanarul, patriarhia ortodoxă, apoi diferite instalații militare, pe care făceau exerciții turcii, locul unde se turnau tunurile, locul unde se exercitau arcașii otomani. În sfîrșit, nu lipsesc indicațiile despre monumente antice, ca, de pildă, columna atribuită lui Pompei, și nici despre apele minerale.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 135 (note), trad. I. Hodoș, p. 180.

² Idem, *The history of the growth and decay of the Othman Empire*, I, Londra, 1734, p. 4—5.

³ B. P. Hasdeu, *Notiță asupra duor opere a lui Cantemir voevod*, în „Foița pentru istorie și literatură“, I, col. 69.

Această hartă exactă și amănunțită nu a putut fi desenată de autorul ei decât la fața locului, în timpul șederii lui în oraș, ea nu are greșelile și impreciziile hărții Moldovei. Acest fapt este încă o dovadă că Dimitrie Cantemir a început să adune material pentru *Istoria Imperiului Otoman* încă din vremea când stătea la Constantinopol, de vreme ce planul orașului.

Palatul lui D. Cantemir la Constantinopol.

făcea parte din această carte. Planul este deosebit de prețios pentru cercetătorii topografiei fostei capitale a turcilor, căci cuprinde amănunțit indicații de monumente, azi dispărute sau transformate.

În colțul din dreapta al planului se află desenat, „palatul principelui Dimitrie Cantemir“, de pe malul Bosforului. Acest palat, construit în stil oriental cu arcade în față, cuprindea două corpuri de case, unul cu două, celălalt cu trei caturi. Grădinile mari înconjurate cu ziduri cuprindeau un pîrâu, care uda un parter de flori și se vărsa într-un lac.

O indicație, la dreapta, arată distanța în mile pe Bosfor, de la Marea Neagră pînă la marea de Marmara. Toate acestea dovedesc grija pentru exactitatea științifică a autorului.

XX. LUCRĂRILE MAI MICI ALE LUI CANTEMIR DIN PRIMII ANI AI ȘEDERII LUI ÎN RUSIA

Trebuie să considerăm lucrările scrise de Dimitrie Cantemir în primii ani ai șederii lui în Rusia, pînă la încheierea păcii de la Pojarevaț (1718), ca fiind influențate de o preocupare politică principală. Fostul domn al Moldovei a crezut pînă la această dată, cînd încheierea păcii cu turcii i-a spulberat speranțele, că înfrîngerea de la Stănilești a fost un incident trecător, că menirea Rusiei era să salveze Moldova și în general popoarele ortodoxe supuse turcilor, să le redea libertatea, încă în timpul vieții lui. El, Cantemir, urma atunci să fie începătorul unei dinastii care va pune capăt în Moldova anarhiei boierești, începătorul unei ere noi în țara dezrobită. Pentru a atrage atenția Rusiei și a Europei întregi asupra țării sale, asupra exploatării turcești și asupra momentului favorabil de a doborî imperiul sultanilor, acum cînd a început decăderea, el a scris *Descrierea Moldovei și Istoria Imperiului Otoman*, care erau în același timp opere de propagandă politică și de informație științifică pentru acele împrejurări.

Pe lângă aceste două opere capitale, Dimitrie Cantemir a mai scris în aceeași perioadă cîteva lucrări mai reduse, animate de același spirit și scrise cu același scop

PANEGIRICUL LUI PETRU CEL MARE

Alături de planul Constantinopolului și de *Sistema religiei mahomedane*, Dimitrie Cantemir a mai văzut tipărită în timpul șederii sale în Rusia și o mică scriere în rusește și în latinește, tipărită, fără indicarea locului tipăririi, în anul 1714. Titlul este acesta: *Inchinare în formă de panegiric lui Petru Întîi... împărat, domn și protector al său, rostit și oferit de soldatul din regimentul Preobrajenski, fiul de principe al Imperiului Rusesc și al Moldovei, rob supus, Șerban Cantemir, în Petersburg, anul de la nașterea Domnului, 1714, martie, în anul al șaptelea al vieții sale, rostit în limba elinească*. Textul este întîi în latinește, după care urmează traducerea în rusește. Biblioteca Academiei R.P.R. posedă numai o copie manuscrisă după textul latin¹.

¹ Ms. latin al Academiei R.P.R., nr. 44: *Panegyricum juvenis principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis, imperatorix Petri, anno 1714*, copie după textul fost la Academia de Științe din Petersburg, 13 p. (numai textul latin). Despre broșura tipărită la 1714, P. Pekarski, *Nauka i literatura pri Petre Velikom*, St. Petersburg, II, 1862, p. 320 și urm. Textul în rusește este reprodus al de T. S. Bayer (Beer), *Istoriia o jizni i delah moldavskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 323—328.

Cu prilejul vizitei făcute în capitală de Dimitrie Cantemir la 1714, despre care am vorbit, el pune pe fiul său, Șerban, în vîrstă de șapte ani, soldat nominal în regimentul Preobrajenski, să rostească o cuvîntare în grecește pentru lauda lui Petru cel Mare. Panegiricul a fost apoi tradus în latină și rusă și publicat în aceste limbi. Este evident că nu copilul îl compusese, ci învățatul său tată, ținînd seamă de compoziția stilistică savantă și de tendințele politice strecurate în tot cuprinsul cuvîntării. Panegiricul este format mai ales din pasaje din Psaltire și altele din Biblie, alese anume ca să formeze aluzii, pe de o parte la lauda lui Petru cel Mare, pe de altă parte la așteptarea moldovenilor ca să fie mîntuiți de dînsul. Pasajele extrase din cărțile sfinte sînt legate cu o serie de laude și explicații proprii ale autorului.

Presupusul copil autor începe spunînd că, deși se bilbîue încă, cu buzele umede de lapte, își înalță sufletul spre această laudă, „*plus quam audaci, minus quam maturo*“ (prea îndrăzneț și prea puțin matur). Subiectul panegiricului este lauda împăratului creștin, care prin faptele sale este nemuritor. La baza figurii împăratului creștin stă ideea învierii, care înseamnă înfrîngerea păcatului, a diavolului. Această alegorie religioasă în gustul *Istoriei Ieroglifice* este aluzie la învierea întru independență a popoarelor subjugate și la biruința asupra păgînilor turci. În adevăr, împăratul creștin stă în fața dușmanului păgîn al întregii republici creștine. „Pînă cînd, doamne, se vor sumețuși păcătoșii? Iată, dușmanii tăi au sunat din trîmbețe și cei ce te urăsc au ridicat capul ... Pe poporul tău, doamne, l-au umilit și moștenirea ta au chinuit-o... sîntem rușinea vecinilor noștri ... Pînă cînd, doamne, va ține mînia ta“? Și la aceste întrebări prelucrate din Psaltire, răspunsul este: „*Usque ad tempora Petri*“ (Pînă în zilele lui Petru). Oratorul se adresează apoi din nou divinității: „Întoarce deci mînia ta împotriva neamurilor care nu te recunosc și împotriva țărilor care nu invocă numele tău. Ajută-ne pe noi, doamne, căci noi sîntem poporul tău și oile pășunii tale, mîntuiește-ne pe noi, ca să nu zică păgînii: unde este Dumnezeu lor“? După aceste rugăciuni cu aluzii politice, oratorul se adresează direct împăratului: „Așa credem, așa mărturisim, așa nădăjduim, cu venirea ta pe lume, a venit și timpul împlinirii și Dumnezeu prin dreapta ta nebiruită, împărate prea evlavios, a arătat puterea ta pentru redobîndirea celor ce am pierdut noi, fiii durerii“. Apelul cu accente patetice ale celor robiți de turci continuă. Oratorul arată că precum Hristos a mîntuit omenirea în vremea împăratului Claudiu, „așa și sub tine, Petre împărate, marea biserică a lui Dumnezeu va recăpăta vechea ei libertate. Precum urmașii lui Adam au trăit veacuri lungi în robie și totuși niciodată n-au pierdut nădejdea dezrobirii, așa și noi, fiii cei noi ai lui Adam, deși robiți de mai puțini ani, *socotim că a sosit termenul predestinat pentru liberarea noastră*“. În acest pasaj stă esența scrierii.

Prezentarea lui Petru ca un suveran cu misiune religioasă este desigur departe de adevărata figură a țarului reformator, om politic practic. Dar această viziune a creștinilor supuși turcilor, îi convenea pentru calculele și credințele sale politice de viitor. Faptul că acest apel cu accente biblice pentru eliberarea din robia turcilor, în special a romînilor, a fost imediat tipărit, pe cînd alte scrieri ale lui Cantemir au așteptat decenii și secole pînă să vadă lumina tiparului,

*PIERRE. I. Surnommé le GRAND
Empereur de toutes les Russies &c.
né le ³⁰ Mai 1672. Mort le ²⁸ Janv. 1725.
9 Juin. 7 Fev.*

Portretul lui Petru cel Mare.

înseamnă că țarul a dat poruncă să se tipărească această scriere (Tot din porunca țarului a fost tipărită și *Sistema religiei mahomedane*). La începutul veacului al XVIII-lea, nu erau încă în Rusia tipografiile particulare, ci numai acelea ale împăratului și ale bisericii. Așadar apelul autorizat al lui Cantemir a aflat un fel de aprobare oficială prin tipărirea lui, și aceasta însemna o promisiune, măcar pentru un viitor îndepărtat.

Textul latin, destul de bine ritmat, este o compoziție în gustul iezuit al vremii, o scriere politică sub haină religioasă, cerută de împrejurări ocazionale.

CERCETAREA MONARHIILOR PE BAZA FILOZOFIEI FIZICE

De curînd, profesorul Gh. Haupt a descoperit în Biblioteca Academiei de Științe din Leningrad manuscrisul latin al unei scrieri inedite a lui Dimitrie Cantemir, cunoscută pînă acum numai prin titlul ei *Monarchiarum physica examinatio*¹, titlu pe care trebuie să-l traducem *Cercetarea monarhiilor pe baza filozofiei fizice*, deoarece prin *fizică*, și în această lucrare și în *Istoria Ieroglifică* și în *Imaginea științei sacre*, Dimitrie Cantemir înțelege acea parte a filozofiei care se ocupă cu legile, originea și dezvoltarea lumii materiale, spre deosebire de metafizică, al cărei obiect este lumea eternă și nevăzută.

Lucrarea a fost redactată de Dimitrie Cantemir în 1714, o dată cu *Panegiricul lui Petru cel Mare*, de care am vorbit mai sus. Pentru această datare militează faptul că textul *Cercetării monarhiilor* se află într-un manuscris provenit din hîrțile particulare ale țarului Petru, manuscris ce cuprinde și *Panegiricul*, ambele scrise de mîna lui Dimitrie Cantemir². Așadar, acest manuscris este cel prezentat țarului la 1714 cu prilejul vizitei autorului la Petersburg, cînd s-a rostit și *Panegiricul*, de unde rezultă că ambele scrieri au fost redactate și prezentate împreună.

Cercetarea monarhiilor este un curios amestec de idei mistice, cu gândire filozofică, o încercare de altfel foarte interesantă, de filozofie a istoriei, care luminează și alte laturi ale operei lui Dimitrie Cantemir.

Lucrarea începe cu amintirea celor patru monarhii din Biblie, din profetia lui Daniel, pe care mulți învățați le-au luat ca bază a unor istorii universale, măcar pînă la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Istoria lumii, împărțită în patru perioade, care corespunde cu patru monarhii universale, ce predomină asupra statelor și stătuțelor, a fost o temă cunoscută în istoriografia apuseană și cea răsăriteană, Miron Costin, între alții, a cunoscut-o.

Dimitrie Cantemir întărește teoria biblică a celor patru monarhii cu teorii asemănătoare ale arabilor, dar, ca un filozof, nu se mulțumește cu profetii, ci caută să întemeieze periodicitatea istoriei universale, sub forma celor patru

¹ Gh. Haupt, *Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*, în „Studii“, I, 1951, I, p. 210—222 (traducerea romînească a studiului lui Cantemir, la p. 218—222). Textul latin inedit a fost copiat de prof. Gh. Haupt, care a avut amabilitatea să mi-l pună la dispoziție, pentru care îi aduc mulțumiri. Traducerea titlului și a unor pasaje făcută de noi diferă întrucîtva de aceea a prof. Gh. Haupt.

² Gh. Haupt, *op. cit.*, p. 213.

monarhii, prin considerații „fizice“, adică de filozofie fizică. Aci este pentru gândirea lui Cantemir cea mai interesantă parte a acestei mici lucrări: conform logicii aristotelice (împărțită de scolastică), noțiunile se împart în generale (abstracte) și particulare. Cele particulare, adică finite (concrete), trebuie să aibă în chip necesar un sfârșit: „Toate cele ce sînt numite și sînt în esența lor particulare, trebuie să se nască și să moară, să se schimbe și să se transforme și în cele din urmă să aibă un sfârșit și la termenul uneia, din desfacerea ei, trebuie să urmeze nașterea alteia, după cum ne învață și rațiunea și experiența“¹. Între „particulare“ sînt și monarhiile, deci și acestea urmează un circuit oarecare imuabil, de la origine la moarte, „așa încît și acestea (monarhiile), ca și celelalte din prezent și viitor, își păstrează rînduiala“. În adevăr „Dumnezeu și natura nu cunosc și nu fac nimic fără ordine“².

Deși pornește de la revelație, ca să dea mai multă tărie afirmațiilor sale, Dimitrie Cantemir se arată partizanul evoluției în istorie. Monarhiile, statele (principatele) evoluează ca și ființele vii, se nasc, se transformă și mor și generează alte monarhii pe urma lor. Această concepție evoluționistă a lumii, se înțelege, nu este bazată pe un studiu științific, care cere analiza cauzalității. Este totuși interesant să constatăm că, spre deosebire de cronicari și de cei mai mulți istorici ai vremii, Dimitrie Cantemir vede o „rînduială“ (ordo) în istorie, care urmează o anume evoluție. Această evoluție, după Cantemir, este *ciclică*, ea se desfășoară după o regulă care se repetă, pentru cele patru cicluri ale istoriei universale. Asemenea filozofie a istoriei era ceva destul de nou, dar mai nouă încă este aplicarea pe care o face Cantemir acestor cicluri: anume ciclurile monarhiilor, în număr de patru, au o secvență geografică, sau mai bine-zis, monarhiile urmează una după alta, schimbîndu-și centrul de putere după linia unui mare cerc trasat pe harta lumii: întii a fost monarhia de la răsărit, asiatică, a Asiriei, Babilonului, Persiei, apoi a fost cea de la sud, cea egipteană, după care a urmat cea de la Apus, Imperiul Roman. Imperiul Roman acum este în decădere (Cantemir, ca oamenii vremii sale, considera Imperiul Germano-Roman ca o continuare a vechiului Imperiu Roman), deci în mod logic acum trebuie să vină rîndul ascensiunii Imperiului de la Nord, a patra și ultima monarhie³. Această demonstrație este pentru Cantemir esența lucrării și scopului ei: dovedirea pe baza filozofiei istoriei a ridicării Rusiei, ca a patra monarhie universală.

Punctul de vedere al lui Cantemir despre evoluția istoriei generale, ca o mutare ciclică a centrelor de forță, care concentrează în jurul lor puterea politică, nu este lipsită de interes, nici mai ales de noutate. Deși această teorie nu se bazează pe o cercetare științifică a evoluției societăților, ceea ce nici nu se putea aștepta pentru vremea lui, totuși ea reprezintă o încercare de a pune ordine și de a da o explicație filozofică istoriei.

Scopul urmărit de Cantemir nu era însă teoretic, ci practic, el urmărea un anume scop politic. Aceasta se vede din continuarea lucrării despre *Cercetarea monarhiilor*. Anume, spune el, se întîmplă ca în dezvoltarea ordinii naturii să se nască un monstru, ceva care să contrazică mersul firesc al ordinii prestabilite, adică a mișcării ciclice (*motu circulari*), ceva contrar legilor naturii (*praeter*

¹ D. Cantemir, *Monarchiarum physica examinatio*, ms., f. 13—14 (după reproducerea manuscrisă de Gh. Haupt).

³ *Ibidem*, f. 14 v. — 16 v.

naturae institutum quaedam a naturali deviari via). „Una ca aceasta poate fi socotită barbara monarhie a otomanilor“. Creșterea nelegitimă și antinaturală a acestei monarhii a întârziat întrucâtva ajungerea monarhiei de nord „la monarhie“ (*Borealis Monarchiae in monarchatum aliquantus perretardavit*)¹. Prin *monarchatum*, Cantemir înțelege aci sensul etimologic al cuvântului, adică „singură stăpânire“, monarhie universală. Concluzia este firească din asemenea premise; pentru a-și îndeplini menirea, monarhia nordului, Rusia, trebuie să distrugă Imperiul Otoman. Că Rusia este menită să formeze o monarhie universală se vede din aceea că alte popoare care au trăit pe teritoriul ei nu au izbutit să unifice acest teritoriu, așa scitii și goții nu au ocupat decât o parte a lui. În schimb, rușii au fost de la început un popor unificator, ei au venit de peste Ister (Dunăre) (aci Cantemir repetă legenda cronicii lui Nestor, că slovenii au venit în Rusia de la Dunăre) și s-au întins apoi peste toată țara, pînă la *Golful Venetic* (numele antic al golfului Riga)². Deci numai rușii sînt în aceste părți un popor unificator. Monarhia lor universală este încă împiedicată de creșterea antinaturală a Imperiului Otoman, dar această formație fiind împotriva naturii, natura trebuie să revină la mersul ei firesc și „avortonul“ înlăturat³.

Dimitrie Cantemir declară că a făcut o astfel de demonstrație pe bază filozofică, pentru că nu vrea să fie învinuit de lingușire, să nu fie socotit între cei ce captează bunăvoința prin cuvinte ușurate. Cu alte cuvinte, nu vrea să fie socotit ca un lingușitor al țarului prin prevederea unui mare viitor țării lui, ci aceasta reiese dintr-o demonstrație bazată pe cercetarea ciclurilor istoriei⁴.

„Se apropie timpurile, prin progresul continuu al acțiunii naturale ... cînd va începe să se ridice a patra monarhie, cea de la nord“⁵. Se va ridica atunci într-însa, în aceste părți de la nord, un principe „foarte înțelept și foarte războinic (o, doamne, să fie așa, încît nici unul dintre monarhii omenirii să nu-l întreacă în omenie și evlavie), să fie doar acela la care ne gîndim“⁶ (adică Petru cel Mare).

În concluzie, Dimitrie Cantemir declară că nu îi este dat lui să cunoască, „care sînt timpurile și ocaziile“, ci aceasta se cuvine celui căruia i s-a încredințat puterea⁷. Aceasta înseamnă că el, autorul, vrea să arate numai mersul general al istoriei, nu grăbește, nu sfătuiește, ci numai țarul va fi acela care va hotărî momentul cînd va începe războiul cu turcii.

Cercetarea monarhiilor este deci o carte cu tîlc politic, este altă latură a *Panegiricului*, tot ca și acesta un apel la țarul Petru cel Mare să salveze popoarele supuse Imperiului Otoman. Acest apel este făcut sub pretextul unui studiu filozofico-științific, care arată că Rusia este predestinată de legile naturale, cele ce cîrmuiesc evoluția monarhiilor, să devină o monarhie universală și să înlătorească singura piedică ce stă în calea „ciclului“ ei, Imperiul Otoman. Indiferent de scopul politic al scrierii — care a fost scopul permanent al activității literare a lui Dimitrie Cantemir — și de adularea unor tendințe expansioniste ale unor cercuri de la curtea țarului, lucrarea despre „cercetarea monarhiilor“ rămîne interesantă pentru gîndirea ei asupra istoriei. El nu apare ca un cercetător al cauzelor evoluției

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, f. 16 v.

² *Ibidem*, f. 14.

³ *Ibidem*, f. 16 v.—17.

⁴ *Ibidem*, f. 17.

⁵ *Ibidem*, f. 17 v.

⁶ *Ibidem*, f. 17 v.

⁷ *Ibidem*, f. 17.

istoriei, în genul lui Montesquieu, dar nici nu este un simplu înregistrator al faptelor trecutului, ci caută să pună o ordine în succesiunea lor, o explicație de lege ciclică evolutivă. Această scriere despre „cercetarea monarhiilor“, ne explică titlul *Istoriei creșterii și descreșterii curții otomane*, de care am vorbit. Titlul acela nu era o simplă etichetă, ci corespundea gândirii filozofice a autorului asupra istoriei, deși, cum am arătat, în textul *Istoriei Imperiului Otoman* lipsește dezvoltarea și aplicarea acestei idei. Se vede bine că după 1714 (dată la care *Istoria Imperiului Otoman* nu era scrisă), Dimitrie Cantemir s-a îndepărtat tot mai mult de filozofie, pentru a se apropia de istoria propriu-zisă.

VIAȚA LUI CONSTANTIN CANTEMIR

A treia scriere din această perioadă a vieții lui Cantemir în Rusia, adică înainte de așezarea lui la Petersburg în 1719, este scrierea în limba latină intitulată *Vita Constantini Cantemyrii cognomento senis, Moldaviae principis* (Viața lui Constantin Cantemir, supranumit cel Bătrîn, domnul Moldovei)¹. Această lucrare cuprinde viața tatălui lui Dimitrie Cantemir, nu numai istoria domniei lui (1685—1693), ci și întreaga lui biografie, tinerețea și cariera lui ca boier înainte de domnie. Scrierea s-a păstrat într-un singur manuscris, copiat de eruditul german T. S. Bayer, după originalul lui D. Cantemir, copie destul de defectuoasă, cu deformarea datelor și a numelor proprii. Scrierea este neterminată în această copie, ultima frază arată pe boieri retrăgându-se din camera în care Constantin Cantemir se afla pe patul de moarte, pentru a desemna pe urmașul său². Viața a fost totuși terminată în manuscrisul original al lui Dimitrie Cantemir. Bayer, pe lângă copia manuscrisului lui Cantemir, a alcătuit și o prelucrare, sub semnătură proprie, a vieții lui Constantin Cantemir. În această prelucrare a lui Bayer, nu lipsește sfârșitul firesc: alegerea lui Dimitrie Cantemir ca domn de către boieri, și comunicarea rezultatului alegerii tatălui, care moare liniștit³. Este clar că această concluzie, care provine din amintirile lui Dimitrie, se afla și în manuscrisul său original. În general, de altfel, dat fiind faptul că manuscrisul ce ni s-a păstrat este defectuos, textul trebuie controlat după prelucrarea tot în limba latină a lui Bayer.

Cei mai mulți critici au socotit această lucrare ca un fragment detașat din *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, am zice un fragment anticipat, căci nu ajunsese cu scrierea istoriei romînilor pînă acolo. Dimitrie Cantemir n-a apucat să termine *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, ci a ajuns numai pînă la întemeierea celor două state, Moldova și Țara Romînească, dar după acești critici, ar fi scris înainte două capitole din volumul de la sfîrșit, care urmau să fie intercalate mai tîrziu la locul lor. Unul din ele ar fi această viață a lui Constantin Cantemir, care astfel nu ar trebui socotită ca o biografie de sine stătătoare, ci ca un fragment dintr-o istorie generală. Argumente pentru această ipoteză sînt că lucrarea este neterminată, că povestește domnia unui domn al Moldovei în lati-

¹ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., tom. VII, București, 1883; și *Viața lui Constantin vodă Cantemir*, ed. și trad. N. Iorga, București, 1923 (după care cităm), cf. prelucrarea lui T. S. Bayer, *Istoriia a jizni i delah Moldavskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783 (text latin și rusesc cu anexe genealogice).

² D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 92.

³ T. S. Bayer, *op. cit.*, p. 258—260.

nește, limbă în care începuse să scrie *Hronicul* și că altfel nu am înțelege de ce și pentru cine ar fi scris această biografie în timpul șederii în Rusia¹.

Am arătat mai sus că în realitate *Viața lui Constantin Cantemir* nu e neterminată decât în copia folosită de editori și posedăm sfârșitul ei. Scrierea nu e concepută pe același plan ca marea lucrare de la sfârșitul vieții lui Dimitrie Cantemir. Dacă *Viața lui Constantin Cantemir* ar fi o parte a istoriei Moldovei, nu ar fi încăput în ea descrierea pe larg a episoadelor din biografia lui Constantin vodă dinainte de domnie, evenimente politice de interes general, războaie, schimbări de domnie, care ar fi fost intercalate la domniile respective. În textul biografiei nu se află nici o aluzie la capitolele anterioare ale istoriei Moldovei și de asemenea nu avem în *Viața lui Cantemir*, planul de împărțire în capitole scurte ca în *Hronic*. Dar dovada principală stă în data *Vieții lui Constantin Cantemir*, care este scrisă înainte de *Hronic*, nu în vremea redactării lui (între 1717—1722), deci nu poate fi o parte și cu atât mai puțin o continuare a lui.

Viața a fost redactată în timpul războiului austro-turc din 1716—1718, și face parte din aceeași serie de preocupări, de care am vorbit, la care răspund *Istoria Imperiului Otoman și Descrierea Moldovei*, ca și *Panegiricul lui Petru cel Mare*. O indicație cronologică din conținutul *Vieții* ar fi aceea din pasajul privitor la moartea lui Șerban Cantacuzino, în care, ca și în *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie Cantemir învinuiește pe Constantin stolnicul Cantacuzino că ar fi otrăvit pe fratele său, Șerban vodă, în complicitate cu Constantin Brîncoveanu. Acesta însă a fost pedepsit de Dumnezeu, pedeapsă dreaptă, de care nu a putut scăpa². Este vorba, firește, de decapitarea lui de către turci, în anul 1714. Dar, precum se știe, doi ani mai târziu, Constantin stolnicul a fost la rîndul său ucis de turci și despre această pedeapsă Dimitrie Cantemir nu spune nimic, deși ar fi trebuit în chip logic s-o pomenească alături de a lui Brîncoveanu, de vreme ce îl face deopotrivă și pe stolnic părtaș la otrăvirea lui Șerban vodă. Așadar, este de crezut că la data uciderii lui Constantin stolnicul, la 7 iunie 1716, sau la data cînd vestea despre execuție a sosit în Rusia, Dimitrie Cantemir terminase de scris viața părintelui său. *Viața lui Constantin Cantemir* a fost așadar scrisă între 1714 și 1716, mai probabil în acest din urmă an, căci atunci începuse războiul austro-turc și tendințele lucrării se potrivesc cu această epocă, în care Dimitrie Cantemir spera în izbucnirea unui nou război ruso-turc și în reluarea domniei în Moldova, ca urmare a acestui război³.

Care a fost îndboldul care l-a determinat să scrie despre viața lui Constantin Cantemir? Ce a făcut pe Dimitrie Cantemir să descrie viața și domnia tatălui său anume în limba latină, adică adresîndu-se lumii învățate și stăpînitorilor din Rusia și din Europa? Constantin Cantemir nu a fost domn cu importanță europeană, puțini oameni se mai preocupau de dînsul la douăzeci și ceva de ani după moartea lui. De aceea scrierea vieții lui s-a făcut cu un anume scop politic momentan. Dimitrie Cantemir a scris viața lui Constantin Cantemir la 1716, cînd, cu prilejul războiului cu turcii, credea că-și va putea relua domnia și anume cu

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ed. II, vol. II, p. 330—332.

² D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 53.

³ Aluzia la pedeapsa lui Lupu Costachi, la care se referă Iorga (*op. cit.*, II, p. 331), nu privește evenimente tîrzii, din 1716; ea nu se referă la acest boier, căci textul nu a fost înțeles, ci privește pe boierii necredincioși domnului, care au fost pedepsiți de turci, cum povestește Dimitrie Cantemir mai departe în aceeași scriere (D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 98, aluzia privește faptele povestite la p. 104—105).

titlul ereditar, conform tratatului încheiat cu Rusia la 1711. Aceste drepturi, care acum erau puse din nou în cauză, ar fi ieșit întărite de tradiția moldovenească, dacă putea dovedi că dreptul său la moștenirea tronului se bizuia pe o ascendență domnească. Acest domn, tatăl său, după cum caută să arate Dimitrie Cantemir, a fost un mare domnitor, un erou în tinerețea sa, un om plin de înțelepciune și energie; ca domn a cărmuit cu autoritate, înfrînd pe boierii neascultători. Guvernează țara cu dreptate și cînd boierii conspiră împotriva lui și a liniștii țării, este nevoit să acționeze cu energie și de aceea cad capetele frunțașilor boierimii, Miron și Velicico Costin.

Acest portret este complet denaturat, Constantin Cantemir nu a fost o mare figură cu o personalitate puternică, dimpotrivă. Am arătat mai sus că era un oștean incult și sărac, ridicat la domnie de boieri ca un instrument al lor. A fost întii sub tutela Gavrilițeștilor apoi a Rusetestilor. Departe de a înființa o autoritate centrală în Moldova, domnia lui a însemnat culmea guvernării oligarhiei boierești, sub un domn slab, fără sprijin și fără domenii mari, pe care să se poată bizui. Uciderea celor doi boieri, dintre care unul a fost o lumină a culturii moldovenești, nu a fost un act de salvare a autorității domnești, ci rezultatul rivalității dintre facțiunile boierești.

Pe de altă parte, Dimitrie Cantemir, în biografia pe care a scris-o, caută să arate pe tatăl său ca un luptător pentru independența Moldovei de sub jugul turcesc, un predecesor al lui în lupta de dezrobire. Nici aceasta nu a fost slabul Constantin voievod. El a urmat o politică șovăitoare. Avînd un fiu ostatec la Poartă, el nu a trecut de partea oastei ligii creștine, cînd învingătorul de la Viena, Sobieski, aureolat de faimă europeană, a intrat în Moldova, și numai pe ascuns și fără efect a tratat cu polonii și cu austriecii¹. Retragera lui Constantin Cantemir în fața oștilor polone, care erau oștile ligii creștine, faptul că el a luptat contra lui Sobieski, erau oricum lucruri care nu se puteau nega și nu fuseseră uitate de toți. De aceea fiul lui Constantin vodă caută să ponegrească pe poloni și pe regele lor, vrînd să arate că din vina lor nu a putut trece domnul de partea creștinilor: cînd polonii au intrat în Iași s-au apucat de beții și de prădăciuni, regele Sobieski a luat cu forța în retragera sa pe mitropolitul Dosoftei, care se ruga de iertare². Lucrurile stau tocmai dimpotrivă. Dosoftei, văzînd că domnul s-a dat de partea turcilor, n-a mai vrut să stea în scaun și a plecat în Polonia cu oștile lui Sobieski, ceea ce arunca o pată morală asupra lui Constantin Cantemir³. Această pată trebuia ștearsă cu orice mijloace, acum după ce Dimitrie Cantemir devenise reprezentantul luptei de independență a țării, și de aceea el inventează o pretinsă răpire a mitropolitului de către poloni. În plus, polonii cu Sobieski, adaugă el, s-au purtat inuman și au ars Iașii, cînd s-au retras⁴. Dintre toate scrierile lui Dimitrie Cantemir, aceasta este cea mai tendențioasă, aceea care trebuie primită cu mai multă rezervă de istoricii de azi, cînd o folosesc ca izvor.

În schimb, dacă figura principală a narațiunii necesită atîtea explicații, reticențe, și de-a dreptul falsificări, autorul găsește în calea povestirii sale altă figură, care corespunde întocmai cu idealul său politic și constituie o justificare istorică a politicii lui, este vorba de Șerban Cantacuzino, domnul Țării Romînești, contemporanul lui Constantin Cantemir. Șerban vodă era un dușman hotărît al

¹ Despre politica lui Constantin Cantemir, vezi mai sus p. 32.

² D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 48.

³ Vezi mai sus, p. 32.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 48.

turcilor, „împins de zel dumnezeesc“¹, el „nu putea suferi nici măcar mirosul turcilor“². Se subliniază că domnul muntean intrase în legături de alianță cu Rusia, fiind astfel un predecesor al lui Dimitrie Cantemir, iar alianța sa cu Austria este lăsată pe planul al doilea în povestire³. Acest Șerban Cantacuzino, declară Dimitrie Cantemir, era din sîngele împăraților bizantini și de aceea, în cazul alungării turcilor din Europa, urma să fie recunoscut de țarul Rusiei și de Austria ca stăpînitor al Constantinopolului, împărat al Răsăritului. Toate pregătirile erau făcute în acest sens, cînd Șerban Cantacuzino a fost otrăvit și înlocuit cu nedemnul Brîncoveanu⁴. Și acest campion al independenței țării sale, al eliberării tuturor creștinilor de sub jugul turcesc, Șerban vodă, a fost socrul lui Dimitrie Cantemir; fiica sa (după moartea lui Șerban) a fost soția lui, copiii lor sînt deci urmașii primului luptător pentru acest ideal, urmașii împăraților de la Bizanț. Pe larg, în mai multe locuri, Dimitrie Cantemir arată că încă în viață fiind, Șerban vodă îl alesese ca ginere pe el, recunoscînd într-însul mari calități⁵.

Episodul omorîrii lui Miron Costin și a fratelui său este pregătit cu abilitate de autorul vieții lui Constantin Cantemir, subliniind cu grijă, încă dinainte de urcarea în scaun a lui Constantin vodă, necredința și dușmănia acelor boieri față de tatăl său, învinuindu-i de înțelegere cu dușmanii din afară. Uciderea lor este prezentată ca o pedeapsă dreaptă împotriva boierilor anarhici, a regimului boieresc ce se instaurase în Moldova. Nu numai Costinii, dar și alți boieri, Rusețeștii, Gavriliteștii, trădau și unelteau cu Brîncoveanu împotriva Moldovei⁶. De fapt, amîndouă aceste familii din urmă fuseseră cîrmuitoare în Moldova în vremea lui Constantin Cantemir și conflictul Cantemireștilor cu Rusețeștii, de care este plină *Istoria Ieroglifică*, datează din vremea lui Antioh și Dimitrie Cantemir, deci autorul face aci un voit anacronism⁷. În orice caz, Dimitrie Cantemir vrea să prezinte pe tatăl său ca un domn convins de nevoia autorității centrale domnești, care cu energie ar fi impus-o împotriva boierilor, ceea ce nu este de loc adevărat.

Se văd deci clar tendințele operei: într-un moment cînd spera să recapete domnia Moldovei, Dimitrie Cantemir caută pe de o parte să scuze politica de fapt deosebită de a lui, a tatălui său, pe de alta să dovedească tocmai, că înăuntru și în afară, Constantin Cantemir a fost condus de aceleași idealuri ca și dînsul: independența față de turci, domnia centralizată și autoritară față de boieri. Deci, el, Dimitrie Cantemir, domn ereditar al Moldovei, este urmașul de drept al scaunului tatălui său.

Cu tot aspectul său foarte tendențios, *Viața lui Constantin Cantemir* este una din cele mai plăcute și interesante scrieri ale lui Dimitrie, prin prezentarea plastică, plină de amănunte familiale a faptelor: cum boierii au fost surprinși de domn jucînd cărți, cum Dimitrie Cantemir citea tîrziu tatălui său din cărțile pioase. De asemenea sînt tablouri tragice: găsirea cadavrelor lui Velicico Costin

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 51.

² *Ibidem*, p. 34.

³ *Ibidem*, p. 52.

⁴ *Ibidem*, p. 53.

⁵ *Ibidem*, p. 34.

⁶ *Ibidem*, p. 51.

⁷ Vezi mai sus p. 68.

de către nepotul său, noaptea în întuneric, în fața curții domnești¹. Nici unul dintre cronicarii Moldovei nu intră așa de adânc în viața de toate zilele a curții și boierimii Moldovei ca Dimitrie Cantemir, în această scriere. Aceasta face tot prețul ei.

EVENIMENTELE CANTACUZINILOR ȘI ALE BRÎNCOVENILOR

A patra lucrare scrisă de Dimitrie Cantemir în aceeași perioadă este intitulată *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*. Scrierea a fost redactată în rusește de Dimitrie Cantemir și publicată întâia oară în anexele *Jurnalului lui Petru cel Mare*, apărut la Petersburg, în 1772, intitulată *Minunata revoluție a dreptății lui Dumnezeu asupra familiei vestiților Cantacuzini din Țara Românească și a Brîncovenilor*². Editorul jurnalului lui Petru cel Mare spune că această scriere este extrasă din „arhivele de cabinet”, adică ale cabinetului particular al țarului, sub nr. 14. După această ediție rusească a scris o traducere în nemțește eruditul german de la curtea rusească H. L. C. Bacmeister, în colecția sa *Russische Bibliothek*, în volumul VIII, apărut la Petersburg, în anul 1783, sub titlul *Wunderbare Fügung der ... berühmten Kantakuzenen ... und Brankowanische Familie*³. Traducătorul declară că autorul scrierii este Dimitrie Cantemir, ceea ce nu spuse ediția rusească și că lucrarea a fost scrisă înainte de 1722, căci Petru cel Mare este numit țar și nu imperator, titlu pe care și l-a luat la această dată. De asemenea recunoaște că a lăsat de o parte o serie de pasaje din text. În adevăr, singură ediția rusă a păstrat cuvîntarea lui Brîncoveanu către urmașul său în scaun, Ștefan Cantacuzino, în clipa cînd trebuia să părăsească țara, precum și o pildă spusă de Constantin stolnicul Cantacuzino, cu tîlc politic, pe lîngă o serie de mici amănunte⁴.

După traducerea germană, care, cum am spus, este incompletă, s-a făcut o nouă traducere în grecește de G. I. Zaviras, apărută la Viena în 1795⁵ după care apoi scrierea a fost tradusă în romînește, adică traducerea unui text incomplet, care a trecut prin prelucrarea a patru limbi⁶.

Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor încep cu moartea lui Șerban Cantacuzino, la 1688, urmînd apoi cu descrierea rivalității dintre noul domn Brîncoveanu, și Cantacuzini, legăturile lor politice cu Austria și cu Rusia, intervenția rușilor în Moldova la 1711 și lupta de la Stănilești, decapitarea lui Constantin Brîncoveanu, la 1714, apoi sugrumarea lui Ștefan vodă Cantacuzino, domnul Țării Romînești și a tatălui său, Constantin stolnicul la 1716, cu care se termină povestirea.

Și despre această scriere s-a spus că ar fi o parte detașată din marea istorie a romînilor a lui Dimitrie Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*,

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 68, 73.

² *Jurnal ili podennîia zapiski blajeniia i vecinodostoinnîia pameti imperatora Petra Velikago s 1698 daję do Ništatskago mira*, II, Petersburg, 1772, p. 291—313.

³ H. L. C. Bacmeister, *Russische Bibliothek*, Petersburg și Riga, VIII, 1783, p. 147—184.

⁴ Jurnalul lui Petru cel Mare, *op. cit.*, II, p. 302—303 și 309.

⁵ D. Cantemir, Ἀξιοσημείωτα ἐν βλαχίᾳ συμβεβηκότα, Viena, 1795.

⁶ Traducerea lui V. Virnav, în „Arhiva Romînească”, a lui Kogălniceanu, ed. I, II, p. 207—242 și a lui G. Sion, în *Operele* lui D. Cantemir, ed. Acad. Rom. vol. V—I.

scrisă înainte de redactarea părții a doua, un capitol ce urma să-și găsească locul pe la sfârșitul acestei opere, care a rămas neterminată¹.

În realitate, ca și pentru *Viața lui Constantin Cantemir*, avem a face cu o scriere din prima perioadă a șederii lui Cantemir în Rusia, o mică lucrare independentă, fără nici o legătură cu marea sa scriere asupra istoriei românilor. *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor* sînt un raport prezentat țarului de către autor. Spre sfârșitul războiului austro-turc, Dimitrie Cantemir voia să înfățișeze situația politică din țările romîne lui Petru cel Mare; asemenea rapoarte îi erau cerute ca unui specialist în astfel de chestiuni. Acest raport nu este singurul prezentat țarului asupra situației politice în țările romîne și în Imperiul Otoman în timpul celui război, dimpotrivă ni s-au păstrat mai multe². *Evenimentele* sînt cel mai lung dintre aceste rapoarte, dar ca formă și ca stil se aseamănă cu celelalte. Toate aceste rapoarte scrise în rusește, într-un stil foarte concis, se deosebesc de stilul literar al celorlalte lucrări ale lui Dimitrie Cantemir.

Întocmai așa se prezintă așa numitele *Evenimente*. Este singura dintre lucrările lui Cantemir, afară de rapoartele amintite, păstrată numai în rusește, pe cînd, de obicei, pentru marel public învățat, scria în latinește; este păstrată într-un manuscris unic, în arhivele particulare, politice, ale țarului, nu între actele rămase de la Cantemir. Stilul și forma în paragrafe, pe puncte, este întocmai ca al celorlalte rapoarte trimise țarului în timpul războiului.

Amintind anume fapte în legătură cu alianța lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare la 1711, autorul spune: „aceasta este cunoscut cabinetului imperial“³, se adresează deci acestui cabinet, nu publicului cititor al *Hronicului*. Era deci un raport oficial, pasajul acesta nu mai lasă umbră de îndoială asupra acestui lucru.

De altfel, și data redactării se opune părerii că am avea a face cu un fragment din *Hronic*. Un adaos pentru sfârșitul *Hronicului* ar fi trebuit să fie redactat la sfârșitul vieții lui Cantemir, cînd el scria partea din secolele XII—XIII a acestei lucrări și va fi văzut că nu o putea termina. Dimpotrivă, *Evenimentele* sînt scrise între 1717 și 1718. Povestirea faptelor se oprește cu anul 1716 și fiind un raport este clar că trebuia să ajungă la faptele imediat recente, pentru a putea informa exact pe țar. Într-un loc, Cantemir spune că după moartea lui Constantin Brîncoveanu familia lui s-a întors în țară, „trei ani mai tîrziu“⁴. Brîncoveanu a fost ucis în 1714, deci aluzia privește anul 1717. Nici o aluzie nu se află însă privitoare la pacea austriecilor cu turcii la Pojarevaț, la 27 iulie 1718, care ar fi trebuit menționată, de vreme ce războiul cu Veneția și cu imperialii este amintit în text. De altfel, rapoartele politice ale lui Dimitrie Cantemir adresate țarului Petru asupra situației politice în Orient încetează o dată cu încheierea păcii cu turcii și acesta este unul dintre acele rapoarte.

✕ *Evenimentele* au fost deci scrise între 1717 și 1718.

De altfel și cuprinsul raportului confirmă datarea și indică motivele pentru care a fost scris. Autorul caută să arate că Brîncoveanu și Cantacuzinii

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ed. II, II, p. 330—332: „pentru aceasta n-avem argumente hotărîtoare“.

² Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secf. Lit.*, 1924, p. 130—137.

³ D. Cantemir, *Evenimentele*, ed. rusă citată, în „Jurnalul lui Petru cel Mare“, II, p. 296 (anexe).

⁴ *Ibidem*, p. 310—311.

n-au fost sinceri față de ruși și de puterile creștine (afară de Șerban Cantacuzino). Ei au avut o politică trădătoare, căderea expediției țarului în 1711 se datorește vinii lor. Pentru a ajunge la această concluzie, Dimitrie Cantemir folosește argumente tendențioase: astfel șovăielile lui Brîncoveanu de a trece pe față de partea creștinilor, explicabile prin faptul că se afla în mîinile turcilor, sînt date ca dovezi de trădare. Constantin Brîncoveanu și Constantin stolnicul ar fi otrăvit pe Șerban Cantacuzino, ei ar fi denunțat alianța secretă a lui Dimitrie Cantemir cu Rusia lui Carol al XII-lea, care a spus-o turcilor, ambele afirmații necontrolabile, dar puțin probabile. După Cantemir, Brîncoveanu și Cantacuzinii au fost dușmanii permanenți ai Rusiei, au trădat în orice ocazie. În urmă s-au certat pentru putere și Constantin stolnicul a denunțat pe Brîncoveanu, fiind cauza martiriului său, dar în cele din urmă a avut aceeași soartă. Uciderea lor, a tuturor, a fost o pedeapsă meritată a cerului pentru infamiile și trădările lor, iar adăpostul acordat văduvei lui Ștefan Cantacuzino și celorlalți Cantacuzini în Rusia este o exemplificare a doctrinei „fă binele pentru rău“.

Această demonstrație plină de ură este puțin dibace. Oricine ar putea întreba, cum se face, dacă Brîncoveanu și Cantacuzinii au trădat politica creștină, că ei au fost pedepsiți cu moartea de către turci. O politică prudentă și acoperită era necesară pentru cei ce se aflau, ca ei, sub puterea otomană, dar aceasta nu însemna trădare. Banul Mihai Cantacuzino, urmașul Cantacuzinilor rămași în Rusia, scrie cu dreptate în *Genealogia Cantacuzinilor* — în care se răspunde punct cu punct învinuirilor lui Cantemir: „Iar lui Cantemir îi dă mîna a-și descoperi a sa credință către împăratul Petru cel Mare și a împlinit făgăduințele că de grabă l-au năpădit ajutorul oștilor rusești și însuși parusia (prezența) împăratului“¹.

Din aceste considerații de mai sus reiese limpede motivul pentru care Dimitrie Cantemir face un asemenea raport țarului Petru, în timpul războiului, cînd spera că Rusia va interveni pentru eliberarea țărilor creștine supuse Porții. El căuta să înlăture trecerea de care se bucurau Cantacuzinii refugiați în Rusia, în frunte cu Toma Cantacuzino, venit o dată cu dînsul în această țară și numit general în armata rusească. De asemenea Brîncovenii se bucurau de faima de martiri, după omorîrea lui Constantin Brîncoveanu și a tuturor fiilor lui la Constantinopol. Această trecere și această faimă caută Dimitrie Cantemir să le dărîme: Cantacuzinii și Brîncovenii n-au fost în realitate luptători pentru independența țării, n-au fost credincioși rușilor, ci niște trădători. Rămîne numai el, Dimitrie Cantemir, ca singurul reprezentant al luptei pentru libertate între romîni, singurul de care s-ar fi putut folosi țarul în cazul unui război cu turcii.

Aceste laturi ale politicii și ale caracterului lui Dimitrie Cantemir, dezvăluite în această scriere mai ales, dar și în altele de care am vorbit, nu sînt prea frumoase. Nu trebuie însă să facem dintr-însul un erou fără prihană, ci să-l înțelegem ca un om în mijlocul vremii sale plină de rivalități și intrigi. Meritele lui Dimitrie Cantemir ca istoric, ca om de știință și ca gînditor social și politic sînt mari; trebuie să-i recunoaștem meritul luptei pentru independența Moldovei, dar pentru a avea o imagine completă a personalității sale, trebuie să privim cu curaj și înțelegere și umbrele ce se întîlnesc asupra acestei interesante și complexe personalități.

¹ Mihail Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, p. 312.

XI. DIMITRIE CANTEMIR ȘI PROBLEMA RELIGIOASĂ ÎN RUSIA

Cîtă vreme Dimitrie Cantemir a trăit în Ucraina și la Moscova cu privirile îndreptate spre Moldova, cu credința că trebuia să pregătească întoarcerea sa triumfală în scaun într-o țară liberă, toate lucrările lui științifice din această perioadă priveau acest țel al activității sale: informarea lumii rusești și europene despre Moldova și Imperiul Otoman în vederea reluării luptei în Orient. După terminarea războiului austro-turc (1716—1718), la care Rusia nu luase parte, Dimitrie Cantemir își dă seamă că nu va putea să-și vadă visul său împlinit. Era însă un om plin de activitate și de viață, cu o mare putere de creație și de aceea el caută alte căi de manifestare, se îndreaptă spre viața rusească, în mijlocul căreia trăia, spre problemele ce agitau cîrmuirea și poporul rusec. În activitatea sa politică din această perioadă, am văzut că întîlnim o schimbare esențială. După ce stătuse opt ani în Ucraina, informînd despre cele ce se petrec în Orient, urmează perioada a doua a activității sale (1719—1723), cînd se mută la St. Petersburg, devine ministru al țarului, membru al senatului, participă activ la războiul din Caucaz, nutrește speranța de a avea un urmaș al său pe tronul rusec. Această schimbare se resimte și în activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir. Deși el nu renunță la vechile sale preocupări, dovadă *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* și *Sistema religiei mahomedane*, preocupări de cercetare a lumii romînești și a celei orientale, care formau temelia pregătirii sale științifice — acum măcar o parte din scrierile lui Cantemir din această perioadă sînt închinare unor subiecte ce privesc probleme rusești sau interesînd îndeosebi pe ruși.

Între acestea, prima este critica lui împotriva Catehismului pentru copii al lui Theofan Prokopovici. Această critică are o însemnătate mult mai mare decît s-ar părea la prima vedere, întrucît înseamnă intervenția lui Dimitrie Cantemir, într-un moment critic, în lupta bisericească din Rusia sub domnia lui Petru I. împotriva celui mai important reprezentant al reformei bisericești din Rusia de atunci.

Petru cel Mare aflase, la ridicarea sa la putere, biserica ortodoxă rusă sub conducerea patriarhului Adrian, care-l ajutase să înlăture regența surorii sale, Sofia, și sub influența ierarhilor greci din Orient, în special a patriarhului Dositei de Ierusalim¹. În lupta sa pentru ridicarea culturală a Rusiei, pentru reformele cu modele apusene, laice, Petru și partizanii reformelor se ciocniseră de opoziția

¹ Cf. P. P. Panaitescu, *Nicolas spathar Milescu*, Paris, 1925, p. 119—125.

clerului tradiționalist cu vederi strimbe, precum și de a grecilor, care nu vedeau cu ochi buni îndreptarea Rusiei spre Occident și îndepărtarea ei culturală de Orientul ortodox. De aceea, după moartea patriarhului Adrian, Petru nu mai numește alt patriarh al bisericii rusești, ci pune în fruntea ei pe un locțiitor, anume pe mitropolitul Kievului, Ștefan Iavorski. Iavorski era reprezentantul cultural al Academiei din Kiev, fondată de Petru Movilă. În această școală predominau influențele occidentale, latine, sub forma renașterii iezuite, nu însă sub forma modernă, laică, așa cum aprecia „cultura de stat” Petru cel Mare. De aceea, perioada conducerii bisericii rusești de către clerul cult de la Kiev, deși reprezenta un progres față de vederile strimbe ale clerului moscovit, nu a putut rămâne forma definitivă a reformei spiritului și cîrmuirii bisericii rusești sub Petru cel Mare¹. Ștefan Iavorski era un călduros partizan al intervenției Rusiei în sprijinul creștinilor ortodoksi și scria cuvinte înflăcărâte lui Petru cel Mare despre „monarhia pravoslavnică”: „...ascute-ți sabia împotriva chinitorului creștinilor, dușmanul lui Hristos”, să aibă mereu treaz „gîndul mîntuirii creștinilor, curățarea lor de pata musulmană” etc.². La 1700 Ștefan Iavorski era omul de încredere al lui Petru I pentru trebile bisericești, dar dizgrația lui începe o dată cu procesul țareviului Alexei, cîștigat de elementele retrograde bisericești împotriva tatălui său (1717—1718)³. Aceasta dovedea că biserica nu era cîștigată, că trebuia o reformă mai adîncă. Pe de altă parte, Petru era un adversar al spiritului papalității, al puterii bisericești cu pretenții de a sta deasupra regilor și împăraților. Școala de la Kiev, deși ortodoxă, avea aderențe spirituale cu catolicismul, influențele acestea fură denunțate de alți prelați ruși. Theofan Prokopovici, prelat rus care studiasse în Germania protestantă, scrie atunci un pamflet intitulat *Despre pontificele Romei*, în care descrie umilirea împăraților apusului de către papă. O altă scriere mai violentă, apărută atunci în rusește, *Papa Antihrist*, este atribuită aceluiași autor⁴. Aceste polemici erau sensibile pentru țarul Petru, care dorea o biserică de stat și nu îngăduia piedici în calea monarhiei centralizate și autoritare.

Theofan Prokopovici studiasse și el la Kiev, dar rupsese apoi legăturile cu această școală și se afla sub influența învățatului german protestant, F. Buddeus, pe ale cărui idei se întemeiază în scrierile sale⁵. Prokopovici în opera sa, apărînd biserica de stat împotriva celei universale, respinge totodată tradiționalismul în biserică și rezolvă problema mîntuirii în sens protestant⁶. Între școala de la Kiev și clericii din jurul lui Theofan Prokopovici începe o lungă luptă, în care ia parte în primul rînd Dimitrie de Rostov, trecut de biserica rusească în rîndul sfinților. Aderent al curentului kievian, el apară pe mitropolitul Iavorski și învinuiește de erezie protestantă pe Theofan. Autor al mai multor scrieri, traduse în parte și în romînește, Dimitrie de Rostov se bucura de o mare autoritate, dar

¹ P. Morozov, *Theofan Prokopovici kak pisatel*, St. Petersburg, 1880, p. 61.

² *Ibidem*, p. 148, nota 1.

³ *Ocerki istorii SSSR* (sec. XVIII, primul sfert), Moscova, 1954, p. 371—380.

⁴ D. Izviekov, *Otnošenje Russkago pravitelstva k katoliceskoj propagande XVIII veku*, în „Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvęšćenia”, 1870, sept., p. 61—63.

⁵ R. Stupperich, *Theofan Prokopovič und Johann F. Buddens*, în „Zeitschrift f. Ost. Europ. Geschichte”, IX, 1935, p. 341—361, P. Pierling, *La Sorbonne et la Russie 1717—1747*, Paris, 1882, p. 47, 53—54 și 95.

⁶ H. Koch, *Die russische Orthodoxie im Petrinischen Zeitalter*, Breslau, 1929.

Petru cel Mare, după moartea lui, se pronunță împotriva curentului kievian¹. Un alt polemist favorabil școlii de la Kiev era rectorul Academiei din Moscova, Theofilakt Lopatinski, un om învățat, teolog, scriitor în limba latină². Fost prieten al țarului, pentru care scrisese o *Apoteoză* a luptei de la Poltava, se legase mai ales de Iavorski și de Dimitrie Cantemir, căruia îi închină versuri publicate în fruntea *Sistemei religiei mahomedane*³. Lopatinski este autorul unei scrieri polemice împotriva teologului protestant Buddeus, inspiratorul lui Prokopovici și chiar al unei scrieri în care atacă direct învățămintele acestui cleric rus⁴. În genere, doctrina școlii de la Kiev se oglindește în scrierea *Piatra Credinței*, lucrare întinsă, de doctrină antiprotetantă, scrisă de Ștefan Iavorski, care urma să fie criticată aspru de Buddeus⁵. Totuși, Petru I se pronunță în favoarea lui Theofan, îl cheamă în 1716 la Moscova și-i dă mână liberă în lupta sa împotriva școlii de la Kiev⁶. Cu concepțiile sale luterane, Prokopovici era mai aproape de ideile lui Petru cel Mare asupra bisericii supuse statului. Deși numeroase broșuri scrise de Lopatinski și Iavorski circulau împotriva lui Prokopovici, totuși acesta este însărcinat de țar la 1719 să scrie *Regulamentul eclesiastic*, pentru reorganizarea cîrmuirii bisericii în sensul vederilor sale, acuzînd totodată pe Iavorski că a alunecat de la dreapta credință⁷. Theofan, ajuns acum episcop de Pskov, devine de fapt șeful bisericii rusești, după instituirea sinodului — conducere colectivă — care înlocui pe cea a lui Ștefan Iavorski. Organizarea sinodului este opera lui Theofan Prokopovici, cu aprobarea lui Petru I⁸. Culmea puterii o ajunge Prokopovici în 1722, cînd publică o scriere despre *Dreptul monarhului de a numi pe urmașul său* (Petersburg, 1722, februarie), în legătură cu hotărîrea senatului de a acorda lui Petru I dreptul de a-și numi urmașii la tron⁹. În răstimpul dintre publicarea *Regulamentului eclesiastic* și acela al *Dreptului monarhului*, Prokopovici publică o scriere didactică, *Prima învățătură a copiilor*, tipărită la Petersburg în 1720 din ordinul țarului. Cartea a avut o mare răspîndire, fiind destinată să fie un manual oficial pentru școlile de copii din Rusia și a fost apoi tradusă și în limba germană¹⁰. Curînd după apariția ei în Rusia, s-a tipărit și o traducere romînească a acestui manual. Moise Petrovici, mitropolitul Belgradului, care avea supremație și asupra bisericii din Oltenia, în vremea stăpînirii acestei provincii de către austriaci, pune să se tipărească la Rîmnicul Vîlcii textul rusesc al cărții lui Prokopovici pentru copii, împreună cu o traducere romînească. Cartea apare la 1726, fără numele autorului¹¹. Scrierea despre educația copiilor privește în primul

¹ I. Șliapkin, *Sv. Dimitrie Rostovski i ego vremea (1651—1709)*, St. Petersburg, 1891.

² A. Arhangelski, *Duhovnoe obrazovanie v Rossii pri Petra Velikom*, Kazan, 1883, p. 58—64.

³ Vezi mai jos, capitolul XXIII, despre *Sistema religiei mahomedane*.

⁴ N. Pokrovski, *Theofilakt Lopatinski*, în „Pravoslavnoe Obozrenie“, 1872, II, p. 684—710.

⁵ A. Arhangelski, *op. cit.*, p. 97 și urm. și I. Morev, *Kamen verî Ștefana Iavorskago i ego mesto srēdi protivoprostestanskih socineniî*, St. Petersburg, 1904.

⁶ M. Morozov, *op. cit.*, p. 64—168.

⁷ D. E. Izvekov, *Odin iz maloizvestnih literaturnih protivnikov Theofana Prokopovicia*, I. St. Petersburg, 1871, p. 5—8.

⁸ P. Morozov, *op. cit.*, p. 100 și urm.

⁹ Th. Prokopowicz, *Das Recht der Monarchen*, Berlin, 1724, p. 64.

¹⁰ A. Arhangelski, *op. cit.*, p. 18—45.

¹¹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia romînească veche*, II, p. 30—32. Cf. Dan Simonescu, *Activitatea lui D. Cantemir în Rusia*, în „Cercetări istorice“, XIX, 1946, p. 13.

rind educația religioasă a copiilor și poate de aceea să fie socotită ca o carte bisericească.

Împotriva acestei cărți cu caracter oficial și tipărită cu învoirea țarului se ridică Dimitrie Cantemir cu o broșură polemică, ce a circulat numai în manuscris, intitulată: *Loca obscura in Cathechisi, quae ab anonymo auctore slaveno idioma edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Demetrio Cantemirio*. (Locuri întunecate în Cathechismul publicat de un autor anonim în limba slavonă și intitulat Pervoe ucenie otrokom, lămurite de principele Dimitrie Cantemir). Manuscrisul autograf al acestei scrieri se afla la Biblioteca Lavrei sf. Sergiu, alături de celelalte scrieri ale lui Cantemir, un volum de 247 p. în 4°, cu stema lui Dimitrie Cantemir. După acesta s-a făcut o copie pentru biblioteca Academiei R.P.R.¹

Există și o traducere contemporană în rusește a aceleiași scrieri, tot manuscrisă, datorită probabil secretarului lui Cantemir, Ilinski².

Scrierea despre „locurile obscure“ a rămas pînă azi inedită, cuprinde o serie de pasaje reproduse în rusește din *Prima învățătură a copiilor*, fără a se cita numele autorului, bine cunoscut atunci, Theofan Prokopovici, pasaje urmate fiecare de comentarii critice în latinește. De la prima pagină se ivește învinuirea de calvinism. Afirmatia lui Prokopovici că omul se naște rău, cu viciile ce decurg din păcatul original, este pusă în legătură cu comentariul la Geneză al lui Calvin. Această doctrină, zice Cantemir, este contrară spiritului ortodoxiei, căci Hristos a zis: „Veniți cu toții către mine“. Autorul catehismului spune că educația copiilor trebuie să înceapă cu Vechiul Testament și anume cu învățarea Decalogului și explicarea lui. La aceasta Dimitrie Cantemir răspunde că Decalogul nu deosebește pe păgîn de creștin, căci chiar mahomedanii îl cinstesc, deci creștinul trebuie să înceapă cu legea lui Hristos. În ce privește *interpretarea* legii, aceasta e treaba „scribilor și fariseilor“, nu a credincioșilor. Deși nu o spune, atacul se îndreaptă împotriva doctrinei Reformei, care dă precădere Vechiului Testament și admite ca un credincios să „interpreteze“. „Tot ce nu se cuprinde în cuvîntul lui Dumnezeu este superstiție“, zice Prokopovici. „Trebuie adăugat, zice Cantemir, și ceea ce face parte din tradiția bisericii ortodoxe și în dogmele sfinților părinți ... Altfel cădem în erezia Evanghelicilor“ (protestanților), care sînt singurii dintre sectele creștine ce nu admit tradiția bisericii, ci se întemeiază numai pe textul sfintei scripturi, „al cărei sens îl corump după propria lor furie și-l pervertesc“. Discuția continuă apoi în jurul formelor sau a simulacrelor în biserică: icoane, punerea mîinilor, împărtașanie. Cu o mare erudiție, Dimitrie Cantemir lămurește sensul terminologiei latine, citînd exemple din autorii clasici: Cicero, Plinius, apoi din actele Sinoadelor Ecumenice, citate în grecește. Descrie așezarea tipică a icoanelor din biserici, luînd ca exemple biserica sf. Petru și biserica sf. Ioan, ambele la Moscova, precum și bisericile din Kiev și Petersburg (Alexandru Nevski). Ca apărător al tradiției ortodoxe, Dimitrie Cantemir apără existența icoanelor făcătoare de minuni. „În toată lumea creștină, scrie el ... pînă în zilele noastre, pline sînt cetățile, orașele, satele, mănăstirile, schiturile și mai ales sfînta cetate a Ierusalimului de asemenea dovezi“. În schimb, scriitorul se ridică împo-

¹ Acad. R.P.R., ms. latin, nr. 76, D. Cantemir, *Scrieri diverse*, f. 101—224 și ms. romînesc nr. 325, f. 17.

² D. Izvekov, *op. cit.*, p. 10, Un ms. la Academia Teologică, Moscova, nr. 277 cu corectări ale autorului, și ms. rusesc în Biblioteca Publică din Leningrad.

triva pasajului din *Prima învățătură a copiilor* a lui Prokopovici, în care îndeamnă pe copii să creadă pe toți cei ce vin la ei în numele domnului, căci sînt inspirați de el. Sînt cazuri, zice Cantemir, cînd ierarhi ai bisericii sînt eretici, aluzie la Theofan Prokopovici, și nicidecum sfinți și cuvioși. Păstorul adevărat se cunoaște după aceea că predică doctrina ortodoxă fără interpretări, fără expresii cu două înțelesuri, fără pasaje încurcate și obscure. Falsii doctori ai bisericii sînt, dimpotrivă, aceia care, sub masca sfințeniei, infectează cu venin sufletele simple prefăcîndu-se că uzează de rațiune, dar în realitate fiind împotriva rațiunii. „Odinioară, striga Cicero, acel părinte al elocvenței: O, tempora, o, mores (o, timpuri, o moravuri), acum trebuie să strigăm: o, biserică, o, păstori“¹. Pasajul în care Cantemir apără instituția monahismului împotriva Reformei, care a desființat mănăstirile, doctrină pe care o regăsește în *Prima învățătură a copiilor* a lui Prokopovici, cuprinde citate din literatura clasică: *Eneida* lui Virgil, *Istoria filozofiei* a lui Diogene Laertius, poemele lui Tibul, în favoarea celibatului și a lepădării de lume, care erau practicate și în antichitate².

O altă parte a criticii lui Cantemir tratează despre doctrina liberului arbitru, conform ortodoxiei și împotriva doctrinei grației (a predestinației) susținută de protestanți și în parte și de autorul *Primei învățături*³. Autorul, pe de altă parte, zice Cantemir, trece grăbit, ca influențat de protestantism, asupra cultului sfinței Fecioare, pe care protestanții l-au repudiat⁴.

În general, toată critica teologică a lui Dimitrie Cantemir este o apărare a doctrinei ortodoxe în formele ei tradiționale, fără exagerări de bigotism, dar cu hotărîrea de a nu admite inovații și reforme, cînd este vorba de creșterea copiilor. Cantemir se dovedește un erudit cunoscător al chestiunilor religioase, dar reușește să păstreze, în textul său latin, o claritate și o simplitate de expunere remarcabile.

Critica nu cuprinde numai chestiuni pur teologice, deși este menită să apere în primul rînd educația copiilor în spirit religios ortodox. Cantemir se îndreaptă și spre chestiunile pedagogice. La începutul criticii sale se află un lung pasaj, în care arată felul său de a vedea asupra educației copiilor. Copilul mic, de patru, cinci ani, zice Cantemir, nu poate înțelege explicații și interpretări. El trebuie să înceapă cu învățarea unei rugăciuni simple, Crucii ajută, căci ortodoxii nu au nimic mai vechi și mai sfînt decît crucea. Totuși, în întreaga carte criticată, nu este menționat cultul sfintei cruci. Apoi trebuie să urmeze în educația copilului creștin învățarea celorlalte rugăciuni. „Psalmii să-i citești toată viața“. Numai după această primă învățătură religioasă, trebuie să urmeze studiul limbilor, anume gramatica latină și greacă, gramatica limbilor clasice ce trebuie să formeze hrana sufletească a tineretii. Numai după ce toate acestea s-au solidificat în suflet ca o piatră a dreptei credințe, numai atunci se poate trece la studiul și explicarea Vechiului Testament. „Aceasta este ordinea stabilită de biserica ortodoxă, printr-un obicei secular. Dovadă biserica grecească, arabă, georgiană, rusomoscovită, ruso-căzăcească, moldovenească, ungrovlahă, a slavilor de peste Dunăre, bulgarii, iliri, albanezi, dalmați și cea transilvăneană, precum și în genere toate bisericile ortodoxe răsăritene“⁵.

¹ D. Cantemir, *Loca obscura*, ms. citat la Acad. R.P.R., f. 102—104, 117 v, 179 v.

² *Ibidem*, f. 180—184 v.

³ *Ibidem*, 203 v—205 v.

⁴ *Ibidem*, f. 207.

⁵ *Ibidem*, f. 106—116 v.

În epilog, Cantemir constată că autorul *Primei învățături* nu a împlinit făgăduiala sa de a expune în chip limpede, pe înțelesul copiilor, problemele religioase și de educație. El făgăduiește, e adevărat, încă o scriere, mai clară, care va fi ca o interpretare a interpretării, o doctrină a doctrinei. Autorul e numit în derîdere „sublimul doctor“. Cantemir termină cu cuvintele: „Fericit este acela pe care primejdiile în care a căzut altul îl fac prudent“. Aluzia este voalată: primejdia este erezia luterană, de care să se ferească cititorii *Primei învățături*, dar învinuirea nu este rostită pe față, e lăsată numai subînțeleasă¹.

Tonul ironic nu devine niciodată violent. Cantemir este prudent față de favoritul țarului, prefăcându-se, de altfel, că nu cunoaște numele autorului *Primei învățături*, publicată anonim.

Critica lui Cantemir are o însemnătate mai mare decât simpla combatere a unei cărți de educație religioasă, însemnătatea ei reiese întregă, dacă o așezăm în cadrul conflictului bisericesc din acea vreme din Rusia. Sintem tocmai în momentul când școala bisericească de la Kiev, în frunte cu mitropolitul Ștefan Iavorski, este înlăturată din fruntea bisericii rusești și înlocuită cu Theofan Prokopovici și școala lui. Cantemir nu face o simplă recenzie a unei cărți, el ia poziție în polemica bisericească din Rusia, când reprezentanții școlii de la Kiev acuzau pe Prokopovici de erezii protestantă, iar acesta, la rândul său, îi învinuia pe kievieni de alunecare spre catolicism. Dimitrie Cantemir crede că e dator să de-principe ortodox să intervină și o face cu destul curaj, de vreme ce nu ia partea celor favorizați de țar, ci dimpotrivă se alătură pe față partidei bisericești de la Kiev. În *Loca obscura* este citată de repetate ori *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, cartea de temelie ca doctrină, a școlii de la Kiev². Motivul acestei atitudini a fostului domn al Moldovei este întâi legătura sa de prietenie și colaborare intelectuală cu ierarhii de la Kiev. Și Cantemir, ca și aceștia, era un spirit de formație umanisto-iezuită; el era prieten cu Theofilakt Lopatinski, rectorul Academiei din Moscova. Dar atitudinea lui Cantemir în această polemică nu este aceea a unui obscurantist³, ci el dă numai un avertisment împotriva pericolului spiritual al influenței protestante.

Cartea, deși răspîdită în manuscris, a avut o mare circulație și influență în societatea vremii din Rusia⁴. Theofan Prokopovici se văzu deci nevoit să răspundă tot sub forma unei scrieri răspîdite în manuscris. El se prefăcă că nu cunoaște numele criticului său și i se adresează cu titlul: „părinte“, deci unui preot. Tonul răspunsului este aspru și violent, el învinuiește pe critic că se mulțumește cu mici efecte de erudiție filologică, ale unui „filcuior de cuvinte“, că nu a înțeles textul și că discută avocațește, ca un sofist⁵, ceea ce este nedrept, căci Cantemir scoate din amănunte ideea generală a abaterilor autorului *Primei învățături* de la doctrina ortodoxă și alunecarea lui spre luteranism, fapt pe care răspunsul nici nu-l relevă.

Critica lui Cantemir avea autoritate, întâi pentru că venea de la cineva care nu era interesat în cauză, ca de pildă ceilalți critici ai lui Prokopovici, ca Iavorski și Lopatinski, membri ai clerului rusesc, apoi pentru că venea de la un

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 224—224 v.

² *Ibidem*, f. 126 v, 140 r, 141 v, 155, 158 v.

³ Cum afirmă P. Morozov, *op. cit.*, p. 282.

⁴ Cf. P. Sîrku, *Znacenie rumîno vedenia dlia slavianski nauki*, în *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvещения*, 1884, februarie, p. 244.

⁵ I. Cistovici, *Theofan Prokopovici i ego vremea*, St. Petersburg, 1868, p. 54—55.

ortodox din altă țară cu veche tradiție religioasă și de la un cunoscător al culturii orientale grecești. Cantemir era și el un sfetnic ascultat al țarului Petru I și toate acestea făceau să atirne greu cuvîntul său. Fostul domn al Moldovei era un om cu atitudine independentă și în același timp un om de știință în sens european, intervenția sa nu era în numele vechilor ierarhi obscuranțiști ruși, dar el voia să păstreze, în era reformelor, și tradiția civilizației vechi ortodoxe. Aceasta era poziția ideologică pe care stătea Dimitrie Cantemir.

Un istoric rus care a analizat critica lui Dimitrie Cantemir împotriva *Primei învățături* a lui Theofan Prokopovici se exprimă astfel cu dreptate despre această critică și despre efectul pe care l-a avut în societatea rusească a vremii: „Stăpînind o erudiție teologică bogată, deosebindu-se de curentul vremii și fiind de acord cu curentul istoric și cu tradiția, Dimitrie Cantemir a dat un avertisment societății rusești, care-și căuta atunci drumul, avertisment care era departe de a fi nefolositor. În acea vreme de criză, cînd în Rusia își face loc curentul influenței protestante și cînd tineretul rusesc și noile generații erau gata să pornească pe alte drumuri, avertismentul inteligent și nepasionat al lui Dimitrie Cantemir despre erorile lui Prokopovici și, în legătură cu acestea, cu inovațiile religioase nesăbuite de origine protestantă, a putut avea o influență de trezire a spiritelor. Aceasta cu atât mai mult, cu cît Cantemir prin știința și prin situația sa nu era interesat personal în reforma bisericească a lui Petru cel Mare, ceea ce îi dădea mai multă autoritate“¹.

Adăugăm că Dimitrie Cantemir nu era un adversar al reformelor lui Petru I, ci, precum am văzut, un sprijinitor și un colaborator al lor. Dar el înțelegea că reformele se pot desfășura și fără a atinge credința religioasă. De altfel, însuși Petru cel Mare, cu toată lupta lui împotriva ierarhilor cu vederi obscurantiste din biserica rusească, nu era nici un ateu, nici un protestant, ci a rămas întotdeauna un credincios al bisericii ortodoxe. El înțelegea însă să se folosească de biserică pentru ridicarea culturii în Rusia și pentru ca ea să dea autoritate puterii monarhice centrale, nu să întîmpine piedici din partea bisericii pentru reformele sale culturale și politice². De aceea, a încercat întîi o colaborare cu reprezentanții curentului bisericesc de la Kiev, apoi, cînd a văzut deosebirea dintre cultura lor umanisto-iezuită și cultura nouă a Europei „marelui secol“, al raționalismului, s-a îndreptat către clericii cu cultură apuseană. Nu înțelegea însă prin aceasta să lovească în dogme și în situația ce o avea biserica ortodoxă rusă. Acest punct de vedere în problema bisericească era desigur și al lui Cantemir, cu o nuanță de simpatie, în parte politică, pentru școala umanistă de la Kiev. În orice caz este interesant de constatat că fostul domn al Moldovei se îndrepta spre probleme interne rusești. Aceasta înseamnă, firește, o nouă orientare în activitatea lui spirituală.

¹ D. E. Izvievov, *op. cit.*, p. 30.

² *Ocerki istorii SSSR* (primul sfert al sec. XVIII), p. 371—380.

XXII. SCRISOAREA CATRE CONTELE GOLOVKIN DESPRE CONȘTIINȚĂ

Între lucrările lui Dimitrie Cantemir din timpul celei de-a doua perioade a șederii lui în Rusia, lucrări care nu mai privesc preocupările lui moldovenești, este o încercare în domeniul filozofiei etice, *Despre conștiință*, sub formă de scrisoare adresată contelui Gavril Golovkin, cancelarul imperiului rusesc și coleg al lui Dimitrie Cantemir în senatul imperiului. G. Golovkin era unul dintre sfetnicii mai bătrâni ai lui Petru cel Mare, care stătuse pe lângă dînsul de la primele lui începuturi în lupta cu regenta Sofia, apoi fusese vistiernic și în cele din urmă cancelar, adică ministru al afacerilor externe¹.

Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către G. Golovkin pare a fi fost scrisă direct în rusește, în orice caz textul rusesc este singurul cunoscut. Ea s-a păstrat în câteva copii manuscrise și a fost publicată abia în 1909 într-o revistă rusească din Moscova². Pînă acum, nici unul dintre istoricii romîni care s-au ocupat cu opera lui Dimitrie Cantemir nu a cunoscut această publicație. Scrisoarea nu poartă dată, și se întinde numai pe trei pagini de tipar. În ce privește data, deoarece face aluzie la relațiile prietenești ce existau între Dimitrie Cantemir și cancelarul Golovkin și la convorbirile dintre dînsii, este evident că a fost scrisă în anii 1721—1722, cînd Dimitrie Cantemir se afla la Petersburg, coleg în senatul imperiului cu Gavril Golovkin.

Scrisoarea începe cu aceste cuvinte: „Serenisimului conte Gavril Golovkin, Dimitrie Cantemir îi urează sănătate“. În introducerea micului studiu autorul amintește de prietenia lor strînsă, dar declară că, precum omul bun este ca pămîntul roditor pe care cresc plantele, dacă sămînța bună cade asupra lui, tot astfel pămîntul neroditor rămîne sterp. El, Cantemir, ca un leneș, este întocmai ca pămîntul uscat și pietros. Numai îndemnul cancelarului Golovkin l-a făcut să simtă datoria de a scrie. Această declarație din partea unui scriitor așa de fecund, cum a fost Dimitrie Cantemir, este mai mult o eleganță în modestie. El vrea însă să ajungă la concluzia că numai întrebările și iscodirile prietenului său l-au împins să scrie această încercare filozofică, pe care de la sine nu s-ar fi gîndit s-o compună.

„Nu demult mi-ai pus o întrebare grea și vrednică de gîndire: Ce este conștiința“? Se simte, așadar, dator să răspundă la întrebarea ce i s-a pus, pe

¹ *Ocerki istorii SSSR* (prima jumătate a sec. XVIII), p. 297, 413, 416.

² N. Titov, *Pismo kneazea Dimitriia Cantemira k grafu Gavriliu Golovkinu*, în *Ctenia imp. obșcestvo istorii i drevnostei Rossiiskih*, Moscova, tom. CCXXX, 1909, p. 25—27.

cît îi vor ajuta slabele sale puteri intelectuale, spune el cu modestie. Răspunsul, adică scurta încercare „despre conștiință“, este împărțit în patru paragrafe scurte și concise, dar foarte clare. Sîntem departe de prolixitatea și obscuritatea lucrărilor filozofice ale lui Cantemir din tinerețe și chiar de stilul foarte încurcat din *Cercetarea monarhilor*, scris cu opt ani mai înainte.

„Conștiința, zice Cantemir, are două forme în grecește și două înțelesuri: *sinidisis* și *sintirisis*“. Prima indică pur și simplu cunoașterea, nu constituie o putere spirituală sau o calitate. Cealaltă este judecata, cuprinde cîntărirea și judecarea morală a faptelor omului, este conștiința morală, sau precum se exprimă în stil literar Dimitrie Cantemir: „conștiința este cunoștința inimii“. Autorul face deosebire între conștiința psihologică și cea etică, întocmai ca în filozofia modernă.

Al doilea punct tratează despre conștiința morală, în care autorul distinge conștiința bună și cea rea, pe care le cercetează în vederea unei definiții. În al treilea paragraf al lucrării spune că din punct de vedere metafizic, conștiința este o mărturie a faptelor, despre valoarea lor morală. Este singura mărturie care nu este mincinoasă. Pentru a ilustra și a dovedi această afirmație, Dimitrie Cantemir aduce citate din Biblie. E de observat un fapt interesant: ca umanist, Dimitrie Cantemir citează Biblia nu în grecește sau în slavonește, ca în biserica rusească, ci după Vulgata, adică după traducerea latină. Din aceste citate și din altele din operele părinților bisericii, autorul trage concluzia existenței unei conștiințe în sens religios, adică „prigonitoarea celor răi“.

Al patrulea punct sau paragraf cuprinde pasaje despre conștiință extrase din *Omiliile* lui Ioan Gură de Aur. În concluzie, autorul declară, împotriva teologilor ortodocși și catolici, care văd în conștiința bună pe îngerul păzitor și în cea rea pe diavol, că nu este vorba în conștiință de asemenea influențe supranaturale, ci de simpla cunoaștere a inimii, care cuprinde în sine un principiu moral.

Dar, deoarece Dimitrie Cantemir nu era un scriitor bisericesc, ci un umanist, partea de la urmă a scrierii cuprinde mărturii despre conștiință extrase din scrierilor clasici. Mai întîi „o istorioară plăcută“, despre un filozof pitagoreic, care nu plătise pantofii pe care îi comandase și creditorul său murise. El ar fi putut să nu mai plătească datoria, însă conștiința lui îi arată că dacă creditorul său a murit, ea, conștiința, este martoră a existenței datoriei. Urmează apoi un pasaj din *Epistolele* lui Seneca și o anecdotă din cartea *Apoftegmelor* (atribuită lui Plutarh, dar Cantemir nu pomeneste numele lui), în care se reproduc cuvintele lui Iulius Drusus, care a spus că vrea să locuiască într-o casă cu pereții de sticlă, în care să poată privi toți vecinii și toți cetățenii, căci viața lui este așa de curată, încît nu are nimic de ascuns. Această anecdotă este pilda ce ilustrează conștiința curată, sau, cum zice Cantemir, „conștiința bună“.

Această mică scriere a lui Cantemir dezvăluie un colț din viața socială în mijlocul căreia trăia fostul domn al Moldovei în capitala Rusiei. Era un cerc de prieteni dintre sfinicii apropiați ai țarului reformator, care în orele libere se ocupau cu discuții asupra subiectelor filozofice. Dimitrie Cantemir, ca un cunoscător al filozofiei și literaturii antice și bisericești, putea face în mijlocul lor figură de înțelept. Gîndurile și sentințele compuse de dînsul sau culese de el din autorii clasici erau gustate de auditoriu și el era iscodit, cerîndu-i-se să le pună în scris. Această încercare filozofică, rod al unei astfel de conversații, a circulat în manuscris în mai multe case de oameni culti ai vremii. Astfel, un

manuscris, cel care a fost publicat, se păstra în biblioteca Sinodului¹, altul în biblioteca cneazului Viazemski². Aceasta este o dovadă a noilor legături sociale și a noilor preocupări intelectuale ale lui Dimitrie Cantemir. Din punct de vedere filozofic, lucrarea *Despre conștiință* nu este o scriere de valoare a lui Cantemir, ci numai un eseu plăcut. Ca filozofie, ea nu aduce nimic nou, nu se depărtează mult de punctul de vedere bisericesc, pentru care conștiința este o oglindă morală a sufletului. Cel mult este de observat deosebirea în ce privește respingerea intervenției diavolului și îngerului păzitor în conștiință, care arată pe Cantemir ca un spirit independent.

Dar mica scriere *Despre conștiință* trebuie privită ca ceea ce este, un eseu. Este o lucrare care aduce o definiție, cuprinzând câteva citate plăcute din autorii clasici, cu discutarea unor probleme ca într-un salon. Aceasta este scrisoarea către contele Golovkin, și nu putem să căutăm ceva mai adânc în scurtele ei pagini.

¹ N. Titov, *loc. cit.*

² T. M. Glagolev, *Materiali dlia polnago sobraniia socinenii A. D. Cantemira*, în „Izvestiia otdeleniia russkogo iazika i slovesnosti Akademii Nauk“, XI, 1900—1901, p. 180.

XXIII. SISTEMA RELIGIEI MAHOMEDANE

Afară de scurtul Panegiric rostit de Șerban Cantemir în cinstea țarului Petru și de harta Constantinopolului, lucrări de mică întindere, Dimitrie Cantemir nu a văzut tipărite în timpul șederii sale în Rusia decât cartea publicată în rusește la 1722 sub titlul, *Sistema religiei mahomedane*. Această lucrare a fost scrisă de Cantemir, ca și celelalte opere literare ale lui, în limba latină. Manuscrisul latin poartă titlul *Curanus*, adică cartea despre Coran¹. Din comparația textului latin, așa cum ni s-a păstrat, cu textul tipărit în rusește, constatăm că cel dintâi este mult mai scurt, cuprinzând numai câteva capitole de la începutul cărții, și acestea incomplete. În schimb, textul latin nu cuprinde nimic în plus față de cel rusec, este deci numai un fragment din *Sistema religiei mahomedane*, poate o schiță mai veche a lucrării. Forma definitivă și completă în latinește, după care s-a făcut traducerea rusească, nu s-a păstrat între hîrțile lui D. Cantemir, în orice caz, ea nu se găsește în copiile alcătuite pentru Academia R.P.R. Traducătorul scrierii din latinește în rusește este secretarul lui Dimitrie Cantemir, autorul însemnărilor zilnice, despre care am vorbit, Ivan Hinski².

Încă din 1714 Cantemir în scrisoarea amintită publicată într-o revistă din Leipzig, în care înșiră scrierile sale, pomeneste și de o lucrare a lui, „despre judecata la turci, moravurile, instituțiile palatului, dogmele, orînduirea oștirii și despre numărul pașalicurilor și al demnitarilor“, o scriere mică (*opusculum*), în formă de ciornă, primă ieșită de sub condei³. La această dată Dimitrie Cantemir lucra la redactarea *Istoriei Imperiului Otoman*, și o mare parte din informațiile privitoare la viața culturală și organizația imperiului adunate de dînsul au intrat sub formă de note despre instituțiile otomane în această carte. În adevăr, după cum se vede din scrisoarea amintită, el nu se gîndea pe atunci la o carte tratînd în primul rînd despre religia mahomedană, la toate popoarele care împărtășesc

¹ S. A. Belokurov, *Greceskiia i latinskiia rukopisi biblioteki Moskovskago Arhiva Ministertva inostranîh del*, în „Sbornik Ministerstva Innostranîh del“. VII, Moscova, 1900, p. CXC—CXCI. Copia textului latin la Academia R.P.R., ms. latin, D. Cantemir, nenumerotat. O traducere romînească după textul latin de I. Georgescu, în „Analele Dobrogei“, 1927 și extras, 59 p. Părerăa traducătorului că scrierea *Curanus* ar fi o lucrare aproape independentă față de *Sistema religiei mahomedane* e complet neîntemeiată.

² P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II, p. 585.

³ O. Densusianu, *Notițe asupra lui D. Cantemir*, în „Revista critică literară“, II, 1894, p. 66.

această religie, ceea ce formează subiectul *Sistemei religiei mahomedane*, ci se referă la o lucrare despre partea civilă și politică a vieții Impăriei Otoman. Numai mai târziu, pe baza materialului ce posedă și a amintirilor sale, Dimitrie Cantemir a ajuns la redactarea scrierii despre *Sistema religiei mahomedane*, titlu sub care se înțelege religia în sens foarte larg, cu creația artistică, școala, filozofia și chiar medicina și dreptul, legate, după părerea autorului, de religie, cel puțin la mahomedani. De aceea a și pus în titlu cuvântul „sistema“, care arată că lucrarea tratează despre tot complexul de cultură în legătură cu religia. Dacă, față de schița latină, intitulată *Curanus*, această lucrare este cu mult mai dezvoltată, în schimb, față de programul anunțat în scrisoarea din 1714, lipsesc capitolele politice așezate acolo, despre pașalicuri, despre demnitari, oștire și palatul sultanilor.

Împrejurarea care a determinat darea la tipar a *Sistemei religiei mahomedane* a fost războiul Rusiei cu Persia în 1722. Atingerea rușilor cu diferite popoare de religie mahomedană din Caucaz, care trebuiau să fie cîștigate și cîrmuite, a făcut necesară scoaterea unei cărți cuprinzînd cunoștințe practice despre religia și cultura musulmană. Dimitrie Cantemir a terminat și a completat vechea lui schiță (*Curanus*) așa că putem socoti că și această carte este dintre cele cerute de nevoile politicii lui Petru cel Mare. Din porunca țarului cartea a fost trimisă spre tipărire sfîntului Sinod, ca să fie publicată în tipografia lui. După ce părinții din sinod citiră cartea lui Dimitrie Cantemir în manuscris, ei se îngroziră de cuprinsul ei, văzînd altele „superstiții“ păgînești necurate și stricătoare de suflete, ce urmau să fie tipărite tocmai în tipografia bisericii, și se temură să devină răspînditorii ereziei lui Mahomed. De aceea trimiseră o adresă autorului, cerîndu-i să-și ia răspunderea scrierii sale, cu un atestat, care se va tipări la începutul sau la sfîrșitul cărții, în care să declare că tot ce a scris în ea este exacta reproducere a credințelor înțeleptilor Islamului sau ale eresurilor populare. „Acest atestat este necesar, scria sinodul, pentru ca mahomedanii să nu ne învinuiască pe noi de calomnii, cînd descriem credințele lor păgînești și nici ai noștri, citind și văzînd că sinodul publică asemenea învățături păgînești, să nu-l ia în deridere și să facă și scăderea numelui împăratului“¹. În această scrisoare bănuim și inspirația adversarului lui Dimitrie Cantemir, Theofan Prokopovici, care, de fapt, avea conducerea sinodului².

Răspunsul lui Dimitrie Cantemir la scrisoarea sinodului cuprinde oarecare ironie. El declară că nu vede necesară altă mărturie specială, decît însuși textul care apare sub iscălitura lui. „Nu am nevoie să confirm scrierile mele prin alte scrieri“. Cît privește grija sinodului față de numele împăratului, el observă că însuși împăratul a poruncit să se tipărească această carte. Și nu numai atît: „Din ordinul împăratului am scris“. Cît privește autenticitatea celor scrise în *Sistema religiei mahomedane*, care pare a fi pusă la îndoială de sinod, el declară că toate acestea le-a cunoscut și le-a studiat timp de 22 de ani, adică în timpul șederii lui în mijlocul mahomedanilor³.

Petru cel Mare era interesat, cum am spus, în apariția cărții și de aceea, văzînd tergiversările sinodului, îi scrie de la Astrahan, unde se afla după pornirea expediției împotriva Persiei, la 18 iulie 1722, întrebînd dacă e gata tipărită

¹ P. Pekarski, *op. cit.*, p. 567—569. Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 142—144.

² Vezi mai sus, capitolul XXL.

³ P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 569—570 și Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 144—145.

cartea lui Dimitrie Cantemir despre legea mahomedană, precum și cartea despre slavi tradusă de Sava Vlađislavovici Raguzanul (Mauro Orbini) și cerînd să le trimită îndată la Astrahan¹. Sinodul continuă să ridice obiecții: nu are litere turcești în tipografie pentru tipărirea cîtorva cuvinte turcești, date în original, în cartea lui Cantemir, deoarece literele turcești din tipografia sinodului fuseseră luate chiar de Dimitrie Cantemir pentru tipografia ambulantă condusă de dînsul în Caucaz, în vederea publicării manifestelor adresate popoarelor musulmane din acele părți în numele țarului². Sinodul nu începe tipărirea cărții decît în urma poruncii lui Petru I și la 13 august face o încheiere, dînd cartea la tipar³. La 12 octombrie Petru I scrie din nou sinodului despre cartea lui Dimitrie Cantemir, răspunzînd la obiecțiile anterioare, spunînd că nu are însemnătate faptul că sînt în carte cîteva cuvinte turcești. Ele nu trebuie scrise neapărat cu litere turcești, „căci nu pentru turci, ci pentru știința rușilor se tipărește această carte“⁴. Din cauza acestor întîrzieri, scrierea lui Cantemir apărură abia la 22 decembrie 1722, cu titlul complet: *Cartea sistemii sau a stării religiei mahomedane. S-a tipărit din porunca mării sale Petru cel Mare, împărat și autocrat a toată Rusia, în tipografia imperială din Sanct Petersburg, anul 1722, decembrie în 22 de zile*. Cartea, apărută într-un singur volum, urma să cuprindă cel puțin încă un volum, de vreme ce la sfîrșitul volumului tipărit se afla însemnarea: sfîrșitul tomului I. Probabil că al doilea urma să cuprindă partea politică, la care face aluzie Cantemir în scrisoarea amintită din 1714, dar despre această parte nu a rămas nici o urmă în manuscrise, se poate presupune că ea nici n-a fost redactată.

Cartea *Sistemii religiei mahomedane* este dedicată lui Petru cel Mare de către autor, și cuprinde la început, afară de această dedicație, versuri de laudă la adresa lui Dimitrie Cantemir în limba latină, scrise de Theofilakt Lopatinski, rectorul Academiei din Moscova: *Ode in laudem operis serenissimi principis Dimitrii Kantemirii*, precum și alte versuri, tot în latinește, pentru lauda autorului, ca principe al imperiului rusesc și domn ereditar al țării Moldovei, semnate Ghedeon Vișnevski, cu data 22 noiembrie 1722. În dedicația către țar autorul amintește că de zece ani se află sub ocrotirea sa, adăpostit în Rusia și că a scris cartea din porunca lui. În cuvîntul către cititor, Dimitrie Cantemir declară că a scris această carte ca un fel de avertisment, ca să arate popoarelor creștine viclenia rafinată a mahomedanilor, pentru ca ei să știe să se ferească de dînșii.

Cu toate acestea, cartea despre *Sistema religiei mahomedane* nu este o lucrare polemică, un pamflet împotriva mahomedanilor, ci o operă de informație exactă, care în gîndul autorului și al patronului său, țarul, avea un scop practic de cunoaștere și de informare pentru oamenii politici și șefii militari ruși.

Materialul informativ al lui Dimitrie Cantemir pentru alcătuirea acestei scrieri este de diferite feluri. Ea cuprinde Coranul, viața și învățăturile lui Mahomed. Pe lîngă această parte oficială a religiei mahomedane, autorul, în timpul lungii sale șederi la Constantinopol, putuse face cunoștință cu credințele poporului, religia populară: superstiții, rituri tradiționale la sărbători, nunți, înmormîntări, pe care le pune alături de legea propriu-zisă a lui Mahomed. De aceea, cartea învățatului moldovean este prețioasă, formînd, între altele, și o culegere siste-

¹ N. A. Voskresenski, *Zakonodatelskie akti Petra I*, Academia de Științe a U.R.S.S., Moscova-Leningrad, 1945, p. 112—113.

² P. Pekarski, *op. cit.*, II, p. 585.

³ *Ibidem.*

⁴ N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 114.

matică a folclorului religios mahomedan. Ca și în *Descrierea Moldovei*, în care studiază cu interes credințele poporului moldovean, și în această carte, Dimitrie Cantemir dă dovadă că pentru el credințele și cultura poporului intră ca parte integrantă în istoria culturii.

În al treilea rînd, tot în privința informației, intră în carte descrierea unei serii de instituții ale turcilor și ale altor mahomedani din vremea cînd Dimi-

Alegoria Imperiului Otoman în Sistema Religiei Mahomedane.

trie Cantemir i-a cunoscut la fața locului; e vorba de legile lor și de practica juridică, despre sectele religioase și obiceiurile lor, apoi literatura turcească și arabă, persană etc., școlile și felul de predare în aceste școli în vremea lui Cantemir, despre muzica turcească, notele muzicale și instrumentele sonore. De asemenea, Dimitrie Cantemir poseda informații din experiența personală asupra retoricii religioase, științele practice, istorie și cronici, științele naturii la musulmani, magie și vrăjitorie, ereticii ieșiți din sînul comunității musulmane. Toate aceste informații, așa de variate, îmbrățișînd întreaga cultură mahomedană, sînt vălabile pentru viața mahomedanilor la sfîrșitul veacului al XVII-lea, și la începutul celui de-al XVIII-lea și sînt extrem de prețioase, fiind adesea unice în literatura științifică europeană. E regretabil că pînă acum au rămas să fie cercetate numai în

cartea foarte rară, tipărită la 1722, din care nu au mai fost traduse în nici o limbă de circulație mare, nici măcar nu au fost reproduse în original. O traducere românească a acestei cărți se impune pentru știința românească de azi. Este probabil că tocmai partea aceasta despre instituțiile culturale și nu partea folclorică, ce speriasse pe părinții sinodului, a atras atenția lui Petru cel Mare și l-a făcut să ordone tipărirea cărții.

În sfârșit, pe lângă informația asupra religiei, a folclorului și a culturii în genere, și în această carte, ca în toate celelalte ale lui Dimitrie Cantemir, acest scriitor vioi și fără liniște, intervine mereu cu amintiri și observații personale, cu cugetări și aluzii la evenimentele contemporane, așa că și *Sistema religiei mahomedane* cuprinde date biografice și tendințele politice și științifice ale autorului, ca și celelalte cărți ale scriitorului analizate pînă acum.

Cartea întâi începe, cum era și de așteptat, cu Coranul, viața lui Mahomed, după care urmează cartea a doua, care cuprinde analiza dogmelor cuprinse în Coran. Cartea a treia tratează despre prorocirile lui Mahomed, a patra despre sistema teologiei, despre îngeri și diavoli la mahomedani, despre facerea lumii, Adam și Eva, creația lumii în credința lor. Capitolele următoare vorbesc despre ceilalți proroci adoptați de mahomedani din Biblie și de aiurea: Avraam, Moise, Maria, Alexandru cel Mare, Isus Hristos, despre sfinți și despre sfârșitul lumii, despre judecarea sufletelor. Cu această parte se termină textul latin, intitulat *Curanus*. Cartea a cincea tratează despre „religia mahomedană”, prin care, spre deosebire de partea închinată Coranului, Dimitrie Cantemir înțelege superstițiile și credințele populare, precum și anume obiceiuri tradiționale, cum este de pildă pelerinajul la Meca. A șasea carte cuprinde 41 de capitole, este cea mai lungă a operei, înfățișînd toate aspectele culturii mahomedane, pune în legătură cu credința religioasă. Această carte este intitulată: *Despre celelalte așezăminte ale acestei religii*. Așezămintele de care vorbește Cantemir sînt căsătoria, circumciziunea, divorțul, înmormîntarea, serbări religioase și cele politice, despre sectele religioase, erezii, apoi despre cultură în genere: învățămîntul, legile, literatura, muzica, logica și retorica la musulmani, medicina și teologia etc.

În volumul al doilea urma probabil să fie cuprinsă partea politică și administrativă, care nu s-a păstrat. Cantemir anunță și în introducere intenția sa de a scrie această parte, spunînd că dorește să scrie în grai simplu, pe înțelesul tuturor, nu numai despre religia mahomedanilor, ci și despre stăpînirea politică a lor. Totuși, în text face aluzie la această parte ca la o scriere deosebită, numind-o: „cartea despre cîrmuirea politică otomană”, în care se va găsi și un capitol despre felul turcilor de a încheia pacea cu statele creștine¹.

Ca și celelalte scrieri ale lui Cantemir redactate în Rusia și *Sistema religiei mahomedane* cuprinde numeroase aluzii politice, din care se vede bine că această carte are un scop practic imediat. Astfel, chiar din introducerea către cititor ne întîmpină o interesantă aluzie la opera de reforme a lui Petru cel Mare: „Măria sa țarul, după ce, cu atîta osteneală, a învățat pe supușii sfintei sale împărății tot felul de științe și meșteșuguri folositoare, vrînd să-i călăuzească și spre rădăcinile virtuților, a cugetat că nu sînt de ajuns numai cele ce privesc partea politică, ci mai trebuie mai cu seamă cele ce țin de cultul religios ... De aceea, după ce a îndreptat întâi cîrmuirea politică și cea bisericească prin tot felul de legi, constituții, orînduiele și încercări costisitoare, el nu a stăpînit numai ca un

¹ D. Cantemir, *Sistema... muhamedanskoj religii*, p. 231.

împărat pe supușii săi și ca un general pe ostașii lui, ca un învățător pe elevi, ci și ca un părinte pe fiii lui“¹. Deși frazele acestea au un ton panegiric, ele sînt totuși interesante pentru că exprimă o apreciere asupra operei de reforme a lui Petru I. De remarcat la început menționarea „meșteșugurilor“, între creațiile țarului reformator, ceea ce înseamnă că Dimitrie Cantemir ținea seamă de importanța manufacturilor întemeiate atunci în Rusia, ca de un element principal al „reformelor“.

În ce privește pe mahomedani, cu toată expunerea exactă a faptelor culturale lor, atitudinea autorului, ca întotdeauna, este aceea a unui adversar, nu al poporului turc, față de care are simpatie, ci a cîrmuirii și a principiilor religioase și politice ale acestei cîrmuirii. Despre religia oficială, Dimitrie Cantemir spune că ea este în adevăr o religie păgînă și decăzută din punct de vedere moral, dar noi avem datoria s-o cunoaștem, tocmai pentru că această religie, care a lăsat frîu liber viciilor și a dat puțință de satisfacere a poftelor, a izbutit să se întindă pe trei continente, alcătuiind un mare imperiu, care prezintă tot felul de primejdii pentru creștini. La popoarele creștine, romîni, greci și bulgari, „au slăbit virtuțile, a pierit disciplina militară, s-a prăbușit adevărata stăpînire politică“ și de aceea au căzut sub stăpînirea turcilor. Care este pentru Dimitrie Cantemir „adevărata stăpînire politică“ știm din celelalte scrieri ale lui, e vorba de stăpînirea monarhică autoritară și centralizată. Stăpînirea feudală a boierilor este deci aceea care a dus la decăderea și la pierderea libertății².

La sfîrșitul introducerii se află iar un avertisment politic privitor la necesitatea de a porni lupta de eliberare împotriva turcilor, în frunte cu Imperiul rusesc: „Cunoscînd acestea, poporul rusesc să cugete la proverbul: fericit cel ce învață din pățania altuia (adică din căderea celorlalți creștini sub turci) și să zdrobească capul viperei, înainte ca aceasta să muște“³. Prezența acestui avertisment politic chiar în introducere arată lămurit că intenția autorului, scriind această carte, era de a făuri arme ideologice împotriva turcilor.

Despre felul cum a căpătat toate aceste informații despre lumea musulmană, el face aluzie în diferite locuri în decursul expunerii: „Cînd eram tînar, învățam limbile orientale și fără încetare, timp de 22 de ani, am stat la Poarta Otomană, avînd convorbiri cu oameni de tot felul de ranguri și cuvintele lor s-au lipit de mîntea mea ca ceara. Dar acum de atîția ani, mă preocupă atîtea alte lucruri publice și private, care m-au depărtat de acele convorbiri, care, deși n-au pierit din amintirea mea, totuși au pălit. Sîntem dintre acei învățați, a căror știință nu se află în inimă, ci se ascunde în cărți și în biblioteci“⁴. Acest pasaj, foarte interesant pentru metoda lui Cantemir, dovedește că el a folosit în lucrarea sa despre religia mahomedană amintirile, deși metoda sa era bazată de obicei pe interpretarea izvoarelor istorice scrise. În Imperiul Rusesc, scrie Cantemir, deși biblioteca imperială este foarte bogată, ea nu cuprinde deajuns cărți turcești și persane⁵.

Amintirile personale sînt numeroase în cartea despre religia mahomedană: astfel sînt cele ce privesc pe medicul Likinios din Epidaur, medic al familiei Cantemir, care mai tîrziu a fost ucis de turci în Moreia. El nu cutează să ia

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 7—8.

² *Ibidem.*

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*, p. 167.

⁵ *Ibidem.*

pulsul sultanului Ahmed, cînd padişahul se îmbolnăveşte, dar medicul francez, Le Duc, răspunde cu îndrăzneală vizirului, care-i spunea să nu se atingă de persoana sfîntă a sultanului, că medicina nu este ca învăţătura lui Mahomed, să crezi, fără să vezi, ci stă în observaţii¹.

Se ştie că Dimitrie Cantemir este autorul unui sistem de note muzicale pentru muzica turcească. Despre aceasta spune în capitolul închinat muzicii la mahomedani: „Cînd eram la Constantinopol, am dedicat sultanului actual Ahmed, care era mare iubitor de muzică, o carte în limba turcă, în care se află teoria şi toate regulile muzicii, carte pe care turcii o apreciază mai mult ca cele vechi, gîsind-o mai clară. Chiar am fabricat eu la Moscova un instrument matematic, pe care l-a văzut mîria sa ţarul şi a binevoit să-l aprecieze, căci este el însuşi iscusit în muzica bisericească şi în muzică în genere“. Instrumentul „matematic“ este de fapt un instrument muzical, cu care „se pot produce sunete simple, întregi, jumătăţi, pînă la puncte, fără întrebuiţarea coardelor, precum se poate vedea“².

Era firesc ca autorul să nu se laude numai cu operele sale muzicale, ci apreciază în primul rînd pe cele istorice. Astfel, *Istoria Imperiului Otoman* este citată de mai multe ori, carte despre care Cantemir spune că o terminase cu cîţiva ani înainte, „pe baza istoricilor demni de încredere ... care operă, cu ajutorul lui Dumnezeu, e scrisă în întregime în limba greacă şi latină“. (Este singura ştire despre existenţa unui text grecesc al *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir). „Iar mîria sa ţarul a privit-o cu plăcere şi a pus să fie tradusă în întregime, cu adnotaţiile ei foarte întinse, în limba simplă rusească“³.

Nu lipsesc date şi asupra istoriei Moldovei, dintre care cea mai interesantă este aceea despre Vasile Lupu, care a obţinut depunerea patriarhului de Constantinopol (Chiril Lucaris), punînd în locul lui pe Ieremia. Biserica luterană engleză şi cea olandeză credeau că au cîştigat pe patriarh de partea lor şi că vor uni biserica ortodoxă cu cea protestantă: Dar Vasile Lupu l-a învinuit pe patriarh de trădare în faţa vizirului şi acesta l-a condamnat la moarte. Sub pretext de a fi trimis în exil, a fost aruncat în mare din porunca sultanului⁴. Este o contribuţie istorică necunoscută pînă acum, în ce priveşte rolul lui Vasile Lupu la sfîrşitul lui Chiril Lucaris şi ea îşi are preţul ei.

Expunerea este întreruptă peste tot cu excursuri neaşteptate: cîteva versuri din Ovidiu traduse în ruseşte de autor⁵, lista darurilor trimise cu prilejul sărbătorii Bairamului sultanului de către domnia Moldovei şi Ţării Romîneşti⁶. Deosebit de interesantă pentru scopurile şi tendinţele scrierii este profeţia arabă, de care mai vorbise şi în cartea despre „cercetarea monarhiilor“, asupra poporului blond care urmează să pună capăt puterii musulmane. Cantemir subliniază că e vorba fără îndoială de poporul rus⁷.

Dimitrie Cantemir trăia în mijlocul societăţii ruseşti, cu care avea legături multiple şi de aceea toate cărţile lui, chiar cînd este vorba de simple informaţii cu caracter ştiinţific, sînt împletite cu tot felul de aluzii politice şi amintiri. Numai aceasta ar fi de ajuns să demonstreze că acei istorici, ca N. Iorga şi

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 362.

² *Ibidem*, p. 354.

³ *Ibidem*, p. 356.

⁴ *Ibidem*, p. 195.

⁵ *Ibidem*, p. 317.

⁶ *Ibidem*, p. 281.

⁷ *Ibidem*, p. 145.

Șt. Ciobanu, care au văzut pe Cantemir în Rusia ca pe un scriitor complet izolat de mediul în care trăia, au greșit. Tocmai aspectul acesta al scrierilor lui Cantemir, cu aluziile la vremea, la persoanele și la credințele politico-sociale, le fac mai interesante.

Faptul că *Sistema religiei mahomedane* a apucat să fie tipărită în timpul vieții autorului, și anume în traducere rusească, a făcut ca ea să poată fi citită și apreciată în Rusia în vremea aceea, precum și de străinii care știau rusește. Astfel, scriitorul german I. P. Kohl, învățat stabilit în Rusia în vremea lui Petru cel Mare, profesor la Academia din St. Petersburg, în scrierea sa, în limba latină, *Introducere la istoria și literatura slavilor*, apărută în Germania cu câțiva ani după cartea lui Cantemir, spune în prefața cărții că „acum câțiva ani a publicat serenisimul principe al Moldovei Dimitrie Cantemir, la Petersburg, *Sistema religiei mahomedane*, lucrare alcătuită cu cea mai mare grijă și demnă de încredere. După îndemnul câtorva învățați, a fost tradusă în rusește și adăusă cu variate observații, fiind dedicată țarului“. Kohl afirmă că a scris despre această carte o dare de seamă amănunțită în *Acta eruditorum* din Leipzig¹.

Alți scriitori nu primără însă tot așa de favorabil scrierea fostului domn al Moldovei. Sava Raguzanul, diplomatul care încheiase la 1711 legătura între Dimitrie Cantemir și Petru cel Mare, într-o introducere la traducerea sa din italienește în rusește a „sfaturilor înțelepte“, se pronunță cu dispreț despre „poveștile mahomedane“, aluzie la cartea despre *Sistema religiei mahomedane* a lui Dimitrie Cantemir, care cuprindea așa de mult material folcloric, deci „povești“ de disprețuit pentru un fost negustor de unt, devenit nobil peste noapte². Se știe, de altfel, că și Dimitrie Cantemir, în *Istoria Imperiului Otoman*, vorbește cu un egal dispreț de Mauro Orbin, „rușinea neamului istoricilor“, a cărui carte o tradusese în rusește Sava Raguzanul³.

Soarta *Sistemei religiei mahomedane* a fost deosebită de a celorlalte opere ale lui Cantemir. De unde fusese la început singura lui operă mai mare care văzuse lumina tiparului în timpul vieții autorului, a rămas după aceea o scriere uitată a lui Cantemir, despre care abia vorbesc istoricii literari. Ea nu a fost reprodușă în colecția operelor lui publicate de Academia Română și nu a fost niciodată tradusă.

Totuși, ea a avut o răspîndire în anume cercuri dinafara Rusiei. Unul dintre pionierii renașterii culturale a bulgarilor la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui următor, Sofronie, episcop de Vrața (Vraceanski), a tradus *Sistema religiei mahomedane* în bulgărește. Într-un manuscris al acestui erudit ierarh bulgar, care cuprinde mai multe cărți traduse de dînsul din rusește, manuscris studiat de învățații ruși A. I. Soboleski și A. Iațimirski, se află tradusă în limba bulgară întreagă această carte a lui Dimitrie Cantemir. Manuscrisul traducerii poartă data 1805⁴. Așadar, cartea lui Dimitrie Cantemir tipărită în Rusia ajunge, 80 de ani după publicare, să fie tradusă în bulgărește și această traducere este una dintre cele mai vechi scrieri de literatură cultă tradusă în limba bulgară modernă, la începuturile acestei literaturi.

¹ I. P. Kohl, *Introductio in historiam et rem literariam Slavorum*, Altonaviae, 1729, p. IV (introducere) și p. 20.

² P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 254—255.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 27—28 (note), trad. I. Hodoș, p. 57.

⁴ A. I. Soboleski, *Neizvestnie trudî Sofroniia Vraceanskago*, în „Izvestiia otdelenia russkogo iazîka i sloveanosti Akademii Nauk“, 1908—1, p. 93 și A. I. Iațimirki, *Melkie tekstî i zametki starinnoi slaveanskoj literaturî*, în aceeași publicație, XXI, 1916—II, p. 109—117.

Am arătat în ce împrejurări a participat Dimitrie Cantemir la războiul lui Petru cel Mare împotriva Persiei în 1722, însoțind oastea rusească pe Volga cu corabia, apoi pe Caspica, luând parte la luptele de la Derbent și din munții din apropiere și rămânând toată iarna la Astrahan. Pe lângă anume motive de ordin intim, de care am vorbit, țarul Petru a luat pe Dimitrie Cantemir cu dînsul în această expediție ca pe un specialist în chestiunile musulmane. El era însărcinat cu redactarea proclamațiilor către triburile din acele regiuni și avea sub conducerea sa un număr de tilmaci și cunoscători ai limbilor locale. Tipografia ambulantă, alcătuită la Moscova și trimisă în Caucaz, se afla sub supravegherea sa. Am putea să numim pe Cantemir șeful propagandei și informației de război.

Dar, pe lângă această misiune politică, Dimitrie Cantemir avea în Caucaz și o misiune de informație științifică. Petru cel Mare era un om de cultură, el înțelegea să se folosească de toate împrejurările, ca știința rusească să se poată îmbogăți cu noi cunoștințe în toate domeniile. Expediția din Caucaz însemna străbaterea unor ținuturi foarte puțin cercetate pe vremea aceea și cunoașterea lor mai amănunțită putea fi de folos, nu numai științei, dar și pentru politica de urmat și pentru determinarea pozițiilor geografice în vederea stabilirii unei cîrmuiri locale. Țarul luase cu sine mai mulți oameni învățați pentru cercetările ce urmau să fie întreprinse, o adevărată misiune științifică. Între aceștia, Dimitrie Cantemir, cunoscător al limbilor orientale, al istoriei și obiceiurilor musulmane, era foarte potrivit și desigur destinat să joace un rol de frunte.

Încă în timpul drumului spre Caucaz, în călătoria pe Volga, s-au făcut unele cercetări științifice. La oarecare depărtare de orașul Kazan se află ruinele orașului Bolgari, care fusese odinioară capitala Bulgariei Mari de la Volga, de unde au pornit bulgarii care s-au așezat în sudul Dunării. Acest oraș a cunoscut o a doua epocă de înflorire în vremea năvălirii tătarilor în veacul al XIII-lea și în legătură cu stăpînirea Hoardei de Aur de la Volga, s-a format hanatul de la Bolgar, care în veacul al XV-lea, despărțindu-se de Hoarda de Aur, a alcătuit hanatul separat de la Kazan¹. Din timpul stăpînirii mongole la Bolgari se păstrasera 50 de inscripții arabe și armenesti, pe care Petru I a pus să fie traduse. Țarul cu suita sa, din care, precum știm, făcea parte și Dimitrie Cantemir, au vizitat ruinele de

¹ B. D. Grekov și A. I. Iakubovski, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, Editura de Stat, 1955, p. 25—27, 96, 232.

la Bolgari și a pus să se adune aceste inscripții, azi pierdute. Din însemnările ce s-au păstrat, rezultă că cele în limba arabă au fost traduse de doi interpreți ai limbii arabe, Kadir Mahomed și Iusuf, fiul lui Izberlat¹. Se pune problema dacă nu este vorba de tilmacii care făceau parte din echipa lui Dimitrie Cantemir. În acest caz, și fostul domn al Moldovei va fi luat parte la această cercetare, mai ales că în Caucaz, cum vom vedea, el a fost acela care a transcris toate inscripțiile cu caractere arabe întîlnite de oștile rusești.

Îndată ce sosi în regiunile Caucazului, Dimitrie Cantemir începu o serie de cercetări pentru cunoașterea locurilor, luînd schițe după aspectul munților, precum și note cu descrierea monumentelor și transcrierea și traducerea inscripțiilor. Acest material adunat era, desigur, destinat să formeze temelia unei scrieri, cuprinzînd descrierea geografică, arheologică și considerații istorice asupra regiunilor din Caucaz. Se vede bine cum Cantemir lucra ca un om de știință modern, adunînd materiale și note la fața locului, și pe baza lor urma să sintetizeze lucrarea în biroul său. Dar, după cum am spus, fostul domn al Moldovei s-a întors bolnav de la Astrahan și a murit peste cîteva luni pe moșia sa. Din această pricină, notele sale din Caucaz au rămas în formă brută și lucrarea pe care o proiecta n-a mai putut-o scrie.

Notele geografice, istorice și arheologice ale lui Dimitrie Cantemir asupra regiunii Caucazului au încăput după moartea lui în mîinile învățatului german, T. S. Bayer, profesor la Academia din St. Petersburg. Bayer, care a avut la îndemîină și manuscrisul *Istoriei Imperiului Otoman*, a încercat să publice această scriere, dar Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie, i-a luat manuscrisul și l-a publicat în Apus. Se pare că învățatul fiu al lui Dimitrie Cantemir nu avea încredere în Bayer, deoarece acest profesor căuta să se împăuneze cu pene străine, adică să tragă asupra lui meritul lui Dimitrie Cantemir. În adevăr, în ediția *Vieții lui Constantin Cantemir*, tipărită în limba latină și rusă la Moscova, în 1783, apare numai numele Bayer, deși este vorba de o prelucrare a unei scrieri a lui Dimitrie Cantemir, la care Bayer, ca fapte, nu a adăugat mai nimic.

Cam la fel s-au petrecut lucrurile și cu unele dintre notele lui Dimitrie Cantemir din Caucaz. Dintre aceste note, Bayer a ales unele care privesc un „zid al Caucazului“, care, după părerea lui Cantemir, se întindea odinioară de la Marea Caspică la Marea Neagră, un fel de zid chinezesc. Notele acestea, completate cu considerații proprii și cu extrase din diferite opere istorice, au fost publicate sub iscălitura lui Bayer în primul volum al *Comentariilor Academiei Rusești*, din anul 1726. Lucrarea lui Bayer din care nu știm sigur care este partea lui și care a lui Cantemir, poartă titlul: *De muro Caucaseo* (Despre zidul Caucazului) și cuprinde aproape 40 de pagini ale *Comentariilor Academiei*, în limba latină².

Bayer începe astfel, recunoscînd meritele fostului domn: „Cînd Petru cel Mare a cucerit în războiul cu perșii Derbentul și regiunea înconjurătoare, întrucît spiritul său nu era înclinat numai spre chestiunile de pace și război, ci ... și spre știință“, a pus să fie cercetată acea regiune, fie prin martori oculari, fie culegînd mărturiile localnicilor. De la început, s-a arătat în fața ochilor oștenilor ruși care intraseră în Caucaz un zid care se întindea pe înălțimile munților Caucazului, zid

¹ Inscripțiile publicate de Klaproth, *Notice et explication des inscriptions de Bolghri*, în „Journal Asiatique“, Paris, VIII, 1831, p. 483—484.

² T. S. Bayer, *De muro Caucaseo*, în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, I, 1726, St. Petersburg, p. 425—463.

întărit cu castele, foarte puternic și care, după cum spun cunoscătorii regiunii, se întinde pe o mare distanță, unind Marea Caspică cu Marea Neagră. Priveștiștea acestor ruine, chiar pe vîrfurile munților, păstrînd patina vechimii, era minunată. „Înflăcărat la vederea acestor lucruri, Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, se duce la împărat și îi spune că el dorește să cerceteze un monument de gen afit de nobil, întreprinzînd o excursie de-a lungul zidului. Împăratul l-a lăudat pentru aceasta și i-a dat douăzeci de soldați, așa încît a putut vedea zidul de aproape, cercetînd traseul său, împrejurimile, fortificațiile, pe care apoi le-a descris. Nu s-a putut îndepărta prea mult, temîndu-se de atacurile triburilor din Daghestan, care ar fi putut prinde acea ceată în vreun loc de unde nu ar mai fi scăpat. După o cale cu primejdii multe, Cantemir s-a înapoiat în aceeași seară, neatins și a însemnat în scris observațiile sale. Acest principe era un om cu suflet mare, cu mari virtuți, obișnuit cu primejdia și avînd o dragoste de necrezut pentru știință, încît nu s-ar putea afla altul asemenea din vremurile vechi, la acele popoare. Mărturie stau comentariile lui istorice despre istoria turcilor și a moldovenilor, despre Dacia antică și alte lucrări“... „Paginile cu însemnările despre zidul Caucazului, adaugă Bayer, le-am primit de la Antioh Cantemir, emul al tatălui său în domeniul învățături. Ele cuprind numai foi desprinse, pe care principele însemna în grabă pentru memorie, pe scurt, cele văzute ... Cele mai multe observații lipsesc, căci desigur Dimitrie le-ar fi scris din memorie, dacă diabetul, care l-a cuprins în timpul expediției de la Derbent, nu l-ar fi răpit în curînd dintre cei vii. De aceea am crezut că trebuie să redactez eu lucrarea, pe care învățatul principe ar fi scris-o desigur cu mult mai mare strălucire“.

Bayer arată după aceea că Dimitrie Cantemir a măsurat zidul, partea cît a fost cercetată de dînsul, în stadii rusești, a descris văile, înălțimile al căror relief îl urmează zidul Caucazului, precum și castelele de piatră legate de acel zid. Zidul începe de la capul Șirvan, la Marea Caspică, acolo, pe o stîncă se află o cetate cu o poartă și un șanț. Pentru toate acestea se dau dimensiunile. Este vorba apoi de un monument cu o inscripție care nu a putut fi citită, fiind scrisă cu litere cufice. Locuitorii atribuie zidurile și cetățile lui Alexandru cel Mare. Se dau, de asemenea, și înălțimile aproximative ale munților. Muntele Regilor, zic însemnările lui Cantemir, este al doilea ca înălțime după Ararat, socotit pe atunci ca cel mai înalt vîrf al Caucazului, și este veșnic acoperit cu zăpadă. În realitate, munții din ramura Daghestanului nu trec de 4 000 de metri și sînt mai puțin înalți ca cei din ramura apuseană a Caucazului (Elburs, Kazbek). Descrierea zidului continuă cu multă precizie, dîndu-se și măsurători, precum și înfățișarea amănunțită a porților și turnurilor. Turnurile zidului Caucazului sînt comparate cu vechile turnuri ale orașului Moscova, piatra lor este, zice Cantemir, cea locală, nu este cimentată, ci numai bine legată, fiind tăiată exact. Este interesant și faptul că autorul studiului asupra zidului Caucazului, Bayer, neavînd suficiente date, s-a adresat lui Constantin Cantemir, fiul mai mare al lui Dimitrie, care l-a însoțit pe tatăl său în această excursie și i-a putut da profesorului german o serie de amănunte în plus.. El i-a povestit despre aspectul sălbatic al prăpăstiilor, numărul nesfîrșit al vîrfurilor muntoase și despre un sat de munte prin care au trecut ei, sat locuit de oameni care vorbeau limba persană și cea ebraică.(?)

La aceste date descriptive culese de Dimitrie Cantemir și de la fiul său, Bayer adaugă de la sine o serie de extrase din mitologia grecească despre regiunile Caucazului, extrase din autorii antici, precum și din geografii arabi și cîțiva călători moderni, cîți au scris despre regiunile așa de puțin cunoscute pe atunci

ale munților Caucazului. Autorul german caută, pe temeiul acestor date, să reconstituie o istorie a Caucazului, în care însă nu mai este vorba de Cantemir. Se pare că fostul domn al Moldovei se mulțumise numai cu note despre cele văzute de dînsul la zidul Caucazului și nu apucase să redacteze comentariul istoric.

Zidul acesta există și azi, sub formă de ruine, în regiunea Daghestanului. El nu s-a întins niciodată pe traseul colosal, bănuț de Bayer și probabil și de Dimitrie Cantemir, de la Marea Caspică pînă la Marea Neagră, ci pe o întindere mult mai scurtă, începînd de la orașul Derbent, port la Marea Caspică, străbătînd pe lanțul nordic al Caucazului din provincia Daghestanului de la răsărit la apus, cam 70—80 de kilometri. Cantemir, cum recunoaște el singur, n-a putut cerceța decît o mică întindere a zidului, în decursul unei singure zile, de aci provine greșeala lui asupra întinderii acestui zid. În orice caz, el are meritul de a fi primul învățat european care l-a cercetat și l-a descris. Despre data și poporul care a ridicat acest monument nu există nici azi o părere precisă.

Dar această descriere a zidului de la Derbent n-a fost singurul rezultat al cercetărilor lui Dimitrie Cantemir în timpul expediției lui Petru cel Mare împotriva Persiei. Pe lîngă descrierea zidului, dată de Antioh Cantemir, profesorului Bayer, s-a mai păstrat și o serie de alte însemnări cu caracter geografic și arheologic datorite lui Dimitrie Cantemir, însemnări luate cu prilejul cercetărilor întreprinse de dînsul în toate regiunile din Caucaz, pe unde a trecut atunci cu oastea rusească. Toate aceste însemnări, însoțite de schițe și desene executate de mîna lui, sînt scrise în limba latină și au fost publicate în colecția operelor lui Dimitrie Cantemir, editate de Academia Romîină după manuscrisul de la Muzeul Asiatic din Leningrad, sub titlul: *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta* (Colecție orientală. Diferite însemnări și extrase ale principelui Dimitrie Cantemir, scoase din manuscrisul autorului) ¹.

Colecția cuprinde materialul adunat de Cantemir cu prilejul expediției din Caucaz în anul 1722, dar este de observat că din ea lipsește descrierea zidului Caucazului, probabil pentru că manuscrisul rămăsese la Bayer ². Colecția orientală nu formează o redacție unitară, ci numai note despărțite. Primul text este o descriere, mai bine-zis o înșirare a provinciilor, orașelor și triburilor de pe coasta apuseană a mării Caspice. Aci este pomenită provincia și orașul Baku; pentru prima oară această regiune cu mare viitor economic era amintită de un învățat european. Urmează numele apelor cu trimiteri la descrieri, pe care autorul nu a mai apucat să le scrie. Astfel, într-un loc citim: „Se va descrie situația, natura și furia Mării Caspice“, în altă parte: „Se va descrie natura poporului din Derbent, cultura lui și alte împrejurări“. Din această din urmă însemnare, vedem că pretutindeni Dimitrie Cantemir era călăuzit de preocupările sale etnografice, de cercetarea poporului și a culturii lui, ca în *Descrierea Moldovei*. Partea cea mai completă o formează descrierea monumentelor, afară de a zidului Caucazului, care, cum am spus, lipsește. Monumentele descrise de Dimitrie Cantemir sînt moscheele, mormintele, palatele, cu reproducerea inscripțiilor și a figurilor alegorice în desen, precum și cîteva planuri de localități. În genere, cele mai multe însemnări arheologice se referă la orașul Derbent.

¹ D. Cantemir, *Collectanea Orientalia*, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, publicate de Academia Romîină, tom. VII, București, 1883.

² În același manuscris se află și scurta biografie a lui Dimitrie Cantemir, despre care am vorbit mai sus (p. 14—15), pe care editorul o socotește greșit ca o autobiografie (deși vorbește și de moartea lui Dimitrie Cantemir).

Din indicațiile aflate în aceste însemnări la fața locului, se vede că Dimitrie Cantemir intenționa să scrie o istorie și o descriere a regiunii Daghestanului din Caucaz, pe care o vizitase. Urma să descrie poporul, cu religia și limba sa, apoi descrierea fizică a regiunii etc. Am fi avut, în acest chip, pentru această regiune a Caucazului, o replică a *Descrierii Moldovei*, însoțită de o hartă, la care Dimitrie Cantemir se referă mereu în notele sale, dar, în actuala stare a cercetărilor, putem socoti că nu a apucat s-o deseneze. Este posibil că însuși Petru cel Mare, care cel dintâi adusesse oștile rusești în aceste regiuni, îndemnase pe învățatul său sftetic să alcătuiască această lucrare științifică, destinată să fie o îndrumare pentru guvernare și exploatarea bogățiilor acestor regiuni, ce urmau să fie alipite stăpînirilor sale.

O dovadă că în adevăr Dimitrie Cantemir voia să cuprindă în scrierea sa despre regiunile caucaziene și o parte istorică, este aflarea între însemnările sale adunate cu acest prilej și a unei traduceri în latinește din turcește a unui fragment de istorie despre începuturile Daghestanului, după istoricii persani și arabi. Această scriere începe cu războiul regelui perșilor Cyrus, zis și Cubad, împotriva lui Hacan (deci hagan, care este un titlu, nu un nume propriu), stăpînitorul turcilor. Cu acest prilej, spune autorul oriental, s-ar fi ridicat celebrul zid al Caucazului, despre care a fost vorba mai sus¹.

Dacă Dimitrie Cantemir n-a apucat să publice scrierea proiectată asupra Caucaziei, totuși însemnările sale au fost de folos. Păstrate de urmașii lui, ele au fost arătate și date spre folosire mai multor învățați, care se ocupau cu aceste regiuni puțin cunoscute. Am amintit de studiul profesorului Bayer, întemeiat pe însemnările lui Cantemir. Dar nu numai acest învățat străin stabilit în Rusia a cunoscut însemnările caucaziene ale lui Dimitrie Cantemir. În epoca care a urmat imediat după moartea acestuia, un învățat francez, care vizita și studia în Rusia, a cunoscut manuscrisele fostului domn al Moldovei. Este vorba de geograful J. N. Delisle. Făcea parte dintr-o familie de geografi, tatăl său, Guillaume Delisle, scrisese niște observații asupra hărții Mării Caspice trimise de Petru cel Mare Academiei de Științe din Paris. Harta fusese ridicată de un învățat olandez, Carl van Verden (pe la 1720—1721), care avusese o misiune din partea țarului să cerceteze această regiune. Petru cel Mare a trimis apoi harta la Paris, iar Delisle a comentat-o în Memoriile Academiei².

Fiul acestuia, Joseph Nicolas Delisle (1688—1768) cunoscuse pe Petru cel Mare cu prilejul vizitei țarului la Paris în 1717, iar mai târziu a fost chemat de dînsul în Rusia. Geograful francez sosi la Petersburg după moartea țarului reformator, dar a fost bine primit de împărăteasa Ecaterina I și a rămas în Rusia timp de 20 de ani, pînă la 1747, numit director al Observatorului Astronomic și membru al Academiei de Științe și a făcut numeroase călătorii în Rusia Asiatică³. Intrînd în legătură cu fiii lui Dimitrie Cantemir, încă din primul an al șederii sale în Rusia, a căpătat de la dînsii o serie de manuscrise și de acte ale tatălui lor, de pe care a scos copii și extrase. Aceste copii se află astăzi la Biblioteca Națională din Paris (secția geografică), sub titlul: „Copie de quelques mémoires du

¹ D. Cantemir, *Collectanea Orientalia (Opere, vol. VII)*, p. 6—8.

² M. Delisle l'ainé, *Remarques sur la carte de la Mer Caspienne envoyée à l'Académie par sa majesté czarienne, în Histoire de l'Académie royale des sciences, année 1721*, Paris, p. 245—254.

³ A. Isnard, J. N. Delisle. *Sa biographie et sa collection de cartes géographiques à la Bibliothèque Nationale*, extras din *Bulletin de la section de géographie*, Paris, 1915.

prince Démetrius Cantimir, dernier hospodar de Moldavie, qui m'ont été communiquées à Petersbourg par mr. Gross, par l'ordre du prince Cantimir, l'un des fils de Démetrius Cantimir, le 20 juillet 1726"¹. Delisle adaugă o notă în franțuzește, în care arată că Dimitrie Cantemir a pierdut domnia în Moldova în urma trecerii sale de partea țarului Petru I și s-a retras la curtea rusească. „Era un principe învățat, după cum reiese din memoriile sale geografice, istorice și arheologice, pe care le-a alcătuit în timpul călătoriei sale împreună cu țarul, la Derbent“. Însemnările lui Delisle, scoase după manuscrisele lui Cantemir, sînt împărțite în zece fragmente sau memorii, cum le numește geograful francez. Primul este harta zidului Caucazului, care a fost reprodusă de Bayer în studiul său amintit mai sus, dar într-o formă redusă². Munții apar sub formă de mușuroaie, planul zidului cuprinde și arătarea distanțelor. Restul însemnărilor este aproape în întregime reproducerea așa-numitei *Colectanea Orientalia*, despre care am vorbit, publicată în operele lui Dimitrie Cantemir, precum și fragmentul istoric despre războiul lui Cyrus cu Hacan și despre originea zidului. În copiile lui Delisle se află în plus față de scrierile editate de Academia Română, afară de planul zidului Caucazului, și un plan al munților cu indicarea limitei zăpezilor eterne pe partea mai înaltă a lanțului Caucazului³. Preocuparea pentru limita zăpezilor este cu totul modernă și nu o aveau încă învățații și geografii vremii, așa că în această privință Dimitrie Cantemir este un precursor⁴.

Pe lângă copierea notelor lui Dimitrie Cantemir privitoare la Caucaz, Delisle s-a interesat și de *Descrierea Moldovei*. În al 11-lea memoriu, păstrat în același volum de însemnări ale geografului francez, se află o notă a lui Delisle, care spune că Dimitrie Cantemir a scris în latinește o descriere a Moldovei intitulată: *Dacia vetus et nova*, carte care i-a fost comunicată la Petersburg în 1726 de fiul autorului. Manuscrisul era însoțit, spune geograful francez, de harta Moldovei de format mare, desenată de mînă. „Dar nu avui vreme să copiez nici pe una, nici pe cealaltă, afară de începutul cărții, care se află în acest plic“. Mai tîrziu, zice Delisle, am primit din Olanda o formă redusă a hărții Moldovei gravată în acea țară, la 1737⁵. Se știe că această formă, pe care Delisle o numește redusă, este singura cunoscută azi.

Așadar, studiile geografico-istorice ale lui Cantemir în regiunea munților Caucazului și a Mării Caspice au atras atenția savanților străini, fiind cunoscute chiar în forma lor de însemnări manuscrise. Regiunea mai fusese cercetată de unii învățați⁶, dar Dimitrie Cantemir era dintre dînșii singurul orientalist. El s-a putut folosi de prilejul expediției armatei rusești conduse de țarul Petru cel Mare în aceste părți, stăpînite pînă atunci nominal de Persia, de fapt în mîinile triburilor din Daghestan, ceea ce împiedica cercetarea în liniște a provinciei.

Desigur că între cercetările întreprinse la Caspica și în Caucaz de fostul domn al Moldovei și curentul de cercetări din Rusia, dorința cîrmuirii și învățaților

¹ Ms. Bibliotecii Naționale din Paris, Ge. DD. 2547 bis, 1—10.

² Despre deosebirea dintre harta zidului Caucazului, reprodusă de Bayer și cea din copiile lui Delisle, vezi A. Isnard, *op. cit.*, p. 103.

³ Publicat de G. Vîlsan, *Opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Lucrările Institutului de Geografie din Cluj*, II, 1924—1925, p. 1—16.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Manuscrisul citat al Bibliotecii Naționale din Paris, memoriul 11.

⁶ A. D. Andreev, *Osnovanie Akademii Nauk v Petersburge*, în volumul *Petr Velikii. Sbornik statei Akademii Nauk SSSR*, Moscova, 1947, p. 302 (și pentru cercetările în Siberia în vremea lui Petru cel Mare, p. 300).

de a cunoaște în chip științific regiunile din Rusia din vremea țarului reformator, este o legătură strînsă; lucrările lui Dimitrie Cantemir în Caucaz sînt încadrate în acest curent din istoria civilizației rusești. Este încă o dovadă că activitatea învățatului român în timpul șederii sale în Rusia a stat în legătură cu cultura din această țară. El a fost acolo un învățat activ în mijlocul societății în care trăia.

Cercetările din Caucaz nu distrag pe Cantemir de la preocupările sale obișnuite. Ele fac parte din opera sa de orientalist, întrucît regiunea Derbentului, pe care în primul rînd a cercetat-o cu amănuntul, era o regiune de veche civilizație musulmană; inscripțiile, arhitectura, monumentele, sînt influențate de limbile și arta popoarelor musulmane. Sînt, deci, o completare a studiilor sale de orientalist: *Istoria Imperiului Otoman, Sistema religiei mahomedane*.

În opera lui Dimitrie Cantemir în Rusia, pe lângă activitatea lui politică a cărei importanță am arătat-o, se pot deosebi trei linii principale de preocupări: cercetările de orientalist, studiul problemelor religioase și chestiunile românești. El ducea împreună toate aceste lucrări, ca un adevărat om al Renașterii, cu preocupări multilaterale. Dar ultimul cuvînt îl vor avea gîndurile pentru țara lui, pe care nu avea s-o mai revadă.

IMPORTANȚA SCRIERII

Hronicul *romîno-moldo-vlahilor*, ultima scriere a lui Dimitrie Cantemir și totodată cea mai întinsă, era pentru epoca lui și cea mai însemnată — opera lui capitală — menită să cuprindă toată istoria romînilor de la origini pînă în vremea autorului. Trebuia să fie și este în parte, prima istorie critică și sintetică a tuturor romînilor considerați ca o unitate.

Azi raportul valorilor din opera lui Cantemir s-a schimbat: *Hronicul* este depășit de cercetările istorice ce i-au urmat, iar pentru noi *Descrierea Moldovei*, mărturie despre instituțiile țării în vremea autorului, și-a păstrat întregul preț. Totuși, în perspectiva istoriei noastre culturale, *Hronicul* rămîne o piatră de hotar, într-însul se pun întîia oară anume probleme asupra originilor noastre, de el se leagă dezvoltarea istoriografiei în perioadele următoare. O parte din concluziile lui Cantemir sînt valabile și azi, de pildă: continuitatea poporului romîn în Dacia, problemă pe care el a pus-o în discuție cel dintîi în istoriografia noastră, apoi concluzia despre viața neîntreruptă a romînilor pe toate ținuturile pămîntului țării și nu numai în regiunile muntoase etc.

Dimitrie Cantemir a scris numai tomul I al *Hronicului*, istoria poporului romîn de la originile sale pînă la fundarea statelor Țării Romînești și Moldovei¹ pe care el le datează din veacul al XIII-lea.

Autorul socotea că istoria trebuie să împrumute forma expunerii cronologice, de aci denumirea de *Hronic*, de aceea tot ceea ce nu intră în această expunere este trecut într-o lungă introducere, intitulată *Prolegomena*. Ele se ocupă în prima lor parte de daci, în a doua de romani, în a treia cuprinde polemici cu istoricii care au emis diferite teorii despre originea poporului romîn. Istoria romînilor pentru Cantemir începe cu cucerirea și colonizarea Daciei de romani, adică cu Traian; ceea ce este în afară și înainte de aceasta, se trece în *Prolegomena*².

Ideea principală a *Hronicului*, în tomul întîi, este romanitatea poporului romîn. Autorul socotea pe romîni ca urmași ai romanilor și numai ai romanilor,

¹ D. Cantemir, *Hronicul*, ed. Gr. Tocilescu, p. 50, 180, 462, 484.

² *Prolegomenele*, *ibidem*, p. 57—167, I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași 1926, crede că *Prolegomenele* au fost redactate mai tîrziu și formează o operă deosebită de *Hronic*, ceea ce, după explicațiile de mai sus, nu se poate menține.

iar dacii și populația băștinașă au fost exterminați. Cantemir este astfel un precursor al școlii ardelenene. Romanii, după Cantemir, au trăit fără întrerupere în Dacia și el admite, nu numai o continuitate etnică, așa cum o considerăm noi azi, dar și una politică. Romanii din Dacia ar fi rămas întotdeauna ca parte politică, o provincie a Imperiului Roman, apoi a celui de Răsărit (Bizantin). Sub stăpânirea imperiului, românii au trăit într-o unitate politică sub cîrmuirea șefilor lor politici, într-o unitate care a ținut pînă la întemeierea principatelor. Despre argumentele lui Cantemir și valoarea acestei concepții, vom vorbi mai jos.

DATA

Dimitrie Cantemir a fost îndemnat de Academia din Berlin să scrie o istorie completă a romînilor: „împinși și poftiți fiind de la unii prietini streini și mai cu deadins, de la însoțirea noastră, care iaste Academia Științelor de Berolin, nu numai odată sau de doai ori, ce de multe ori îndemnați și rugați fiind, pentru ca de începătura, neamul și vechimea moldovenilor, precît adevărul poftéște, măcar cît de pre scurt să-i înștiințăm“¹. Ca atare, scrierea a fost redactată întii în latinește.

Data de pe titlul *Hronicului*: „în Sanct Petersburg, anul 7225 (1717)“² este a terminării versiunii latine, deoarece din diferite aluzii din textul romînesc rezultă că acest text a fost terminat mult mai tîrziu. Astfel, în *Prolegomene* este o aluzie la pacea de la Pojeroviț: „la anul trecut, la pacea între nemți și între turci, la Pazaroviți făcută“³, deci scrie la 1719, pacea fiind încheiată la 1718. Iar în cuvîntul către cititor se plînge de lipsa de timp, din pricina slujbei „senatorii“⁴, slujbă pe care o capătă în 1721. În capitolul II al ultimei părți se află o notă marginală a autorului, despre expediția în Caucaz, „la anul 1722“⁵. Așadar, versiunea romînească a fost scrisă între 1719 și 1722, pe cînd cea latină a aceleiași scrieri era terminată în 1717⁶.

TEXTUL LATIN ȘI CEL ROMINESC

Încă din 1714, în scrisoarea amintită, publicată într-o revistă din Leipzig, Dimitrie Cantemir spunea că are gata pentru tipar o scriere despre originile romînilor, „scrisă în limba țării, care urmează să fie tradusă în latinește“⁷. E vorba, probabil, cum am arătat, de scrierea lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor* pe care Dimitrie Cantemir voia s-o traducă în latinește. Aceste preocupări pentru o istorie a țării se dezvoltă apoi mai mult și el redactează în latinește prima formă a *Hronicului* sub titlul *Historia Moldo-Vlahica*. Manuscrisul în 96 foi se afla în

¹ D. Cantemir, *Hronicul*, p. 178—179.

² *Ibidem*, p. 1.

³ *Ibidem*, p. 69.

⁴ *Ibidem*, p. 50.

⁵ *Ibidem*, p. 438.

⁶ Tocilescu socotește că data 1717 este a începerii redactării textului romînesc (*ibidem*, *Introducerea editorului*, p. XI), dar din cele spuse mai sus se vede că se raportă la cel latin. Cf. observațiile lui N. Iorga în „Convorbiri Literare“, XXXV, 1901, p. 1149—1151.

⁷ O. Densușianu, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică-literară“, II, 1894, p. 65—66.

Arhiva Principală din Moscova, dar nu a fost copiat împreună cu celelalte manuscrise ale lui Cantemir, aflate azi în secția de manuscrise a Academiei R.P.R. Posedăm numai lista capitolelor cu titlurile lor, publicate în introducerea editorului la ediția *Hronicului* românesc din 1901. Din numărul de pagini ale manuscrisului și din lista capitolelor se poate vedea că *Historia Moldo-Vlahica* este o lucrare relativ scurtă, cu un cuprins identic cu al *Hronicului* și mergînd cu expunerea pînă la aceeași dată, dar mult mai redusă ca amănunte și ca probleme¹. Planul este același ca al versiunii romînești, cuprinzînd și *Prolegomenele*, dar în textul românesc se adaugă o serie de capitole, care-l fac cam de patru ori mai întins (343 foi față de 96 ale manuscrisului latin). Se vede din titlurile capitolelor cum autorul a dezvoltat idei și fapte, abia schițate în forma latină. Astfel, la început, autorul a adăugat în versiunea romînă un capitol despre sciți, care lipsea în cea latină; a adăugat de asemenea numai în versiunea romînă capitolele despre originea romanilor din legendarul Eneas. Ceea ce arată și o îmbogățire de idei este adăugirea în textul românesc la începutul cărții întii a unui capitol asupra metodei istorice.

De asemenea, în forma romînească a *Hronicului*, se mai află în plus față de cea latină o serie de capitole care urmau să facă dovada existenței romînilor în Dacia după Aurelian. În special în această versiune s-a dat o mare extindere știrilor din izvor bizantin, asupra vlahilor din Balcani.

Se vede din această simplă comparare a capitolelor că *Hronicul* în romînește este o remaniere și adăugire a textului latin. Este probabil că atunci cînd Dimitrie Cantemir scrie în titlul lucrării: „Hronicul ... întii pre limba latinească izvodit, iară acmu pre limba romîniască scos”², înțelegea că a scris întii *Historia Moldo-Vlahica* în latinește, apoi a prelucrat-o, mărind-o considerabil, în romînește. Gr. Tocilescu, editorul *Hronicului*, credea că a existat și un alt text mai dezvoltat al *Hronicului* în latinește, care ar fi pierit în naufragiul unei corăbii în Marea Caspică, cu prilejul expediției din 1722, cînd s-au pierdut unele manuscrise ale lui Cantemir³. Biograful cel vechi al lui Cantemir, despre care am vorbit⁴, nu pomenește însă între manuscrisele pierdute cu acest prilej și *Hronicul* latin, ci numai o carte despre starea curții otomane. De aceea, socotim că nu a existat încă o formă latină a *Hronicului*, deosebită de scurta *Historia Moldo-Vlahica*. Aceasta reiese și din următorul pasaj din *Hronic*, în textul românesc: „Mărturisesc cititoriului că cînd scriiam Hronicul nostru la Mosc, unde cărțile de triabă încă sînt rari, aflîndu-ne pe Bonfin istoricul ... la mîna a avea n-am putut ... Iară acmu, cînd de iznoavă din lătinesc în limba romanească l-am prefăcut, nu numai Bonfin. ce și alți citiva istorici la mîna viindu-ne...”⁵. Rezultă de aci că versiunea latină a fost scrisă de Cantemir, pe cînd locuia la Moscova, înainte de 1719, iar cea romînească, după această dată, la Petersburg și că această din urmă versiune este mult amplificată, deoarece cînd scria în limba latină îi lipseau cărți esențiale, pe care le-a aflat numai în vremea cînd lucra la *Hronicul* românesc, cînd a putut să-și lărgească cunoștințele. Așadar, nimic nu ne împiedică să socotim *Historia Moldo-Vlahica*, textul redus ca întindere, ca singura formă latină a *Hronicului*.

¹ Tabla de materii din *Historia Moldo-Vlahica*, la Gr. Tocilescu, *Introducere* la D. Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, p. XXII—XXV.

² D. Cantemir, *Hronicul*, p. 1.

³ *Ibidem*, *Introducerea* editorului, p. XXI.

⁴ D. Cantemir, *Opere*, ed. Acad. Rom., VII, p. 4.

⁵ Idem, *Hronicul*, p. 443—444.

Deci forma definitivă a *Hronicului* este cea românească. Scrierea latină fusese cerută de Academia din Berlin și scriind în această limbă Dimitrie Cantemir îndeplinește o operă de informare a lumii științifice despre poporul din care făcea parte. Ce l-a făcut însă pe autor să se depărteze de la preocupările sale de erudit european, căci în afară de *Hronic* nici una dintre scrierile redactate în Rusia nu sînt scrise românește? O mărturisește însuși: „Însă acestea toate fiind de noi în limba lătinească scrise și alcătuite, socotit-am că cu străbătate, încă și cu păcat va fi, de lucrurile noastre decia înainte mai mult streinii decît ai noștri să știe. De care lucru acum de iznoavă ostenință luînd, din limba lătinească iarăși pre cea a noastră romîniască le prefacem. Slujească-să dară cu ostenințele noastre niamul moldovenesc și ca-ntr-o oșlindă curată chipul și statul, bătrînetele și cinstea neamului său privindu-și, îl sfătuiesc“¹.

Este o cotitură, ultima, cu substrat afectiv, în activitatea lui Dimitrie Cantemir, ca scriitor. Rămăsese în inima lui ca o căință, parcă uitase de ai lui. Ar fi cu păcat, spune el, să știe despre noi numai străinii. Refacerea cărții despre originile noastre în limba țării are un scop patriotic. Romîni rămăseseră sub robia turcească și li se adresează ca o încurajare. Acum își dă seamă că poate nu-și va mai revedea țara, dar cartea lui va străbate peste opreliști și peste veacuri va fi citită. Astfel, *Hronicul* reunește opera de savant european a lui Cantemir cu tradiția cronicarilor moldoveni. El nu mai este un savant, mîndru de știința sa, disprețuitor de cei neînvațați, ci un slujitor al țării și poporului său, față de care are datorii, de care nu se poate depărta.

IZVOARE

Hronicul este cea mai erudită lucrare a lui Dimitrie Cantemir, pentru care a depus cea mai mare efortare de informare livrescă. În țară și la Constantinopol nu ar fi putut avea cărțile și manuscrisele, de care a dispus în bibliotecile din Moscova și Petersburg. O lungă listă bibliografică precede textul *Hronicului*², cuprinzînd 150 de nume de autori și de titluri și încă nu sînt toate cele folosite de autor. Ea aduce numele autorilor clasici latini și greci, ale istoricilor mai noi, care scriu în limba germană, franceză, polonă, italiană, precum și lucrările cunoscute de primul nostru orientalist, cronicile turcești, persane și arabe. Ca un cunosător al limbilor slave, mai citează manuscrisele cronicilor sîrbești și rusești. Din țară adusesese manuscrisele unor cronici moldovene și muntene.

Cele mai multe dintre informațiile istorice aduse de Dimitrie Cantemir despre istoria romînilor în înaltul ev mediu sînt prezentate întîia oară de dînsul în istoriografia romînească, astfel de pildă toate știrile din cronica lui Nichita Choniates din veacurile XII—XIII despre Imperiul romîno-bulgar al Asăneștilor, cu totul necunoscut cronicarilor anteriori. Unele dintre descoperirile lui Dimitrie Cantemir despre evul mediu romînesc au fost apoi „redescoperite“ de istoricii din zilele noastre, care nu știau că acestea fuseseră de mult cunoscute de Dimitrie Cantemir. Așa e cazul cu răscoala de la Dunăre din secolul al XI-lea a lui Tatu,

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 180.

² *Ibidem*, p. 53—55.

În care N. Iorga și N. Bănescu văzuseră pe un român, Tatul¹ (despre care scrisese mult înaintea lor Dimitrie Cantemir)². Tot el a descoperit cel dintîi în cronica bizantină a lui Nechifor Gregoras, căsătoria craiului sîrb Ștefan Milutin cu fiica domnului vlahilor, la 1274³, știre redescoperită de B. P. Hasdeu, care a făcut mare caz de această informație⁴. În realitate, este vorba de domnul vlahilor din Tessalia și nu de al Țării Romînești, cum au crezut, atît Cantemir, cît și Hasdeu⁵.

Sînt însă și unele pasaje din izvoarele medievale folosite de Dimitrie Cantemir, care pînă azi nu au mai fost „redescoperite“, adică unele pasaje din cronici medievale privitoare la romîni în timpul feudalismului, care, deși meritau o discuție critică, au fost uitate și au rămas necunoscute istoriografiei romine moderne, aceasta pentru că *Hronicul* nu este citit de istoricii noi, care-l socotesc greșit, fără valoare pentru știința actuală.

Așa sînt două știri extrase de Cantemir din cronica Poloniei a lui Dlugosz, cronicar care a folosit manuscrise latino-polone și cronici rusești, azi pierdute⁶. Prima informație extrasă de Cantemir din cronica lui Dlugosz, sub anul 1070, privește pe Vișeslau, cneaz de Polock, care în lupta cu cneazul Kievului avea în oastea sa „ruși, pecenegi și valahi“⁷. A doua știre din aceeași cronică, sub anul 1147, vorbește de trecerea cruciaților germani, în cruciata a II-a din Polonia, prin viitoarea țară a Moldovei, pînă la mare⁸. Amîndouă știrile au rămas necunoscute istoricilor care s-au ocupat cu istoria Romîniei și chiar I. Minea, care a scris un studiu special despre știrile de istorie romînească din cronica lui I. Dlugosz, le-a ignorat⁹.

Adăugăm, pe lîngă informațiile din cronica lui Dlugosz, și pe cea extrasă de Cantemir din cronica polonă a lui M. Strykowski, care spune că limba cumanilor (polovților), în secolele XII—XIII, era amestecată cu limba slavă și cu cea romînă (voloscaia)¹⁰, ceea ce înseamnă că în rîndurile cumanilor se aflau și romîni, de vreme ce țările locuite de romîni au fost ocupate pe atunci de către cumani. Și Strykowski a fost un scriitor care a folosit numeroase manuscrise de cronici, azi pierdute.

În sfîrșit, mai merită să fie menționată și știrea adusă de Marino Sanudo cel Bătrîn, contemporan al năvălirii tătarilor, care arată cum vlahii și secuii din munții Carpați s-au bătut cu tătarii, respingîndu-i, informație prețioasă despre lupta romînilor cu tătarii în vremea mării invazii din 1241¹¹.

Deși această informație contemporană nu provoacă nici o îndoială, nu a fost totuși relevată de la Cantemir încoace de nici un istoric român sau străin.

¹ N. Iorga, *Cele dintîi cristalizări de stat ale romînilor*, în „Revista Istorică“, V, 1919, p. 103—113; N. Bănescu, *Cele mai vechi știri bizantine asupra romînilor de la Dunărea de Jos*, în „Anuarul Institutului de Istorie“, Cluj, I. 1921—1922, p. 140—152.

² D. Cantemir, *Hronicul*, p. 387.

³ *Ibidem*, p. 481.

⁴ B. P. Hasdeu, *Negru Vodă*, în *Magnum Etymologicum*, IV, p. CXVI.

⁵ C. Jirecek, *Geschichte der Serben*, I, p. 322—323.

⁶ M. Bobrzyński și St. Smolka, *Ian Dlugosz*, Cracovia, 1893, p. 73—76.

⁷ I. Dlugosz, *Historia Polonica*, ed. Leipzig, I, 1712, c. 265; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 385.

⁸ I. Dlugosz, *op. cit.*, I, c. 479; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 390.

⁹ I. Minea, *Informațiile romînești ale cronicii lui I. Dlugosz*, Iași, 1926.

¹⁰ Matei Strykowski, *Kronika Polska-Litewska*, Königsberg, 1582, p. 201 și D. Cantemir, *Hronicul*, 362—363.

¹¹ Marino Sanudo, *Liber secretorum fidelium crucis*, în Bongars, *Gesta Dei per Francos*, II, Hanau, 1611; cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 447.

Dimitrie Cantemir este cel dintâi istoric român care folosește vechea istoriografie cronicărească rusească pentru informațiile despre români. Celebra știre din cronica atribuită lui Nestor despre „volohi“, care trăiesc la Dunăre și au alungat de acolo pe sloveni, care s-au răspândit în diferite regiuni¹, este cea mai veche știre a unui scriitor contemporan despre românii din nordul Dunării în evul mediu (cronica datează din anul 1116) și a fost relevată prima oară în istoriografia românească de Dimitrie Cantemir, care-i acordă importanța meritată².

Pentru istoria Rusiei, căreia în *Hronic* autorul îi consacră un capitol special³, izvorul principal este un manuscris numit *Cartea treptelor*, redactat în veacul al XVI-lea și publicat în zilele noastre de istoricul rus P. Gr. Vasenko⁴, dar pe vremea lui Cantemir nu era încă tipărită. Dintre cărțile rusești tipărite, Dimitrie Cantemir a folosit și în *Hronic* (ca și în *Descrierea Moldovei*) așa numitul *Sinopsis al istoriei rusești* tipărit întâi la Kiev în 1674, după care urmează multe alte ediții. Cartea a fost tradusă și în românește de mai multe ori, începând de la sfârșitul veacului al XVII-lea⁵.

Dimitrie Cantemir, ca un istoric modern, nu folosește numai izvoare narative, ci alături de cronici, memorii și anale, el se adresează și documentelor (colecția de diplome a regilor Ungariei)⁶ și chiar inscripțiilor romane găsite în Moldova de jos⁷, precum și monedele antice⁸.

Ceea ce este interesant este folosirea de către Dimitrie Cantemir a poeziilor populare ca izvor al istoriei: astfel, colindele cu „ler, aler, domnul“, care ar aminti, după Cantemir, pe împăratul Aurelian, cel care a părăsit Dacia și legenda populară despre „curțile lui Ler împărat“⁹. Se știe că în realitate colindul cu „ler doamne“ este o aliterare din cântecul religios cu „aleluia“¹⁰. Aceasta nu este singura poezie populară folosită de Dimitrie Cantemir. Tot în *Hronic*, pomenește de o veche baladă populară care cântă vadul de la Oblucița și pe Petru vodă, baladă azi pierdută: „încă și în cântecele cele prostești (citește: populare) pe la domnia lui Pătru vodă, vadul Obluciții să pomenește“¹¹. Așadar, Dimitrie Cantemir știa că poporul păstrează în tradițiile sale un tezaur de amintiri despre trecutul țării, pe care un istoric nu poate să le treacă cu vederea.

Desigur că și cronicarii dinaintea lui Cantemir, Miron Costin, Constantin stolnicul Cantacuzino, Nicolae Costin citează câteodată o monedă, o inscripție sau o poezie populară, dar nici unul nu are erudiția uimitoare, pentru acel moment al culturii românești, a lui Dimitrie Cantemir. Din punct de vedere tehnic mai este

¹ *Povest vremennih lét*, ed. D. S. Lihacev, Moscova, 1950, I, p. 11.

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 303.

³ *Ibidem*, p. 371 și urm.

⁴ P. Gr. Vasenko, *Kniga stepennaia țarskago radoslovii i ele znacenie*, I. St. Petersburg, 1904, în „Zapiski istoriko filologiceskogo fakulteta imp. St. Petersburgskogo Universiteta“. LXXIII, 260 p.

⁵ Pentru edițiile și traduceri vechi românești, P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în românește în sec. XVII*, în „Revista Istorică Română“, X, 1940, p. 80—129; cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 357, 371—372, 380, 455.

⁶ *Ibidem*, p. 446 și 452.

⁷ *Ibidem*, p. 161.

⁸ *Ibidem*, p. 249.

⁹ *Ibidem*, p. 217.

¹⁰ A. Rosetti, *Colindele religioase la români*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secf. Lit.*, XI, 1920.

¹¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 241.

o deosebire în privința citării izvoarelor între Cantemir și cronicarii dinaintea lui: aceștia adesea nu citau deloc sau numai cu numele autorului izvoarele lor și-și însușeau cu nevinovăție scrierile folosite. În schimb, Cantemir citează izvoarele cu titlul, volumul și pagina, ca un om de știință conștiincios. Pe când cronicarii considerau izvoarele ca un mijloc de a-și îmbogăți cronica, Dimitrie Cantemir le consideră ca mărturii, ca dovezi de veracitate, ceea ce constituie cu totul altă atitudine: „toate părțile Hronicului nostru din istorii și istorici ca aceia să le alcătuim, pentru a căror credință nu iaste cine să să îndoiască... pre a căror numere (nume) în catastivul (lista) ce urmează și pre la marginile cărții, unde mărturiia lor trebuiaște, cu slove mai mărunte însămnate le veți vedea“¹.

METODA ISTORICĂ

Dimitrie Cantemir nu este un cronicar, ci un istoric, nu numai pentru că judecă faptele și nu se mulțumește să le expună, nu numai pentru că stabilește faptele pe baza unei argumentări, dar mai ales pentru că practică o metodă de critică istorică pentru a scoate adevărul din materialul brut al informației date de izvoare. Metoda de cercetare critică este în toate disciplinele semnul distinctiv al științei, care o deosebește de descrierea literară, istorică sau a naturii.

Dimitrie Cantemir și-a făcut principiile de critică din practica de istorie, fiind pus în fața problemelor deosebit de grele ale istoriei medievale a românilor. Aceste principii se pot desprinde și din argumentația autorului, dar se află expuse și teoretic în diferite locuri ale cărții. El își dă seamă că pretenția de a lupta cu armele criticii științifice pentru drepturile neamului său va fi primită cu mirare și dispreț: „Cine și de unde ești tu, o, omănașule, din mijlocul varvarilor ier-alaltăieri ieșind? Ce caută la tine arme ca acelea?“ Răspunsul său este că a luat armele adversarilor, de la apuseni care au lăsat în uitare trecutul poporului nostru și l-au batjocurit, „pre nepriiatini cu ale lor arme a bate și a birui vor putea“².

Deși elementare, o parte din principiile enunțate de Cantemir nu sînt luate în seamă în practică nici azi de toți istoricii. Astfel este principiul că numai izvoarele scrise de contemporanii evenimentelor trebuie folosite, iar cele derivate, tîrzii și compilate urmează să fie privite cu rezervă, „scuturînd adevărîța istoriei nu din pîraie abătute, ce din sîngure izvoarăle și fîntînele și céle dinceput să scoatem“³. Tot așa de elementar este principiul de critică, după care veracitatea izvoarelor străine, care recunosc meritele unui popor străin într-o anume împrejurare, sînt mai importante decît cele interne, care pot fi bănuite de parțialitate. Cantemir ridică această observație la rangul unui adevăr filozofic, adăugînd: „știința pentru (despre) sine iaste mai grea decît toate științele, pentru aceia, pentri sine mai mult trebuie să ciază pe altul decît pe sine“⁴. De asemenea, în rîndul principiilor de bază ale istoriei stă, pentru Cantemir, și acela că istoricul nu trebuie să fie călăuzit de fals patriotism, lăudînd pe ai săi și hulind pe străini: „Mai iaste și altă boală, cu carea zic precum a lucrurilor scriitori să fie pătîmind,

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 52.

² *Ibidem*, p. 8.

³ *Ibidem*, p. 62.

⁴ *Ibidem*.

adică dragostea slavii neamului tău și dinpotrivă zavistiia cinstii altuia, carile adevărat nu puțin calea adevărului spre rătăcirea minciunii a abate pot¹.

Faptele se stabilesc în istorie prin comparația izvoarelor istorice de proveniență deosebită care mărturisesc despre aceleași evenimente, mărturia unui singur izvor este îndoielnică, întocmai ca și în justiție : „iară amintreala, regulă de toți priimită iaste și de toți învățații întărită, adecă: dictum unius, dictum nullius“².

La începutul cărții întâii, după *Prolegomena*, Cantemir face o expunere de metodă istorică a „canoanelor“ de care este călăuzit. Pe lângă aceste „canoane“ se găsesc și altele răspindite în diferite pasaje ale cărții, dar aci, la începutul tratării sînt adunate cele mai însemnate principii științifice ale criticii cantemiriene, pe baza cărora se străduiește să descopere adevărul asupra romînilor în evul mediu. Primul principiu este că lipsa izvoarelor nu este o dovadă că un fapt sau o situație istorică nu a existat: „tăcerea nici nu pune, nici nu ridică lucrul“³. Pe baza aceasta se poate afirma existența romînilor în Dacia, într-o epocă în care avem foarte puține mărturii scrise despre dînșii. Al doilea principiu completează pe cel dintîi: „zisa îl și pune (lucrul) și-l și ridică“⁴, care trebuie înțeles în sensul că izvoarele istorice dau existență unui fapt în istoriografie, sau arată sfîrșitul lui (îl ridică). Fără afirmația unui izvor, faptele nu au ființă în istorie. Al treilea principiu din această serie (la Cantemir al doilea, pentru că pe primele două le reunește într-unul singur) este următorul: „tăcerea după zisă adeverește zisa odată“⁵, adică un fenomen istoric o dată constatată poate fi considerat în ființă, pînă ce se dovedește din mărturii că el a încetat sau s-a schimbat; tăcerea ulterioară a izvoarelor nu dovedește că fenomenul a încetat, ci dimpotrivă că nu s-a produs o schimbare de la afirmarea lui. Pe acest temei Cantemir susține continuitatea romînilor în Dacia: de vreme ce izvoarele constată colonizarea Daciei cu romani și dacă apoi ele tac despre aceste colonii, aceasta este o dovadă că ele continuă să fie pe loc. Neștiința, necunoașterea faptelor „ființă n-are“, nu este un fapt, adaugă el spre întărirea principiului de mai sus, cel mult ea întărește cele ce se știu⁶. Ca o consecință a celor de mai sus rezultă că ultima informație a izvoarelor este cea valabilă în cercetarea evoluției istorice: „căci totdeauna povestea cea mai de pre urmă trebuie să să țite“⁷. Așadar, nu numai tăcerea după afirmarea unui fapt sau fenomen este dovadă că acel fapt trăiește în continuare, dar și tăcerea înainte de un fapt, pe care îl constatăm un moment dat în ființă este o dovadă că nici înainte nu era altfel, ci este vorba de o continuare, o ieșire din neștiință, nu de un fapt nou. Astfel, exemplifică Dimitrie Cantemir, „căci nu am cunoscut noi, nici am știut ceva pentru America și nici am scris ceva pentru dînsa: tăcerea aceasta n-au rădicat pe America din lucrurile firii, căci ea adevărat era, precum iaste, măcar că nu (se) știia că iaste“⁸. La fel, apariția romînilor locuind pe pămîntul lor de azi, în lumina izvoarelor istorice, este o dovadă că ei existau și înainte și totdeauna aici, căci altfel ar trebui să avem izvoare, nu numai despre

¹ D. Cantemir, *op .cit.*, p. 177.

² *Ibidem*, p. 368.

³ *Ibidem*, p. 182.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 184.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 185.

⁸ *Ibidem*, p. 184.

plecarea romanilor din Dacia, dar și despre „povestea înturnării lor iarăși în Dacia... căci totdeauna povestea cea mai de pre urmă trebuie să să știe“¹.

Această expunere este completată cu alte pasaje din *Hronic*, astfel, cu „axioma“ (cum o numește Cantemir) cum „de pe fapte a lucrurilor fiindă se cunoaște, adecă cînd un lucru iaste făcut, înțelegem că lucru acela pricină înainte mergătoare au avut, căci nici un lucru fără pricină să să facă nu să poate“². Aci ne ridicăm la o parte superioară a metodei de critică istorică: istoria nu este compusă numai din informațiile izvoarelor, chiar cele verificate, ci din fapte se pot infera cauzele lor și cauzele fac parte integrantă din istorie. Istoricul poate generaliza, poate trage din fapte considerații generale, care încadrează faptele știute: „Și acestea, decia din cele puține... însemnări, istoriile vremilor trecute ca dintr-un adînc întunec la lumină și la prăvala lumii li-au scos și li-au arătat, că precum cineva cînd află vreo parte de sferă sau de cerc de fier ... de pe încujbătura carea vede în partea cea aflată, prea lesne poate giudeca cît să fie fost sfera sau cercul, cînd au fost tot și întreg“³. Deci, nu numai cauzele, dar generalitatea faptelor se poate înțelege din fragmente de fapte, pe care ni le dau izvoarele incomplete. Sîntem departe de concepțiile simpliste ale cronicarilor: Cantemir vede în izvoare materialul brut; căpătînd informațiile adevărate, pe baza criticii istorice, el generalizează și capătă vederi de ansamblu.

Cantemir nu este hipercritic, dimpotrivă se ridică împotriva istoricilor care pun totul la îndoială, chiar datele Noului Testament; el păstrează respectul tradiției scriitorilor contemporani cu faptele, în marginile verificării critice pe baza principiilor propuse⁴.

În aplicarea practică a principiilor enunțate, Cantemir le folosește în chip foarte interesant în rezolvarea problemei continuității romînilor în Dacia, problema centrală a primului tom al *Hronicului*. El ajunge în această problemă la rezultate valabile azi pentru această chestiune: continuarea elementului romîn în Dacia în evul mediu, cu toate greșelile de detaliu pe care le are, asupra cărora vom reveni.

Totuși, nu întotdeauna autorul urmează principiile de critică enunțate de dînsul și de aceea nu este scutit de greșeli. Principiul elementar, că nu trebuie să dăm crezare decît izvoarelor contemporane cu faptele, nu și compilațiilor tîrzii, nu este respectat întotdeauna. Astfel, el nu dă importanță știrilor lui Herodot despre sciți⁵, singurele știri literare contemporane din veacul al V-lea î. e. n. despre acest popor, în schimb consideră „izvoare“ cronologiile din veacul al XVII-lea, de pildă ale lui Calvisius⁶ și se bazează în expunere pe datele ei⁷.

Alte ori, critica lui Cantemir este în deficiență din cauza ideilor preconceptuate, care-l fac să treacă peste textele clare ale izvoarelor folosite de dînsul. Un caz repetat adesea în *Hronic* este confuzia dintre Dacia lui Traian din nordul Dunării și cea aureliană din sud. Deși cunoaște viața lui Aurelian de Flavius Vospiscus din *Scriptores Historae Augustae*, în care se arată clar că Aurelian a

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 185.

² *Ibidem*, p. 392.

³ *Ibidem*, p. 299.

⁴ *Ibidem*, p. 171—172 și 259—260.

⁵ *Ibidem*, p. 59.

⁶ Seth Calvisius, *Opus chronologicum*, Leipzig, 1606.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 63.

înființat o Dacie „a sa“ în sudul Dunării¹, Cantemir e convins că de câte ori înființește în izvoarele din secolele următoare Dacia din sudul Dunării, ar fi vorba de cea din nord și trage concluzii din aceste informații despre continuitatea românilor în Dacia.

Alte ori, asemenea deficiențe se datoresc fie interpretării greșite și citirii neatente a textului, fie necunoașterii unor fapte istorice, azi bine stabilite în știința istorică, dar puțin cunoscute atunci.

CONCEPȚIA DESPRE ISTORIE

Pe lângă metoda în istorie, concepția generală a scriitorului despre valoarea și sensul istoriei fixează poziția lui Cantemir în vechea noastră cultură și istoriografie. Această concepție e mai slab reprezentată în *Hronic*, care urmărea scopul restabilirii adevărului asupra originilor românilor și nu este o expunere de teorii generale asupra istoriei.

Cînd scria ultima sa operă, Dimitrie Cantemir ajunsese la maturitate, ieșise definitiv din faza de misticism și literatură și trecuse la aceea de istoric științific. Pentru el, istoria nu mai este acum, ca în faza dinainte de venirea în Rusia, un prilej de plăcute cugetări și sentințe filozofice și alegorii, ci devine o expunere critică a faptelor, pe baza unei argumentații. Cu toată atitudinea sa științifică, el nu este un scriitor obiectiv, scopul său nu este să ajungă numai la rezultate teoretice fără contingente cu realitatea politică și socială în care trăia. Dimpotrivă, în această operă românească, în special, este un luptător pentru patria și neamul său. Am văzut că însuși faptul de a traduce în românește *Hronicul* latinesc reprezenta pentru Cantemir îndeplinirea unei datorii față de poporul român, care trebuia luminat asupra începuturilor sale.

În mai multe pasaje lupta pentru patrie, care este scopul *Hronicului*, se exprimă pe față. În *Predoslovie*, Cantemir arată că rușinea pe care trebuie s-o aibă cineva de a se lăuda pe sine nu trebuie păstrată cînd e vorba de meritele neamului și ale patriei². El citează cuvîntul în grecește: „luptă-te pentru patrie“, care stau la baza scrierii sale și adaugă: „într-a căriia cea după lege plinire, pre lîngă stidire (rușine) și frica iaste de rădicat (înlăturat)“³. Istoricii care scriu pentru cinstirea patriei, „pentru izbîndirea laudelor și slavii moșii, pînă la vîrsarea a cei mai de pre urmă a sîngelui picătură lupta vor suferi“⁴. Această descoperire a meritelor patriei în trecut este datoria istoricului, dar el nu o va obține prin coborîrea tendențioasă a altora, prin hulirea altor popoare și țări: „Că cine, mă rog, ar fi acela carile să gîndească, ca cu crieri de aramă, precum cu hulele altora, nu dea Dumnezeu, adaogerea laudelor sale c-ar dobîndi“⁵. Cantemir scrie cu mîndrie pentru poporul său, dar nu cu ură față de alții. „Slujească să dară cu ostănințele noastre niamul moldovenesc și ca-ntr-o oglindă curată, chipul și statul, bătrînețile și cinstea neamului său privindu-și, îl sfătuiesc ca nu în trudele și sîngele moșilor, strămoșilor săi să să mîndrească, ce în ce au scăzut din calea vredniciei

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 222.

² *Ibidem*, p. 6.

³ *Ibidem*, p. 7.

⁴ *Ibidem*, p. 8.

⁵ *Ibidem*, p. 10.

chiar (clar) înțelegînd, urma și bărbăția lor rîvnind, lipsele să-și plinească și să-și aducă aminte că precum odată așa și acum tot acia bărbați sînt, carii cu multul mai cu fericire au ținut cinsteși a muri, decît, cu chip de cinste și de bărbăția lor, nevrednic a trăi“¹.

Această lungă frază este caracteristică pentru concepția de istoric a lui Dimitrie Cantemir. Legat de tradiția cronicarilor moldoveni, ca și dinșii scrie ca să dea exemplu de virtute poporului său. Acesta, rîvnind la faptele și la viața liberă a strămoșilor, să-și „împlinească lipsurile“ și să se lupte pentru întoarcerea aceleiași vieți de independentă, pierdută în vremea lui. Mai observă Cantemir că „precum odată așa și acum“ sînt aceiași bărbați, adică aceiași neam, alte generații ale aceluiași popor, care s-ar putea face demni de aceleiași fapte și să trăiască în același chip. Este aci concepția continuității poporului prin generații succesive. Numai astfel se poate da un înțeles mai înalt istoriei, pildă și îndemn pentru prezent.

Cantemir era credincios, așa cum erau oamenii din perioada feudală, crezînd adică în providența divină pentru faptele oamenilor și ale societății. Deși ca metodă este un om de știință, în credința sa despre motorul faptelor istorice nu întrece stadiul explicației religioase. În precuvîntarea ce urmează după *Prolegomena*, Cantemir expune acest punct de vedere : „Într-adevăr puternica dreaptă a celui prea-puternic clătește și mută împărățiile dintr-un neam (neam cu sensul vechi romînesc: generație) într-altul“². El arată cum, după imperiul egiptean, a urmat cel asirian, apoi al mezilor, perșilor, grecilor, romanilor, peste care au trecut stăpînirile popoarelor migratorii, „barbarii“, azi Împărăția Turcului, care are provincii în Asia, Europa și Africa, „în carea (împărăție) și împărăteasa cetăților, zic orașul lui Constantin Marele, stă cu mare jale și durere inimii și prăpădenia împregiușurilor“³. În aceste schimbări Cantemir nu vede nici o ordine naturală, nici măcar atît cît încercase să demonstreze zece ani mai înainte, în *Cercetare asupra monarhiilor*. De aceea vorbește de „a lucrurilor omenеști mascara“ (în sens de comedie, cu măști la teatru) și de „a strămutărilor jocuri“⁴. Totuși, sînt alte pasaje din *Hronic* în care, întocmai ca în *Cercetarea asupra monarhiilor*, afirmă existența unei ordini evolutive în istoria lumii, provocată, după concepția vremii, de rațiunea divinității. La începutul capitolului în care expune soarta schimbătoare a imperiilor, se află o frază care începe cu cuvintele : „a lucrurilor omenеști strămutătură“, din care se vede că oricare ar fi originea acestor schimbări e vorba de o schimbare continuă și veșnică. Autorul nu folosește cuvîntul schimbare, care cuprinde ideea de dezordine, ci „strămutătură“, adică, am zice în vremea noastră, *evoluție*. Caracterizarea „strămutăturii“ este aceasta : „acea dintr-un nalturi în toate și preste toate Minte cu a sa ocîrmuire“⁵. Firește, cum am spus, este vorba de o concepție religioasă, dar în cadrul ei își face loc o privire raționalistă a istoriei. Ea nu mai este efectul hazardului, căci o minte, o rațiune (acesta este sensul cuvîntului minte în fraza lui Cantemir) ocîrmuiește în chip ordonat desfășurarea istoriei omenirii. Prin această cugetare asupra istoriei, Cantemir se apropie de școala raționalistă istorică din Franța secolului al XVII-lea, care nu și-a găsit deplina dezvoltare decît în veacul următor.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 180.

² *Ibidem*, p. 169.

³ *Ibidem*, p. 170.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 169.

UNITATEA POPORULUI ROMÎN

Din concepția despre datoria patriotică a istoricului, pe care am arătat-o mai sus, se desprind principalele idei călăuzitoare despre trecutul nostru în *Hronicul* lui Cantemir. În primul rînd ideea unității poporului romîn, despărțit atunci în mai multe stăpîniri politice. Aceasta rezultă, nu atît din studiul limbii și al vieții poporului, cît din unitatea primitivă a istoriei diferitelor ramuri de romîni. Ideea și premisele ei istorice, formarea poporului romîn prin colonizarea romană în Dacia, nu era nouă în istoriografia noastră. Cronicarii, în primul rînd Miron Costin, în *De neanul moldovenilor*, o afirmaseră¹. Planul de a scrie o istorie completă a romînilor de pretutindenii pornește de la Miron Costin, a fost urmat de Nicolae Costin și de munteanul Constantin stolnicul Cantacuzino, dar nici unul nu și-a terminat opera. Planul *Hronicului* este dezvoltarea planului Costinilor, care au legat istoria antică a romînilor, formarea poporului romîn, de istoria celor două principate. Polemica din *Hronic* împotriva lui Aeneas Silviu, despre numele poporului romîn (vlahi din Flaccus) și a lui Simion dascălul, cel care făcea pe romîni țilhari aduși din temnițele Romei, se regăsește și la Miron Costin. În această privință Cantemir este un continuator al școlii cronicarilor.

Dar opera lui se ridică deasupra predecesorilor prin punerea întîia dată a problemei continuității romînilor în Dacia și a felului cum leagă istoria romînilor de istoria universală; de asemenea, și mai ales, prin conceptul de civilizație clasică, ai cărei moștenitori sînt romîni. Despre toate aceste puncte de vedere noi ale lui Cantemir vom vorbi în paragrafele următoare, ne mulțumim deocamdată să constatăm că la dînsul există ideea unității poporului romîn, la fel ca la cronicarii dinaintea lui.

Însuși titlul *Hronicului* este un program. Titlul în forma latină a scrierii, *Historia Moldo-Vlahica*, nu cuprinde decît numele celor două principate, fără Transilvania. În schimb, titlul versiunii romînești: *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, adaugă un al treilea element în titlu, care se raportă la Transilvania cum se vede din titlul detaliat care urmează după *Predoslovie*: „Hronicon a toată Țara Romînească, carea apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului; așijderea pentru numerele (numele) carele au avut odată și carele are acmu și pentru romanii carii de atuncea întrînsa așezîndu-să, într-aceiași și până acmu neconținut lăcuiesc“². De aci rezultă că pentru Cantemir romîni au format odinioară o unitate politică, Țara Romînească, despărțită apoi în trei părți, dar cu o continuitate neîntreruptă pe pămîntul Daciei.

În text, Dimitrie Cantemir se preocupă și de romîni macedoneni și, ca un cunoscător al Imperiului Otoman, pomenește de „Epirurile amîndoaî, unde acmu sînt arbănașii, coțovlahii“³. Romîni „de peste Dunăre din Țara Grecească“ sînt și ei „dintr-aceiași romani a lui Traian“⁴. Ei locuiesc în munții Pindului

¹ Miron Costin, *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A. (sub tipar).

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 57.

³ *Ibidem*, p. 242.

⁴ *Ibidem*, p. 153.

și „sînt cu ceștialalți, dachi, tot de o limbă“¹: „nici cum în ceva să deosebăsc de la vlahii carii la Dunăre lăcuiesc“².

Deși greșește asupra originii lor (ei nu sînt, cum crede Cantemir, veniți din Dacia, ca urmași ai coloniștilor lui Traian, ci sînt urmașii romanității balcanice), el are meritul de a fi cel dintîi istoric român care tratează pe larg despre această ramură a poporului nostru și o include în unitatea neamului.

ROMINII ÎN ISTORIA UNIVERSALĂ

Cronicarii dinaintea lui Cantemir priviseră istoria dintr-un punct de vedere feudal, scriind istoria provinciei lor, a statului feudal respectiv, Moldova, Țara Românească și Transilvania. E adevărat că cei doi Costini și stolnicul Cantacuzino în cercetările despre originea romînilor legaseră istoria noastră de a Imperiului Roman, iar Miron Costin în *Letopisețul țării Moldovei* recunoscuse că o țară mică, Moldova, trebuie să aibă istoria ei legată de a țărilor străine, spre a putea fi înțeleasă³. Dar ei s-au mulțumit cu excursuri despre romani sau popoarele vecine moderne, fără a le lega organic de expunere.

Dimitrie Cantemir, dimpotrivă, socotea istoria romînilor, cel puțin pînă la întemeierea statelor, cît a scris, ca parte integrantă a istoriei universale. Acest fel larg de a vedea istoria noastră — un pas înainte față de cronicari — se explică prin vastele cunoștințe istorice ale lui Cantemir, dar și printr-un punct de vedere deosebit. El trăia în Rusia reformelor lui Petru I, în vremea începerii comerțului internațional, al ridicării unei birocrății intelectuale și a unei culturi tehnice care era în strînsă legătură cu Europa centrală și apuseană. Acest mediu social și politic a deschis pentru Cantemir orizonturi mai largi ca ale cronicarilor, de care s-au resimțit și operele sale istorice.

Prima parte a *Hronicului* studiază istoria Romîniei în cadrul istoriei Imperiului Roman, cu drept cuvînt de altfel, Dacia fiind o provincie a imperiului. Cantemir crede necesar, ca urmare, să înșire pe toți împărații, cu date și faptele lor. După aceea, ceea ce e mai interesant, expune istoria poporului român în cadrul Imperiului Bizantin. Cantemir socotea că Dacia nord-dunăreană făcea parte integrantă din Imperiul de Răsărit, ceea ce este greșit. Totuși, după Cantemir, s-a căzut în istoriografia noastră în greșeala contrarie, necuprinzîndu-se istoria Romîniei în veacurile IV—XI în cadrul influenței economice, politice și culturale a Bizanțului.

După aceste două cadre de istorie universală, Roma și Bizanțul, Cantemir aduce și pe al treilea, acela al legăturii romînilor cu statele fondate de migrația popoarelor: Ungaria, Cumania, statele slave din sudul Dunării și cele din nord (Rusia, Polonia). Aceasta nu înseamnă că el supraevaluează influențele externe și minimalizează acțiunea istorică a poporului român; dimpotrivă, căci exagerează chiar, vorbind de state independente, sau aproape independente romînești, stînd în legătură cu statele „barbare“. El neagă chiar așezarea triburilor germanice, slave, cumane și pecenege pe pămîntul romînesc, deși izvoarele istorice nu ne

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 157.

² *Ibidem*, p. 398.

³ Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1944, p. 123.

îngăduie să trecem peste acest fapt istoric. Este limpede că legătura pe care o face Cantemir între istoria universală și a românilor stă în orizontul larg pe care-l dă acesteia din urmă și nu în exagerarea influențelor externe.

Trebuie însă să observăm că acest cadru de istorie universală al istoriei românești la Cantemir este numai un cadru politic, nu și de istorie socială și culturală; el nu se preocupă de legăturile dintre români și vecinii lor, sau cu popoarele care au trecut pe pământul nostru, nici de influențele economice, culturale, bisericești. Faptul este de altfel în concordanță cu stadiul de dezvoltare al istoriografiei vremii în Europa, care nu se preocupa încă pe atunci de asemenea lucruri pînă la *Essai sur les mœurs* a lui Voltaire. Rămîne totuși remarcabil că măcar pe plan politic, *Hronicul* situează prima oară istoria românilor în cadrul istoriei universale, rupînd cu tradiția istoriografiei statelor feudale. Este drept că după Cantemir școala cronicarilor locali a continuat, dar el făcuse totuși un început.

CONTINUITATEA ROMINILOR IN DACIA

Scopul principal al argumentației în primul volum al *Hronicului* este dovedirea continuității elementului român în Dacia din nordul Dunării: „Deci dară într-această parte, pre carea acmu ... o vedeți, toată socotiala noastră într-aceasta să stăruiește, pentruca numele și niamul dumniavoastră, caria demult s-au descălecat și de atunci pînă acmu necurmat în Dachia, adecă în Moldova, în Țara Muntenească și în Ardeal... să vă arătăm“¹. Iar la sfîrșitul cărții întîlnim această afirmație categorică: „Precum au început romanii din descălecătura lor de la Traian împărat prin toată Dachia, așa au și ținut“².

Hronicul a fost scris mult înainte de începerea vestitei controversă asupra originii rominilor în evul mediu, îmbinată cu tendințe antiromânești; înainte ca Sulzer și Roessler să fi emis cunoscuta teorie reacționară asupra emigrării rominilor din sudul Dunării în secolele XI—XIII³. Dimitrie Cantemir, parcă prevăzînd această teorie, a vrut să creeze arme și argumente pentru apărătorii teoriei continuității. Este adevărat că găsise anume afirmații despre retragerea legiunilor romane din Dacia în vremea împăratului Aurelian și despre faptul că limba romină nu este curat latină la cronicarul polon din veacul al XVI-lea, Stanislav Sarnicki, care, totuși, revînd de retragerea stăpînirii romane în Dacia, recunoaște cum „coloniștii (romani) și alții care începuseră să-și așeze gospodăriile, au rămas pe loc“⁴. Cantemir a luat poziție și împotriva legendei absurde din interpolația lui Simion dascălul la cronică lui Ureche, după care rominii veniseră tîrziu în țara lor, în vremea năvălirii tătarilor, aduși din temnițele Romei de „Lăslău“ craiul unguresc, ca să lupte împotriva năvălitorilor⁵.

Ca și istoricii școlii ardelene, care în aceasta au urmat pe Cantemir, el este de părere că dacii au dispărut, nimicîți de romani, iar rominii sînt de pură

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 50—51.

² *Ibidem*, p. 463.

³ F. I. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Viena, III vol., 1781; R. Roessler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.

⁴ St. Sarnicki, *Annales Polonorum*, în anexe la I. Dlugosz, *Historia Polonica*, ed. Leipzig, II, 1713, col. 960.

⁵ Gr. Ureche, *Leiopisetul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 62—63.

rasă romană. *Hronicul* cuprinde un capitol special despre pierirea dacilor : „Arată-se așezarea romanilor în Dacia și stîrpirea dachilor dintr-însa“¹, dar negăsind nimic în acest sens la scriitorii antici, se mulțumește să spună: „de vreme ce (ținînd seamă de) patimile romanilor cu dachii, nu era cum să-i mai poată răbda, să-i lasă a lăcui pre la locurile lor“². Pînă la Hașdeu, care cel dintîi a văzut adevărul, în articolul: *Pierit-au dacii?*³, această teorie a fost predominantă în istoriografia noastră și istoricii nu și-au dat seama că populația băștinașă era capitalul cuceritorilor romani.

Cantemir, deși întîlnește în izvoare răscoale ale dacilor împotriva romanilor în vremea împăratului Marc Aureliu, crede că e vorba de o eroare și respinge acest fapt ca neadevărat⁴. El proclamă puritatea romană a rasei romînești: „poporul romano-moldo-vlahilor nu din glogozala a nașteri de strînsură să fie scornit, ce din cetățeni romani, din ostași veterani și din mari familii să să fie ales. Apoi din buni și tari romano-moldo-vlahii, din buni și tari părinți romani născîndu-să, a singelui curățenie și a niamului evghenie (noblețe) nesticată și nebetejită să fie ferit, precum și astăzi tot așa o feresc“⁵.

Rezultatele la care a ajuns istoriografia de după Cantemir nu pot întări asemenea teorie, știm azi că dacii au rămas și au fost romanizați; înșiși coloniștii romani nu erau, cei mai mulți, originari din Italia, ci din provinciile răsăritene ale Imperiului, traci și iliri romanizați. Romanizarea nu este un fapt de rasă, ci un fapt de cultură, ea a însemnat adoptarea limbii și culturii latine de băștinași, iar popoarele romanice sînt popoare de limbă, nu de rasă romană, care de altfel nici nu a existat. Cetățenii, veteranii și cu atît mai mult nobilii nu au fost decît un ferment al romanizării, baza poporului o formează băștinașii romanizați.

Cantemir cunoaște și comentează cunoscutele pasaje din *Breviarul* lui Eutropius și din biografia lui Aurelian de Flavius Vopiscus, despre părăsirea Daciei de Aurelian și mutarea provincialilor în sudul Dunării⁶. El răspunde la această afirmație a scriitorilor antici, nu cu interpretarea că părăsirea provinciei a însemnat numai plecarea oficialității, nu a poporului, ci susținînd că, deoarece izvoarele nu pomenesc luarea în posesie a Daciei de către goți, ci numai năvălirea lor, rezultă că romanii, după îndepărtarea primejdiei, s-au întors înapoi. Întemeiat pe experiența sa de moldovean, Cantemir compară retragerea romanilor din Dacia cu retragerea poporului în țara sa în fața turcilor și tătarilor, la munte și în păduri, de unde oamenii, se întorc, îndată ce au plecat năvălitorii, „lăcuiitorii fietecine la locul și la șederea cea dintăi să întoarce, precum și astăzi videm...“⁷. Retragerea lui Aurelian nu a însemnat astfel cedarea provinciei, ci o simplă bejenie, din care istoria Moldovei cunoaște atîtea.

Ca să facă dovada persistenței romane în Dacia, Cantemir expune o serie de argumente și extrase din izvoare, care nu însă toate sînt valabile. Cea mai gravă greșeală a lui în această privință este confundarea Daciei Aureliene cu cea

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 190—191.

² *Ibidem*, p. 190—191.

³ B. P. Hașdeu, *Perit-au dacii?* în „Foița de istorie și literatură“, I, 1860, col. 46—52, 70—73, 95—106, 137—152.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 200.

⁵ *Ibidem*, p. 25.

⁶ Flavius Vopiscus, *Viața lui Aurelian*, la G. Popa Lisseanu, *Izvoarele istoriei romînilor*, IX, p. 97; Eutropius, *Breviarium*, *ibidem*, X, p. 134; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 216 și 222.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 224.

Traiană. Zeci de pagini din *Hronic* cuprind datele istoricilor vechi care vorbesc de cele două Dacii, Ripensis și Mediterranea, din sud, ca fiind în stăpînirea Imperiului Roman și a celui Bizantin. Cantemir își închipuie că aceste pasaje sînt dovezi că Dacia din nord, România de mai tîrziu, nu se afla sub barbari, ci în imperiu¹. Greșeala provine, măcar în parte, de la geograful flamand din secolul al XVII-lea, Phillipus Cluverius, care confundă Dacia Mediterranea și Ripensis cu cea nord-dunăreană și le situează în Transilvania și în Moldova². Și în *Descrierea Moldovei*, Cantemir acordase multă încredere lui Cluverius. Deși, cum am spus, cunoaște izvoarele contemporane, care vorbesc de fundarea Daciei Aureliene în sudul Dunării, preferă mărturia geografului din secolul al XVII-lea. Este o confuzie care strică aspectul științific al operei și mai sînt încă cîteva de acest fel. Astfel e știrea, căreia Cantemir îi acordă multă importanță, că niște „dati“, deci daci, s-ar fi supus împăratului apusului, Carol cel Mare, pe la anul 800, deci o dovadă despre românii nord-dunăreni în acea epocă³. În realitate, acei prețiși daci sînt dani, adică danezi.

Tot ca o confuzie trebuie privite lungile capitole despre luptele Asăneștilor cu Imperiul Bizantin. Cantemir, cel dintîi care a introdus acest capitol în istoria romînilor, nu știa că a fost o ramură a vlahilor, locuitori în evul mediu în munții Balcani și crede că Asăneștii au venit din nordul Dunării și centrul stăpînirii lor era acolo. Prezența lor în istorie ar fi un capitol din istoria romînilor nord-dunăreni: „Nărodul acesta a valahilor, precum în Misia (Bulgaria) mai mult întăi revărsindu-se, apoi și pînă la Thessalia să să fie lătit“⁴. Și unii istorici moderni, ca D. Onciul, credeau că Imperiul vlaho-bulgar își avea temeiul în nordul Dunării, în ce privește partea sa romînească⁵, deși textul cronicarului bizantin pe care se bazează expunerea lui Cantemir este clar și nu îngăduie astfel de interpretare. Vlahii aceștia, spune el, „locuiesc peste tot cuprinsul muntelui Hemos (Balcani)“⁶.

Rolul popoarelor așa-zise „barbare“ în istoria evului mediu și în special în istoria poporului romîn este privit în chip greșit de Cantemir. Aci e vorba de un punct de vedere special despre înțelesul istoriei evului mediu timpuriu. Pentru Cantemir și cei ce judecă ca dînsul, „barbarii“ pustiesc și distrug, deci stăpînirea lor în Dacia ar fi însemnat nimicirea populației de acolo. De aceea, el caută să demonstreze, împotriva evidenței, că „părțile Dachii noastre au fost neclătite și de călcăturile varvarilor depărtate“⁷. Goții ar fi trăit numai în Crimeea și pe coastele de nord ale Mării Negre, nu în Dacia⁸. „Avarii, ghepidii, sclavonii și alte neamuri varvare, de carile s-au pomenit, toate mai sus de Volohiia să fie lăcuit“⁹. Așadar, după Cantemir, barbarii nu au stăpînit în Dacia, aceasta este una din tezele de bază ale lui Cantemir. Totuși, face concesii tezei opuse, recunoscînd că în anume momente s-ar putea ca barbarii să fi pătruns în Dacia, căci izvoarele sînt prea categorice, și în acest caz, își pune întrebarea despre raportul dintre aceste popoare

¹ Exemple între multe altele, Cantemir, *op. cit.*, p. 16, 19, 231, 250—251.

² Ph. Cluverius, *Introductionis in universam geographiam*, Leyda, 1641, p. 242—243.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 350—351.

⁴ *Ibidem*, p. 397.

⁵ D. Onciul, *Originile principatelor romîne*, București, 1899, p. 27—30, 149—150.

⁶ G. Murnu, *Din Nichita Acominatos Honiatul. Traducere a părților privitoare la istoria asanizilor*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secf. Ist.*, ser. II, tom. XXVIII, 1906, p. 377 și 381.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 277.

⁸ *Ibidem*, p. 256, vezi și p. 264.

⁹ *Ibidem*, p. 329—330.

și băștinași: „romanii din Dachia de agiutorul împărătesc părăsiți și neapărați rămîind, le va fi căutat (au fost nevoiți) într-un chip a-și tocni lucrurile cu varvarii și cu deosebită respublică (stat) cu dînșii și cu alți vecini de pen pregiur a să chivernisi“¹. Această ipoteză prea puțin dezvoltată are o mare importanță, prevestește pe istoricii de azi, care admit o colaborare politică, socială și economică a băștinașilor cu marea migrație a popoarelor.

Astfel, putem afla în *Hronic*, afară de părțile negative, o serie de considerații, privitoare la problema continuității, rămase bunuri definitive ale științei istorice și a căror primă enunțare decurge de la Cantemir, precum însăși punerea problemei continuității a fost pusă întii tot de Cantemir.

Am arătat că în studiul metodei istorice, pe baza unor principii teoretice, Cantemir izbuțește să ruineze argumentul a *silentio*, al tăcerii izvoarelor despre romîinii din Dacia în prima parte a evului mediu, argument mult exploatat de Sulzer, Roessler și alți adversari ai continuității romîinilor în Dacia. Argumentația lui Cantemir se rezumă astfel: de vreme ce romanii au fost în antichitate în Dacia și găsim pe urmașii lor pe loc, deoarece nu avem nici o știre istorică despre momentul și faptul venirii lor din sud, rezultă că romîinii au continuat fără întrerupere să viețuiască aici².

Alături de această considerație, simplă și convingătoare, este și argumentul, reluat apoi de A. D. Xenopol, cum că băștinașii nu-și puteau părăsi pămîntul, care este patria și hrana lor: „Mă criază cititoriul și de pre inima sa să să adevierască că moșia de atîta vreme, nu numai romanul, pre atunca a lumii biruitorul, ce așeaș nime din neamuri acestea a răbda ar o fi putut, că dulce iaste dragostea moșiei“³. O spune doar un exilat.

Dimitrie Cantemir cunoaște și folosește și argumentul reluat apoi mai pe larg de istoricul ceh L. Pič, pentru a dovedi continuitatea romîinilor în Dacia: anume existența în Transilvania a unei străvechi clase nobile romînești, anterioare celei create de regalitatea maghiară, stăpînă de pămînt, care arată că romîinii nu sînt emigrați ci băștinași⁴. Prin acest argument Dimitrie Cantemir se apropie de istoriografia nouă, care vede în continuitate, de la sfîrșitul stăpînirii Imperiului pînă la întemeierea statelor feudale, Moldova și Țara Romînească, o lentă dezvoltare a societății spre feudalism.

Dar Cantemir nu vede în genere istoria ca dezvoltare a societății, nici ca istorie a poporului, ci numai ca o istorie politică a statelor. Acest fel de a vedea istoria, curent în vremea lui, are consecințe și în felul cum vede autorul *Hronicului* problema continuității romîinilor pe pămîntul țării lor. Noi, azi, o vedem ca o continuitate a poporului, chiar sub stăpîniri străine, căci „barbarii“ n-au împiedicat, ci dimpotrivă au influențat dezvoltarea poporului băștinaș: a admite stăpînirea goților în Dacia înseamnă implicit și existența populației băștinașe, muncitoare a pămîntului, care i-a hrănit. Așa se pune problema tuturor statelor „barbare“ în provinciile Imperiului Roman. Cantemir însă socotea că o continuitate poate fi numai politică, de aceea face eforturi spre a dovedi stăpînirea Imperiului Roman și Bizantin în Dacia și crede în vechimea unui stat romînesc unitar

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 338.

² *Ibidem*, p. 185.

³ *Ibidem*, p. 229; A. D. Xenopol, *Teoria lui Roessler*, Iași, 1884.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 472—475; I. L. Pič, *Die Abstammung der Rumaenen*, Leipzig, 1880.

independent, din care s-au despărțit apoi statele Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești, de aceea neagă stăpînirea barbarilor în Dacia¹. Pentru el, aceste țări s-au format din dinastia veche a tuturor romînilor; Negru vodă și Bogdan, întemeietorii, sînt urmașii direcți ai lui Ioaniță-Caloian, împăratul vlahilor și bulgarilor², pe care, cum am văzut, Cantemir îl socoate un stăpînitor nord dunărean. De o continuitate a poporului sub stăpînire „barbară“ Cantemir nici nu-și pune problema. Acest punct de vedere pur politic îl depărtează de înțelegerea modernă a vieții romînilor în evul mediu.

Totuși, în privința altor laturi a problemei continuității, Dimitrie Cantemir se apropie surprinzător de poziția științifică modernă. Astfel este teoria „retragerii romînilor în munți“. Miron și Nicolae Costin afirmaseră că romîni, de la Atila încoace, se retrăseseră în munți înaintea barbarilor, pînă la „al doilea descălecat“, adică la întemeierea principatelor³. Cantemir respinge această teorie simplistă; pentru el, romîni au stat mereu pe pămîntul locuit de ei azi și au fost liberi pe acest pămînt. Adăpostirea lor în munți putea fi momentană, în fața unui puhoi de nvălitori, dar „după ce trecea fortuna acelor prăzi vârvărești, iarăși la locurile sale ieșia“⁴. Respinge părerea lui Nicolae Costin despre țara lăsată pustie: „greșește săracul Neculai Costin, Dumnezeu să-l ierte, căci în istorioara sa de Dachia ... scrie precum țara Dachii să să fie pustiit pre vremile Attilii și să fie stătut pustie toată țara aceasta unde trăim noi, mai bine de 600 de ani“⁵. Totuși, în vremile noastre A. D. Xenopol admitea retragerea în munții și basmul descălecatului⁶, ceea ce arată valoarea științifică de noutate a atitudinii lui Cantemir, față de o părere general admisă. Cantemir vede, cu drept cuvînt, continuitatea ca totală, pe pămîntul romînesc și poate fi socotit în această privință un precursor în istoriografia noastră, care azi admite conviețuirea și colaborarea economică dintre băștinași și așa ziiși „barbari“ — singurul punct de vedere valabil.

PROBLEMELE POLITICE ȘI SOCIALE ALE VREMII ÎN HRONIC

1. **Jugul turcesc.** În toate scrierile sale, Dimitrie Cantemir arată o ură nestinsă împotriva turcilor, el este un luptător împotriva jugului turcesc impus poporului său. Același lucru se întîlnește și în *Hronic*. Deși volumul întii, singurul existent, nu duce istoria romînilor pînă la vremea luptelor cu turcii, totuși nu e lipsit de aluzii la această luptă și la aspectele jugului turcesc. „Cu mare jale și durere și prăpădenia împregiuraților“ s-a ridicat turcul și a cuprins atîtea împărății și țări în trei continente⁷. „O, căci n-au dat Dumnăzău, nici noi, nici altă limbă creștinească vecini ca aceștia să nu fi avut“⁸. Aluzia la vecinătatea periculoasă a turcilor este adresată în special Rusiei, atrăgîndu-i atenția asupra primejdiei unei agresiuni turcești.

¹ Vezi mai sus, p. 238.

² D. Cantemir, *op. cit.*, p. 465.

³ Miron Costin, *Poemă în versuri polone*, ediția P. P. Panaitescu, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, 1928, p. 98 și N. Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. St. Petre, p. 163.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 463 și 224.

⁵ *Ibidem*, p. 290 și 321.

⁶ A. D. Xenopol, *Istoria romînilor*, ediția a III-a, vol. II, p. 26, 44.

⁷ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 170.

⁸ *Ibidem*, p. 306.

Cînd ajunge cu povestirea istoriei la epoca ivirii lui Mahomed, ura lui Cantemir izbucnește: „pseudo-profetul Muhammed, carile din suflarea și șoapta Satanii au scornit legea și cartea Coranului“¹. Aci nu vorbește fanaticul intolerant, căci Dimitrie Cantemir scrisese cu înțelegere despre credința musulmanilor, ci adversarul politic al turcilor.

Cantemir știa că situația de azi a romînilor sub suzeranitatea turcească era un rezultat al luptei seculare, în care romîni obținuseră păstrarea autonomiei lor politice și religioase, cu toată exploatarea economică la care erau supuși. Autorul *Hronicului* subliniază că, deși țările romîne „groazei lumii, împărăției Turcului, bani a da obligate sînt, însă bisericile, legea, giudecățile, obiceiul nesmentite și nebetejite și li-au păzit“. Obiceiul crud impus creștinilor din Imperiul Otoman de a da copii pentru înnoirea ienicerilor, nu este aplicat romînilor: „Copiii romînilor zăciuală păgînilor a fi ...n-au suferit“. Turcii n-au voie să-și clădească mecețe în aceste țări și „ceea ce este mai mare sămnnul vredniciei și slobozii (libertății), puterea monarhicească, nici cum puternicii monarhii turcești pînă astăzi nu și-au plecat-o ... într-a căroră mîină stă viața și moartea supușilor“². Deci păstrarea domniei este cel mai de seamă semn al autonomiei politice romînești. Aceasta o spune pentru că scrierile lui nu sînt o plîngere a țării, ci un îndemn la luptă.

Această atitudine urma să apară mai lămurit în a doua parte a *Hronicului*, în care trebuia să expună luptele romînilor cu turcii. Totuși, în *Predoslovie* la tomul întii, care rezumă planul și ideile călăuzitoare ale întregii lucrări, proclamă pe larg faptul că turcii au transformat în stăpînire directă Grecia, Bulgaria, Serbia, Bosnia, Macedonia, pe cînd romîni au izbutit să-și păstreze autonomia. Acest fenomen istoric s-ar datori, după Cantemir, vitejiei romînilor, împotrivirii lor neînfrînte (noi credem că în această împrejurare a jucat un rol important și faptul că țările romîne nu se aflau pe drumul direct al înaintării otomane spre Europa Centrală, ci au o poziție laterală³). Această constatare izvoritoare de mîndrie pentru romîni este și un îndemn la luptă pentru viitor. „Aceștia adevăc sînt aceia romano-moldo-vlahii, carii, după ce au început zămăul cu șapte capete, turcul, atîtea împărății și crăii... a înghiți... ei numai singuri cu minunat a fierului și a aurului meșteșug... vii ... a strămoșilor săi icoane să fie arătat“⁴. Turcii „înțelegînd, precum împotriva romano-moldo-vlahilor cu neprietenie a merge, iaste cea mai desăvîrșit nebulnie ... și asupra a niam ca acesta cu armele nebiruit fiind, cu arme și cu război mai mult a ispitii, altă să nu fie, fără numai lucru de batgiocură și de primejdia slavii aliosmănești“, se resemnează să primească tributul, ca răscum-părare a robiei⁵.

Firește că afirmația că romîni ar fi singurul popor care s-a împotrivit turcilor este exagerată, dar ea păstrează totuși un ton de patriotism epic: „cîți Muhamezi, cîți Baeziți, cîți Murați în cîmpii moldovenesti sfărămase și mii și mii de turcii săi valurile Dunării, a Prutului, a Siretului, a Bîrladului și a Nistrului înghițisă“⁶.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 326.

² *Ibidem*, p. 170.

³ P. P. Panaitescu, *Dece n-au cucerit turcii țările romîne*, în *Interpretări romînești*, București, 1947, p. 149—160.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁶ *Ibidem*.

ХРОНИКА

ВЪ КИМЪНА

ГОМАНОМОЛДОВАХИНА

Имаи при лимаа димитријевъ
Имаи при лимаа димитријевъ
Имаи при лимаа димитријевъ

ДИМИТРИЕКАТЕМИС

Католика ии де моти лимаа а Влаха
и а Сѣмѣа димитријевъ

И Сѣмѣа димитријевъ

Имаи димитријевъ

1717

Имаи димитријевъ ии димитријевъ
Имаи димитријевъ ии димитријевъ

Hronicul Romno-Moldo-Vlahilor (titlul in manuscrisul autograf).

La Cantemir aflăm înfia oară ideea, pe care n-o avuseseră cronicarii, lipsiți de orizontul istoriei universale: lupta romînilor cu turcii a apărut civilizația europeană, ca după un zid: „Acea de sus pronie purtînd de grijă mîntuinții acestor crivățene (de nord) năroade, cu niamul romîno-moldo-vlahilor ca cu un zid prea vîrtos și nebiruit să să fie slujit, pre carile împotriva a vrăjmașe săriturile (atacurile) păgînilor puindu-l, cu pieptul lor, întregi încă, pînă acmu și în scaunele sale înfipti și odihniți să-i fie păzit“¹. Adică, romîinii au apărut Europa de turci; ea este datoare la rîndul său să-i apere. Această idee a rolului romînilor pentru apărarea Europei, formulată înfi de Dimitrie Cantemir, urma să fie reluată de alți istorici, în special de N. Bălcescu².

2. Cantemir față de Rusia lui Petru cel Mare. Aluziile politice la Rusia lui Petru cel Mare sînt în *Hronic*, cum era de așteptat, destul de numeroase. De la Rusia aștepta el eliberarea romînilor și un nou război împotriva turcilor. De aceea el flutură în fața rușilor spectrul amenințării turcești. Turcii, spune Cantemir, și-au întors armele „spre crivăț“ (nord), acum sînt amenințați leșii, rușii și cazacii, „pentru ca și pe aceste creștine țări într-o sughițatură să le înghită, spurcata-și și a sațiului neștiitoare gură ș-au căscat“³. Așadar, interesul rușilor este să facă față amenințării turcești, acum, cînd au în fruntea lor un mare monarh, căruia Cantemir îi aduce laude ca a unui erou al antichității: „Petăr Alecsievici împărat rusesc pre leși întulburîndu-să, numai cu numele și cu singure sunetele armelor în cîteva rînduri i-au domolit“. Urmează lauda biruinței de la Poltava (1709): „Pre Carlus (Carol XII) craiul șfezesc, după cîteva a furtunii jocuri, întăi la locul ce să chiamă Lesnoe, apoi la tîrgul Ocrainii căzăcești, Poltava, cum l-au biruit și cum l-au cu armele asuprit și cum cu puțini, fuga agiutorîndu-i, în umbra sultănească cîtva peste trii ani s-au răcorit (aluzie la șederea lui Carol XII la Bender), atîta iaste lumii de știut, pre cît cu toții șfedul nebiruit a fi îl credea“⁴. În alt loc amintește de cuceririle făcute de același țar în Caucaz, la care luase parte însuși Dimitrie Cantemir⁵. Este în această laudă recunoștința celui care a fost sprijinit în lupta pentru eliberarea patriei, pe de alta ca dovada nădejdiei că Rusia, în vremea lui Petru I, va împlini dorințele de libertate ale romînilor.

Scriînd *Hronicul* în prima lui formă în latinește, Cantemir se adresează tuturor oamenilor culți din Europa, arătîndu-le originile „nobile“ și meritele istorice ale poporului romîn, în vederea sprijinului pentru eliberarea lui. În primul rînd se adresează oamenilor culți din Rusia, de aceea, ca și în *Descrierea Moldovei*, anume instituții sînt comparate cu cele rusești, ca să fie mai bine definite pentru cititori. Explicînd identitatea dintre daci și geți, dă ca exemplu pe ruși și cazaci: „precum ghetii și dachii tot o limbă să fie fost, precum noi am zice acmu că rușii cu căzacii tot o limbă au, măcar că cu numele lor despărțiți sînt“⁶. Vorbind de reorganizarea provinciilor Imperiului Roman sub Constantin cel Mare, numește provinciile *gubernii*, numele provinciilor rusești în vremea lui⁷.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 21.

² N. Bălcescu, *Comentarii asupra bătăliei de la Cîmpul Rigăi sau Cosova*, în *Opere*, Ed. Acad. R.P.R., I, p. 50 și A. D. Xenopol, *op. cit.*, ediția a III-a, vol. IV, p. 54.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 20.

⁴ *Ibidem*, p. 176.

⁵ *Ibidem*, p. 438.

⁶ *Ibidem*, p. 71.

⁷ *Ibidem*, p. 241.

Se mai află în *Hronic* diferite aluzii la fapte și locuri din Rusia în vremea lui Cantemir: despre biserica sf. Arhanghel din Kiev, „adevărat lucru ei să vede a fi meșteșug (stil) grecesc”¹. Biserica de la Kremlin, la Moscova, „și acmu aproape de giurățate în pământ intrată, pre a cărie zidiuri și așeași în vârful sclîpului pentru turla are atîtea măstarăni crescuți, cît sū pare că iaste o grădină pe un munte de piatră”². Despre strîmtoarea Kerci și peninsula Taman spune: „pot ști toți carii spre aceste părți au îmblat”³, ceea ce ar arăta că Dimitrie Cantemir a fost și pe acolo.

În sfîrșit, o dovadă a legăturilor *Hronicului* cu viața rusească și a faptului că, măcar în forma latină, era destinat mai ales oamenilor de cultură din Rusia, este prezența în această carte a unui capitol despre formarea poporului și statului rusec, cartea a VI-a. capitolul V: „Arată-se începătura stăpînirii rusești, care acmu iaste puternică Împărăția Moscului”⁴. Dar tocmai acest capitol din *Hronic* în manuscrisul autograf, pe care-l posedăm, este mutilat, deoarece în text se află o lacună de cinci foi. Dimitrie Cantemir justifică astfel introducerea acestui capitol în carte: „De vreme ce cursul istoriei au sosit (adică am ajuns cu povestirea) în vremile în carile vestită și puternică și blagocistivă împărăția Moscului temelile ș-au aruncat” ... „măcar că la trupul Hronicului nostru n-ar căuta”, totuși, „pentru pomenirea a împărăție ca aceasta”, nu se cuvenea să treacă. Cititorii pot fi „poftitori”, de a ști aceasta (se adresează romînilor). Din cronicile rusești a împrumutat multe știri despre istoria romînilor, deci trebuie să întoarcă datoria vorbind în *Hronicul* său despre ruși: „Oarecum și împrumutarea, precum și alții pentru noi au pomenit, cu carea vecinii ne au împrumutat, să plătim”⁵. Capitolul de istorie rusească începe cu Ruric, șeful vareg, care se trage, după Cantemir, din August, împăratul roman. El este chemat de slavii de la Novgorod și înființează primul stat rusec. De observat că această legendă tendențioasă despre originea rușilor se afla în vechile cronici rusești. Cantemir spunînd că Ruric este urmașul lui Prus, fratele lui August, vrea să dovedească o înrudire de sînge între romîni și dinastia cea dintîi a rușilor. Știrea a dezgropat-o înadins Dimitrie Cantemir dintr-o cronică polonă (Strykowski), ca să arate legătura străveche între romîni, romani și ruși, sau, cel puțin, cu clasa stăpînitoare, despre care se credea pe atunci (greșit de altfel) că este de origină varego-norvegiană.

Cantemir continuă apoi schița sa de istorie a Rusiei pînă la creștinarea rușilor sub Vladimir, cu care se oprește, zicînd: „Alta n-am făcut, fără numai cele de la istoricii rusești însăm_nate am aflat, aicea pentru încredințare pe scurt li-am pomenit”⁶.

3. Domnul și feudalismul în Moldova. O problemă care a preocupat pe Dimitrie Cantemir în toate operele sale a fost aceea a relațiilor de autoritate între domnie și boierime. El era, cum am văzut, partizanul puterii centrale ereditare, a creării în Moldova a unui stat domnesc absolutist și căuta să arate că aceasta este o tradiție a țării, pe cînd, în realitate, în alte țări, domnia centralizată reprezenta o formă evoluată a monarhiei feudale, la care Moldova nu ajunsese pînă atunci, și era inutil s-o caute în trecutul îndepărtat.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 373.

² *Ibidem*, p. 374.

³ *Ibidem*, p. 269.

⁴ *Ibidem*, p. 371—374.

⁵ *Ibidem*, p. 371.

⁶ *Ibidem*, p. 374.

În *Hronic*, din cauza subiectului, care nu ajunge pînă la întemeierea statului feudal, autorul nu poate da aceeași dezvoltare acestei probleme ca în *Descrierea Moldovei*. În introducere, vorbind de drepturile Moldovei, menționează și domnia, pe care turcii nu au putut-o desființa, „precum dinceput au avut-o stăpînitorii locurilor acestora, tot așa o au și o țin. Într-a căroră mîină stă viața și moartea supușilor săi. Una numai nesățioasa lăcomiia păgînească a isprăvi au putut și aceasta nu îndată, ce după multe vremii: că fiind stăpînirile acestea de moșie și clironomitoare (ereditare), acmu alegerea domnului mai mult stă în voia tiranului, decît a lăcuiitorilor“¹. Acest pasaj cuprinde doctrina lui Cantemir asupra domniei în Moldova: la început domnia a fost absolută, cu drept de viață și de moarte și în același timp ereditară. Numai stăpînirea turcească a făcut ca monarhia să devină electivă și „după multe vremi“, domnii să fie aleși de turci. Același lucru îl spusese și în *Descrierea Moldovei*, cu cele trei faze ale instituției domniei: ereditară, alegere de către boieri, numire de către turci². Am arătat că teoria nu se susține istoricește: Moldova, ca toate monarhiile feudale, a avut la început un monarh ales de feudali, de marea adunare a țării, dintre membrii unei anume dinastii³. Turcii, e adevărat, după cîtva timp, au început să numească pe domni, dar interesul lor nu era de a slăbi puterea internă a domnilor, cum crede Cantemir, ci dimpotrivă, ca ei să fie o garanție a liniștii țării față de turci. Numai evoluțiile sociale, creșterii puterii boierești în secolul al XVII-lea, i se datorește căderea vechii dinastii și alegerea domnilor, nu numai de boieri, dar acum dintre boieri. Afirmățiile lui Cantemir despre vechiul sistem al domniei în Moldova sînt în realitate argumente pentru o doctrină monarhică, ce urma să fie aplicată în viitor.

La sfîrșitul afirmațiilor de mai sus despre vechimea puterii monarhice în Moldova, Cantemir adaugă o frază alegorică despre felul cum ar fi izbutit turcii, după părerea sa, să slăbească puterea domniei în Moldova: „Ce și acestea n-ar fi fost, de nu s-ar fi împăcat sigiata cu penele vulturului, carele o îndreptiază și ucide iară pre hultur“⁴. Înțelesul alegoriei este că dușmanul a aflat în însăși Moldova arme, cu care a lovit puterea domnească din această țară. Care erau aceste coade de topor aflate de turci în Moldova, pe care autorul le indică foarte voalat, crezînd că va fi citit de mulți, pe care nu voia să-i jighească pe față? Desigur, boierii Moldovei, care prin diviziunea lor și sprijinul acordat turcilor, au slăbit autoritatea domnului și a țării. Este o învinuire evidentă adresată clasei boierești, așa cum o învinuise și în alte scrieri ale lui.

4. **Boierii și țărani în Moldova.** Și în *Descrierea Moldovei*, dar mai ales în *Istoria Ieroglică*, avusese Cantemir accente de revoltă împotriva boierilor, care robesc (vecinesc) pe țărani și-i țin în stare de șerbie. În *Hronic* aflăm aceleași tendințe, dar puse în surdină. El declară că scrie o carte (azi pierdută) despre genealogiile familiilor boierești, dintre care unele se trag din bizantini, altele din Batoeștii din Ardeal. Aceasta nu o face ca să laude pe boieri, ci ca să aibă prilej de a introduce între aceste neamuri nobile pe Cantemirești, descendenții din Tamerlan⁵. De altfel, concluzia autorului nu e prea măgulitoare pentru boieri: ei se trag din străini, pe cînd poporul se trage din romani, această legătură a boie-

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 107.

² *Idem*, *Descriptio Moldaviae*, ediția Acad. Rom., p. 35—38.

³ Cf. P. P. Panaitescu, *Marea adunare a țării*, în „Studii“, 1957, 1, p. 153—167.

⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 107.

⁵ *Ibidem*, p. 25—26.

rimii „părtnicească (particulară) fiind și numai a unor mai de niam case, nu să va cădea a să socoti ... cel de roman sînge să să fie stricat“¹. Rezultă deci că sîngele roman s-a păstrat aiurea decît în acele „mai de niam case“.

Față de țărani, ca element politic, era firesc ca Dimitrie Cantemir, ca toți oamenii vremii sale, să aibă o atitudine negativă. Lupta monarhilor pentru o stăpînire centralizată se întemeia nu pe țărani, ci pe tîrgoveți, clasă la care însă Dimitrie Cantemir nu se putea gîndi pentru Moldova. Autorul *Hronicului* aflase în cronică lui Ureche (atribuind greșit pasajul lui Simion dascălul) o legendă după care descălecatul Moldovei s-ar fi datorit unor păstori, aceștia ar fi făcut vînătoarea de zimbru care a adus fundarea statului². „Îndrăznind dară ei scriu precum Dragoș vodă cu oamenii săi să fie fost strînsură de oameni proști, adecă păstori, carii își țin viața prin munți cu oile“³. Aceasta îl indignează: numai nobilii pot întemeia un stat, și declară că a existat o nobilime romînă în Transilvania, din rîndurile cărora s-a făcut descălecatul: „nu ca niște oameni proști și fără capete (căpetenii) sau nebăgați în seamă, să fie fost“⁴. Dacă însă neagă rolul politic al țărănimii, Cantemir arată și în *Hronic* un sentiment de milă pentru suferințele acestora. El aprobă cu laudă cuvintele împăratului Aurelian, care stabilește purtarea ce urmează s-o aibă soldații romani: „Slujitoriul (citește: soldatul) din prada și dobînda nepriatinilor; iară nu din *lacrămile țărănilor* să trăiască“⁵.

Faptul că atît atitudinea de ostilitate față de boieri, cît și cea de simpatie pentru țărani deși prezente și în *Hronic*, sînt mai atenuate ca în alte scrieri ale lui, se datorește împrejurării că după terminarea *Descrierii Moldovei*, Cantemir se mutase la Petersburg, unde, prin căsătoria cu prințesa Trubețkoi ajunsese în rîndurile și în mediul mării aristocrații rusești.

5. **Umanismul lui Cantemir.** Cronicarii dinainte de Cantemir avuseseră contact cu umanismul în școlile polone sau la Padova (Constantin Cantacuzino). Cum am spus, umanismul lor era de formă iezuită, adică caracterizat prin lipsa de libertate de cugetare. Totuși, rămăsese umaniștilor cultul pentru autorii clasici și pentru limba latină și greacă și mai ales o nemărginită admirație față de greci și romani, socotiți supraoameni. Cînd Miron Costin descoperise că romînii se trag din coloniștii romani, socotise aceasta ca o neprețuită revelație și în acest sens poate fi considerat ca influențat de umanism.

Dimitrie Cantemir face un pas înainte pe această cale; nu numai că folosește ca înaintașii lui opere în latină și greacă, dar și scrie latinește, este primul autor romîn din țările romîne, afară de Nicolae Milescu, care scrie latinește. Dar umanismul lui Cantemir nu se oprește aci, ceea ce este tipic umanist în cugetarea lui, ceea ce nu avuseseră cronicarii și nu înțeleseseră este conceptul de civilizație. Am arătat cum se manifestă acest concept în *Istoria Imperiului Otoman*. În *Hronic* el apare sub un aspect și mai interesant.

Costinji, Constantin stolnicul se mîndrisesă de originea noastră romană, pentru că romanii fuseseră cuceritorii lumii, ei porunciseră regilor barbari, fundaseră cel mai mare imperiu din istorie. Cu alte cuvinte, ei admirau pe romani pentru opera lor politică. Adevăratul umanist însă admiră în antichitate clasi-

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 26—27.

² Gr. Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, p. 63.

³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 472.

⁴ *Ibidem*, p. 474.

⁵ *Ibidem*, p. 230.

cismul, adică civilizația. Că această civilizație se ridicase pe socoteala muncii sclavilor nu se ținea în seamă pe atunci. Civilizația care cuprinde împreună nu numai artele și literatura, ci și organizația statului, formele vieții sociale, felul de a gândi, de la mode pînă la filozofie, este o noțiune complexă și abstractă, greu de înțeles pentru o minte obișnuită cu idei simple și plastice.

Dimitrie Cantemir are conceptul de civilizație și-l exprimă clar în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*; pentru el noblețea neamului romînesc nu stă în aceea că el se trage din cuceritori, ci pentru că se trage din fundatorii civilizației, adică, după umaniști, grecii și romanii (se admitea pe atunci că romanii se trag din emigranții troieni, deci greci, în frunte cu Eneas, veniți din Italia). Această idee despre civilizație o exprimă Cantemir foarte precis și surprinzător de hotărît: „de iaste vreun niam mai mult decît altele să să cinstească sau de mai mare nume și preț să se ție, nu numai singură vechimea lui și lățimea lui în toată sau în cea mai multă și mai mare a rătănzului pămîntului parte, destulă iaste“, căci atunci și tătarii ar fi un popor nobil, „ce încă spre agonisita acestui titlu trebuiesc *bunătățile obiceinice, cunoștința cinstii și nevoița spre dinsa, învățatura și vredniciile*, care singure numai cele proaste (simple) și varvare obicei a schimba și a strămuta pot și din varvari, elini, din păgîni, romanii a-i preface meșteșugul și mijloacele arată“¹. Această frumoasă definiție a civilizației este poate cea mai de preț parte a *Hronicului*. La acestea Cantemir adaugă cuvintele lui Socrate: „nu elin iaste cela ce în Ellada trăiește, ce cela ce obiceiile cele bune și cinsteșe a elinilor a învățat și le face“².

Pentru Cantemir romîni au o moștenire de civilizație, strămoșii lor, romanii, au fost fondatorii civilizației: „De vom lua sama faptelor mai marilor lor (a strămoșilor romînilor): nu prădători, nu adăosători, ce înmulțitori, ce lășitori ce mai din lontru și mai de treabă mădulare a împărății romanilor a fi îi vom găsi“³. Cu alte cuvinte, el crede că romanii nu au fost cotropitori (ceea ce istoriografia de azi a dovedit că totuși au fost, și politicește și economiceste), ci răspînditori civilizației. De această idee a originii dintr-un popor fondator al civilizației se leagă și ideea, amintită mai sus, a lui Cantemir că romîni prin lupta lor împotriva turcilor și tătarilor, au fost apărătorii civilizației europene: „De le vom căuta firea, inima și cea iroicească vitejie (a romînilor), aiave (vădit) iaste că a hotarălor lumii romînești (romane) împotriva sirepelor (sălbatece) niamuri tătărăști⁴ ca niște ziduri de aramă puși și nebiruiți apărători s-au socotit“⁵.

Sîntem departe de concepția simplă, am zice ostășească, a vechilor boieri cronicari, ce se minunau numai de cuceririle nemăsurate ale romanilor, de oștile lor uriașe, de vitejia lor în război. Cantemir este un umanist, deși în formă tîrzie, care aduce idei noi în cultura romînească.

Nu lipsesc în *Hronic* cuvinte de admirație pentru artă, una din formele principale ale Renașterii. Astfel, Cantemir socote că meritul mai de seamă al lui Justinian este clădirea bisericii sfintei Sofii de la Bizanț, nu ca operă de evlavie, ci ca operă de artă. „Justinian atîta de vestit iaste în toată lumea istoricească ... iară din toate laudele lui mai vestite îi sînt zidirile ... biserica sfintei Sofii destulă

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 86.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 13.

⁴ Prin neamuri tătărăști, Cantemir înțelege pe barbari în genere.

⁵ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 13—14.

iaste pentru mierarea (admirația) a toată lumea, că nici întâi ca aceasta ... s-au zidit, nici după dînsa alta pînă acmu s-au văzut"¹. În aceste cuvinte nu găsim nici o aluzie la evlavia ctitorului de biserici, ci numai recunoașterea meritelor pentru artă (zidirile).

Umanismul lui Cantemir, mai evoluat și mai complex decît al Costinilor, trebuia în chip necesar să influențeze și asupra stilului său în scrierile în limba romînă.

6. **Stilul și limba.** *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* este singura scriere a lui Cantemir în romînește din perioada șederii lui în Rusia, adică din perioada maturității. Limba acestei cărți este adînc influențată de cea latină, este o limbă voit construită, cu scopul de a crea o limbă literară romînească. Miron Costin înainte de Cantemir, mai ales în scrierea sa *De neamul moldovenilor*, încercase să creeze o limbă literară, ajutîndu-se cu lexicul și mai ales cu sintaxa limbii latine, dar acest cronicar era prea moldovean, trăit în mijlocul moldovenilor săi, ca să piardă diapazonul limbii moldovenești, să treacă adică măsura între firesc și artificial. Nu același lucru se poate spune despre Dimitrie Cantemir, care a stat 22 de ani în Turcia și 12 ani în Rusia. Se pare că acest om învățat, care cunoștea așa de bine geografia și istoria țării, pierduse oarecum simțul limbii. Stilul lui Cantemir este așa de greoi, încît *Hronicul* a fost puțin citit, chiar de specialiști, socotit fiind ca ilizibil. Nu atît așezarea verbului la sfîrșit ca în latinește, sau prezența a numeroase cuvinte grecești și latinești în scrisul său, precum și a unor formații gramaticale latine, îngreunează cititul și fac stilul său nefiresc, ci mai ales perioadele lungi, cu fraze aproape monstruoase, cu tot felul de incidente, strică armonia și șirul expunerii.

Cantemir se afla în fața unei probleme grele, era cel dintîi, care, cînd scria istorie și mai ales filozofie, folosea idei complexe, argumente de logică, considerații abstracte, care cereau un limbaj deosebit de al analelor cronicarești și al scrierilor bisericești. El nu poseda de la înaintași instrumentul de limbă pentru a exprima aceste idei, și de aceea s-a apucat să-l construiască singur.

În aceasta nu putea izbuti, o limbă artificială nu poate crea o tradiție literară. Limba literară romînească nu s-a născut din alcătuirea savantă a lui Dimitrie Cantemir, ci din influența limbii poporului. Umanismul lui Cantemir, de altfel, nu era un umanism curat, ci apare în vremea latinismului tulbure al iezuiților, fraza lui se resimte de bombasticul iezuit, nu de armonia clasică. S-a încercat explicarea stilului lui Cantemir prin fraza orientală, și ea bombastică și lungă, dar frazeologia orientală are cu totul alt ritm și altă construcție. Fraza lui Cantemir din *Hronic* este o frază latină iezuită.

Totuși, lăsînd de o parte construcția frazelor, trebuie să recunoaștem că stilul lui Cantemir are multe frumuseți. Pînă și violența polemicii îl face interesant: „un Orbinus raguzău, ocară și necinstea numelui istoricesc ... iaste altul atocma acestuia lunatec, pre nume Maenburg, carile asudă și aspumă, să zică precum limba elinească iaste din limba șfezască abătută. Atîta aceasta să prinde, ca cum ar zice țiganul că iaste părintele iudeului"², sau despre Simion dascălul: „acestea sînt dară războaiele ... pre carile hloricarii (băutorii de holircă, rachiul), iară nu hronicari, pomeniți, amestecîndu-le și schimonosindu-le blăstămățăște cu duhul minciunii le au spurcat și ca un stîrv lîngă drum, mort, carile nările drume-

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 314.

² *Ibidem*, p. 101.

ților bîntuiește, așa ei urechile a multora împlind“¹. Comparațiile lui Cantemir sînt adesea izbutite și au valoare literară, astfel comparația între romani și buciunii viei: „Romanii sînt buciunii viii Dachii noastre și noi vlăstarele lor“². Greutățile pe care le întîmpină autorul în cercetările lui sînt „ca troianii omeșilor de vivor și viscol în toate părțile spulbărați și aruncați, cărările cele mai denainte de alții călcate, atîta le acopăr și le ascund cît nu fără mare frica primejdii ne iaste ... cursul istorii noastre în adînci vîrtopi și neîmblați codri, de povață lipsit, să cadă și așa la doritul popas și odihnă să nu putem agiunge“³.

Scriitorul urmărește, prin limba folosită de dînsul, și un scop educativ, el vrea să învețe pe cititorul român cu anume noțiuni ale științei, cu numele lor, pînă atunci necunoscute cititorilor lui din țară. Astfel se vede nevoit să explice ce înseamnă *teatru*: „theatru, adecă loc înalt pentru privală“⁴ sau *muzeu*: „museele, cămările unde stau la citială sau la învățătură“⁵. (Aci explicația se potrivește mai degrabă cu biblioteca).

Totuși, astăzi aspectul stilistic al *Hronicului* lui Cantemir, cu acel ciudat amestec de limbă veche romînească, în dialect moldovenesc din veacul al XVIII-lea, cu cuvinte grecești și latinești, cu forma frazei retorice, apare ca ceva hibrid și neestetic. Dar pe lângă încercarea de fond, de a da întîia oară o istorie științifică a romînilor, cuprinde o încercare de a forma și o limbă și un stil științific romînesc, ceea ce rămîne ca un popas în istoria culturii noastre⁶.

¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 150.

² *Ibidem*, p. 106.

³ *Ibidem*, p. 296.

⁴ *Ibidem*, p. 252.

⁵ *Ibidem*, p. 298.

⁶ Pentru studiul stilului și limbii lui Cantemir s-au publicat cercetări amănunțite: Dragoș Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit.*, seria II, tom. XXXVII, 1915 și Al. Rosetti, *Observația asupra limbii lui Dimitrie Cantemir*, în *Buletinul științific al Academiei R.P.R.*, Secțiunea de știința limbii, literaturii și artei, I, 1951, nr. 1—2. p. 17—38.

CONCLUZII

Opera și viața lui Dimitrie Cantemir se îmbină într-un tot, pe care nu l-am putea numi armonios, din cauza aspectului chinuit, cu contradicții, accente de luptă, care merg de la marile concepții politice generale pînă la rivalitățile personale, momente de seninătate ale umanistului și omului de știință, toate împreunate într-o viață de pasiune și de creație.

Deși relativ scurtă, viața lui Cantemir (care moare la 50 de ani) se poate împărți, în privința gândirii și a acțiunii politice și științifice, în trei perioade. Prima este aceea a tinereții, între 1693, data morții tatălui său, cînd este ales înția oară domn, dar rămîne neconfirmat de turci, pînă la 1700. În această perioadă, cu scurte întreruperi, șade la Constantinopol și poate vedea pe de o parte tirania anarhică a partidelor oligarhiei boierești în țările romîne, pe de alta tirania nu mai puțin lacomă și apăsătoare a Imperiului Otoman în decadență. În *Divanul lumii* sînt accente de revoltă împotriva boierimii, în *Imaginea științei* sînt accente de descurajare. Oricum, în această epocă spiritul lui Cantemir nu este încă limpezit spre o cercetare științifică a împrejurărilor acestora, el se află sub influența dascălului său mistic Ieremia Cacavelas, erudit ortodox, retor bizantin. Am putea spune, dacă nu admitem influențele personale ca fiind hotărîtoare, că Dimitrie Cantemir se afla în această perioadă sub înriurirea vechii culturi bisericesti teologice, de care nu izbutise încă să se facă independent în cugetarea sa. Totuși, încă din această perioadă se pot distinge în germen principalele concepții politice și filozofice, care îi vor fi călăuzitoare în întreaga viață: o atitudine critică în fața problemelor vieții și ale societății, cu soluții originale în cele filozofice (de pildă în problema timpului). În concepția sa politică își face drum de pe atunci ideea progresistă a vremii, pe care vrea s-o aplice la țările romîne: crearea unui stat autoritar domnesc centralizat, în felul Rusiei, Franței sau Spaniei din vremea lui. Această idee politică se leagă de lupta împotriva boierimii hrăpărețe, anarhice, cotropitoare de pămînt și de brațe de muncă înrobite. Cantemir se trăgea după tatăl său dintr-o familie de răzeși săraci din Fălciu și nici de la tatăl său, Constantin vodă, nu i-au rămas moșii în Moldova, el nu făcea parte din clasa moșierilor moldoveni. Măcar în parte, această situație socială a lui Dimitrie Cantemir explică

atitudinea lui progresistă împotriva feodalilor, complet deosebită de a cronicarilor boieri. Pe plan politic începe în această perioadă lupta lui Cantemir pentru domnie, desigur în vederea punerii în aplicare a țelurilor sale înfățișate în scrierile lui.

✓ A doua perioadă, 1700—1711, de la începutul luptei active împotriva supremației lui Brîncoveanu, pînă la sfîrșitul domniei lui în Moldova, este caracterizată prin treptata dezrobire de misticism. *Istoria Ieroglifică* este o scriere de tranziție între operele de filozofie religioasă și cele științifice. Ca formă este o operă literară, ca gîndire e la mijloc, între metafizică și cercetarea istorică. Cartea scrisă pe ascuns este un pamflet politic, un strigăt de alarmă împotriva asuprii turcești și un avertisment despre începerea decăderii acestui monstruos imperiu bazat pe stoarcere și impilare. Tocmai pentru că este o istorie secretă, *Istoria Ieroglifică* reprezintă mai liber cea mai clară viziune a gîndirii intime a lui Cantemir: ura sa împotriva boierimii, simpatia față de țărani și de răscoalele lor. El apare în această lucrare ca primul nostru scriitor social de nuanță progresistă. Acțiunea politică a lui Cantemir în aceeași perioadă apare paralelă cu acțiunea sa de scriitor. El izbutește la sfîrșitul perioadei să dobîndească domnia Moldovei și visul său, planurile urzite mai înainte la Constantinopol cu boieri munteni (Toma Cantacuzino) și cu diplomații ruși (Petru Tolstoi), capătă puțință de îndeplinire cu prilejul expediției lui Petru cel Mare în Moldova la 1711. Tratatul încheiat atunci de Cantemir cu țarul Rusiei are o dublă însemnătate, este primul act politic efectiv al luptei alături de Rusia pentru eliberarea țărilor romîne de sub suzeranitatea Porții Otomane, luptă care urma să țină aproape două veacuri, și, în același timp, este trecerea într-un act practic (dar fără urmări) a ideilor de politică internă a lui Cantemir: formarea unui stat domnesc, cu domnie ereditară și putere absolută, cu umilirea boierilor, în Moldova.

A treia perioadă, aceea a exilului lui Cantemir în Rusia (1711—1723) pînă la moartea lui, se caracterizează prin influențele mediului în care a trăit. Este vorba de Rusia reformelor lui Petru I, care urmăreau formarea unui stat absolutist de nuanță civilă (cu predominarea pomestnicilor, ca bază socială a stăpînirii), cu o cultură laică și tehnică. Necesitățile științifice ale noii stări de lucruri din Rusia, aspectul practic al reformelor și al spiritului public, au înrîurit desigur asupra operei lui Cantemir. În această perioadă el scrie principalele lui lucrări. Complet dezbrătat de misticism, el devine un om de știință în domeniul istoriei și geografiei. Opera de expunere geografică, *Descrierea Moldovei*, cu vederi vaste asupra marginilor acestei științe geografice, care la Cantemir cuprind și organizarea statului, cu evoluția și dezvoltarea în trecut a acestei organizări, și mai ales cu viața poporului, cade în această perioadă. *Istoria Imperiului Otoman* alături de *Sistema religiei mahomedane* sînt operele de orientalistă ale lui Cantemir, cu care a rămas multă vreme ca o autoritate europeană. *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* este încercare de critică și explicație istorică, depășită azi, dar care stă la baza concepțiilor școlii ardelenne despre istoria poporului romîn (puritatea latină a romînilor, continuitatea romînilor în Dacia din nordul Dunării).

Ideile politice de căpetenie (deși nesubliniate pînă acum de istorici) ale operei și vieții lui Cantemir, se întîlnesc în scrierile din această perioadă: idealul politic pentru romîni, al unui stat domnesc autoritar, înfrîngerea atotputerniciei boierești, ca moșieri și ca stăpîni politici ai țării, simpatie față de țărani, acestea toate mai ales în *Descrierea Moldovei*, iar în afară, independența față de turci, cu accentuarea începerii decăderii acestora (mai ales în *Istoria Imperiului Otoman*). Această independență el o vede în cadrul unui nou război al Rusiei cu turcii, o

eliberare a românilor cu ajutorul Europei, eliberare pe care ei o merită deoarece au fost atâtea veacuri zidul de apărare al continentului și al civilizației sale împotriva năvălirilor „barbare“ (*Hronicul*).

În această epocă apare, mai ales, în opera lui Cantemir, conceptul de civilizație; el este un umanist, admirator al civilizației clasice, dar nu mai vede în romani, cum văzuseră cronicarii dinaintea lui, numai pe cuceritorii lumii, ci, alături de greci, pe fondatorii culturii clasice. El vede în civilizație un concept complex, cuprinzând cultura științifică și artistică, moravuri, organizare rațională a statului. Acțiunea politică a lui Cantemir în timpul șederii lui în Rusia este paralelă și conjugată cu acțiunea sa de scriitor. Lucrările sale istorice și geografice erau lucrări cerute, cerute de societate, de nevoile și telurile politicii rusești a vremii, de învățații europeni, doritori de a cunoaște pe români și pe orientali în interpretarea unui specialist și martor al vieții lor. Aceste scrieri cerute nu sînt simple mărturii, ci urmăresc un țel politic, eliberarea românilor și dărîmarea Imperiului Otoman. La fel, în acțiunea sa politică. Dimitrie Cantemir este un sfetnic al țarului pentru chestiunile orientale și românești, dovadă numeroasele sale rapoarte oficiale și agenții de informație pe care îi întreținea. Este chiar mai mult decît un sfetnic, îl putem socoti un reprezentant activ al unei anume tendințe pentru politica externă a Rusiei, reluarea luptei cu turcii, pe care stăpînirea lui Petru I nu a adoptat-o. Prezența lui Cantemir în expediția din Caucaz și de la Caspica în 1722 trebuie pusă în legătură cu specialitatea lui de orientalist și de sfetnic al cîrmuirii rusești în chestiunile orientale.

Perioada aceasta ultimă din viața și opera lui Cantemir, vremea șederii în Rusia, se poate împărți în două subperioade: de la 1711 pînă la 1719, cînd stă în Ucraina și așteaptă reînceperea războiului de eliberare, cu ochii ațintiți asupra Moldovei, apoi după pierderea speranțelor unei eliberări imediate a țării, după pacea de la Pojarovți (1718), care încheiase războiul austro-turc, fără participarea Rusiei, urmează perioada de la Petersburg (1719—1723), cînd se așează în capitală, devine ministru al Rusiei, participînd la cîrmuirea țării, căsătorindu-se cu o principesă rusă. În această din urmă perioadă se constată și în opera lui Cantemir mai multe preocupări asupra problemelor vieții interne rusești. Astfel, este lucrarea intitulată *Loca obscura* care formează o intervenție a lui Cantemir în lupta religioasă din Rusia în acea vreme. De asemenea, lucrarea în rusește, *Despre conștiință*, reflectă anume convorbiri cu oamenii învățați din Rusia, de la curtea de la St. Petersburg. Tot aceleși preocupări datorăm și scurtul capitol de istorie a Rusiei intercalat în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*.

Dimitrie Cantemir a fost un om al Renașterii, desigur nu al Renașterii din secolul al XV—XVI-lea, ci cu aspectele decadente ale Renașterii iezuite din secolul al XVII-lea. Din Renaștere rămîne atunci pasiunea pentru cultura și limbile clasice, pe care o are și Cantemir, scriind într-o latină bombastică de gen iezeit-baroc și aprecierea pentru oamenii de creație multilaterală — oameni de cultură completă, după concepția vremii. Dimitrie Cantemir a fost unul dintre acești oameni creatori, de cultură completă. Istoric, geograf, filozof, orientalist, cunoscător al problemelor de teologie, inovator în muzică, amator de artă, avea pretenții de specialist în fizică și matematică. În filozofie are fără îndoială idei noi, în geografie, concepții vaste despre materia de studiu și este, în același timp, primul cartograf al Moldovei; în orientalistică studiile sale asupra vieții musulmane rămîn un izvor pentru cercetările de azi. Dar în mijlocul acestor preocupări diverse, rămîne totuși și înainte de toate un istoric. Chiar *Descrierea Moldovei*, opera lui

geografică prin excelență, se vede bine că este o scriere geografică datorită unui istoric. Istoric al românilor și al turcilor, Cantemir a lăsat urme adânci în cultura istorică a posterității. Idei greșite, ca puritatea neamului roman în moștenirea românească, dispariția dacilor, existența unei continuități politice în nordul Dunării, a Imperiului Roman și a celui de Răsărit, au fost adoptate și lărgite de școala ardeleană, în special de Petru Maior. Alte idei asupra liniilor principale ale dezvoltării istorice a românilor sînt valabile și azi. Astfel sînt atitudinea lui în chestiunea continuității poporului român în Dacia, problema pe care a prevăzut-o înainte de apariția cărților adversarilor continuității, Sulzer, Roessler și alții. El privește problema aceasta total, mai științificește chiar decît Xenopol, care admitea retragerea românilor în munți și basmul descălecatului, văzînd o continuitate a poporului nostru pe întreg teritoriul românesc. Ca istoric, adoptă o metodă critică, ale cărei principii le expune în *Hronic*, lucrînd astfel ca un istoric științific.

În ce privește filozofia istoriei, el rămîne un istoric pragmatic, în sensul că reconstruiește și expune faptele, fără a introduce în cele mai multe scrieri factorul causal. Totuși, are concepția unei evoluții a imperiilor, măcar sub forma ciclurilor. În acea ciudată lucrare despre *Cercetarea monarhiilor pe baza filozofiei fizice*, vede istoria omenirii în patru mari cicluri de preponderanță imperială, sfîrșind cu cel rusesc. Imperiile (monarhiile) ca și ființele au o naștere, o perioadă de creștere, apoi o decădere și în cele din urmă o moarte. Aplicarea acestui principiu se vede în titlul *Istoriei Imperiului Otoman: Istoria creșterii și descreșterii curții Otomane*. E drept că titlul nu corespunde cu conținutul, în sensul că autorul nu dezvoltă ideea de evoluție în desfășurarea ce o face a istoriei turcești, dar totuși din scrierea sa rezultă că după o perioadă de creștere a puterii turcilor, urmează o perioadă (și nu o serie de întîmplări momentane) a decăderii otomane. Nu poate fi vorba însă de o influență a ideilor lui Cantemir asupra filozofilor iluminiști din secolul al XVIII-lea, în special a lui Montesquieu, în privința ideii evoluției în istorie, pentru că acești filozofi au la baza concepției lor problema cercetării cauzelor, a motorului evoluției istorice, ceea ce lipsește cu totul la Cantemir. Aci se pot vedea limitele cugetării istorice a lui Dimitrie Cantemir.

Întrebarea: ce rămîne azi din opera lui Dimitrie Cantemir este firească, și se poate pune, cu atît mai mult cu cît nu este vorba de un scriitor literat, de la care rămîne în orice caz valoarea literar-estetică a scrierilor sale. La cronicari, la un Ureche, sau un Neculce, se poate vorbi de așa ceva, nu însă la Cantemir, ale cărui opere în romînește, din cauza încercării sale de a crea o limbă artificială, nu pot fi de lectură curentă. Discuțiile și argumentările sale istorice sînt depășite de darea la iveală a unor noi materiale istorice și de concepțiile științifice asupra istoriei din vremea noastră. Istoria turcească a lui Cantemir, care s-a bucurat în veacul al XVIII-lea de o mare faimă, fiind tradusă în trei limbi europene, a fost criticată la începutul veacului al XIX-lea de J. Hammer și nu mai corespunde cerințelor orientalisticii.

Rămîne însă *Descrierea Moldovei*, nu partea în care se arată originea și schimbările instituțiilor noastre în trecut, ci expunerea vieții Moldovei în vremea autorului : este o mărturie a vieții, organizării politice și a relațiilor Moldovei cu Imperiul Otoman la începutul veacului al XVIII-lea, și mai ales a vieții poporului român în acea vreme. Mai rămîn, din *Sistema religiei mahomedane*, aproape întreg textul privitor la instituțiile mahomedane și la viața poporului în vremea autorului și din *Istoria Imperiului Otoman* bogatele note privitoare la instituțiile și cultura turcească și a creștinilor din imperiu, biografiile demnitarilor otomani, a învăța-

ților greci și a frunțașilor vieții românești. Chiar în *Hronic* rămân descoperiri de făcut pentru istoric, izvoare importante, folosite întâi de Cantemir și rămase uitate.

Aceasta pentru actualitatea lui Cantemir ca istoric. Ecoul operei sale a fost însă mult mai vast, deși în anume privințe nu a ajuns pînă în zilele noastre. Am amintit de traducerile, de vasta răspîndire în Europa Apuseană a *Istoriei Imperiului Otoman*. În cultura românească, Cantemir a fost un precursor al școlii ardeleni. Lucrînd în marginea altei orînduiri, la începuturile capitalismului, ardelenii au adoptat din cultura veche ca model al lor pe Cantemir, nu numai în privința ideilor istorice: puritatea latină a romînilor și discutarea problemei continuității, dar și cu aspectul latinizant al limbii¹. Aceasta constituie în primul rînd prelungirea gîndirii lui în cultura românească, precum, la rîndul său, Cantemir este continuarea operei școlii cronicarilor moldoveni.

Opera lui Cantemir se integrează în cultura noastră, cu rădăcini în trecut, cu prelungiri în viitor. El nu este o minune a culturii noastre, nici un izolat. În acest chip el apare, nu micșorat, ci mărit, de vreme ce întotdeauna, perspectiva unei creații este mai mare, cînd e pusă în cadrul societății și al poporului din care face parte.

¹ Un manuscris al *Hronicului romîno-moldo-vlahilor* al lui Dimitrie Cantemir a fost cumpărat de Ioan Clain episcop de Făgăraș și a fost de mai multe ori copiat în Transilvania, în veacul al XVIII-lea. Manuscrisul a fost folosit de Samuil Clain, de Petru Maior și de Gheorghe Șincai (G. Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1923, p. 83—84). Azi, acest manuscris se află la Biblioteca Universitară din Cluj.

BIBLIOGRAFIE

SCRIERILE LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN ORDINEA CRONOLOGICĂ A REDACTĂRII

1. 1698 — *Divanul sau gilciava înșeleptului cu lumea* (românește și grecește), Iași, 1698; numai textul romîn: în B. P. Hasdeu „Arhiva istorică a Romîniei“, II, București, 1865, p. 81—170, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. V—2.
2. 1700 — *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago* (inedit, vezi manuscrise), trad. romînească: *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, cu introducere de Em. Grigoraș, Biblioteca Universală, București, 1928.
3. c. 1701 — *Compendiolum universae logices institutiones*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VI.
4. c. 1701 — *Ioannis Baptistae van Helmont, Phisices universalis doctrina* (inedit, necopiat pentru Academia R.P.R.), afară de introducerea intitulată: *Laudă către izvoditoriu și către virtutia învățurii lui* (latinește și romînește), în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VI.
5. c. 1703—1704 — *Tariju ilmi musiki ala vegni maksus* (Tratat de muzică turcească), fragmente la Yekta Raouf, *Le Pechrev, ouverture instrumentale*, în „Revue Musicale“, VII, Paris, 1907, nr. 5, p. 117—122, și la T. T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, *Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit.*, ser. II, tom. 32, 1910.
6. 1705 — *Istoria Ieroglifică*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VI; o prelucrare sub titlul *Lupta între inorog și corb*, ed. Em. Grigoraș, București, 1927.
7. 1714 — *Panegyricum juvenis principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis, imperatori Petri, anno 1714* (latinește și rusește), St. Petersburg, 1714, tipăritură menționată de P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II, St. Petersburg, 1862, p. 320 și urm. Textul rusesc reprodus de T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i délah moldavskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 323—328.
8. 1714 — *Monarchiarum physica examinatio* (inedit în forma originală), o trad. romînească, la Gh. Haupt, *Studiu asupra naturii monarhiilor*, în „Studii“, IV, 1, 1951, p. 218—222.
9. 1716 — *Descriptio Moldaviae* în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. I. traducerea germană *Beschreibung der Moldau*, în „A. F. Büsching's Magazin für die neue Histoire und Geographie“, III, Hamburg, 1769, p. 537—574 și IV, Hamburg, 1770 p. 3—120, ed. II în volum *Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau*, Frankfurt u. Leipzig, 1771. Traducerea rusească *Istoriceskoe, gheograficeskoe i politiceskoe opisanie Moldavii B jizni socinitelea, s nemejkago, perevet Vasilii Levšin*, Moscova, 1789.

Traduceri românești: *Scrisoarea Moldovei*, Mănăstirea Neamț, 1825, ediția a II-a, Iași, 1851, sub titlul *Descrierea Moldaviei*; *Scrisoarea Moldovei*, reeditată de T. Boldur Lătescu, Iași, 1865. *Descrierea Moldovei*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. II, aceeași, în Biblioteca pentru toți, București, 1909, aceeași, în Biblioteca Socec, cu o introducere de Miron Nicolescu, București, 1909, aceeași, traducere de G. Pascu, București, 1923 și ediția a II-a, București, 1938; aceeași, traducere de G. Adamescu, București, 1942, aceeași, traducere de P. Pandrea, cu o prefață de C. I. Gulișan, Biblioteca pentru toți, București, 1956.

10. 1714—1716 — *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (inedit în forma originală, afară de un fragment publicat sub titlul: *Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri, vaivodae Moldaviae*, Iași, 1833). Traducerea engleză *The history of the growth and decay of the Othman Empire, translated into english by N. Tindal*, II, vol., Londra, 1734, 1735, ed. a II-a, II vol., Londra, 1756. Traducerea franceză *Histoire de l'empire Othoman, ou se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence*, Paris, 1743, o ediție în 4° în 2 volume și o ed. în 12° în 4 volume. Traducerea germană *Geschichte des osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745. Traducerea românească de Iosif Hodoș, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. III—IV.
11. 1716—1718 — *Vita Constantini Cantemirii*, text latin cu traducere românească în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VII; *Viața lui Constantin vodă Cantemir*, text latin și traducere românească de N. Iorga, București, 1925, ediția a II-a (numai traducerea), îngrijită de Liliana Iorga, Craiova, f. dată (Clasicii români comentați). Prelucrare în limba latină și rusă de T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i delah moldovskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783.
12. 1717—1718 — *Dinŭia revoluŭii pravednago Bojiiu otmiscenie na familiiu Cantacuzinŭh v Valahii slavnih i Brankovanova* (fără numele autorului) în anexe la *Jurnal illi podennaie zapiska blajeniia i vecinodostoinniia pameati imperatora Petra Velikago, s 1698 daję do Nistatskago mira*, St. Petersburg, 1772, vol. II, p. 291—313. Traducerea germană *Wunderbare Fügungen der göttlichen Rache an der Familie der in der Wallachey berühmten Kantakuzenen, wie auch der Brankowanischen Familie*, în H. L. C. Bacmeister, *Russische Bibliothek zur Kenntniss des gegenwärtigen Russland*, Riga, St. Petersburg u. Leipzig, VIII, 1783, p. 147—184. Traducerea greacă: *Ἀξιοσημείοντα ἐν Βλαχίᾳ συμβεβηκότα*, trad. G. I. Zavira, Viena, 1795. Traducerea românească *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*, trad. de V. Virnav, în „Arhiva Românească”, II, p. 207—242, trad. G. Sion, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. V—1.
13. 1717 — *Historia Moldo-vlahica* (inedit), reluată, mai amplificată, în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*.
14. 1720 — *Loca obscura in Cathchisi quae ab anonymo authore slaveno idiomate edita et Pervoe ucenię otrokom intititata est, dilucidata*, inedită.
15. 1721—1722 — *Pismo kneazea Dimitriiua Kantemira k grafu Gavriilu Golovkinu*. (Despre conștiință), publicat de N. Titov, sub titlul de mai sus, în „Citeniia imp. obščestve istorii i drevnostei rossijskih”, Moscova, CCXXX, 1909, p. 23—27.
16. 1722 — *Kniga sistima ili sostoianie muhammedanskoj religii*, St. Petersburg, 1722. Textul latin: *Curanus* (care cuprinde numai partea de la început), inedit. Traducerea românească, *Despre Coran*, de I. Georgescu, în „Analele Dobrogei”, VII, 1927, p. 67—121.
17. 1722 — *De muro Caucaseo*, fragment intercalat în lucrarea cu același nume a lui T. S. Bayer, în *Commentarii Academiae Scientiarum Petropolitanae*, I., St. Petersburg, 1726, p. 425—463.
18. 1722 — *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta e autographo descripta*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VII.
19. 1717—1723 — *Hronicul vechimii romîno-moldo-vlahilor*, II vol., ed. G. Săulescu, II vol., Iași, 1835, 1836, ed. Gr. Tocilescu, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VIII. Din *Chronicul romîno-moldo-vlahilor* (autorii romîni vechi și contemporani), București, 1896.

- Bucăți alese, Sentenții, publicate după categorii, cu un vocabular* de Em. Grigoraș, București, 1933 (Biblioteca Școlalei).
Povești, cu o prefață de Em. Grigoraș (Biblioteca Dimineața).
Scrisori, memorii, acte, în H. Weber, *Das veränderte Russland*, I, Frankfurt a Mein, 1721, p. 217—219 (din 1716). O. Densușianu, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista Critică-literară“, II, 1894, p. 62—68 (din 1714). P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossi pri Petre velikom*, I. St. Petersburg, 1862, p. 567—578; Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Lit.*, ser. III, tom. II, 1924, în anexe.

MANUSCRISELE OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR
 LA BIBLIOTECA ACADEMIEI R.P.R.

- Manuscrise românești: Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumea*, manuscrise nr. 758, 1267 și 1329 (copii din sec. XVIII și XIX, după ediția tipărită din 1698).
Istoria Ieroglifică, manuscris nr. 321 (copie cirilică din sec. XIX, după originalul din Arhivele rusești).
Descriptio Moldaviae, text latin, manuscris nr. 5312, copie din sec. XIX după originalul din Arhivele rusești (trecut între manuscrisele românești, deși textul este latin).
Hronicul romîno-moldo-vlahilor, copie din 1835, ms. nr. 113; ms. nr. 293 și 294 (textul tipărit la Iași, în 1835—1836, colajonat de Gr. Tocilescu, după originalul aflător în Arhivele rusești).
Manuscrise latine: nr. 44. Panegyricum juvenis principis Russiae (vezi mai sus sub nr. 7), copie din sec. XIX.
 nr. 74 și 75. *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (nr. 74 textele, nr. 75 comentarii).
 nr. 76. f. 1—38 v. *Compendiolum universae logices institutiones*, f. 39—100, v. *Curanus*.
 f. 101—224 v. *Loca obscura in catechisi quae ab anonymo auctore slaveno idiomate edita*.
 f. 227—238 v. *Ioannis Baptistae van Helmont, Physices universalis doctrina* (numai tabla de materii și *Laudă către izvoditoriu*) (românește și latinește).
 f. 239—359 și 367—405 v. *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*.
 f. 409—439. *Collectanea Orientalis*.

MICROFILME DUPĂ ORIGINALELE MANUSCRISE DIN ARHIVELE DIN U.R.S.S.
 EXECUTATE PENTRU ACADEMIA R.P.R. (SECȚIA MICROFILME)

<i>Istoria Ieroglifică</i>	M.m	1
<i>Loca obscura</i>	„	2 ⁽⁵⁾
<i>Sacro sanctae scientiae</i>	„	3
<i>Van Helmont</i>	„	4
<i>Institutiones logices</i>	„	5
<i>Logica</i>	„	7
<i>Scrisori ale lui D. Cantemir</i>	„	26

SCRIERI PRIVITOARE LA DIMITRIE CANTEMIR

- Albala Radu, *Dimitrie Cantemir într-o nouă tălmăcire românească*, în „Gazeta Literară“, 16 august 1956.
 Babinger F., *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva Românească“, VII, 1941, p. 111—122.
 — *Die osmanischen Quellen D. Cantemir's*, în *Omagiu lui I. Lupuș*, București, 1943, p. 37—46.

- Bacmeister H. C. Chr., *Beiträge zur Geschichte Peters des Grossen*, II vol., Riga, 1774—1784.
- Bagdasar N., *D. Cantemir*, în *Istoria filozofiei moderne*, V, Buc., 1941, p. 3—19, 440—443.
- Bantiș Kamenski D., *Kneaz D. Cantemir*, în *Slovar dostopamiatnih liudei russkoi zemli*, III, Moscova, 1836, p. 34—42.
- Bantiș Kamenski N., *Deaiana znamenitih polkovodțev i ministrov Petra Velikago*, Moscova, 1821.
- Bantysz Kamenski N., *Illustrations de la Russie ou gallerie des personnages les plus remarquables de cet empire sous le règne de Pierre le Grand*, Paris, 1829.
- Bariț G., *Dimitrie Cantemir principele Moldaviei*, în „Transilvania“, III, 1873, p. 118 și urm.
- Bayer T. S., *Istoriia o jizni i delah cneaza Constantina Cantemira*, Moscova, 1783.
- *De muro Caucaseo*, în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, I. St. Petersburg, 1726, p. 425—463.
- *Opuscula ad historiam antiquam*, Halle, 1770 (*De muro Caucaseo*, p. 94—125).
- Bedreag C. D., *Pohod na Charkov, 1711 sau insoțitorii prințului D. Cantemir în exodul din 1711*, în „Studii și Cercetări istorice“, Iași, XVIII, 1943, p. 420—440.
- Bell of Antermomy John, *Travels from St. Petersburgh in Russia to diverse parts of Asia*, II vol., ed. I. Glasgow, 1763, ed. II, Londra, 1764, ed. III, Edimbourg, 1788, ed. IV, Londra, 1806, trad. franceză, Paris, 1766 (III vol.), trad. olandeză, ed. I, Leyda, 1769, ed. II, Deel, 1776, ed. III, Deel, 1786, trad. germană, Hamburg, 1787.
- Bergholz Fr. von, *Tagebuch welches er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammerjunker geführet hat*, în „Büsching's Magazin für neue Histoire und Geographie“, Halle, XIX, 1785, p. 71—211 și XX, 1786, p. 392—592, trad. rusească de Ammon, Moscova, IV volume, 1857—1860.
- Bianu I., *Două scrisori originale ale lui Antioh Cantemir*, în „Revista Nouă“, IV, 1891, p. 408—412.
- Bogdan G., *Zur Geschichte der drei moldavischen Fürsten Cantemir, vornehmlich nach romanischen Quellen dargestellt*, în „Romänische Jahrbücher“, Sibiu, IX, 1893, p. 293—301, 472—493, 616—651, X, 1894, p. 145—161, 280—298, 361—378.
- Boldur A., *Expediția de la Prut din 1711*, în „Studii și cercetări istorice“, XIX, 1946, p. 47—86.
- *Jurnalul lui Petru cel Mare ca izvor de informație pentru istoria românilor*, în „Studii și cercetări istorice“, XIX, 1946, p. 87—106.
- Brückner Al., *Zur Geschichte Peters des Grossen*, în „Russische Revue“, 1875, nr. 2 și 3.
- Burada T., *Scerile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secf. Lit.*, ser. II, tom. 32, 1910.
- Campineanu-Cantemir I., *Voltaire au prince Antioh D. Cantemir*, București, 1909 (extras din „l'Indépendance Roumaine“, 19 mai 1909).
- Cherestesiu Victor, *Marele învățat, om politic și luptător activ pentru prietenia romîno-rusă, Dimitrie Cantemir*, în „Studii“, VI, 4, 1953, p. 75—89.
- Ciobanu Șt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secf. Lit.*, ser. III, tom. II, 1924.
- Constantinescu Rîmniceanu G., *Vrajba dintre Cantacuzinești, Cantemirești și Brîncoveanu (1688—1705)*, Birlad, 1899.
- Dan Pavel, *Despre concepția economică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Studii și referate economice*, 1954, p. 129—132.
- Demetrescu Dragomir, *Hatmanul Lupu Bogdan și Dascălul Ieremia Cacavela*, în „Biserica Ortodoxă Romînă“, XXXIII, 1909—1910, p. 394—401.
- Densușianu Ovid., *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică-literară“, II, 1894, p. 62—68.
- Dragnea R., *Cantemir și filosofia istoriei*, în „Scrisul Romînesc“, I, 1927, p. 43—59.
- G. N., *Petr Velikii na beregah Pruta*, în „Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvetșenia“, LIII, 1847 ianuarie, p. 29—76, 85—113.
- Gervescu Victor, *Dimitrie Cantemir domnul Moldovei*, București, 1902.
- Ghibănescu Gh., *Cantemireștii și Cuzeștii*, în „Arhiva“, XXI, 1911, p. 152 și urm.

- Greco Alexandru (P. P. Panaitescu), *Vechii scriitori romini și Rusia*, în „Viața Românească”, II, 1949, nr. 7—8, p. 226—240.
- Grigoraș Em., *Cantemir filosof*, în „Convorbiri Literare”, LX, 1927, p. 268—272.
- *Dimitrie Cantemir om de știință și literat*, în „Convorbiri Literare”, LVIII, 1926, p. 800—807.
- *Cantemir teosof*, în „Propilee literare”, I, 1927, nr. 8, p. 9—10.
- *Un poem gnomic de Dimitrie Cantemir*, în „Propilee literare”, II, 1928, p. 10—17.
- Gulian C. I., *Dimitrie Cantemir un mare patriot român*, în „Lupta de clasă”, ser. V, a. XXXIII, sept. 1953, p. 65—73.
- Hammer J. de, *Sur l'histoire ottomane du prince Cantemir*, în „Journal Asiatique”, III-e série, tom. IV, 1824, p. 24—45.
- Haneș P., *Istorie literară în călătorii. Istoria Imperiului Otoman a lui D. Cantemir*, în „Convorbiri Literare”, LXVI, 1933, p. 210—224.
- Hasdeu B. P., *Notiță asupra unor opere a lui Cantemir voevod*, în „Foița pentru istorie și literatură”, I, 1859, col. 69—70.
- Haupt G., *Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*, în „Studii”, IV—1, 1951, p. 210—222.
- Herrman Ernst, *Russland unter Peter dem Grossen, Nach dem handschriftlichen Berichte I. G. Vockerodt's und O. Pleyer's*, Leipzig, 1872.
- Iorga N., *Carol XII, Petru cel Mare și țările noastre*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. II, t. 33, 1911.
- *Dimitrie Cantemir cu prilejul comemorării lui*, în „Cultura”, I, 1924, p. 2—11.
- *Despre Dimitrie Cantemir cu prilejul aducerii în țară a rămășițelor sale*, Vălenii de Munte, 1935.
- *O nouă ediție a Hronicului lui D. Cantemir*, în „Convorbiri literare”, XXXV, 1901, p. 1144—1151.
- *Practica domnească a unui ideolog Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. III, XVI, 1935.
- *O suferință de cărturar român între străini, Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Revista Istorică”, XI, 1927, p. 137—147.
- *Știri despre Dimitrie Cantemir din scrisori ale fiului său Antioh*, în „Convorbiri Literare”, XXXVIII, 1904, p. 866 și urm.
- *Vești nouă despre Dimitrie Cantemir*, în „Floarea Darurilor”, II, 1907, p. 33—35.
- *Zavira și opusculul lui D. Cantemir, Evenimentele Cantacuzinilor și Brincovenilor*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. III, t. XXI, 1940.
- Izviekov D. E., *Odin iz maloizvestnih literaturnih protivnikov Theofana Prokopovicia*, în *Pamiatniki noi noi Russkoi Istorii*, I, St. Petersburg, 1871, otdel I, p. 1—35 și în *Sbornik istoriceskih materialov i dokumentov*, ed. M. Mihaïlovia. St. Petersburg, 1873.
- Karadja C., *Contribuție la iconografia Cantemireștilor*, în „Revista societății istorice arheologice”, XVI, 1925, p. 1—2.
- *Operele lui Dimitrie Cantemir în biblioteca Academiei din Petrograd după însemnările unui suedez din anul 1735*, în „Revista Istorică”, XV, 1929, p. 2—3.
- Kociubinski A., *Mi i oni, 1711—1878, Ocerki istorii i politiki slaviani*, Odesa, 1878.
- *Snoșenia Rossii pri Petra Pervom s iujnmi slaviani i ruminami*, Moscova, 1872, extras din „Jurnal Ministerstva Narodnago prosvęcenia”, CLXII, 1872, iulie, p. 52—140.
- Lebedev A., *Pohod Petra Velikago v Persiiu*, în „Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvęcenia”, 1848, octombrie, p. 1—39.
- Maikov L. N., *Kneajna Mariia Cantemirova*, în „Russkaia Starina”, XXVIII, 1897, I, p. 49—69, 401—417, II, p. 425—451, III, p. 225—253.
- *Materiali dlia biografii kn. A. D. Cantemira*, în „Sbornik otdelenia russkago iazika i slovesnosti Akademii Nauk”, St. Petersburg, LXXIII, 1903, p. 1 și urm.
- Mavrocordat A. G., *Din timpul rivalității între domnitorii Neculai Mavrocordat și Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva”, Iași, V, 1894, p. 565—597.
- *Stănilești*, în „Arhiva”, XVI, 1905, p. 429—436, 477—491.
- Minea I., *Cind a redactat D. Cantemir, Istoria creșterii și descresțerii curții Aliosmănești*, în „Cercetări Istorice”, II—III, 1927, p. 255—257.

- Minea I., *Concepția lui D. Cantemir în domeniul filosofiei istoriei*, în *Cercetări Istorice*, II—III, 1926—1927, p. 267—268.
- *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași, 1924.
- *De unde a luat D. Cantemir știrea despre Dumbrava Roșie*, în „*Cercetări Istorice*”, II—III, 1926—1927, p. 257—258.
- *Iașii în vremea Cantemireștilor*, în „*Viața Românească*”, XV (vol. LV), 1923, p. 236—245.
- *Originea scrierii Vita Constantini Cantemyrii*, în „*Cercetări Istorice*”, VIII—IX, nr. 3, p. 260.
- *Personalitatea și activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir*, în „*Viața Românească*”, XVI (tom. LX), 1924, p. 259—273.
- (Moreau de Brasse y comte de Lyon), J. N., *Mémoires politiques amusants et satyriques*, Amsterdam, 1716.
- Myšlaevski A. Z., *Voina s Turčieiu, 1711 goda*, St. Petersburg, 1898.
- Nestesuranoi Ivan (Rousset), *Mémoires du règne de Pierre le Grand*, La Haye, 1725—1726, IV volumes.
- Netolitzky F., *Interpretarea unui pasagiu neclar la Dimitrie Cantemir*, în „*Codrul Cosminului*”, II—III, 1924, p. 608—610.
- Nistor I. I., *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. III, tom. II, 1924.
- Panaite scu P. P., *St. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „*Dacoromania*”, IV, 1926, p. 1238—1251 și extras.
- *Contribuții la opera geografică a lui D. Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. III, tom. VIII, 1928.
- *Dimitrie Cantemir*, în „*Convorbiri Literare*”, LXXVI, 1943, p. 581—599.
- *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în „*Revue des études slaves*”, VI, 1926, p. 225—262 și aparte.
- Papadopol P. I., *Dimitrie Cantemir și începuturile fabulei românești*, în „*Revista Moldovei*”, IV, 1926, nr. 3—5, p. 31—36.
- Pascu G., *Cantemir și ardelenii*, în „*Revista Critică*”, I, 1927, p. 21—26.
- *Demetrio Cantemir*, în „*Europa Orientale*”, Roma, III, 1923, p. 731—744.
- *Note despre Cantemir (Descrierea Moldovei)*, în „*Revista Critică*”, II, 1928, p. 231—233.
- *Viața și operele lui Dimitrie Cantemir*, București, 1924.
- Pașcu Șt., *Des copies du Divan de Démètre Cantemir en Transylvanie*, în *Acad. Rom. Langue et littérature. Bulletin de la section littéraire*, II, 1943, p. 116—124.
- Pekarski P., *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II volume, St. Petersburg. 1862.
- Perpessicius, *Locul lui D. Cantemir în literatura română*, în volumul *Mențiuni de istoriografie literară și folclor*, Buc., 1957, p. 286—304.
- Petr I Velikii, *Jurnal ili podennaia zapiska blajennia i vecinodostoinia pameati gosudarea imperatora Petra Velikago, s 1698 goda daje do zakliuceniia Nistatskago mira*, St. Petersburg, II, vol., 1770, 1772. Trad. franceză, Stockholm, 1774.
- Piteșteanu Gherasim, *Familia Cantemir*, în „*Biserica Ortodoxă Română*”, XI, 1881, nr. 4.
- Pomescu Gilly A., *O recenzie contemporană despre istoria otomană a lui Dimitrie Cantemir*, în „*Universul*”, a. XLVII, 1929, nr. 187.
- PreDESCU L., *Informațiuni necunoscute asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „*Adevărul Literar și Artistic*”, IX, 1930, nr. 476, p. 7.
- *Despre Descriptio Moldaviae a lui Dimitrie Cantemir*, în „*Cercetări istorice*”, Iași, II—III, 1926—1927, p. 288.
- Protopopescu Dragoș, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Lit.*, ser. II, tom. XXXVII, 1915.
- Răriște Florea, *O reeditare nestiințifică a operei lui Dimitrie Cantemir*, în „*Steaua*” (Cluj), I, 1956, p. 72—73.
- Romanescu Marcel, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în volum *Omagiul lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 413—434.
- Rosetti A., *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria Ieroglică*, în *Acad. R.P.R., Buletin științific, Secțiunea de știința limbii, literaturii și artei*, I, nr. 1—2, 1951, p. 17—38.

- Russo D., *Din corespondența doamnei Ana Racoviță*, București, 1914.
- Sandru I., *Dimitrie Cantemir*, în *Anuarul liceului Mihai Viteazul din Alba Iulia pe anul 1924*, p. 25—45.
- Șerban C., *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721—1730)*, în „Studii“, VIII, 5—6, 1955, p. 119—135.
- Șeremetiev B. P., *Perepiska i bumaghi (1704—1722)*, St. Petersburg, 1879, (tom. XXV, din *Sbornik russkago istoriceskago obșcestva*).
- *Sovremenîia izvestiia o Prutskom mire, 1711*, în „Russkii Arhiv“, 1909, —2, p. 698 și urm.
- *Voенно pshodnii jurnal*, St. Petersburg, 1898.
- Simionescu I., *Dimitrie Cantemir*, în „Flamura“, VII, 1926, nr. 2—3, p. 49—53.
- Simionescu Dan, *Activitatea lui D. Cantemir în Rusia*, în „Cercetări Istorice“, XIX, 1946, p. 9—17.
- Tanoviceanu I., *Un document istoric*, în „Arhiva“, Iași, IV, 1893, p. 335—350.
- Titov N., *List kneazea Dimitriia Cantemira k grofu Gavriilu Golovkinu*, în „Citeniia Obșcestva istorii i drevnosti rossiiskih“, Moscova, CCXX, 1900, p. 20—26.
- Tocilescu Gr., *Raport despre misiunea în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.*, ser. I, XI, 1879, p. 45 și urm.
- Verdeș I., *Despre „micul manual de logică generală“, a lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări filosofice“, III, nr. 3, 1955, p. 119—126.
- Vîlsan G., *D. Cantemir ca geograf*, în „Revista Științifică V. Adamachi“, ianuarie 1926.
- *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.*, ser. III, t. VI, 1924.
- *Opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Lucrările Institutului de Geografie, Cluj*, II, 1926.
- Vockerodt J. G., *Russland unter Peter dem Grossen*, ed. E. Herrman, Leipzig, 1872.
- (Weber H.), *Das veränderte Russland... in einem biss 1720 gehenden Journal*, 3 volume, Frankfurt a Main, 1721, ed. II, Hanovra, 1729, ed. III, Hanovra, 1740, trad. franceză (incompletă); *Mémoires d'anecdotes d'un ministre étranger résidant à St. Petersburg*, ed. I, Haga, 1725, ed. II, Haga, 1729, ed. III, Haga, 1737, trad. engleză, *The present state of Russia*, 2 vol., Londra, 1722—1723.
- Zott Sever, *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1930.

TABLA DE MATERII

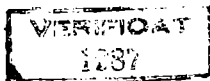
	<u>Pag.</u>
Introducere	5
I. Dimitrie Cantemir în istoriografia română	9
Notă despre cea mai veche biografie a lui Dimitrie Cantemir	14
II. Moldova în vremea lui Dimitrie Cantemir	16
III. Literatura română până la Dimitrie Cantemir	21
IV. Familia lui Dimitrie Cantemir, Constantin Vodă Cantemir domn al Moldovei	27
V. Tinerețea și educația. Prima domnie (1673—1700)	37
VI. Divanul lumii cu înțeleptul	47
VII. Imaginea științei sacre	55
VIII. Logica și alte scrieri din prima perioadă	62
IX. Lupta lui Dimitrie Cantemir pentru tronul Țării Românești. Activitatea lui politică la Constantinopol (1700—1710)	67
X. Istoria Ieroglifică	75
Importanța scrierii	75
Data	76
Subiectul istoric	76
Istoria Ieroglifică, pamflet politic	79
Ideile sociale și politice din Istoria Ieroglifică	82
Valoarea istorică și literară a Istoriei Ieroglifice	86
Ideile filozofice ale lui Dimitrie Cantemir în Istoria Ieroglifică	91
Locul Istoriei Ieroglifice în opera lui Cantemir	94
XI. Domnia lui Dimitrie Cantemir (1710—1711). Politica internă	95
XII. Alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia	102
XIII. Campania lui Petru I în Moldova și lupta de la Stănilești	110
XIV. Dimitrie Cantemir și Rusia reformelor lui Petru cel Mare	118
XV. Dimitrie Cantemir în Rusia. Prima perioadă (1711—1718)	126
XVI. Dimitrie Cantemir sfetnic al lui Petru cel Mare (1719—1723)	134
XVII. Dimitrie Cantemir în Caucaz (1722). Sfirșitul lui (1723)	142
XVIII. Descrierea Moldovei	148

Data	149
Modele și îndemnuri	149
Izvoare	153
Valoarea științifică	154
Atitudinea politică și socială. 1. Boierimea Moldovei; 2. Țărănimea Moldovei; 3. Statul domnesc autoritar; 4. Asuprirea turcească; 5. Independența Moldovei	158
Harta Moldovei	166
XIX. Istoria Imperiului Otoman	169
Importanța și răspîndiera scrierii	169
Data	171
Valoarea științifică	172
Modele și îndemnuri	175
Izvoare	176
Concepția istorică	178
Atitudinea antiturcească a Istoriei Imperiului Otoman	180
Rusia în Istoria Imperiului Otoman	182
Ideile social-politice	183
Concepția despre cultură	185
Harta Constantinopolului de Dimitrie Cantemir	187
XX. Lucrările mai mici ale lui Cantemir din primii ani ai șederii lui în Rusia	189
Panegiricul lui Petru cel Mare	189
Cercetarea monarhiilor pe baza filozofiei fizice	192
Viața lui Constantin Cantemir	195
Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor	199
XXI. Dimitrie Cantemir și problema religioasă în Rusia	202
XXII. Scrisoarea către contele Golovkin despre conștiință	209
XXIII. Sistema religiei mahomedane	212
XXIV. Cercetările lui Dimitrie Cantemir în Caucaz	220
XXV. Hronicul romîno-moldo-vlahilor	227
Importanța scrierii	227
Data	228
Textul latin și cel romînesc	228
Izvoare	230
Metoda istorică	233
Concepția despre istorie	236
Unitatea poporului romîn	238
Romîni în istoria universală	239
Continuitatea romînilor în Dacia	240
Problemele politice și sociale ale vremii în Hronic. 1. Jugul turcesc; 2. Cantemir față de Rusia lui Petru cel Mare; 3. Domnul și feudalismul în Moldova; 4. Boierii și țărani în Moldova; 5. Umanismul lui Cantemir; 6. Stilul și limba	244
<i>Concluzii</i>	254
<i>Bibliografia</i>	259

*Dat la cules 03.01.1958. Bun de tipar 04.04.1958. Tiraj 3700 ex.
Hârtie scmielindă 65/g.m.². Formot 70×100/16. Coli editoriale 24.
Coli de tipar 17+1 plase tipo pe hârtie crețată, A. 04625/1957.
Indicele de clasificare pentru biblioteci mari;
9(498.3) «1710; 1711»; 859.09; 92
Indicele de clasificare pentru biblioteci mici;
9(R3) «1710; 1711»; 8 R.09; 92*

Tiparul executat sub com. nr. 233 la Întreprinderea poligrafică nr. 3
B-dul 6 Martie r.r. 29. București R.P.R.

E R A T Ă

Pag.	rindul	in loc de :	se va citi :
10	11 de jos	românești ,	românești
15	3 de jos	Stoivnin.	Stoiumin,
33	10 de sus	Tușora	Tușora
58	6 de jos	jeu	feu
122	14 de jos	profesori aduși din Kiev (în frunte cu rectorul Teofilakt Lopatinski). Prin ucazul	profesorii și elevii Acade- miei din Kiev prin polemici. Principalul apărător al
185	22 de sus	VXIII	XVIII
235	8 de jos	Vospiscus	Vopiscus
241	18 de sus	teorie, știin	teorie. Știin

P. P. Panaitescu, Dimitrie Cantemir — c. 235.

Lei 20.50